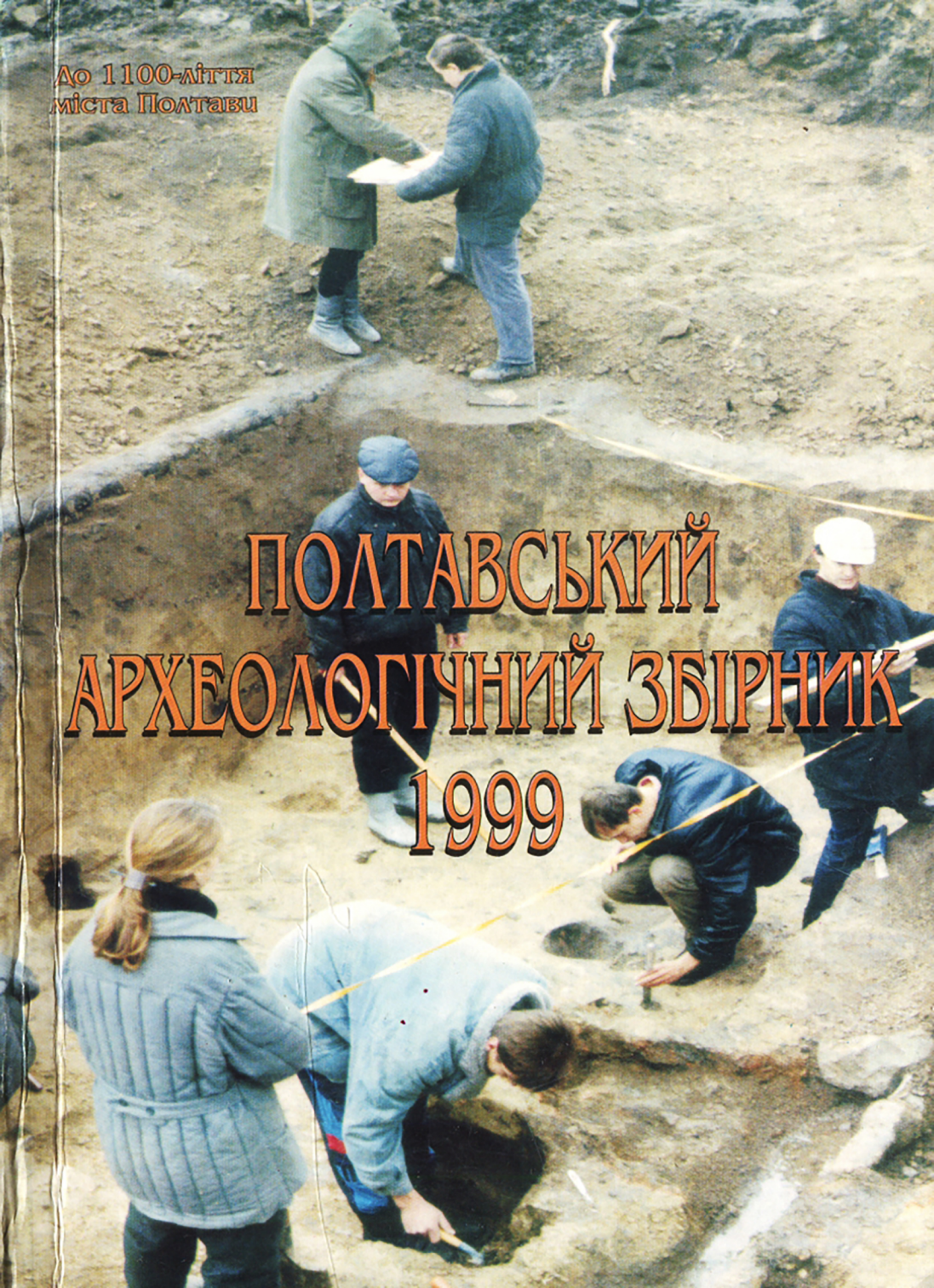
До 1100-ліття
міста Полтави

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК 1999

Інститут археології Національної Академії наук України
Полтавська обласна державна адміністрація
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури облдержадміністрації

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК 1999

до 1100-ліття м.Полтави
за результатами археологічних досліджень

COLLECTION of ARTICLES on ARCHAEOLOGY of POLTAVA REGION 1999

Полтава
«Археологія»
1999

УДК 930.26
ББК 63.4 (4 УКР. — 4 Пол.). 2.3
П 52

П 52 **Полтавський археологічний збірник — 1999** (до 1100-ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень): Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.: іл. — Укр., рос., англ. м. — (Національна Академія наук України. Інститут археології НАН України. Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

Чергове число збірника, присвяченого 1100-літньому ювілеєві міста Полтави, репрезентує результати археологічних досліджень на території міста, Полтавської, Сумської, Черкаської та ін. областей України, здійснених археологами Києва, Полтави, Сум, краєзнавцями Полтавської області. До видання ввійшли публікації матеріалів Четвертої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства й останнього науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини".

Статті і публікації висвітлюють коло проблем з найдавнішої історії Полтави, археології бронзового та раннього залізного віку, ранньослов'янської і києво-руської доби, присвячені пізньосередньовічним старожитностям полкового центру на Ворсклі. У збірнику вперше оприлюднюється друком відома архівна праця Д.Т.Березовця (1910-1970) "Руси в Подніпров'ї".

Представлені матеріали *публікуються вперше* згідно з планом роботи на 1999 р. управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Для археологів, істориків, нумізматів, краєзнавців, широкого кола шанувальників стародавньої історії Середнього Подніпров'я.

Редколегія: **Бондаревський П.К.**, заслужений працівник культури України; **Белько О.В.** заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації; **Залізняк Л.Л.**, доктор історичних наук; **Івакін Г.Ю.**, доктор історичних наук; **Кукоба А.Т.**, Полтавський міський голова, заслужений будівельник України; **Кулатова І.М.**; **Кучера М.П.**, доктор історичних наук; **Лобурець В.Є.**, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; **Онопрієнко І.М.**, заступник голови Полтавської облдержадміністрації; **Приймак В.В.**; **Приходнюк О.М.**, доктор історичних наук; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук *(відповідальний редактор)*; **Сухобоков О.В.**, доктор історичних наук.

Рецензенти: **Моця О.П.**, доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук

Друкується за рішенням Ученої Ради Інституту археології НАН України, прот. № 2 від 8 квітня 1999 р. та плану роботи управління культури Полтавської облдержадміністрації на 1999 р.

ISBN 966-95374-4-4

При передрукові чи іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

© Інститут археології НАН України, 1999
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 1999
© Автори статей, 1999
© Обкладинка, оригінал-макет: ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1999

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відзначення 1100-річчя міста Полтави

Враховуючи визначне історичне, соціально-економічне і культурне значення міста Полтава та роль, яку воно відіграє у становленні засад української державності:

1. Підтримати ініціативу Полтавської обласної державної адміністрації щодо відзначення 1100-річчя з часу заснування міста Полтави, яке виповнюється 24-25 вересня 1999 року.

2. Кабінету Міністрів України утворити Організаційний комітет з підготовки та відзначення 1100-річчя з дня заснування міста Полтава, надавати відповідну організаційну допомогу в здійсненні заходів, пов'язаних з підготовкою та відзначенням цієї пам'ятної дати.

Президент України Л.КУЧМА

м.Київ
22 лютого 1999 року
№ 37/99-рп

Історична довідка

ПРО 1100-ЛІТНІЙ ВІК ПОЛТАВИ

Археологічні дослідження останніх років дають можливість стверджувати, що Полтавське поселення безперервно існувало, починаючи з IX ст. Цей давньоруський населений пункт згадується у Іпатівському списку "Повісті минулих літ" під 1173 роком у зв'язку з походом на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича, який переїхав Ворсклу біля Лтави на Петрів день. Більш пізні згадки про міське поселення під назвою Олтава належать до 1430 року, коли частина Нижнього Поворскля, в тому числі й Полтавське поселення, було віддане у володіння великим князем Вітовтом золотоординському мурзі Лексаду Мансурксановичу — майбутньому Олександрові Глинському. Історичні джерела зберегли і ряд більш пізніх повідомлень про місто, які належать вже до XVII ст.

Формування більшості населених пунктів Нижнього Поворскля відбувалося, починаючи з IX ст., внаслідок розселення літописних сіверян. Саме слов'янським населенням — носіями роменської археологічної культури IX-XI ст. були збудовані перші укріплення на цілій низці городищ — у Полтаві, Старих Санжарах, Нових Санжарах. Поряд з городищами виникли значні посади-селища. Так, посад колишньої Лтави у цей час, за даними археологічних розвідок, займав ,близько 40 га. Подальший розвиток поселення відбувався вже у складі Давньоруської держави, коли наприкінці X - на початку XI ст. Лтава досягла розквіту як найбільший центр сіверянського населення мікрорегіону.

Поселення існувало впродовж XI ст. як невеликий населений пункт на торному шляху зі степових районів до Посулля та на броді через Ворсклу. Вірогідно, міський центр отримав

важливий імпульс для подальшого розвитку під час княжіння у Переяславі-Руському Володимира Мономаха — одного з найбільш відомих захисників давньоруського населення від орд степовиків на порубіжжі Русі. За його правління і були завершені роботи по створенню системи глибоко ешелонованої оборони Дніпровського Лівобережжя від половців. Відтоді Лтава, як давньоруський град, увійшла до складу володінь переяславських князів. Батиєва навала остаточно не знищила поселення, яке продовжувало існувати й далі — у XIII-XIV та XV ст.

Повідомлення письмових джерел значно збагачуються археологічною інформацією, отриманою протягом кількох сезонів досліджень, деякими окремими знахідками, як-то актова висла печатка Всеволода Ярославича третьої чверті XI ст. В результаті розкопок були відкриті культурні нашарування, починаючи з IX ст., і ряд об'єктів пізньороменського й давньоруського часу X, XI, XII-XIII ст.: житлові та господарські комплекси, сліди садибної забудови, численні господарські ями, різноманітні побутові речі, а також виявлені речові знахідки XIII-XIV ст.

Наявні матеріали дозволяють стверджувати про типове для епохи Київської Русі планування цього порубіжного "града": дитинець площею до 1 га та розкиданий на схилах плато високого берега посад. Виявлені також і потужні культурні прошарки пізньосередньовічної доби, що належать полковому місту Полтаві.

Давньоруська Лтава — сучасна Полтава, ймовірно, могла виконувати роль одного з форпостів прикордонних земель Київської Русі, тому є всі підстави стверджувати, що давньоруська літописна Лтава може відзначити не тільки 825-ліття від дня першої письмової згадки, а й 1100-річчя існування поселення — за даними археологічних досліджень.

Віце-президент
Національної Академії наук України,
директор Інституту археології НАН України,
академік НАН України **П.П.Толочко**

30.09.1997

До 1100-ліття Полтави за даними археологічних досліджень
СТАТТІ
ПУБЛІКАЦІЇ

На звороті:
Розкопки посаду літописної Лтави.
Першотравневий просп. *Розкоп №7/1997 р.*
Робочий момент.
Фото Супруненка О.Б., 1997.

© *Супруненко О.Б.*

ЛІТОПИСНА ЛТАВА
(до 1100-річчя міста Полтави — за даними археологічних досліджень)

На початку IX ст. Поворскля заселяється слов'янськими племенами волинцевсько-роменської культури. Літописні сіверяни, які оселилися на Лівобережжі Дніпра, створили цілу низку укріплених поселень на стрімких мисах корінних берегів рік. Імовірніше за все, найбільш південним племінним центром ворсклинських сіверян стало Полтавське поселення — порубіжна з кочовим світом фортеця — городище на Івановій горі (сучасна Червона пл., колишній Соборний майдан). До її округи входили менш значні городища та відкриті поселення у Нових і Старих Санжарах, Біликах і Лукищині[1], можливо, Кобеляках, Забрідках та Правобережній Сокілці[2].

Укріплення займало мис із сучасними садибою І.Котляревського, дзвіницею міського Успенського собору, рестораном "Лілея" та житловими будинками на Червоній пл., а навкруги — до Панянки на північному сході та Спаської церкви на півночі, рогу вулиць Братів Литвинових і Леніна простягався великий посад-селище з помешканнями ремісників і хліборобів. На захід посад займав край Інститутської гори — від Першотравневого провулка до сучасних гуртожитків Технічного університету ім. Ю.Кондратюка[3]. Майданчик Полтавського городища, окреслений місцем розташування старого Полтавського замку XVII ст.[4], позначеного на плані В.Ляскоронського[5], і на сьогодні помітний за рештками западин оплилого рову поза житловими будинками на північно-західній межі Червоної площі.

Дослідження 1993 та 1997-1998 рр. встановили наявність роменського селища і вздовж Першотравневого проспекту[6]. Свого розквіту ця ділянка поселення досягла наприкінці X ст.[7] Так, до цієї доби від-

Рис.1. Полтава. Схема залягання нашарувань роменської культури, давньоруської доби та XVII - початку XVIII ст. за розвідками 1990-1993 рр.:

1 - скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.); 2 - роменської культури (IX - поч. XI ст.); 3 - давньоруського часу (XI-XIV ст.); 4 - XVII-XVIII ст.; 5 - схили і відслонення корінного берега.

Цифрами на схемі позначені:
1 - Монастирська гора; 2 - Іванова гора; 3 - Інститутська гора.

носяться рештки десяти напівземлянкових жител розміром до 5х6 м із залишками входів, споруджених з материкового суглинку печей, із застосуванням глиняних вальків і пісковикового каміння, кілька господарських споруд, понад три десятки господарських ям тощо. Всі ці об'єкти мали сліди пожежі і були зруйновані в перших десятиріччях XI ст. Їх котловани заповнювалися кружальною керамікою XI-XII ст.

Щойно з'явилися аргументовані припущення про існування, напевне, вже за давньоруського часу, ще одного невеликого городища (на зразок археологічних комплексів Глинського, Ніцахи, Старих Санжар) на мисоподібному виступі корінного берега, на місці Миколаївської церкви — Миколаївській гірці[8], яке у найближчий час буде перевірене стаціонарними дослідженнями. Напевне, сіверянами й була надана назва поселенню — Лтава. Традиційно вважається, що назва Лтава походить від найменування одного з полтавських струмків, наприклад,

Полтавки (можливо, пізніше — Рогізної, Тарапуньки), або ж нині безіменного струмочка, який тік по Мазурівському яру і мав витоки в районі сучасного пам'ятника В.Леніну. Лев Падалка бачив у літописній назві Лтава помилку переписувача літопису, який втратив при записі перші знаки ("Пьлтава"), а давньоруський корінь слова ПОЛТ- чи ПЬЛЬТ- пояснював як "огорожа", "забор", тобто "огороджене, прикордонне на межі зі степом місце"[9]. Сучасні дослідники обмежуються віднесенням появи цього топоніму до кінця VI-VII ст., стверджуючи, що назва міста походить від найменування невеличкої річки — притоки Ворскли, розташованої у степовому прикордонні[10]. В останній час з'явилися гіпотези й щодо походження цієї назви від болгарського топоніму "Балтавар" — найменування ставки ханів Великої Болгарії на степовій межі у ворсклинському лівобережжі, що грунтуються на згадках у творі давньоболгарського автора Башту Ібн Шамса Табіра "Легенда про доньку Шана"[11]. Як показали дослідження фахівців, найімовірніше, автори цього припущення спираються на пізніші вставки до твору, що належать до категорії сучасних фальсифікацій[11].

При археологічних дослідженнях на Соборному майдані і території Полтавської кондитерської фабрики виявлено п'ять невеликих напівземлянкових жител роменського часу каркасно-стовпової конструкції. Їх підлога влаштовувалася у вигляді долівки, з кількома господарськими ямами, а то і льохами поряд з будівлею. Споруди іноді мали вирізані в материку уступи та зведену із суглинку піч. Навкруги жител знаходилися численні господарські ями для зерна та іншого збіжжя круглої в плані форми. Розміри таких жител підквадратної в плані форми становили до 4,5х4,7 м, вони заглиблювалися в грунт на 0,5-0,7 м. Датуються такі житлові комплекси другою половиною - кінцем IX та X ст.[12]

Серед знахідок у помешканнях стародавніх полтавців — уламки й цілі форми ліпного посуду місцевого виробництва — горщики, покришки, сковорідки, керамічні пряслиця, привізний ранньокружальний давньоруський і амфорний посуд X - початку XI ст., вироби з кістки, заліза, бронзи, овруцького шиферу. На поселенні 1898 р. знайдено скарб срібних арабських монет IX-X ст., що нараховував понад 300 дирхемів[13]. Фінальний етап існування сіверянського поселення на

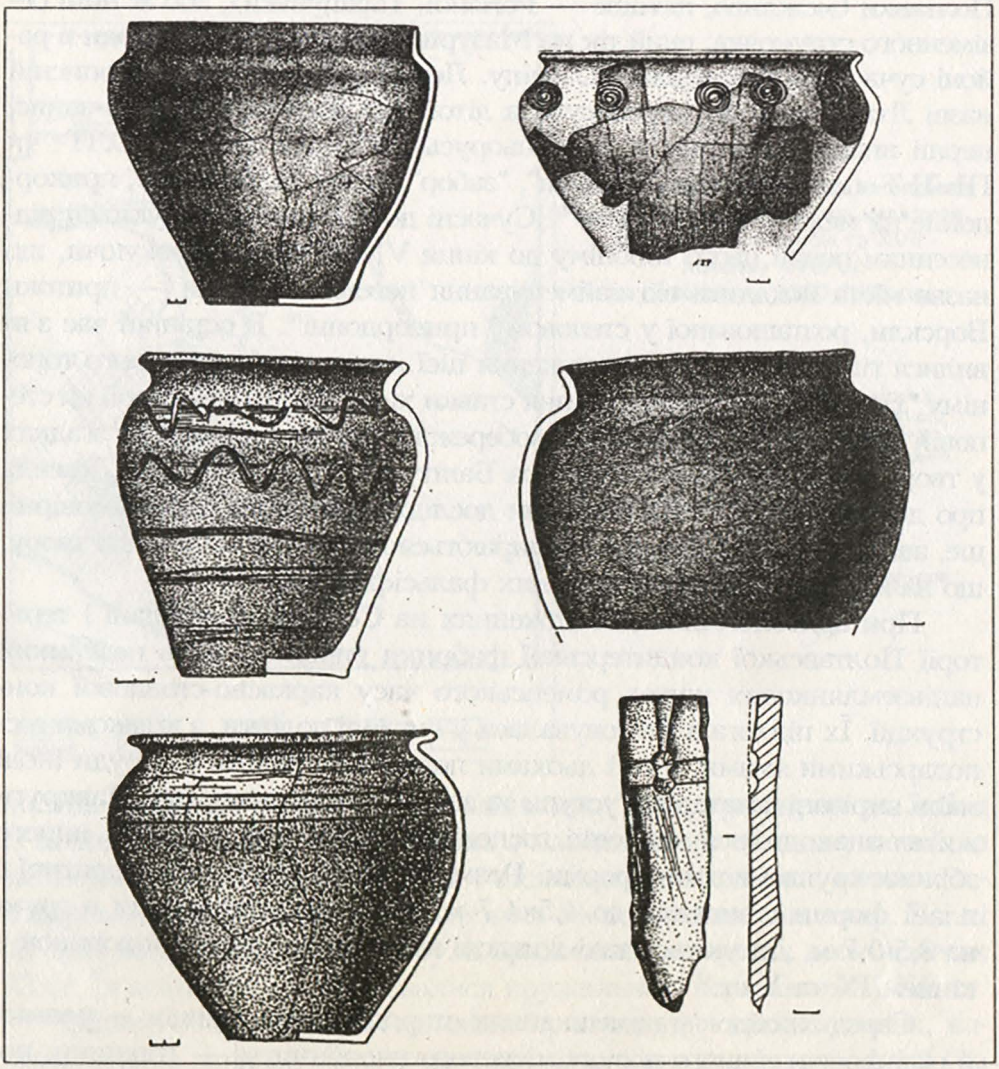

Рис.2. **Полтава.** Посад. Ліпна пізньороменська (IX-поч.XI ст.) та кружальна давньоруська (XII ст.) кераміка, формочка для відливання прикрас (кін.X-поч.XI ст.) (тальковий сланець).

За матеріалами розкопів №№ 2, 6, 7, 9 1997-1998 рр.
Фонди ЦОДПА.

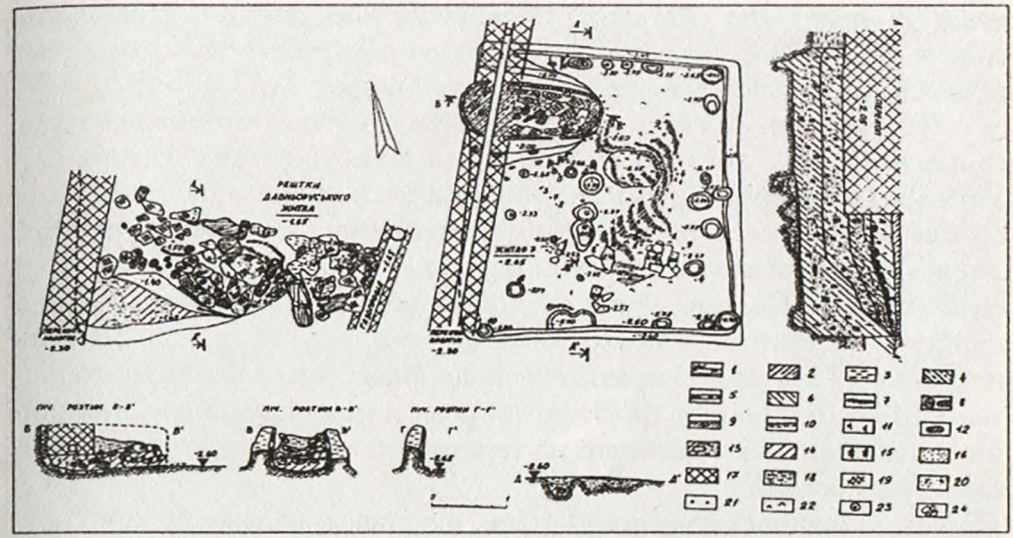

Рис.3. Полтава. Посад. Житло №№ 7а, 7б. План та профілі перетину.
Котлован житла кін. X - поч. XI ст., перекритий рештками житлової споруди XII-XIII ст.
Розкопки 1997 р.

Цифрами на плані позначені: 1 — уламки залізних виробів; 2 — фрагмент керамічного пряслиця; 3 — кістяний кочедик; 4 — фрагменти точильних каменів; 5 — проколка кістяна; 6,8 — шиферні пряслиця; 7 — амулет з ікла тварини; 9 — астрагали; 10 — фрагмент бронзового персня.

1 - дерновий шар; 2 - культурний шар роменсько-давньоруського часу; 3 - глина; 4 - суглинково-чорноземне заповнення; 5 - асфальт, гранітний висів; 6 - культурний шар XVII-XVIII ст.; 7 - попіл; 8 - дерево; 9 - материк; 10 - сліди вулиці XVII-XVIII ст.; 11 - вуглини; 12 - конкреції, каміння; 13 - будівельне сміття XIX-XX ст.; 14 - чорноземне заповнення об'єктів; 15 - обмазка; 16 - пісок; 17 - перекопи; 18 - суглинок; 19 - пічина, випалений під печі; 20 - крейдяна побілка; 21 - вуглини, скупчення вугілля; 22 - сліди зотлілого дерева; 23 - фрагменти кераміки; 24 - розвал ліпного горщика роменської культури.

Івановій горі припадає на кінець - перші десятиріччя XI ст., а його загибель, можливо, пов'язана з одним із походів на сіверян дружин київських князів під час боротьби за владу між нащадками Володимира. Підтвердженням цьому є виявлений в одному із жител на Червоній площі кістяк вбитої жінки, а також знайдений випадково на городищі скарб жіночих срібних прикрас, що складався з шийної гривни, скроневих кілець та браслетів, які датуються кінцем X - початком XI ст.[14]

Поряд з будинком Полтавського краєзнавчого музею, між павільйоном кафе та пам'ятником Т.Шевченку, знаходився курганний некрополь Лтави X - початку XI ст., три поховання з якого дослід-

жено за випадкових обставин[15]. У жіночих могилах виявлені золотоскляне та скляне синього кольору намисто, місяцеподібні бронзові підвіски, бронзові персні і розділовач ремінців[16].

Про усталені зв'язки сіверян зі східними сусідами — племенами салтівської культури (VIII-X ст.), котрі перебували під владою Хозарського каганату, свідчить ряд знахідок з городища — кістяна пряжка з двома отворами, бронзове люстерко-підвіска, салтівські сережки, ліпний лощений посуд салтоїдних форм. Поряд з Полтавою, біля села Лаврики Полтавського району, відкрите поселення салтівської культури та решткі кількох стійбищ цього часу[17], а в селі Зінці на південь від Полтави виявлена гончарна фляга кримського виробництва VIII-IX ст.[18] Окремі фрагменти і розвал цілої кружальної посудини салтівського часу знайдені на території поселень в околицях Трибів і Білої Гори.

Після нищівного погрому Лтави, що стався, напевне, у кінці другого десятиліття XI ст., життя на місці городища все ж не завмерло. Населення, що повернулося до руїни, оселилося на посадах. Так, під час досліджень на Полтавському форштадті 1997 р., на місці садиби за № 12 по вул. Братів Литвинових, виявлена господарська яма з керамікою середини-кінця XI ст.[19]. Невелике селище продовжувало існувати впродовж середини - кінця XI ст., свідченням чого є знахідки уламків кружального посуду цієї епохи, виявлені у більшості розкопів на посаді, решткі жител, що перекривали котловани роменських напівземлянок у розкопах на місці садиб по вул. Братів Литвинових, 15 і 17. Унікальна знахідка трапилася 1990 р. й на майданчику городища, неподалік від сучасного ресторану "Лілея" на Червоній площі. Тут учнями однієї з полтавських шкіл була знайдена висла свинцева актова печатка XI ст., що, за попереднім визначенням, належить князю Всеволоду Ярославичу, який правив у Переяславі у 1054-1076 рр. та Києві — 1078-1093 рр.[20] Вона типологічно найближча до бул зі скороченою легендою цього князя, якими скріплювалися важливі документи в Переяславі. Отже, життя на місці сіверянської Лтави продовжувалося.

Напевне, упродовж XI ст. поселення потерпало від набігів кочівників, насамперед, половців, що з'явилися на порубіжжі Русі 1056 р.

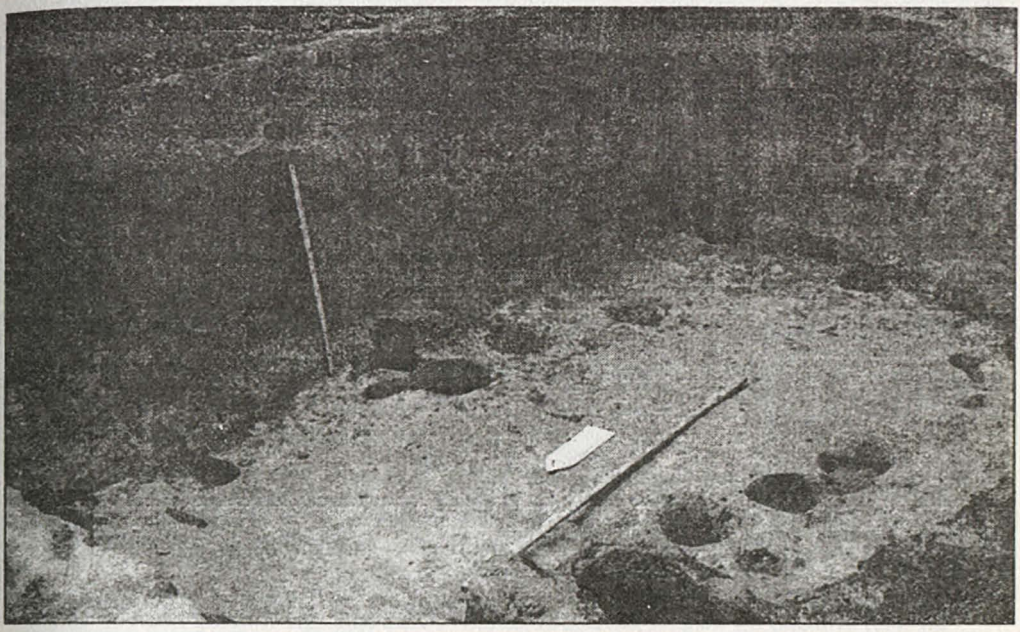

Рис.4. Полтава. Посад. Загальний вигляд житла № 7б кін. X - поч. XI ст.
Розкопки 1997 р.

За Ворсклою, у Ворсклинсько-Орільському межиріччі пролягав умовний кордон з Половецькою землею[21]. Тож і землі правобіччя ріки могли входити до складу хоча б тимчасових кочовищ володарів "Поля Половецького". Про це свідчать і поодинокі знахідки половецьких кам'яних стел, встановлених на вершинах курганів. Залишки слідів святилища обстежені біля с.Бугаївка Полтавського району, на північний захід від Полтави[22]. Ще одну з таких стел привезли до міста з околиць в середині XIX ст. Вона довго стояла біля Панянського спуску, аж поки її не передали до земського музею[23].

Знахідки фрагментів давньоруського посуду останньої чверті XI - середини XII ст. свідчать про існування життя на Полтавському поселенні і в цей час.

Починаючи з XII ст., князі Київської Русі розпочинають серію успішних походів проти половецьких нападників. Перемоги 1103, 1109, 1111 та 1116 рр., нищівна поразка половців на Орелі 1184 р.

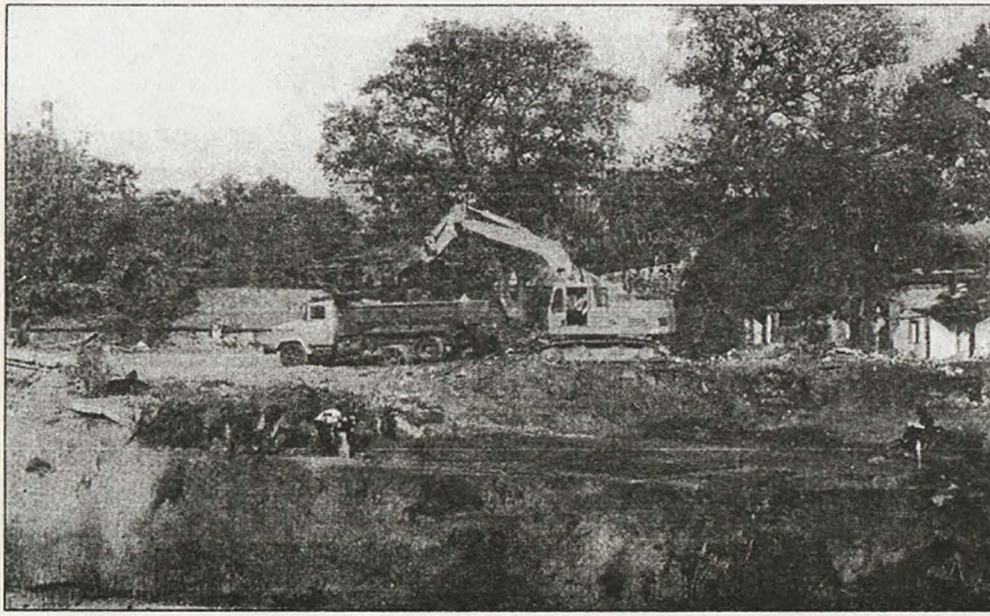

Рис.5. **Полтава.** Посад. Загальний вигляд розкопу №9 по вул.Бр.Литвинових, 15. Розкопки 1998 р.

від об'єднаних сил Святослава Всеволодовича і Рюрика Святославича позначають проміжок давньоруської історії, за який Полтавське поселення зросло до масштабів порівняно значного населеного прикордонного пункту.

У цей час починає створюватися черговий рубіж системи глибокоешелонованої оборони проти половців на південь від добре обжитого Посулля. Одним з крайніх південних кордонів Переяславської землі стає річка Ворскла[24], вздовж якої будуються городища та невеликі ділянки змійових валів (Нові Санжари, Забрідки, Кунівка)[25] оборонної лінії. Тому у Нижньому Поворсклі ключові позиції починає відігравати колишня сіверянська Лтава, вали якої поновлюються, схили навкруги поселення ескарпуються, а посад заселяється вихідцями з Правобережжя і Посулля. Вигідне стратегічне й торгово-економічне розташування поселення на межі зі Степом, на перехресті торованих шляхів від Половецької землі до столиці Переяславського князівства і головних центрів Посульської волості, від Переволочин-

Рис.6. **Полтава.** Посад. Ділянка з господарськими ямами на розкопі №4 по вул.Бр.Литвинових, 12. Розкопки 1997 р.

ської переправи через Дніпро до Верхнього Поворскля і басейну Сіверського Дінця, наявність твердого броду і значної ширини заболоченої заплави ріки, виводить невелике укріплення у ряд значних форпостів півдня Переяславської землі[26].

Воно швидко зростає і стає важливим пунктом оборони і розповсюдження державної влади на межі з Диким полем. Про значення поворсклянського форпосту для півдня Русі посередньо свідчить і той факт, що згадка про поселення опинилася на сторінках Іпатівського списку "Повісті минулих літ", куди навіть середні укріплені пункти Подніпров'я потрапляли не завжди[27]. Лтава згадується у зв'язку з походом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців влітку 1173 року. Наводимо повністю цю літописну згадку у перекладі на сучасну українську мову (Л.Махновець):

"Того ж року [6682, тобто 1173, за сучасним літочисленням, — авт.], на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за [ріку] Ворскол і стрів половців, які тут підстерігають язика.

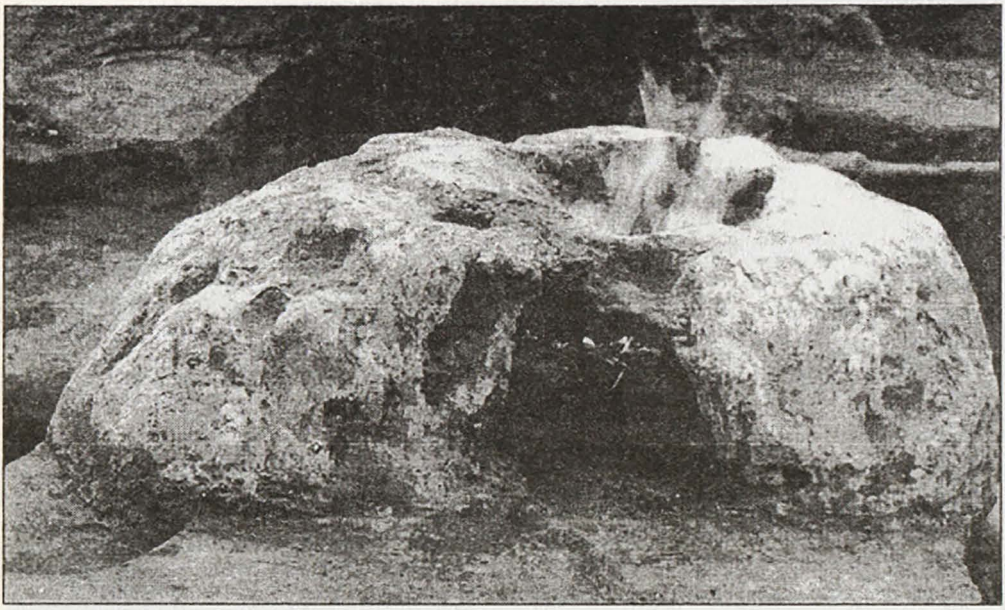

Рис.7. **Полтава.** Посад. Піч у житлі № 11 пізньороменського часу на розкопі №9 по вул.Бр.Литвинових, 15. Розкопки 1998 р.

Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, почувши це, поїхав супроти половців і переїхав Ворскол коло [города] Лтави, [йдучи] до Переяславля, і узрілись вони з військами половецькими. Але рать [половців] була мала, і тому не змогли вони стати супроти Ігоря. І через те побігли вони, всю здобич свою покидавши... Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захопила. І так поміг Бог християнам у день святого пророка Ілії"[28].

Як бачимо, славнозвісний герой "Слова о полку Ігоревім" ступив на полтавську землю 1173 р., на Петрів день, тобто на релігійне свято Петра і Павла, яке, за старим, юліанським календарем, припадає на 29 червня, а за новим, григоріанським, — на 12 липня[29]. Тож літописна згадка й лягла в основу сучасного відліку часу існування Лтави-Полтави, якій 12 липня 1998 р. виповнилося не менше 825 років. Ця дата досить умовна, адже 825 років настане з часу першої літописної згадки про Полтаву, яка вже існувала досить довгий час. Таким чи-

ном, історія міста сягає значно "глибших" в історичному відношенні часів. Відправними пунктами такого відліку мають стати середина чи кінець IX ст., коли сіверяни утвердилися на Івановій горі й заснували своє постійне поселення[30]. Тому-то й прийняте рішення відзначити, за традицією, восени 1999 р. 825-річчя від дня першої літописної згадки про Полтаву та 1100-ліття міста за археологічними даними, підтримане фахівцями Інституту археології НАН України. Відомо, що Полтава святкувала своє 800-ліття восени 1974 р., із запізненням на один рік, бо в той час не були враховані хронологічні корективи до "Повісті минулих літ", загальноприйняті у науковому світі[31].

Виходячи з наявності літописної згадки, укріплений майданчик городища, напевне, мав площу не менше 0,7-1,0 га[32]. Щодо розмірів торгово-ремісничого посаду, то його межі; за знахідками археологічних матеріалів, окреслюються сучасними вулицями Художньою, Панянкою, Леніна, Гагаріна, Першотравневим проспектом, Садовою; з півдня і сходу обмежуються територією навчальних корпусів Полтавського технічного університету на Інститутській горі й схилами високого берега Ворскли на Івановій горі. Поодинокі знахідки кераміки свідчать про початок освоєння давньоруським населенням сучасного Подолу, принаймі схилів Іванової гори в бік останнього[33]. Та й назва цього колишнього передмістя перегукується з відомими давньоруськими найменуваннями посадів літописних міст. Загальна площа розкиданого на підвищеннях полтавських гір селища-посаду становить близько 45 гектарів[34]. Це досить значна для давньоруського часу обжита територія. Але не слід забувати, що Полтава й у більш пізній час, наприклад, за доби Гетьманщини[35], мала найбільше за площею серед міст Лівобережжя передмістя-сільбище. Товщина культурних нашарувань на городищі та посаді, враховуючи пізньосередньовічні, коливається в межах 1,5-2,8 м[36].

Серед знахідок, виявлених на території городища (Соборний майдан) і посаду (кондитерська фабрика, Першотравневий просп.), переважають уламки кружального посуду XII - першої третини XIII ст. — горщиків, горняток, покришок, є поодинокі фрагменти сковорідок, світильників, мініатюрних посудинок, імпортних корчаг, виявлені за-

лізні цвяхи, скоби, підкови, кресала, ножі, уламки скляних браслетів і перснів, шиферні та керамічні пряслиця, в тому числі з графіті, залізні наконечники стріл, дужки ручок відер, бронзові лунниці, скроневі кільця, персні, уламок хреста-енколпіона. Знайдені пісковикові та шиферні жорна, в тому числі цілі постави; велика кількість сировини для дрібних кам'яних виробів — уламків овруцького рожевого й сірого шиферу. Розкопками на території кондитерської фабрики (вул.Спаська, 9) досліджене невелике, трохи заглиблене в землю, житло з піччю, звідки походять бронзовий перстень, уламки гончарних горщиків, залізний ніж, пряслиця, цвяхи[37]. На місці будинку по Першотравневому пров., 11 досліджені залишки двох жител XII - початку XIII ст., одне з яких містило господарську яму-льох. В обох житлах виявлені великі печі, викладені з материкової та привезеної з околу більш вогнетривкої глини із застосуванням поодиноких глиняних вальків (данина роменській будівельній традиції) та окатаного каміння. В поді печі одного з цих жител був вмурований розвал кружального горщика кінця XII ст. з рельєфним тавром на дні у вигляді стилізованого князівського знаку — тризуба[38]. В стінці пічки ще одного напівземлянкового житла, виявленого на місці садиби № 7 по Першотравневому проспекту, трапився великий шматок криці. Отримані свідчення про наявність на посаді ковальського та залізоробного (?), ювелірного і гончарного ремесел.

Розкопками на Соборному майдані виявлено кілька десятків господарських ям XII-XIII ст., що використовувалися для зберігання зерна і хатніх припасів. Ями, виявлені на посаді на Першотравневому проспекті, часто мали значні розміри (діаметр до 0,8-1,4 м) і глибину понад 3-5 м від рівня денної поверхні. У таких сховищах для зерна міг вільно розміститися значний запас жита чи пшениці у кілька тонн. Отже, отримані свідчення про наявність в окрузі городища значних сільськогосподарських угідь, які забезпечували життєдіяльність цього поселення.

Почала окреслюватися й сільськогосподарська округа літописної Лтави — виявлені києво-руські неукріплені селища XII-XIII ст. у Макухівці та на Білій Горі, нещодавно віднайдені сліди поселень у Супрунівці, Богданівці, Падалках, відкриті залишки давньоруських селищ у більш віддалених лівобережних ворсклинських селах — Заворсклому, Писарівці, Жирках, Кустолових Кущах[39].

На сьогодні важко визначити, як вирішувалося у IX - на початку XII ст. питання юрисдикції Полтавського поселення і його округи. Відомо, що після включення сіверян до складу Київської держави (походи Олега 884/885 рр.) місцеве населення сплачувало лише "легку данину", тобто залишалося самостійним у вирішенні ряду питань внутрішнього розвитку та, мабуть, і зовнішньої політики. До X ст. воно зберігало тісні зносини з Хозарським каганатом. Тут знаходилася в обігу арабська монета, підтримувалися жваві торгові стосунки з алано-болгарським населенням басейну Сіверського Дінця та кочівниками навколишніх степів. Після походу Святослава на хозар у 965 р. та появи печенігів у ворсклинсько-орільському межиріччі й на лівому березі Дніпра Володимир Святославич підсилює оборону Давньоруської держави, зводячи у 980-х рр. Посульський кордон і переселяючи сюди "мужей лучших от словенъ, и от кривичь, и от чуди, и от вятичь, и от сих насели грады"[40]. Нові групи переселенців, напевне, з'явилися й у Поворсклі, на передовій смузі оборони проти небезпечного ворога, чим закріплювалася залежність місцевих сіверян від Києва та руйнувалася структура родо-племінних відносин[41]. Можливо, саме цим пояснюється й масова поява у кінці X ст. на Полтавському поселенні кружального посуду київських типів, розповсюдження загальнопоширених на Русі прикрас тощо.

Погром сіверянської Лтави, спричинений між 1015-1024 рр. усобицею серед нащадків Володимира[42], напевне, відкинув на кілька років будь-які претензії на володіння цими землями. З появою половців у другій половині XI ст., останні могли повністю контролювати важливий брід через Ворсклу й не менш вигідний торговий центр на межі із землеробськими землями. Ймовірно, що поселення деякий час існувало з мінімумом мешканців під половецькою владою.

Можливо, що з початку XII ст. населення поворсклинського форпосту знаходилося лише в номінальній залежності від князів Переяслава, а з другої половини XII ст. літописна Лтава вже стає окраїнною фортецею Переяславського князівства. Сюди повною мірою розповсюджується влада переяславських князів. Скоріше за все, північніше Диканського масиву віковічних дібров проходив на той час кордон між володіннями Переяслава і Новгорода-Сіверського[43].

Життя на майданчику городища літописної Лтави продовжувалося й у другій чверті - кінці XIII — на початку XIV ст. Залишки одного із жител, розкопаного по Першотравневому проспекту 1997 р., з керамікою XII - початку XIII ст. зберігають сліди пожежі, що свідчить про руйнування посаду, можливо, ще до Батиєвої навали. На Червоній пл. 1990 р. досліджені решітки нижньої, заглибленої в культурний шар, частини наземної житлової чи господарської споруди, у заповненні якої виявлена кружальна кераміка першої половини XIII ст. Окремі фрагменти посуду XIII-XIV, навіть XV ст., виявлені у розкопах 1946 та 1997 рр.[41] При дослідженнях 1998 р. 7 господарських ям містили виразні керамічні комплекси XIII-XIV ст. Серед знахідок при розкопках на городищі знайдені бронзовий та шиферний натільні хрестики, які побутували на Русі у другій половині XIII ст.

Напевне, дізнавшись про наближення загонів ханів Берке чи Менгу, населення Лтави переховувалося в лісистих і заболочених місцинах округи, або ж монголо-татари обминули полтавську ділянку Нижнього Поворскля у своїх походах на Переяслав і Київ 1239-1240 рр. У будь-якому випадку загарбникам необхідно було забезпечити величезні за чисельністю військові сили провіантом та фуражем, тому певна частина підкореного давньоруського населення не підлягала знищенню чи угону в полон, у рабство.

Вірогідно, що після цієї навали площа посаду Лтави значно скоротилася і поселення існувало в основному на Івановій горі. За межі останньої могли виноситися лише господарські споруди чи окремі садиби. Поодинокі знахідки цього часу трапляються й у широкій окрузі колишнього городища. Так, біля села Макухівки знайдено стулку бронзового хреста-енколпіона XIV ст.[45]

Малоймовірним було б припустити будь-яку залежність Лтави у другій половині XIII ст. від київських князів. Напевне, така залежність поновлюється лише на початку XIV ст. Після битви на Синіх Водах і нищівної поразки золотоординців від литовського князя Ольгерда 1363 р. район Поворскля переходить під юрисдикцію Великого князівства Литовського. Чітко датованих археологічних об'єктів другої половини XIV ст. в межах Полтави досі не виявлено, тому залишається чекати на нові відкриття.

Рис.8. Полтава. Посад. Розкоп №9, житло №11 по вул.Бр.Литвинових, 15. 1998 р.
Учасники досліджень на Полтавському форштадті (зліва направо): В.Кішик, О.Коваленко, А.Щербань, О.Ященко, О.Белько, Л.Філоненко, К.Мироненко, І.Кулатова, Т.Золотницька, О.Сидоренко, А.Гейко. Фото В.Приймака, О.Супруненка.

Остаточно Полтавське поселення було знищене 1399 р., коли на Нижній чи Середній Ворсклі відбулася битва військ Великого литовського князя Вітовта із золотоординцями Тімур-Кутлука. Внаслідок нищівної поразки литовсько-українських військ значна частина Лівобережжя була повністю розграбована ординцями, а більшість поселень на території Полтавщини стерта з лиця землі[46]. Після цієї поразки Вітовт змушений був заселяти Ворсклинсько-Сульське межиріччя вихідцями з Кавказу — черкесами[47].

Лише 1430 р. територію колишньої Лтави, разом із округою, отримує від Вітовта посаджений у ворсклинському порубіжжі ординський феодал-перебіжчик Лексад Мансурксанович — родоначальник династії князів Глинських — майбутній Олександр Глинський. Саме цього року Полтава згадується під назвою Олтава (можливо, теж помилка переписувача?)[48]. За історичними джерелами невідомо, чи здійснювали князі Глинські до 1508 р. будь-які фортифікаційні робо-

ти або ж поновлення Полтавського поселення. Серед матеріалів археологічних досліджень лише зрідка вичленовуються знахідки кераміки XV-XVI ст., що вряди-годи траплялися при розкопках на Івановій та Інститутській горах.

Отже, археологічні дослідження 1990, 1997-1998 рр. дозволили значно розширити уявлення про літописний роменсько-давньоруський центр — Лтаву.

На сьогодні археологічними розкопками охоплено понад 1,5 га території переважно посадів міста, що спонукає дослідників зосередити основну увагу на вивченні дитинця міського центру.

Варто відзначити й суттєву організаційну та матеріальну підтримку досліджень старожитностей Лтави-Полтави міською виконавчою владою (міський голова *А.Т.Кукоба*), підприємствами та установами міста й області (ДП "Полтавагазпром" — генеральний директор, канд. техн. наук *В.І.Артьомов*; НДІ "Полтаваміськбудпроект" — директор *Б.М.Петтер*; Головне управління архітектури й містобудування Полтавського міськвиконкому — головний архітектор міста *М.В.Юхименко* та ряд ін.), завдяки яким забезпечене виконання вимог Законодавства України про охорону пам'яток історії та культури і проведені значні за маштабами охоронні дослідження, що дали змогу відзначати 1100-річчя міста за даними археологічних досліджень[19].

Література

1. **Приймак В.В.. Супруненко О.Б.** Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.II; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.77.

2. Там само. — С.79; **Бовкун І.В.** Давньоруські поселення південної межі Переяславської землі // Тези Всеукраїнської наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.7-8.

3. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, 1998. — С.2-3; **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.5-7.

4. **Вечерський В.В.** Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини //

КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.31-32, 35.

5. **Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид. репр. — Полтава: Археологія, 1995. — С.36-37.

6. **Кулатова І.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтав. наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.11-12.

7. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Вказ. робота. — С.2-3.

8. **Золотницький Б.** Дзвіниця Миколаївської церкви в Полтаві // КСП. — Полтава, 1994. — Вип.2. — С.111, 114-117.

9. **Падалка Л.В.** По вопросу о времени основания города Полтавы: (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году) // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. 10. — Отд. II. — С.15-33.

10. **Новицкая В.Н.** К вопросу о происхождении названия города Полтава // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.82-83.

11. *Див.:* **Микаиль-Бащту Ибн Шамси Тебир.** Сказание о дочери Шана. — 882 г. — Истамбул: Аджар, 1991. — С.418-420. *Зр.:* **Жук В.** Нове про Полтаву // Третя Полтав. наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.8-10; **Приходнюк О.М.** Про заснування Києва в дастані Шамсі Башту // Музейні читання: М-ли наук. конф. Музею істор. коштовн. України — філіалу Національного музею історії України (17-18 грудня 1996 р.). — К., 1998. — С.102-103.

12.**Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території міста Полтави // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.58-75; **Кулатова І.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави. — С.12-13.

13. **Зарецкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1912. — Вып. 9. — С.202-205; **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наук. думка, 1971. — С.42-43.

14. **Макаренко Н.** Материалы по археологии Полтавской губернии: I. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1908. — Вып. 5. — С.201-205, фототабл.; **Корзухина Г.Ф.** Русские клады IX-XIII вв. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С.79; **Григорьев А.В.** О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.85-87.

15. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.44.

16. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.56; **Кулатова І.** Деякі

результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави. — С.12,14.

17. **Kazanski Michel, Sodini Jean-Pierre.** Note sur le peuplement de la région du Dniepr moyen pendant la seconde moitié du VII-e siècle et au VIII-e siècle // Revue Archeologique. — Paris, 1987. — № 1. — P.84-90; **Горюнов Є.О., Казанський М.М.** До археологічної карти сточища р.Полузір'я // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.76-78.

18. **С[упруненко] О.** Фляга VIII-IX ст. [із Зінців] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.65-66.

19. **Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Полтаві 825 / 1100 років. — С.II. — Рис.

20. Новий тип давньоруської актової печатки XI ст. з Полтави / Публ. *Супруненка О.Б.* // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.153-154.

21. **Кучера М.П.** Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С.123,124.

22. **Ткаченко О.М.** Курган "Кам'яна баба" з околиць с.Бугаївка // ПАЗ. —Полтава: Полт. Літератор, 1993. — Ч.1. — С.86-87; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.95.

23. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: ПКМ, 1990. — С.6-7.

24. **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за м-лами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — К.: Наук. думка, 1992. — С.196-202; **Сухобоков О.В.** Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.36-37; **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья: (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.16. — Табл.5; **Коринный Н.Н.** Переяславская земля. X - первая половина XIII века. — К.: Наук. думка, 1992. — С.74-76.

25. **Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.49. — Арк.18-19,59.

26. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Вказ. робота. — С.3-5.

27. **Моргунов Ю.Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // АИП. — Полтава, 1990. — С.106-108.

28. Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. *Махновець Л.* — К.: Дніпро, 1989. — С.307.

29. **Жук В.Н.** Що відомо про стародавні поселення на території нашого краю, які згадуються в літописах? // Наш рідний край. — Полтава, 1990. — С.5-9.

30. Полтаві — 1100 років: Буклет / Авт. *Толочко П.П., Моця О.П.* — Полтава: Археологія, 1998. — С.2-5.

31. **Бережков Н.Г.** Хронология русского летописания. — М.: Наука, 1963. — С.187-18[illegible]

32. **Моргунов Ю.Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. — С.106,108.

33. **Гавриш П.Я., Супруненко А.Б.** Археологические памятники г.Полтавы и окрестностей // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С.268; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.96-97.

34. **Кулатова І.М.** Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства / ТД. — Луцьк, 1993. — С.197-198; **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Вказ. робота. — С.3-5.

35. **Вечерський В.В.** Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини. — С.30-31.

36. **Кулатова І.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави. — С.11-14.

37. Там само. — С.12-13.

38. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.104. — Рис.104.

39. **Бовкун І.В.** Давньоруські поселення... — С.7-8.

40. ПВЛ. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — С.83.

41. **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за млами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — С.202-203.

42. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.103.

43. **Приймак В.В.** Давньоруське місто Вир. — Білопілля, 1997. — С.15, 16. — Табл.1.

44. Полтаві — 1100 років: Буклет / Авт. *Толочко П.П., Моця О.П.* — С.4.

45. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.107. — Рис.108.

46. **Кулатова І.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави. — С.12-14.

47. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.28-39, 42.

48. **Падалка Л.В.** По вопросу о времени основания города Полтавы... — С.15-33.

49. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — С.4-6.

12.10.1997

© *Приймак В.В.*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ X-XI ст. У СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

У дискусії з приводу історичної долі роменської культури, яка триває вже досить довгий час, важливе місце відводиться спадкоємності поховального обряду та розвитку керамічного комплексу. Певною мірою це впливає і на вивчення системи розселення, адже мова йде або ж про її формування на нових засадах (волості замість "гнізд" пам'яток), образно кажучи, "з нуля", або ж про реорганізацію відповідно до потреб феодального суспільства. Якщо перехід від обряду кремації до інгумації — явище, притаманне не лише слов'янам, що й полегшує сприйняття багатоваріантності цього процесу, то еволюція керамічного комплексу і причини змін в складі останнього можуть інтерпретуватися по-різному, що і спостерігається на практиці.

Сформувалось кілька точок зору стосовно розвитку гончарного виробництва на території Лівобережжя в роменсько-давньоруський період. О.В.Сухобоков вважає, що роменська й давньоруська кераміка певний час співіснували й зазнавали взаємовпливів, що відобразилось в орнаментації окремих форм давньоруського посуду "гусеничкою", а також побутуванні роменської раннього гончарної кераміки з типовими для давньоруських форм способами оформлення вінчика. Існують й екземпляри посуду, які за всіма ознаками, крім крупніших домішок в тісті, а також помітного "огрубіння" тулуба і придонної частини, нічим не відрізняються від типових давньоруських форм кінця X — перших десятиліть XI ст. В цілому, не заперечуючи існування таких фактів, О.В.Григор'єв вважає обидві традиції ізольованими, а випадки взаємодії — поодинокими, які, як і будь-які інші винятки, лише ілюструють їх відчуженість. Погляди О.В.Григор'єва розвиває

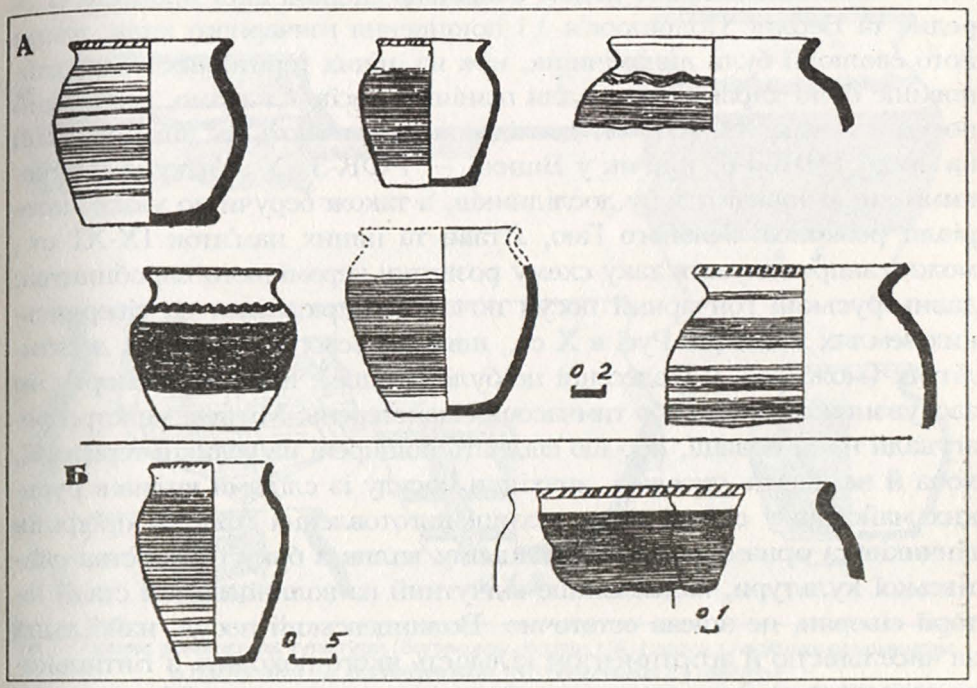

Рис.1. **Кухонні горщики з:**
А - салтівських пам'яток; Б - волинцевських (Стовп'яги, Токарі).

І.Г.Сарачев, який вважає, що процес еволюції керамічного комплексу мав би зайняти кілька поколінь гончарів. Дані положення, корені яких йдуть до зауважень І.І.Ляпушкіна на адресу В.Й.Довженка з приводу його інтерпретації матеріалів розкопок городища Курган в с.Волинцеве у Посейм'ї, логічно обгрунтовані. З думкою московських дослідників про виробництво гончарного посуду давньоруськими майстрами важко не погодитися. Проте ця схема спрацьовує лише за умови іманентного, базованого лише на внутрішніх факторах, характеру розвитку гончарства Дніпровського Лівобережжя VIII-X ст. За наявності зовнішнього імпульсу, — в даному випадку давньоруського, а раніше, — на волинцевській стадії історії сіверян і в X ст., — салтівського, такий перебіг подій відчутно ускладнювався і прискорювався. Як можна зрозуміти зі спостережень О.А.Бобринського, в регіо-

нах з найінтенсивнішим ходом соціально-економічних процесів (Середнє та Верхнє Подніпров'я) і поширення гончарного кола, темпи його еволюції були динамічніші, ніж на інших територіях[1]. Таке становище було характерним і для пізніших часів. Скажімо, гончарний посуд з Києва XII-XIII ст. дослідники визначають як виготовлений на стадії РФК-4-6, тоді як у Вщижі — РФК-3[2]. У зв'язку із наведеними вище точками зору дослідників, а також беручи до уваги матеріали розкопок Зеленого Гаю, Лтави та інших пам'яток IX-XI ст., можна запропонувати таку схему розвитку керамічного виробництва: давньоруський гончарний посуд почав поширюватися на сіверянських землях з центрів Русі в X ст., швидше всього, в останніх десятиліттях (можливо, у Подесенні це було раніше), шляхом експорту чи заснування сезонних або тимчасових майстерень. Місцеві майстри реагували на ці новації, про що свідчать поширені на великій території, хоча й не досить чисельні, знахідки посуду із слідами впливів руських майстрів у складі тіста, техніці виготовлення (форми профілів вінчиків та орнаментація). При цьому вплив з боку гончарства салтівської культури, найсильніше відчутний на волинцевській стадії історії сіверян, не згасав остаточно. Волинцевський посуд, найбільша за чисельністю й асортиментом кількість якого походить з Битицького городища та його округи, за останнім показником найближче стоїть до Верхнього Салтова та прилеглих до нього безпосередньо, або підлеглих в адміністративному відношенні пам'яток, хоча трапляються й досить віддалені паралелі в салтівському посуді, зокрема у Волзькій Болгарії. Кухонні горщики та піфоси знаходять досить рідко (Токарі, Стовп'яги), більш поширені одноручні глечики і кружки, кубишки, є дворучний глечик (Битиця)[3]. Водночас подібні до салтівських вироби Новотроїцького таких близьких аналогій за формами і технологією не мають (за винятком імпортних триручного глечика та амфор)[4]. Очевидно, в даному випадку можна говорити про згасання традицій волинцевського гончарства в роменському керамічному виробництві, що особливо помітно на горщиках IV типу Новотроїцького (рис.1-6). Новий салтівський імпульс, відчутний, насамперед, на Ворсклі й Пслі, меншою мірою в Посейм'ї (рис.2-3), відноситься до періоду після погрому салтівських поселень печенігами та, ймовірно,

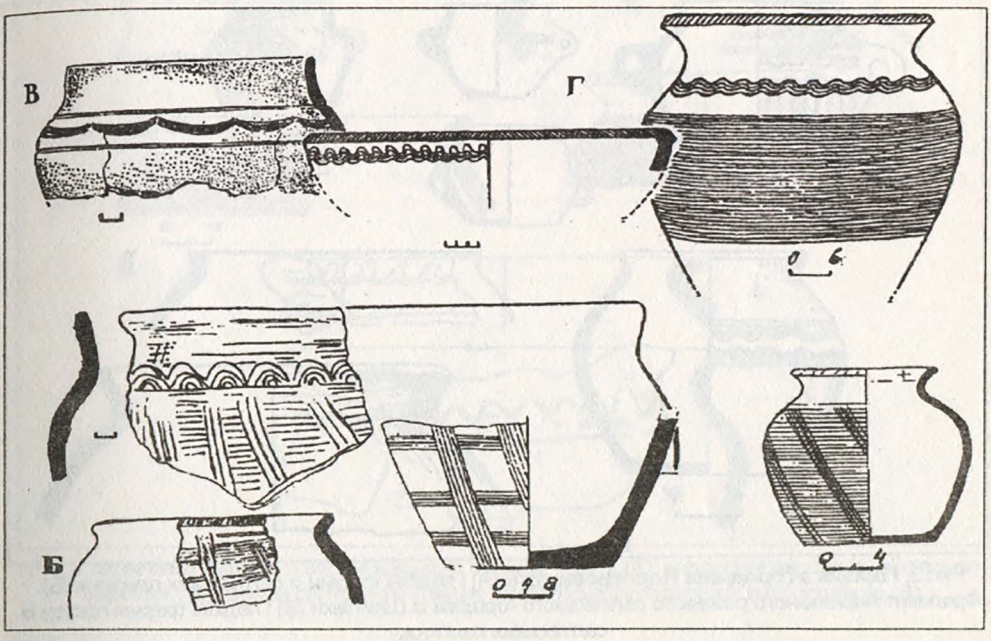

Рис.2. **Горщик роменської культури** (Волинцеве, Курган) (А) і посуд з подібним орнаментом із салтівських (Б), волинцевських (В) і поволзьких (Г) пам'яток.

походу Святослава на Хозарський каганат. Його проявами можна вважати антропологічні матеріали Кам'яного її прикраси з цього ж могильника, менш сильні вони в Зеленому Гаї, Шпилівці, Горналі (басейн Псла), помітні на Журавненському археологічному комплексі та посаді літописної Лтави[5] (басейн Ворскли). Проте в цей час поступово починає зростати вплив Київської держави. Крім того, слід мати на увазі, що сіверянське суспільство тої доби виразно виявляло риси самобутності у прикрасах, поховальному обряді, кераміці, що особливо добре відчувається за матеріалами Горналя. Проникнення київського імпорту (шиферні пряслиця) і міжнародна торгівля (арабські дирхеми) не супроводжувалося появою тут великої кількості давньоруського гончарного посуду, що дозволяє чітко датувати початок цього процесу періодом після загибелі Великого городища в Горналі — 70-ми рр. X ст. Тому комплекси, де гончарна давньо-

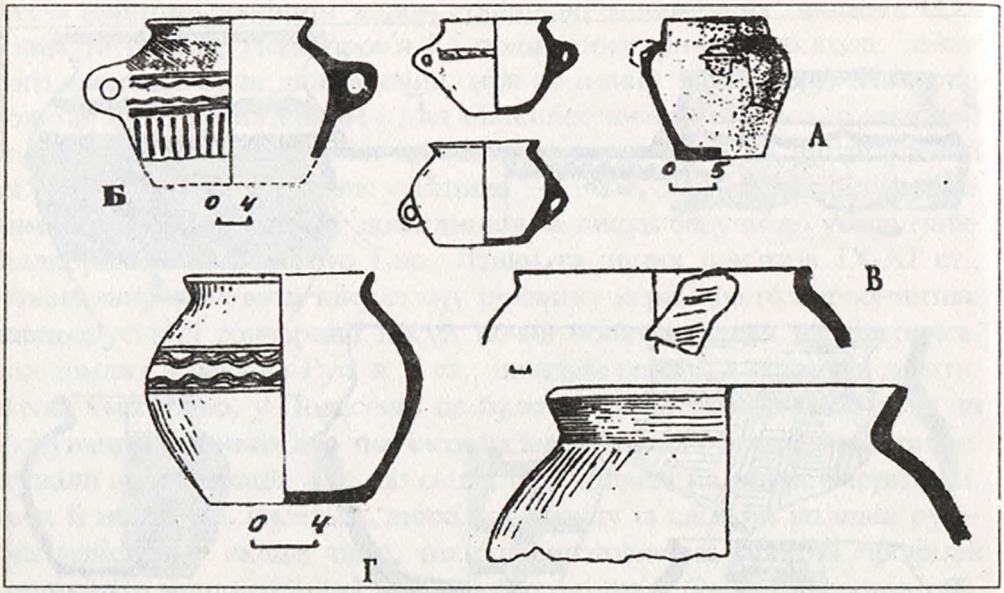

Рис.3. **Горщик з городища Новотроїцького** (А) і подібні форми із салтівських пам'яток (Б). Фрагмент лискованого рожевого салтівського горщика із Шпилівки (В) і подібні форми посуду із салтівських пам'яток.

руська кераміка поєднується з роменською, слід вважати більш пізніми. Очевидно, поява такої кількості посуду давньоруського виробництва пов'язана з якимись подіями в історії Лівобережжя. Можливо, язичницька реформа, прийняття християнства, будівництво міст супроводжувалися на Лівобережжі більш жорстким підпорядкуванням Києву.

Про те, що прес київської влади не припав довподоби сіверянам ще раніше, свідчить їх міграція, відображенням якої є велика кількість роменських пам'яток у Курському Посеймʼї, поява їх у Підмосковʼї. Переважна більшість з них, за свідченням В.В.Єнукова, датується не раніше X ст. Авторитетні дослідники Русі В.В.Мавродін та І.Я.Фроянов з Санкт-Петербурга, київський історик М.М.Корінний з довірою поставилися до повідомлення про похід князя Бориса на сіверські міста, які за підтримки печенігів повстали проти влади Києва[6]. Аналіз археологічних джерел показує, що частина датованих

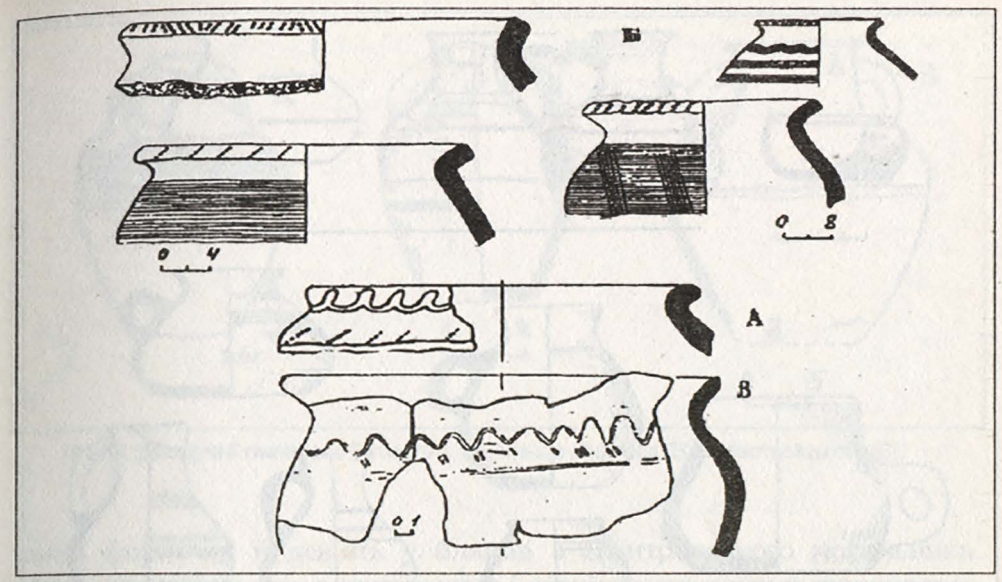

Рис.4. **Фрагмент піфоса** з волинцевського селища Токарі (А), аналогічні вироби із салтівських пам'яток (Б), тарний салтоїдний горщик з роменського городища в с.Городище (В).

комплексів з Лівобережжя пізніша за горнальські. Притому одна група — це місцеві, серед них і Полтавський скарб, а друга — дружинні (Шпилівка) (рис.8).

У Глухівському скарбі ці риси поєднуються: тут присутні місцеві землеробські знаряддя — наральники та втульчасте чересло, а також вудила із стержневим псалієм та стремена. Шпилівський скарб звернув на себе увагу дослідників Київської Русі давно. Частіше вдавались до аналізу його монетної частини, оскільки у складі скарбу були присутні арабські монети останнього, четвертого періоду грошового обігу (друга половина X - початок XI ст.). За мервanідською монетою 90-х років X ст., скарб датується рубежем X-XI ст.[7] Пізніше комплекс із Шпилівки ще раз привернув до себе увагу після знахідок у Києві формочок для відливання поясної гарнітури, де одним із типів прикрас була п'ятикутна бляшка із семипелостковою пальметтою, яка, мабуть, кріпилася на кінці пояса[8]. В Шпилівці п'ятикутна бляшка бу-

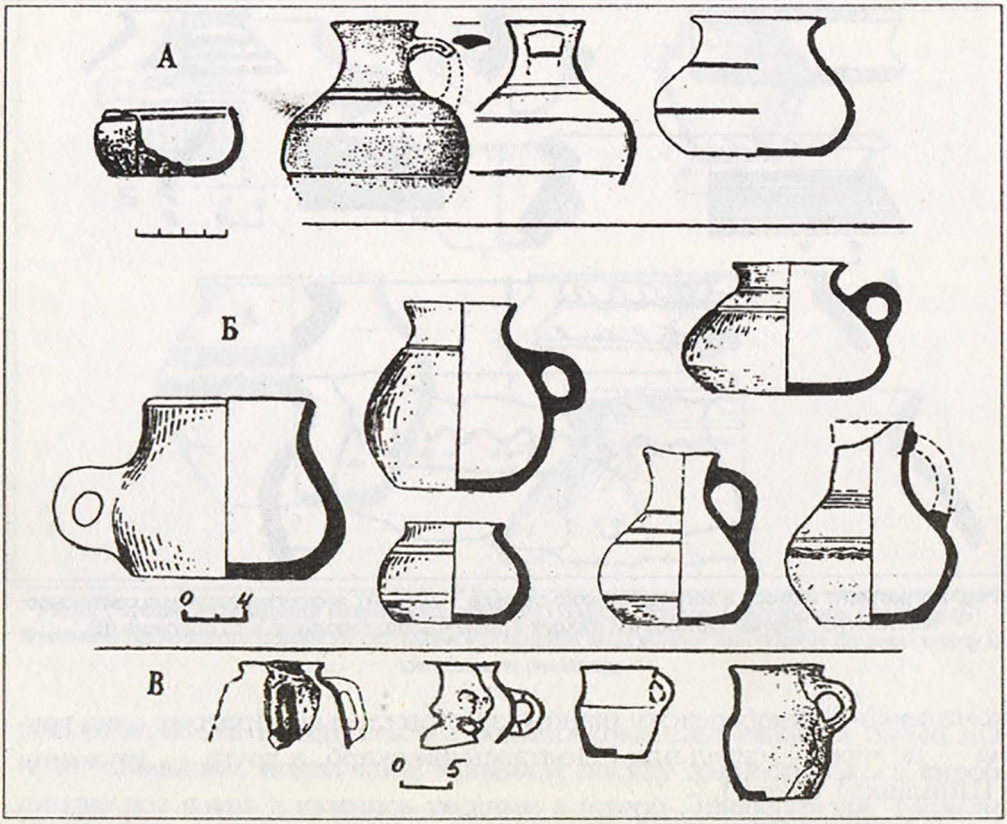

Рис.5. **Глечики, кружки і кубишки** волинцевських (А), салтівських (Б) і роменських (з городища Новотроїцького - В) пам'яток.

ла прикрашена п'ятипелюстковою пальметтою, але слід мати на увазі, що у складі ремісничого набору з Києва були бляшки з п'яти- і трипелюстковими пальметтами, серед них і серцеподібна. Шпилівська бляшка мала рухоме кільце, як на салтівських бляшках, наприклад, із Дмитріївського могильника[9]. Цікаво, що в комплексі формочок з Києва також є подібна до знайденої у Дмитріївському могильнику бляшка — кругла, із багатокутною зіркою в центрі. Але вони розрізняються технікою виготовлення — литво і штампування, окремими деталями, зокрема, кількістю променів у зірки — вісім у київ-

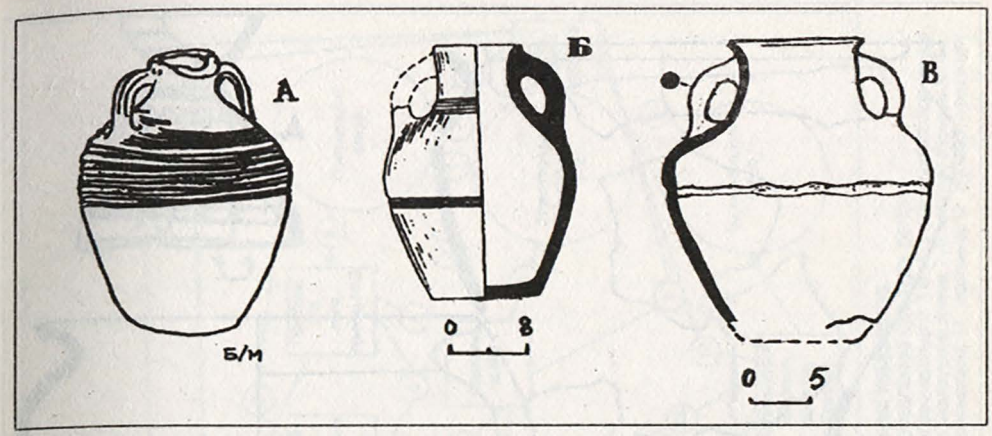

Рис.6. **Дворучні глечики** з Битиці (А), Верхнього Салтова (Б) і Новотроїцького (В).

ській формочці й дев'ять у бляшці з Дмитріївського могильника. Варто зазначити, що в салтівських і північнокавказьких старожитностях поширені вироби з різними варіантами багатокутних зірок. В Табаївці також трапилася бляшка з багатокутною зіркою[10], в Шестовицькому і Гньоздівському некрополях — з шестикутними зірками[11]. До складу Шпилівського скарбу входив срібний браслет з ребром посередині й "зав'язаними" кінцями. Повних аналогій йому знайти не вдалося, але близькі за окремими деталями — походять з Прибалтики. Зокрема, оформлення кінців браслета з Шпилівки подібне до елементів латгальського з Аулеяс-Гравері, а ребриста поверхня характерна для таких же виробів західно-балтських племен — куршів, скалвів, ятвягів[12]. Ідентичне Шпилівському браслету оформлення голівки персня з поховання 1 кургану № 10 Кемського некрополя, що датується на підставі монети 1038-1057 рр. (а могильник — 40-70 рр. XI ст.).[13]

Проблема зв'язків Південної Русі з Прибалтикою спеціально розглядалася В.О.Булкіним і В.М.Зоценком, які, зокрема, звернули увагу на подібність топоніма "Самбатас" Константина Багрянородного до назви одного з регіонів проживання пруссів — Самбії[14]. Прибалтійська етимологія в світлі новітніх археологічних даних видається обгрунтованішою за хозарську, яку обстоювали дослідники в ро-

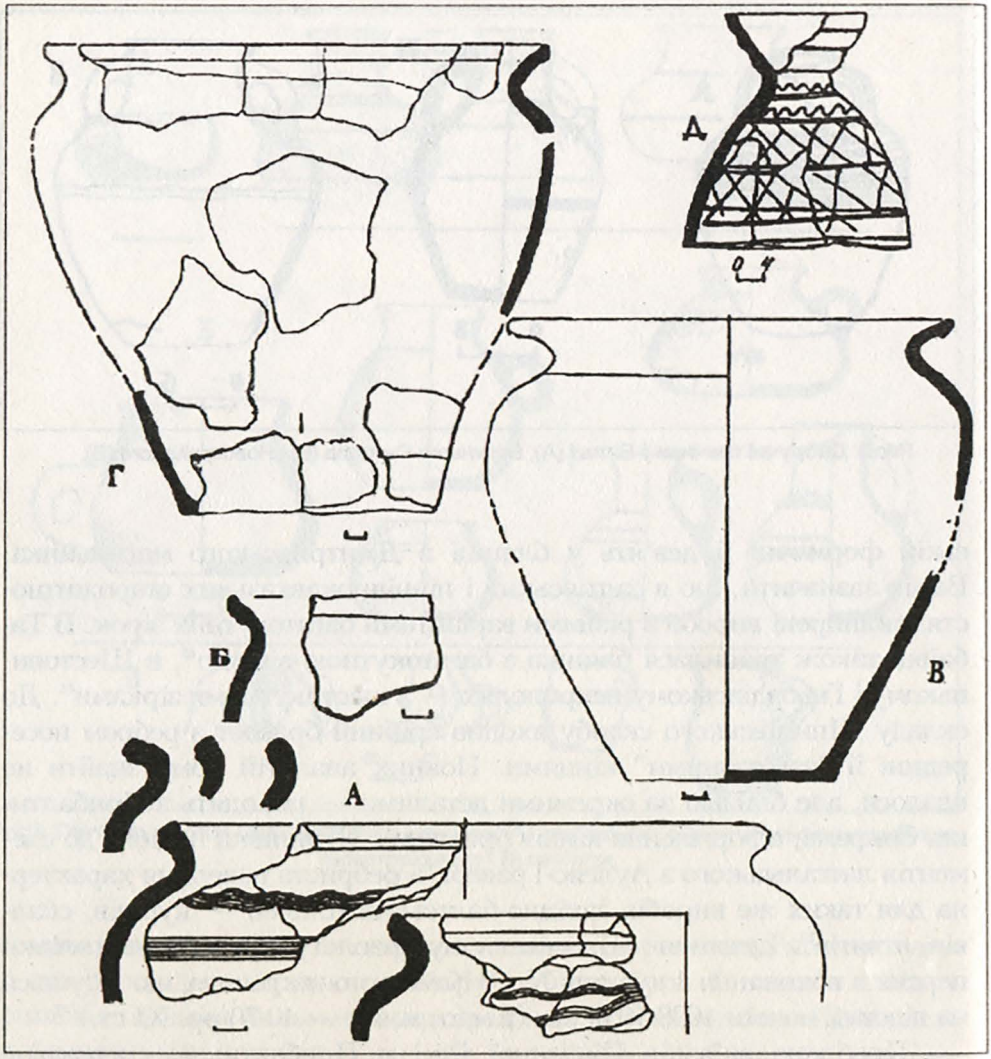

Рис.7. **Кераміка XI ст.** з пам'яток Північного Сходу Лівобережжя: А - курган Краснянської групи периферії Зеленогайського комплексу; Б - Волинцеве, городище Курган, житло № 2; В-Г - Зелений Гай; Д - Волинцеве (Курган), вогнище № 2.

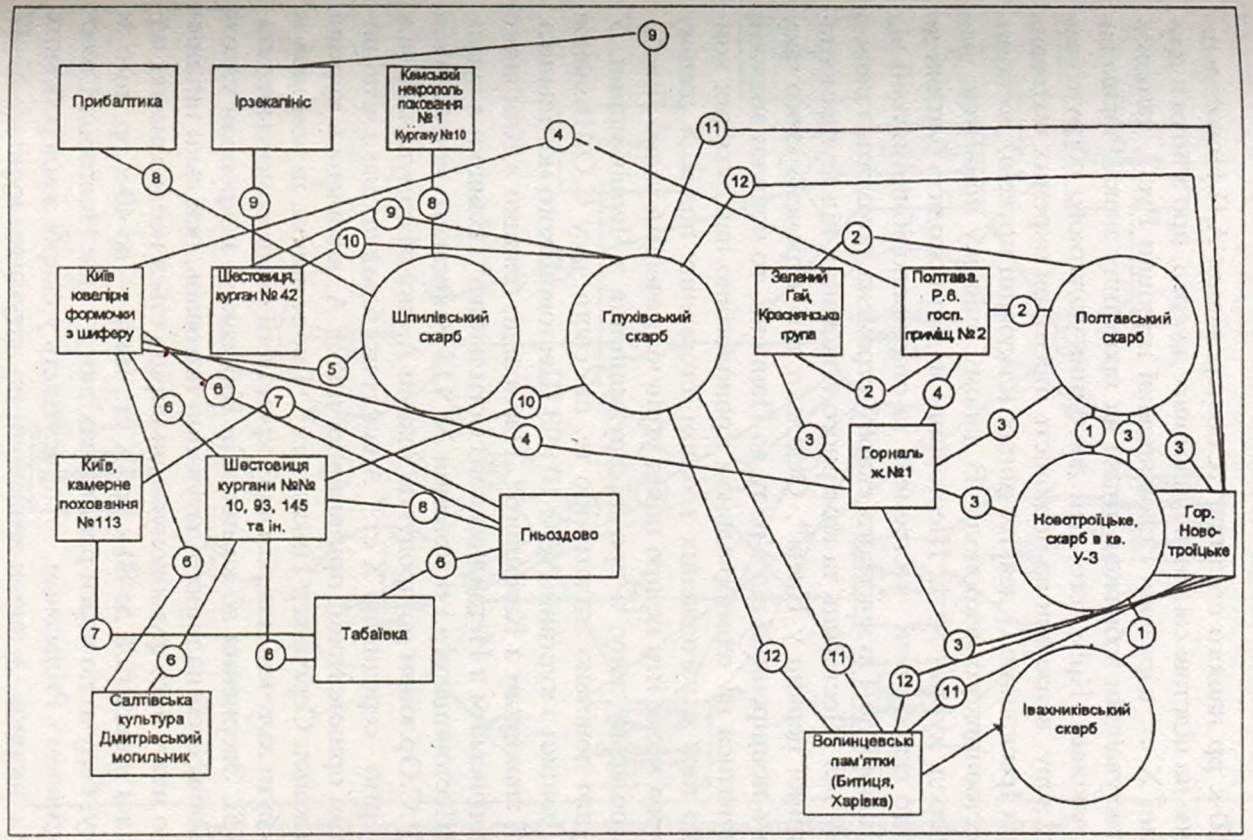

Рис.8. Кореляція пізньороменських і синхронних датуючих комплексів.

А— О — скарби; Б — □ — житла, поховання; В — □ — пам'ятки, археологічні культури, регіони.

1 - гривни типу Івахниківського, Новотроїцького (У-3) і Полтавського скарбів; 2 - спіральні скроневі кільця;3 - променеві скроневі кільця IX-X ст.; 4 - вироби з пірофілітового сланцю (шиферу) — пряслиця і формочки з Києва;5 - бляшки типу київських формочок і Шпилівського скарбу; 6 - бляшки з багатокутними зірками; 7 - бляшки типу поховання № 18 (Сергєєва) з Гньоздова; 8 - браслет із Шпилівського скарбу; 9 - стержнеподібні псалії; 10 - стремена типу I (за А.М.Кирпичниковим); 11 - наральники; 12 - втульчасті чересла типу Новотроїцького.

ботах 50-60-х рр нашого століття[15]. Спостереження А.П.Новосельцева, зроблене на підставі свідчень письмових джерел, про злиття в другій половині X ст. варязької і слов'янської верхівки Русі[16], узгоджується з трактуванням зображень птаха як прототипу знака Рюриковичів В.І.Кулаковим. Крім того, цей дослідник додатково обгрунтував дану точку зору, вказавши на подібність інвентаря окремих поховань могильника Ірзекапініс (і деяких інших кладовищ пруссів) до комплексів Шестовицького некрополя. В даному випадку привертає увагу, насамперед, курган № 42 Шестовиць, звідки походять близькі до Глухівського скарбу речі — стремена та стержнеподібної псалії від вудил[17]. Подібні до Глухівського скарбу стремена походять також з кургану № 145 Шестовиць та камерного поховання під фундаментами Десятинної церкви у Києві[18]. Оскільки такі стремена свого часу були досить поширеними від Уралу до Паннонії, то пошуки аналогій мають базуватися на територіально і хронологічно найближчих комплексах, до того ж узгоджених з ходом історичних подій. У даному випадку мова може йти не про похід угрів чи печенігів углиб Лівобережжя, в поліську зону, а про дії дружинників з Чернігівщини. У зв'язку з цим доцільно згадати про те, що свого часу Є.О.Шинаков вказав на бляшки з курганів №№ 10 і 93 Шестовицького могильника, як аналогії знахідкам з Кам'яного[19]. Насправді, бляшки з Кам'яного тотожні салтівським з Нетайлівського могильника[20]. Бляшки з кургану № 10 Шестовицького і поховання № 113 Київського могильників віднесені Р.С.Орловим до продукції школи А, яка сформувалась між другою чвертю - серединою X ст.[21] Аналогічна бляшка, але з чіткішими обрисами орнаментації, притаманної школі А, виявлена в кургані № 18 з розкопок Сергеєва у Гньоздовім[22]. Таким чином, ці комплекси не можуть бути залучені для розгляду хронології пізньороменських старожитностей. Звернення до комплексів Київського некрополя також не дає можливостей надійного датування поховань, оскільки питання про верхню межу його функціонування вирішується неоднозначно: одні дослідники доводять її до 80-х рр. X ст., інші — до 40-х рр. того ж віку[23]. Тому, беручи до уваги регіон знахідки — між Новгород-Сіверським, Путивлем і Рильськом, — присутність у скарбі землеробських роменських знарядь, а також зважаючи на датування кургану № 42

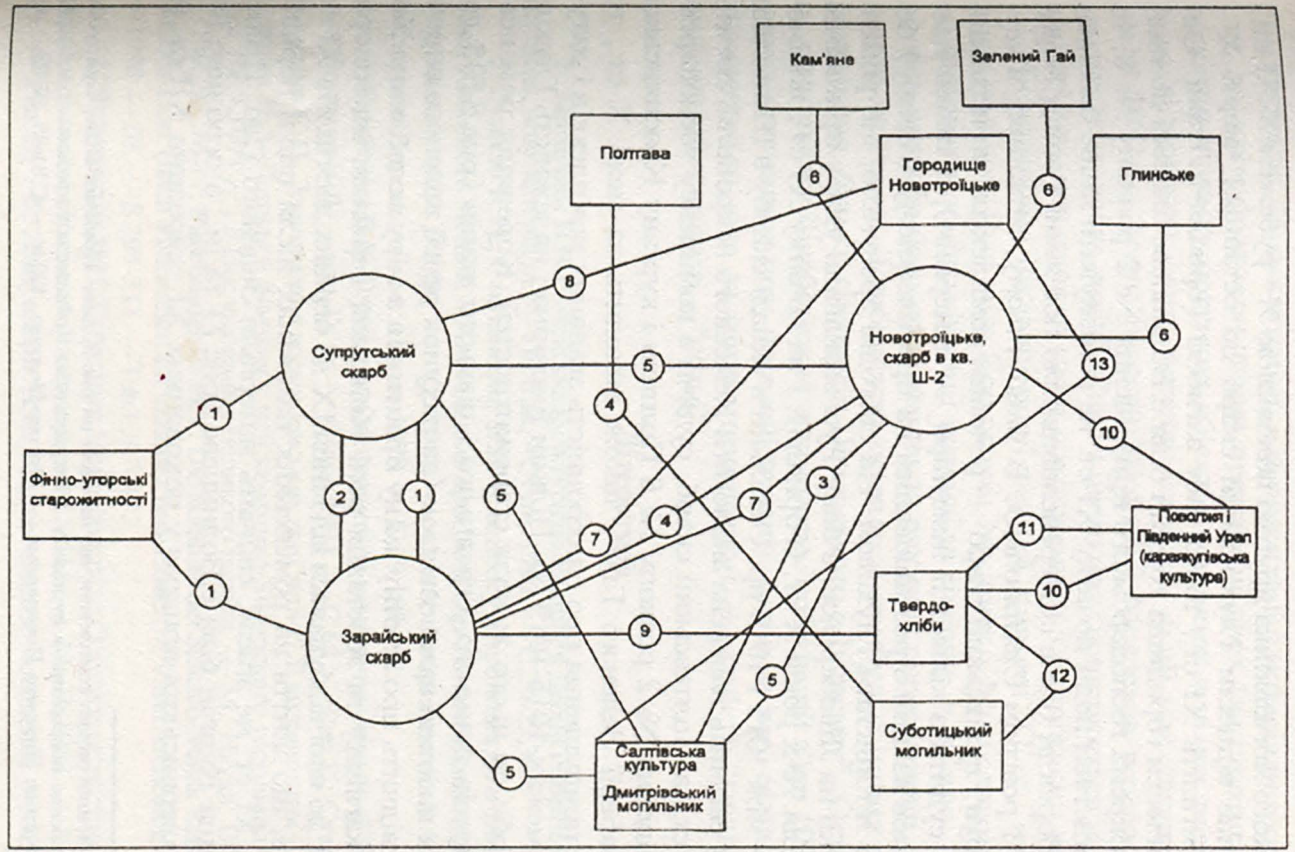

Рис.9. **Кореляція датуючих комплексів раннього і середнього етапів роменської культури*.**

А — О — скарби; Б — □ — житла, поховання; В — □ — пам'ятки, археологічні культури, регіони.

1 — гривни типів Зарайського і Супрутського скарбів; 2 — арабські дирхеми аббасидського карбування 60-х років IX ст.; 3 — литі салтівські сережки з окремою багатокульковою литою підвіскою; 4 — цільнолиті салтівські сережки з багатокульковою підвіскою; 5 — цільнолиті салтівські сережки з грушеподібною підвіскою; 6 — "вусаті" перстні; 7 — променеві скроневі кільця IX-X ст.; 8 — круглі скроневі кільця; 9 — наконечники поясів із сюжетним зображенням тварин; 10 — ремінна накладка - трійник; 11 — бляшки з мотивом трилистника; 12 — серцеподібні гладкі бляшки, 13 — поясні "розподільники".

Шестовицького могильника другою половиною X - рубежем X-XI ст., найдоцільніше віднести Глухівський скарб до останньої чверті X - перших десятиліть XI ст., тобто часу загибелі Горналя і Лтави. Оскільки комплекси городища Курган біля с.Волинцеве близькі до полтавських, зокрема господарського приміщення № 2 розкопу № 6, то маємо всі підстави події початку XI ст. не обмежувати лише басейнами Псла і Ворскли (саме із Переяславщиною пов'язані і похід Бориса 1015 р., і розгром Святополка). В майбутньому, можливо, з'ясується, чим був Глухівський скарб — речовим комплексом чи похованням (якщо судити з кількості інвентаря — камерним), а також наскільки він пов'язаний з розташованим на протилежному (лівому) березі Есмані літописним Глуховом. На сьогодні зрозуміло, що роменські пам'ятки на Лівобережжі з боку Русі зазнавали удару принаймні двічі — після 70-х років X ст. (Горналь), і на початку XI ст., найімовірніше, — між 1015 і 1019 рр. Оскільки в складі скарбу з Шпилівки браслет, як свідчить наведена аналогія з Кемського некрополя, носить ознаки XI ст., а Полтавський скарб, судячи з комплексу господарського приміщення № 2 розкопу № 6 Полтави і кургану Краснянської групи периферії Зеленого Гаю[24], також виходить за межі X ст., то логічним є припущення про синхронність згаданих комплексів і датування їх у межах 1015-1019 рр. Цілком ймовірна і належність Глухівського скарбу до цього ж кола старожитностей. Кореляція роменських комплексів раннього, середнього і пізнього етапів (рис.8-9)* демонструє їх високий взаємозв'язок (за рахунок речей власного виробництва) і свідчить про істотну зміну орієнтирів в міру ослаблення Хозарського каганату та зростання ролі Київської держави, інкорпорація сіверян, до якої відбувалася від кінця IX до перших десятиліть XI ст.

Про те, що життя на роменських пам'ятках після події перших десятиліть XI ст. не згасає, свідчать матеріали Зеленого Гаю, Полтави, городища Курган біля с.Волинцеве (рис.7) та ін., а особливо поширення сіверянських прикрас у похованнях XI - середини XII ст. на

---

* Детальніший аналіз комплексів, що наведені на рис.9, див.: **Приймак В.В., Супруненко А.Б.** Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья. — Москва-Полтава, 1994. — С.81-85, 97-98.

Лівобережжі. Промовистими в цьому плані є матеріали городища Курган, де, крім функціонування принаймні двох (за стратиграфією) горизонтів пізньороменських об'єктів, в одному з пізніх вогнищ (№ 2) було відкрито частину розвалу глечика, який має датуватися часом після 1032 р., коли Ярослав Мудрий і Мстислав розселили в своїх землях полонених ляхів[25]. Саме з цього часу поширюється на Русі даний тип посуду, пов'язаного своїм походженням з балтійським регіоном[26].

Безсумнівно, складні події першої третини XI ст., які завершилися поділом Русі між Ярославом Мудрим і Мстиславом, не могли не підірвати демографічний потенціал сіверян, у зв'язку з чим і з'явилась потреба його поповнення за рахунок переселенців. Крім полонених ляхів, на Лівобережжі осідали й прибулі з інших земель, як, наприклад, батьки Феодосія Печерського в Курську[27]. Остаточно зміну ситуації на Лівобережжі закріплює Любецький з'їзд 1097 р., після чого з'являються нові населені пункти, перш за все, селища, які розташовуються вже за іншим принципом — замість "гнізд" пам'яток виділяються волості - "сотні".

Література

1. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава - Суми, 1997. — С.20-23,36.

2. **Гупало К.Н., Степаненко Л.Я.** К вопросу о хронологии и типологии керамики Киевского Подола // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТДК. — К., 1981. — С.113; **Бобринский А.А.** Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — С.29,189,192.

3. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли VIII — поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.63. — Рис.11; **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** До вивчення волинцевських пам'яток // У видавництві. — Рис.7.; **Кокорина Н.А.** Лепная и близкая к ней керамика Билярского городища (по материалам 1967-1971 гг.) // Исследования Великого города. — М.: Наука, 1976. — С.219. — Рис..98, *16-17*; **Parchomchko O:V.** Die keramik der Saltovo-Majak Kultur am obereh lauf des Don: (nach Materialien auf ukrainischem Boden) // Varia Archeologica Hungariea. —1990 — III. — S.291-311. —Tab.I.,*3,7-9,12*.

4. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. — М., Л.,1958. — № 74. — С.44-45. — Рис.25, *1-6*; **Ляпушкин И.И.** Карнауховское поселение // МИА. — М.,Л.,

1958. — № 62. — С.274,285,306-307. — Рис.13, *26,51,52.*

5. **Узянов А.А.** Роменская керамика как источник хронологического членения культуры // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТДК. — К., 1981. — С.103-104; **Белинская Л.И.** К вопросу о связях славян и племен салтовской культуры в лесостепном Днепровском Левобережье в VIII-X вв. // Проблемы археологии Сумщины / ТДК. — Сумы, 1989. — С.73-75. — Рис.1,*4*; **Приймак В.В.** К изучению гончарства населения Среднего и Левобережного Поднепровья во второй половине I - начале II тыс. н.э. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТДК. — К., 1981. — С.134-135.

6. **Корнийый Н.Н.** Переяславская земля. X - первая половина XIII века. — К.: Наук. думка, 1992. — С.53-54.

7. **Янин В.Л.** Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М.: Изд-во МГУ, 1956. — С.130-132, 142-143.

8. Новое в археологии Киева / Под ред. Толочко П.П. — К.: Наук. думка, 1981. — С.302-308; **Гупало К.Н.** Подол в древнем Киеве. — К.: Наук. думка, 1982. — С.74-80; **Сагайдак М.А.** Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К.: Наук. думка, 1991. — С.92-94.

9. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — С.79, 85. — Рис.36; 40.

10. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.87;

Орлов Р.С. Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія. — К., 1983. — № 44. — С.36. — Рис.5,*4*; **Орлов Р.С.** Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X-XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — М.: Наука, 1984. — С.41-43. — Рис. 6, *14.*

11. **Бліфельд Д.І.** Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К.: Наук. думка, 1977. — С.214. — Табл.XXV, *1-2*; **Сизов В.И.** Курганы Смоленской губернии. Вып.1-й: Гнездовский могильник близ Смоленска. — СПб., 1902. — Табл.III, *39*; **Мурашева В.В.** Скандинавские наборные ременные накладки с территории Древней Руси // Историческая археология: Традиции и перспективы. — М.: Памятники исторической мысли, 1998. — С.158, 163-164. — Рис.3,*13.*

12. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1987. — С.360, 426, 434-435, 454-455.

13. **Макаров Н.А.** Население русского Севера в XI-XIII вв.: По материалам могильников Восточного Прионежья. — М.: Наука, 1990. — С.98-103, 109, 151, 203. — Табл.XVIII, *11.*

14. **Булкин В.А., Зоценко В.Н.** Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь IX-XI вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К.: Наук. думка, 1990. — С.122-123.

15. **Корзухина Г.Ф.** К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н.э. // СА. — М., 1955. — XXII. — С.79; **Артамонов М.И.** История хазар. — Л.: Изд-во ГЭ. 1962. — С.294-295.

16. **Новосельцев А.П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — С.229.

17. **Куликов В.И.** Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX-XI вв. // СА. — М., 1988. — №3. — С.106-117; **Куликов В.И.** Ирзекапинис и Шестовицы // Проблемы археологии Южной Руси. — К.: Наук. думка, 1990. — С.111-116; **Бліфельд Д.І.** Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — С.138-142, 200-201. — Табл.XII, *8, 16, 17*; **Приймак В.В.** Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — С.69-70.

18. **Бліфельд Д.І.** Вказ. робота. — С.188-189, 226-227. — Табл. XXXVIII, *14-15*; **Каргер М.К.** Археологические исследования древнего Киева: Отчет и материалы (1938-1947 гг.) — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — Т.1. — С.85-92.

19. **Шипаков Е.А.** "Восточные территории" Древней Руси в конце X - начале XIII вв.: (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.90.

20. **Березовец Д.Т.** Раскопки в Верхнем Салтове 1959-60 гг.: (Печенежское водохранилище) // КСИА АН УССР. — К., 1962. — Вып. 12. — С.21. — Рис.2.

21. **Орлов Р.С.** Вказ. робота. — С.37, 40, 42. — Рис.6, *21*.

22. **Бліфельд Д.І.** Вказ. робота. — С.192. — Табл.III, *3*; **Каргер М.К.** Указ. работа. — С.89. — Рис.63; **Сизов В.И.** Указ. работа. — С.97. — Табл. XIII, *6*.

23. **Килиевич С.Р.** Детинец Киева IX- первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. — К.: Наук. думка, 1982. — С.47.

24. **Приймак В.В.** Нові дослідження Краснянської групи курганів Зеленогайського могильника // ТД наук.-теорет. конф. викладачів, співробітників, аспірантів та студентів Сумського державного університету з соціально-гуманітарних проблем. — Суми, 1995. — С.21-22.

25. **Коршиный Н.Н.** Указ. работа. — С.54.

26. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1987. — С.447, 450. — Табл. CXXVIII, CXXXI; Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С.58. — Рис.22, *4-5*.

27. **Енуков В.В.** О топографии Курска в древнерусское время // Историческая археология: Традиции и перспективы. — С.82.

11.12.1997

© *Григор'єв О.В., Кулатова І.М.*

НОВІ МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛТАВИ
(за розкопками 1990 р.)

Досить значний період існування міста Полтави пов'язаний з давньоруською добою, часом входження цього окраїнного населеного пункту південного сходу Русі до Переяславської землі. Матеріали цієї доби у значній кількості виявлені під час археологічних досліджень 1945-1946 та 1990 рр. на Червоній (колишній Соборній) площі, що на Івановій горі. 1990 р. тут проведені невеликі роботи охоронного характеру, здійснені археологічною експедицією Полтавського краєзнавчого музею.

Давньоруські археологічні знахідки походять з розкопів та шурфів на Івановій горі, а також з районів парку "Перемога", Першотравневого проспекту, Першотравневого провулка, вулиці Гагаріна[1]. Культурні ж нашарування давньоруського часу відкриті при дослідженнях 1990 р. лише в шурфі № 3 на Червоній площі. Численні матеріали з розкопу І.І.Ляпушкіна 1946 р. свідчать про збереження шару і комплексів вказаного часу, але, на жаль, методика досліджень середини 1940-х рр. не дозволила тоді вичленити ями, що знаходилися вище рівня передматерика.

На основі стратиграфічних спостережень, проведених у вказаному шурфі, та обробки матеріалів з фондів Полтавського краєзнавчого музею можна зробити деякі попередні висновки. Керамічний комплекс ями 4 шурфу № 3 та, вірогідно, синхронних їй ям 2, 3, споруди 2 в розкопі № 2 (територія Полтавської кондитерської фабрики), відображає найбільш ранній етап давньоруського освоєння Іванової гори. Форми вінець посуду з цих ям характерні для всього півдня Київської Русі, починаючи з кінця XI аж до середини XIII ст. Однак, до середини - другої половини XII ст. вказані типи вінець зустрічаються

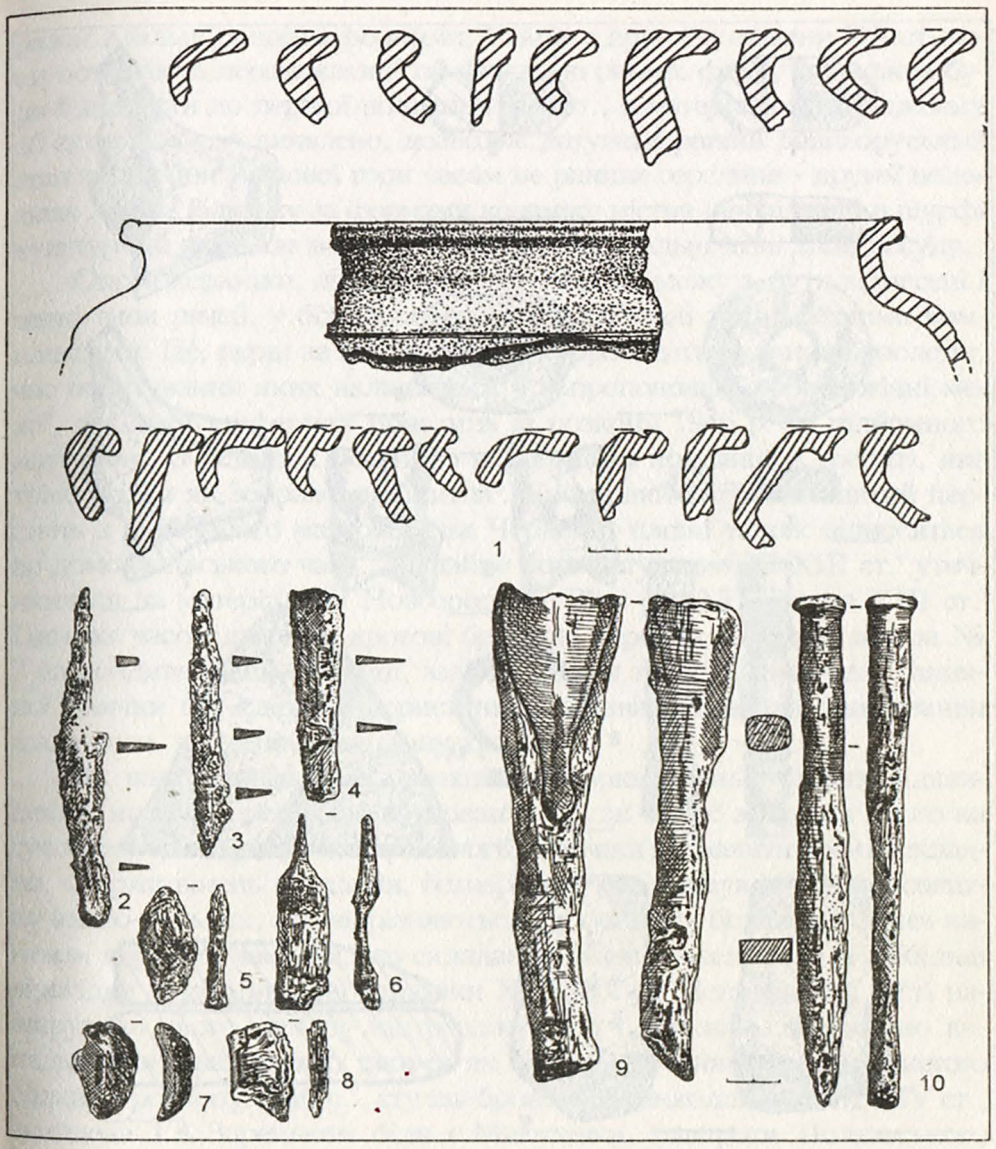

Рис.1. Полтава, Червона пл.; Спаська вул., 11 (кондитерська фабрика). Знахідки:
1- кераміка; 2-6, 8-10 - залізо; 7 - олово.

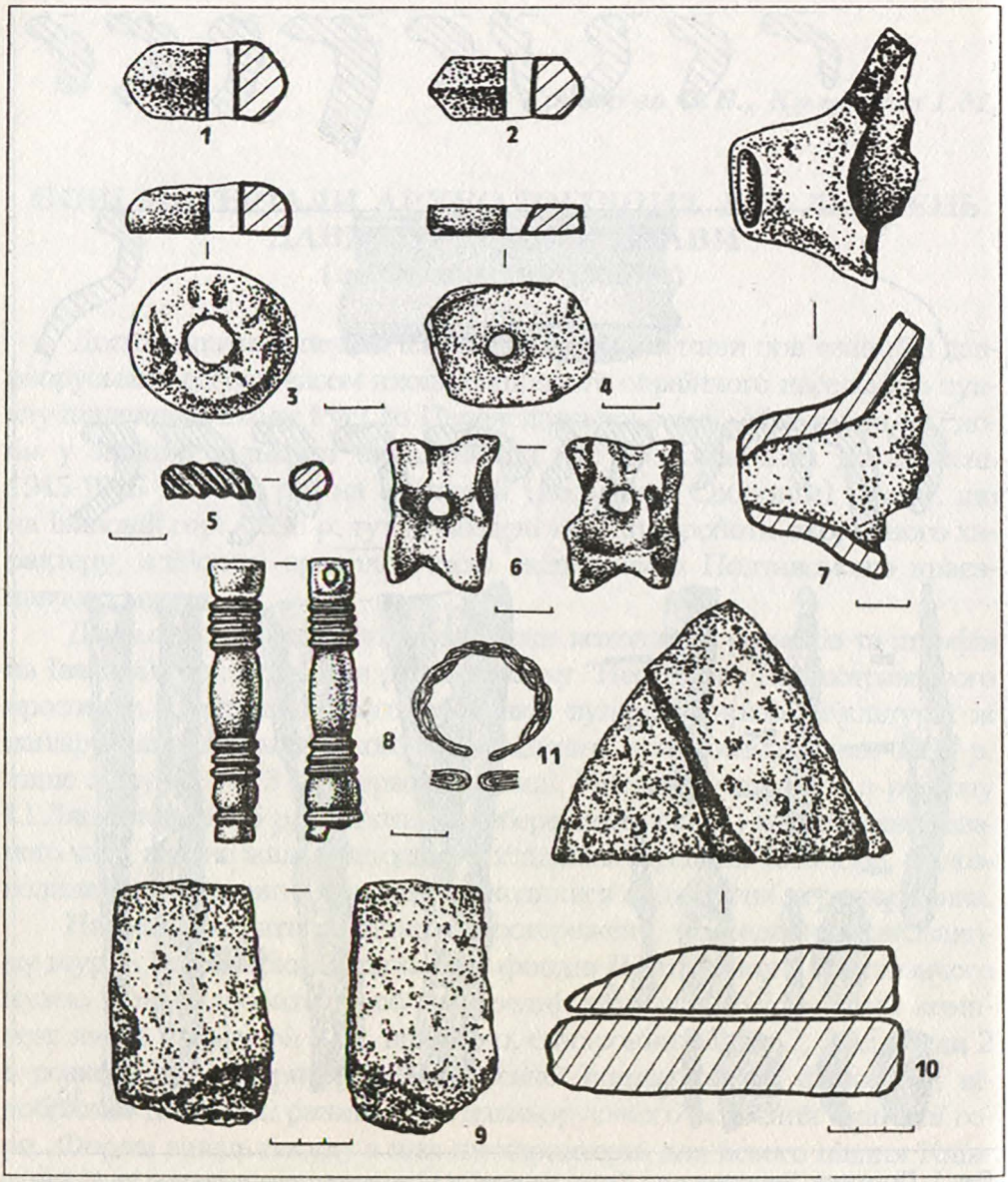

Рис.1. **Полтава, Червона пл.** Знахідки:
1-4 - шифер; 5 - скло; 6,8 - кістка; 7 - кераміка; 9-10 - камінь; 11 - бронза.

разом з більш ранніми формами, і лише з другої половини XII ст. вони починають переважати. Той факт, що ранніх форм, які можна було б віднести до першої половини XII ст., в матеріалах досліджених об'єктів не було виявлено, дозволяє датувати ранній давньоруський етап заселення Іванової гори часом не раніше середини - другої половини XII ст. Близьку за формами кераміку містив і виявлений в шурфі культурний шар, але в ньому не траплялися більш пізні типи посуду.

Окрім кераміки, до домонгольської доби можуть бути віднесені і деякі типи речей, у більшості своїй не пов'язані з конкретними комплексами. Це, перш за все, нечисленні фрагменти скляних браслетів, час побутування яких вкладається у запропоновані хронологічні межі[2], декілька шиферних пряслиць із розкопу 1946 р. та підйомного матеріалу. З останніх особливо варте уваги пряслице з графіті, яке трактується як зображення житла[3]. Бронзовий потрійний витий перстень з підйомного матеріалу на Червоній площі також відноситься до домонгольського часу. Звичайне його датування XI-XIII ст.[4] уточнюється за матеріалами Новгорода до 30-х рр. XII - кінця XIII ст.[5] Цим же часом датовані дротові бронзові персні з розкопок житла № 3 на кондитерській фабриці, залізна пешня з ями 4, фрагмент глиняної ллячки без слідів використання, залізна бабка для лаштування жала коси, численні ножі з шурфа № 3.

Як вже відзначалося, верхні прошарки давньоруських відкладень у шурфі перекривав котлован споруди 1, час зведення якого на сучасному рівні розробки хронології кераміки визначити досить складно. Форми вінець горщиків, безперечно, продовжують лінію розвитку києво-руських, але відрізняються від останніх більш крутішим вигином верхньої частини, що складає враження масивності. Найбільш вірогідне датування цієї кераміки XIII-XIV ст.[6] Існування в місті нашарувань цього періоду підтверджується і деякими, переважно випадковими, знахідками, такими як хрестик зі свинцево-олов'янистого сплаву з розкопу 1946 р.[7], стулка бронзового енколпіона XIII-XIV ст., знайдена І.А.Зарецьким біля с.Макухівка, навпроти Полтавського поселення, на лівому березі Ворскли[8].

На відміну від матеріалів другої половини XII - першої половини XIII ст., кераміка XIII-XIV ст. мала значно меншу площу розповсюд-

ження. Переважна її маса походить з розкопів, розташованих в центральній частині Червоної площі. В той же час ніякої хронологічної або типологічної перерви у розвитку форм кераміки не спостерігається. Невелика кількість досліджених комплексів 1946 та 1990 рр. не дозволяє впевнено визначити, чи було поселення літописної Лтави розгромлене татаро-монголами, але зрозуміло, що життя на ньому не припинялося і в цей період. Зменшення площі поселення свідчить, напевне, про поступове затухання на ньому активного життя до кінця XIV ст.[9] Вірогідно, порушення економічних зв'язків внаслідок Батиєвої навали, а також близькість до Степу, призвели до занепаду цього давньоруського центру.

Література

1. **Гавриш П.А., Супруненко А.Б.** Археологические памятники г.Полтавы и окрестностей // Археологические открытия 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С.263.

2. **Щапова Ю.Л.** Стекло Киевской Руси. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — С.172-175.

3. **Супруненко О.Б.** Перший графічний документ в історії Полтави // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. конф. — Ч.3: Краєзнавство Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.14-16. — Рис.

4. **Недошивина Н.Г.** Перстни // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. — Тр. ГИМ. — М., 1967. — Вып. 43. — С.263; **Седова М.В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — М.: Наука, 1981. — С.125.

5. **Полубояринова М.Д.** Керамика городища Слободка // Никольская Т.Н. Городище Слободка XII-XIII вв. — М.: Наука, 1987. — С.169-173. — Рис.82.

6. **Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави // АП УРСР. — К., 1949. — Т.І. — С.63. — Табл.II,5.

7. Там само.

8. **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.5-6; **Його ж.** На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.107. — Рис. 108.

9. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.41,42.

15.03.1993

© *Мироненко К.М.*

РАННЬОКРУЖАЛЬНА КЕРАМІКА РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за розкопками 1997-1998 рр.)

При дослідженні посаду літописного міста Лтави у 1997-1998 рр. Полтавською охоронною археологічною експедицією ЦОДПА (керівник О.Б.Супруненко) отримано значну колекцію археологічних знахідок, серед яких превалює кераміка роменської культури та давньоруського часу. В керамічному комплексі роменської культури виділяється окрема група ранньогончарного посуду.

Для аналізу цієї групи варто використати методику, розроблену О.А.Бобринським[1].

Кілька зразків відносяться до групи за технологічними ознаками використання гончарного кола РФК-2. Вони характеризуються наявністю слідів загладжування на внутрішній стороні, бортиком по периметру денця, обточування бокової ділянки. Їх можна віднести до групи між другим і третім етапом РФК зі слідами машинного загладжування вінець і ознаками обточування або ручного загладжування зовнішньої поверхні[2]. До неї належить фрагмент верхньої частини горщика з розкопу № 7, ями 1, і графічно реконструйований горщик з розкопу № 4 (рис 1,*1,2*). Фрагмент горщика з розкопу № 7 прикрашений врізними горизонтальними лініями, горщик з розкопу № 4 — лінійним та хвилястим орнаментом у верхній частині тулуба, в нижній — лише лінійним. Лінійний орнамент вкриває частково тулуб горщика і розміщується шістьмома поясами з кількох горизонтальних ліній. (рис.1,*1*). Гончарне тісто цієї групи поєднує глину з домішками шамоту, іноді рослинних включень, які при випаленні вигорають.

Інша група включає фрагменти верхніх частин горщиків, які можна віднести за технологією до РФК-3. Для неї характерні такі озна-

ки, як наявність профілювання вінця за допомогою гончарного кола, загладжування основної частини місткості з внутрішньої сторони та переходу плічок в тулуб горщика Для цього в якості інструмента використовувався ніж або скребок[3].

За складом навичок формоутворення зразки належить до РФК-3[2], де гончарне коло використовується для загладжування і профілювання всього вінця[1]. До неї відносяться два фрагменти верхніх частин горщиків, близькі до посуду з манжетоподібними вінцями, які мають ледь помітний канелюр (рис.1,*3,4*). Вони походять з розкопу № 3, ями 4. При оформленні їх вінець використовувалось загладжування гострих кутів[5], що і зробило манжет не досить чітким. Орнаментація відсутня. Гончарне тісто старанно вимішане, з невеликою добавкою шамоту. Ще два фрагменти належать до цієї ж групи. Це уламки верхніх частин посудин з чітким манжетоподібним вінцем та канелюром (рис. 1,*8,9*). Походять вони з розкопу № 3, яма 4, і розкопу № 8, житло 8, черінь печі. Перший фрагмент орнаментований на тулубі хвилею, інший – округлими вдавленнями палички. Він використовувався для викладки черені печі, де зазнав повторного випалу. Тісто з домішками шамоту, що досить помітні навіть після загладжування, як із зовнішньої, так і з внутрішньої сторони.

Окремо від описаних стоїть ще одна група керамічного комплексу, яка не відноситься до ранньогончарних форм. Це своєрідне поєднання у посуді архаїчної ліпної технології виготовлення та нового матеріалу — гончарного тіста. Тісто старанно вимішане, з відсутністю неприродних домішок, для підмішування якого використовувався пісок. Тобто, наявні всі ознаки давньоруської керамічної маси. Але форма виробів тяжіє до посуду роменської культури, техніка виготовлення якого — ліплення, — залишається традиційною (рис 1,*5,6,7*).

Ранньогончарний посуд набував потрібної вогнетривкості за рахунок великих зерен шамоту, а достатню міцність — завдяки вміщенню в масу дрібних і пилоподібних зерен шамоту, котрі у керамічному тісті не потребували сильного випалу[6].

Цікавим є зазначений вище, графічно реконструйований горщик з розкопу № 4. Він має паралелі в салтово-маяцькій культурі, серед групи посуду, де в гончарному тісті використовувався шамот[7]. Цей горщик орнаментувався багаторядною хвилею та горизонтальними лі-

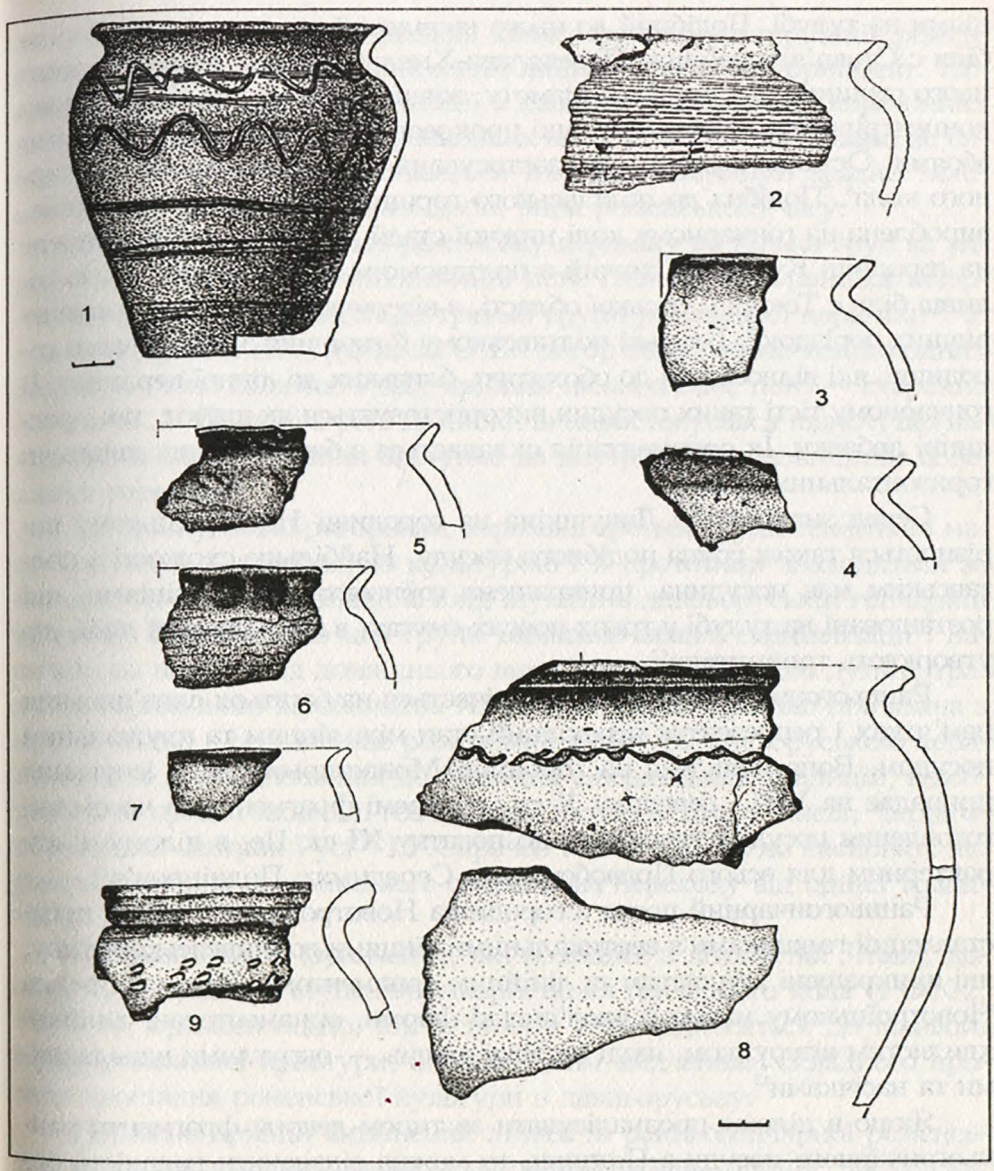

Рис.1. Полтава, Першотравневий просп. Ранньогончарна кераміка з посаду літописної Лтави. Розкопки 1997-1998 рр.

ніями на тулубі. Подібний до нього виявлений на селищі в ур.Горіле біля с.Стовп'яги поблизу Переяслава-Хмельницького. Гончарне тісто цього горщика має домішки шамоту, зовнішня поверхня прикрашена концентричними боріздками, що прокреслені за спіраллю із частими збоями. Останнє свідчить про застосування малоповоротного гончарного кола[8]. Подібна до полтавського горщика і салтівська посудина, вироблена на гончарному колі нижчої стадії, знайдена в с.Волинцеве на городищі Курган[9]. Схожий з полтавським горщик походить із селища біля с.Токарі Сумської області, з візерунком у вигляді концентричних боріздок[10]. Близькі полтавському й горщики з Білярського городища, які відносяться до обох груп, близьких до ліпної кераміки. В гончарному тісті таких посудин використовується як шамот, так і рослинні добавки. Їх орнаментація складається з багаторядних хвиль чи горизонтальних ліній[11].

Серед знахідок І.І.Ляпушкіна на городищі Новотроїцькому вирізняється також група подібного посуду. Найбільше схожості з полтавським має посудина, прикрашена горизонтальними лініями, які розташовані на тулубі у трьох поясах-смугах, в яких вписані лінії, що утворюють трикутники[12].

Ранньогончарна кераміка зустрічається на багатьох слов'янських пам'ятках і репрезентує перехідний етап між ліпним та кружальним посудом. Вона виявлена на городищі Монастирьок, де її існування припадає на VIII - середину X ст., а окремі фрагменти за часом виготовлення посудин тяжіють й до початку XI ст. Це, в цілому, є характерним для всього Правобережжя Середнього Подніпров'я[13].

Ранньогончарний посуд з городища Новотроїцького також представлений горщиками з вертикальними вінцями волинцевського типу, які прикрашені хвилястим та лінійним орнаментом[14]. Разом з тим, на Новотроїцькому маємо й слов'янські форми, орнаментовані лінійно-хвилястим візерунком, іноді на зрізі вінець — округлими вдавленнями та насічками[15].

Якщо в цілому проаналізувати за типом декору фрагменти ранньогончарного посуду з Полтави, то можна відзначити наявність орнаментації, характерної для давньоруської доби — врізні горизонтальні лінії та хвилі. В складеній О.В.Сухобоковим[16] таблиці з керамі-

ки перехідної технології наведені кілька фрагментів горщиків роменської культури, на яких нанесений лінійно-хвилястий орнамент. Поєднання роменської орнаментації з давньоруською серед керамічних матеріалів, отриманих при розкопках посаду літописної Лтави, не виявлено. Можливо, це пояснюється тим, що розглянуті зразки тяжіють більше до давньоруської доби, аніж роменського часу.

О.В.Григор'єв поділяє роменську кераміку на кілька груп за рядом ознак, зокрема відмінностями в тісті. Полтавський ранньогончарний посуд можна віднести до третьої групи роменської кераміки[18]. У гончарному тісті цієї групи, за О.В.Григор'євим, немає неприродних домішок і вона включає в себе дрібний пісок, а саме тісто — старанно вимішане. У Полтаві в ролі домішки використовувався шамот, що навіть після загладжування виступав на внутрішній та зовнішній поверхнях горщика.

На думку О.В.Григорьєва, кераміка третьої групи генетично мало пов'язана з роменською культурою і її прототипи знаходяться за межами сіверянської землі. Її слід шукати в давньоруській гончарній традиції. Виробництво цієї групи вимагало певної спеціалізації і навичок, на відміну від домашнього виробництва[18]. На його думку, традиція керамічного віробництва XI-XIII ст. безпосередньо пов'язана з привнесеною в середовище роменської культури київоруською керамікою і не має відношення до місцевих сіверянських традицій, відображаючи процес еволюції гончарства, що проходив у Києві, Чернігові та інших центрах Русі[19]. І.Г.Сарачев також дійшов до висновку, що ранньогончарна кераміка не є свідченням переходу від однієї традиції до іншої[20].

Ранньогончарні фрагменти, які походять з літописної Лтави, досить неоднорідні за ступенем використання гончарного кола (РФК-2, РФК-3), орнаментацією, але в цілому вони відносяться до пізнього етапу роменської культури, й є ще одним свідченням складного процесу вростання роменської культури в давньоруську.

Відносно причин витіснення ліпної та ранньогончарної роменської кераміки давньоруською з манжетоподібним вінцем, то їх слід аналізувати окремо на матеріалах всього Дніпровського Лівобережжя, із зазначенням даних про начин, родовища сировини та ін.

Література

1. **Бобринский А.А.** Гончарство Восточной Европы.— М.: Наука, 1978.— 272 с.
2. Там само. — С.43- 44.
3. Там само. — С.49.
4. Там само. — С.191.
5. Там само. — С.49.
6. **Сарачев И.Г.** Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры. // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: М-ли польового іст.-арх. семінару. (с.Зелений Гай, Сумський р-н Сумської обл.). — Суми, 1993. — С.55.
7. **Кокорина И.А.** Лепная и близкая к ней керамика Билярского городища (по материалам 1967-1971 гг.) // Исследование Великого города. — М.: Наука, 1976. — С.219. — Рис.98, *16*.
8. **Савчук А.П.** Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологія — К, 1983. — № 42. — С.88. — Рис 2,*1*.
9. **Белинская Л.И.** К вопросу о связях славян и племен салтовской культуры в Лесостепном Днепровском Левобережье в VIII-X вв. // Проблемы археологии Сумщины. / ТД Обл. науч.- практ. конф. — Сумы, 1989. — С.74. — Рис.1,*4*.
10. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - початку X ст. — Суми, 1994. — С.63. — Рис.11.
11. **Кокорина И.А.** Лепная и близкая к ней керамика Билярского городища (по материалам 1967-1971 гг.). — С.219-220. — Рис.98, *1,5*; 99, *9*.
12. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое // МИА. — М.,Л., 1958. — № 74. — С.37. — Рис. 21,*1*.
13. **Петрашенко В.О.** Слов'янська кераміка VIII - IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К.: Наук. думка, 1992. — С.39.
14. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. — С.40- 41. — Рис.22-23.
15. Там само. — С.38-39. — Рис.20-21.
16. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.81. — Рис.48.
17. **Григорьев А.В.** О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра // Старожитності Південної Русі: М-ли історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX-XIII ст.». — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.77.
18. Там само. — С.77- 79. — Рис.1, *Б,В*.
19. Там само. — С.81.

20. **Сарачев И.М.** Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры. — С.56-57.

21. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни та Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава, Суми, 1997. — С.22.

21.02.1998

© *Тітков О.В.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ НА РУСІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЗБРОЯРСЬКИХ МАЙСТЕРЕНЬ

З найдавніших часів людина співіснує зі зброєю — на початковому етапі з мисливською, дещо пізніше — з бойовою. В процесі свого розвитку ці стосунки дещо трансформувалися, в результаті чого зброя стала невід'ємною складовою частиною матеріальної бази, а потім — досить істотним складником загальнолюдської культури. Це знайшло вияв у поступовому перетворенні мисливської зброї у бойову шляхом певної її універсалізації (від самого початку мисливська зброя при необхідності могла виконувати функції і нападу, і захисту), а потім і відокремлення як різних різновидних напрямків. Останнє, в свою чергу, призводило до виділення окремого прошарку людей, які почали присвячувати своє життя вмінню досконалого володіння і використання зброї. Так з'явилися професійні воїни, які, на відміну від мисливців, більше не виступали у ролі сумісників (раніше, за необхідності, чоловіки-мисливці виконували й обов'язки воїнів). На базі ж взаємовідносин воїнів з бойовою зброєю зародилася військова справа. Саме зброя стала уособленням досягнень матеріальної культури, в першу чергу науки та техніки. Причому саме в цій галузі матеріальної культури проходили свої перші апробації найновіші технології і наукові досягнення. Життєздатність таких винаходів, таким чином, безпосередньо пов'язувалася із зацікавленістю у них військової еліти. Яскравим прикладом може слугувати історія металообробки. Подібних прикладів можна навести багато. Такий стан справ безпосередньо впливав на соціальний, економічний та політичний фактори розвитку стародавніх суспільств.

Водночас військова справа розвивалася за своїми законами, що ще більше впливало на перераховані фактори, а в деяких суспільст-

вах навіть формувало відповідну ідеологію. Розвиток військової справи породжує і певні вимоги до економіки того чи іншого державного утворення.

На певному етапі (найчастіше в епоху створення тих чи інших державних форм) військова та економічна сфери урівноюються в своїх пріоритетах. Ця ситуація безпосередньо пов'язується з таким явищем, як намагання окремих державних утворень протиставити себе іншим, подібним. Так з'являється поняття "авторитету держави", що, в свою чергу, надає їй певні можливості (в залежності від ваги останнього) впливати на певні процеси, які відбуваються регіонально, а на вищих щаблях — в екс-територіальному масштабі. Провідну роль у цьому починають відігравати три основні чинники: рівень економічного розвитку, військова могутність, осяжність наукової сфери. В різні часи пріоритети між цими галузями могли змінюватися, але в цілому перша "трійця" залишалася незмінною.

Із появою та розробкою техніки металообробки ця галузь стає однією з пріоритетних. Це і не дивно, бо, насамперед, надбання та досягнення цього напрямку починають найбільше використовуватися саме у військовій справі (навіть при наявності металевої зброї знаряддя праці, наприклад, у тому ж сільському господарстві, ще довгий час залишалися дерев'яними, кам'яними та кістяними). На залізокрицевій стадії металообробка розвивається бурхливо. Це пояснюється великим попитом на продукти виробництва цієї галузі серед військової верстви, від рівня розвиненості якої (не тільки бойових характеристик військових одиниць, а й від якості їх озброєння) починає залежати й "авторитет" держави.

По мірі того, як надбання металообробки набувають загального характеру (тобто, більшість держав за рівнем досягнень цієї галузі стоять приблизно на однаковому рівні) на чільне місце починають висуватися підвищені вимоги до якості металу, і у зброярській галузі, в першу чергу. Так поступово стає "авторитетною" на міжнародному рівні Франкська держава. Не останню роль в цьому відіграють і знамениті мечі франкської роботи. Рейнські майстерні стають відомими всій Європі.

Інші держави намагаються також не відставати на цьому шляху

(мова йде про ранній період). І Русь не є винятком. Археологічні знахідки свідчать, що на території Русі у VIII ст. виготовлялися залізні ножі зі сталевими лезами[1], а вже у IX-X ст. була відпрацьована технологія виготовлення зброї із зварного булату. Традиційно така зброя називалася «харалужною» і ця назва зберігалася до XV ст. Відомий багдадський філософ XI ст. Аль-Кінді в своєму трактаті «Про різноманітні види мечів та заліза, якісних клинків та про місцевості, по яких вони називаються» повідомляє, що франкські та слиманські (назва цих мечів похідна від назви провінції Сельман, що у Хорасані[2]) мечі виготовляються із дамаської сталі (в даному випадку під терміном "дамаська сталь" слід розуміти зварний дамаск — О.Т.). Його сучасник Ібн-Руста дещо конкретизує відомості щодо слиманських мечів, називаючи їх володарів «русами». В своїх оповідях про «русів» Ай-Біруні дає таку цікаву інформацію: «Руси виготовляють свої мечі із шабуркана (тверда сталь), а доли, що посередині — нармохана (м'яка сталь), що додає їм міцності при ударі, а також запобігає крихкості». Також він подає інформацію і про те, що для виготовлення долів застосовувалося плетіння з довгого дроту з різних сортів заліза — м'якого та твердого. Подібна техніка відома у Європі з II-III ст., а її розквіт пов'язується з пануванням Меровінгів у Франкському світі.[3]

Знаний дослідник вітчизняної зброї Б.О.Колчін у 1985 р. вказує, що всі відомі зразки клинків (на той час їх було вже більше 75) відповідають цьому опису. На основі віднайдених структурних схем була проведена реконструкція технологій їх виготовлення: основа клинка виковувалася із заліза або зварювалася з трьох штаб сталі та заліза. В разі зварювання лише із сталі — використовувався маловуглецевий метал. Також досить широко застосовувалася і технологія візерунчастої зварки. В цьому випадку технологічний процес мав такий вигляд: основа робилася із трьох штаб, з яких середня — залізна, а бокові — сталеві, певним чином зварені. Ці сталеві штаби утворювалися декількома прошарками (бо в її основі був дріт, декілька раз перекручений та розкований у штабу) з різним вуглецевим насиченням. Ці сталеві штаби, майбутні леза, наварювалися у торець спеціального бруска основи клинка. Після цього клинок виковувався таким чином,

щоб сталеві смуги виходили на руків'я. Наступною стадією процесу виготовлення було витягування черенка руків'я та вистругування долів. На завершення клинок полірувався і протравлювався[4].

Виготовлені руськими майстрами мечі користувалися за кордоном неабияким попитом. На користь цього свідчать відомості, подані у середині IX ст. арабським письменником Ібн-Хордадбехом: «Що ж стосується купців руських — вони ж суть слов'янського племені — вони вивозять хутро видри, лисиць і мечі із далеких кутків Славонії до Румейського моря, а також до Хазарської столиці Іттіль, до Багдада»[5]. Ібн Міскавейх описує події 943-944 рр (коли мусульмани грабували могили русів, що загинули під Бердаа): "... витягли звідти мечі, які мають великий попит і у наші дні, бо гострі і прегарні".[6] Деякі східні автори навіть конкретизують окремі зброярські центри. Київ як експортер зброї згадується у «Худуд ал-Алам» ("Книга меж світу"): «Куйа. А — місто русів найближче до мусульманів... З нього вивозять різні хутра та цінні мечі».[7] Якщо ж східний експорт найкраще прослідковується через писемні джерела, то інші напрямки, скажімо, — Північ, Захід, Південний Захід — простежуються за археологічними знахідками.

Так, на території Прибалтики достеменно відомо 3 екземпляри мечів, які тяжіють до, так званого, середньодніпровського зброярського центру, який в основному асоціюється з Києвом. Відомі також і 2 мечі із Калінінграда (один з околиць, а інший — з території міста). Деякі дослідники відносять ці два мечі до класичного типу Т-II (тобто, вони вважаються східнопруськими модифікаціями загальнобалтського типу), але, зважаючи на гравіювання, срібний платирівчастий декор й орнаментацію в одного та явну тотожність другого з формами типу «А - місцевий» за класифікацією А.М.Кирпичникова, це дає підставу вважати, що і їх також виготовили у зброярських центрах Русі[8]. До цього типу належить ще 9 (за знахідками на 1983 р.) екземплярів. Ареал їх розповсюдження охоплює Південь Русі — 4, Південний Схід — 1, Південно-Східну Прибалтику — 1; фінську частину Скандинавії — 3[9].

Аналіз постатейної диференціації зброярського експорту показує, що до сусідів Русі надходили всі основні види існуючої зброї ближ-

нього бою та захисних обладунків. Про це свідчать і знахідки з території Прибалтики, Польщі, історичної Пруссії, Угорщини та інших країн.[10] Свідоцтва про руські мечі зустрічаються також у візантійських та вірменських авторів IX-X ст.[11]

Серед розмаїття вітчизняного озброєння найбільшу цікавість викликають мечі і, насамперед, — підписні клинки. Довгий час не було ніяких матеріальних свідчень дійсного існування вироблених на Русі мечів, тотожних відомим Ulfberth (з виробничою маркою-тавром), що стало підставою для сумнівів у деяких дослідників щодо існування власного спеціалізованого виробництва (тип «А-місцевий» за класифікацією А.М.Кирпичникова вважався досить-таки спірним). Хоча у 1890 р. на Полтавщині, під час проведення якихось господарських робіт у Хвощевім, що поблизу Миргорода, був випадково знайдений давньоруський меч. Як пізніше виявилося, він — підписний, згодом переданий до Київського історичного музею. У історичній літературі існує кілька розбіжностей щодо місцезнаходження цього меча. Місце його знахідки часто плутають з мечем скіфського часу з ажурним руків'ям, овальним навершям та псевдотрикутним перехрестям IV-III ст. до н.е. (рис.1)[12] Як встановлено дослідниками, останній меч виявлений біля Хвощевої Лісової дачі Полтавського повіту[13], неподалік від сучасного с.Милорадове Котелевського р-ну у Середньому Поворсклі.

Хвощевський підписний меч майже нічим не вирізнявся із загалу давньоруської довгоклинкової зброї (дволезовий клинок довжиною 85,3 см, з шириною — 5 см), окрім свого, дещо нетипового, руків'я. Руків'я, скандинаво-прибалтійського типу, утворювалося окремими литими бронзовими частинами з рельєфним зображенням чудовиськ у стилі могильних рунічних каменів XI ст. Цей факт давав підставу вважати хвощевський меч виготовленим у західноєвропейських майстернях, вірогідно, у Скандинавії. Однак, треба зважати на те, що мечі у Скандинавії у той час на експорт не вироблялися (хоча, безумовно, місцеве виробництво існувало, що деякими вченими ставиться під сумнів. Воно повинно було вирішувати проблеми нагального попиту у місцевого населення. Згідно зі стародавніми законами, кожен вільний скандинав повинен був мати набір озброєння, включаючи і меч. Порушникам цього закону навіть заборонялося приходити на народ-

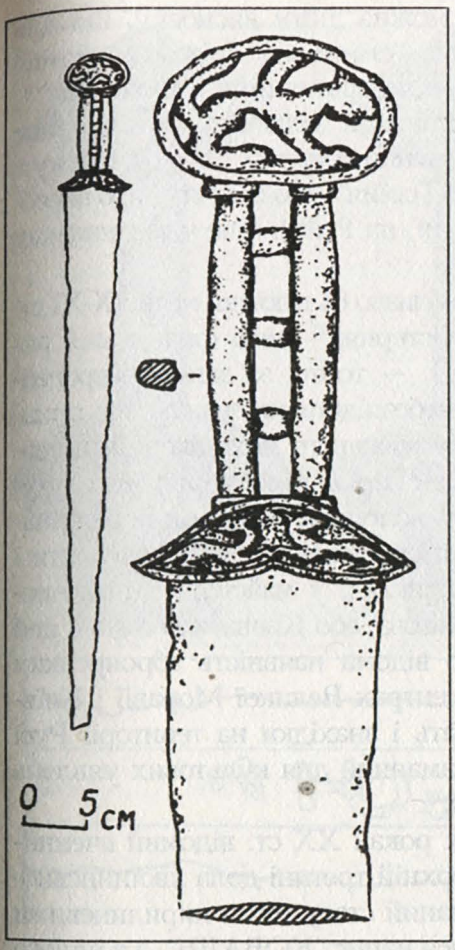

Рис.1. Полтавський повіт, Хвощева Лісова дача.
(околиці с.Милорадове)
Меч скіфського часу з ажурним руків'ям, що у літературі помилково ототожнюється за місцем знахідки з давньоруським мечем з Хвощевого.
IV-III ст. до н.е.

ні збори — тінг. Тому, зважаючи на постійноіснуючий підвищений попит на клинкову зброю, можна стверджувати, що континентальний експорт, до речі, досить-таки вартісний, не міг повністю задовольнити потреби всіх бажаючих. Ось тут йому і стає у нагоді місцеве виробництво. Окрім того, воно було не тільки дешевше, а й давало змогу бажаючим замовляти зброю за власним смаком — особливе за розміром та орнаментом руків'я, клинок заданої довжини, ваги .тощо. Крім того, існує ряд тавр, особливо рідкісних і нестандартних, які у поєднанні зі специфічним оформленням руків'я, також свідчать на користь існування місцевого виробництва[14]. Такі мечі ввозилися до Скандинавії із Рейнланду, де вироблялися у майстернях франкської Рейнської області. На місці ці зразки озброєння забезпечувалися багатодекорованим руків'ям і часто перепродувалися, або вивозилися на південь під час військових і торгових походів.[15] Класичним прикладом, на користь цього припущення, може слугувати каролінгський меч X-поч.XI ст. типу T-I (за класифікацією Я.Петерсена), знайдений на ймовірній окраїні Кветуньського (Трубецького) князівства, під стінами фортеці Любожичі (Монастирище) у Брянській області[16]. Його руків'я було прикрашене скандинавським тератологічним орнаментом (тваринний стиль із зображенням "чудовиськ") у вигляді переплетених драконів. Ана-

лізуючи елементи цього орнаменту, можна дійти висновку, що для оформлення меча був застосований т.з. "елінгський" (пізньовікінгський стиль), "ускладнений англо-саксонськими декоративними елементами"[17]. На долі клинка простежений інкрустований залізним дротом напис "NRED-[C]DLT", що в перекладі з латини означає: "В ім'я Спокутника-господа і хреста господа Христа. Троїця", що свідчить, про виробництво клинка у християнській Німеччині, на Рейні, а не у язичницьких ще тоді Скандинавії чи Русі[18].

Це не є якимось винятком, бо приблизно 64 відсотки мечів IX-XI ст. були виготовлені у каролінгських майстернях[19] (мечі франкської роботи завжди цінувалися дуже високо), — тобто, за загальноєвропейською традицією. Дехто з дослідників небезпідставно вважає, що орнамент руків'я ніс певну інфосемантику місцевого походження, а зважаючи ще й на неабияку цінність у цей період білої зброї, міг слугувати й показником соціального стану володаря[20]. Вірогідність орнаментованого уособлення місцевих мотивів може також передбачати і місцеве виготовлення озброєння, наприклад, у майстернях південноруського центру металообробки — Чернігова, або Києва, що саме в цей час активно розвивався. Достеменно відома наявність зброярських майстерень на шляхах і у торгових центрах Великої Моравії і Київської Русі[21]. На користь цього свідчать і знахідки на території Русі зброї, орнамент якої був більше притаманний для культових уявлень прусів і куршів, аніж скандинавських[22].

Під час дослідження леза, у 60-х роках XX ст. відомий вчений-зброяр А.М.Кирпичников виявив у верхній третині дола хвощинського меча двосторонній напис, утворюваний статутними кирилицевими літерами. З одного боку чітко виділявся напис "КОВАЛЬ", а з іншого — ймовірне ім'я — "ЛЮДО...А" (збереженість цього напису гірша, а передостання літера — втрачена, хоча за логікою це повина бути літера "Т" або "Ш"). На підставі палеографічного аналізу інкрустації можна зробити висновок, що напис співвідноситься з пам'яткою кириличного письма кінця X-першої половини XI ст.[23] Це підтверджують і лінгвістична, типологічна та орнаментальна дати. Таким чином, найбільш вірогідна дата цієї унікальної пам'ятки зброярського мистецтва 1000-1050 рр.[24]

Техніка виконання напису — типова, — інкрустація в металі да-

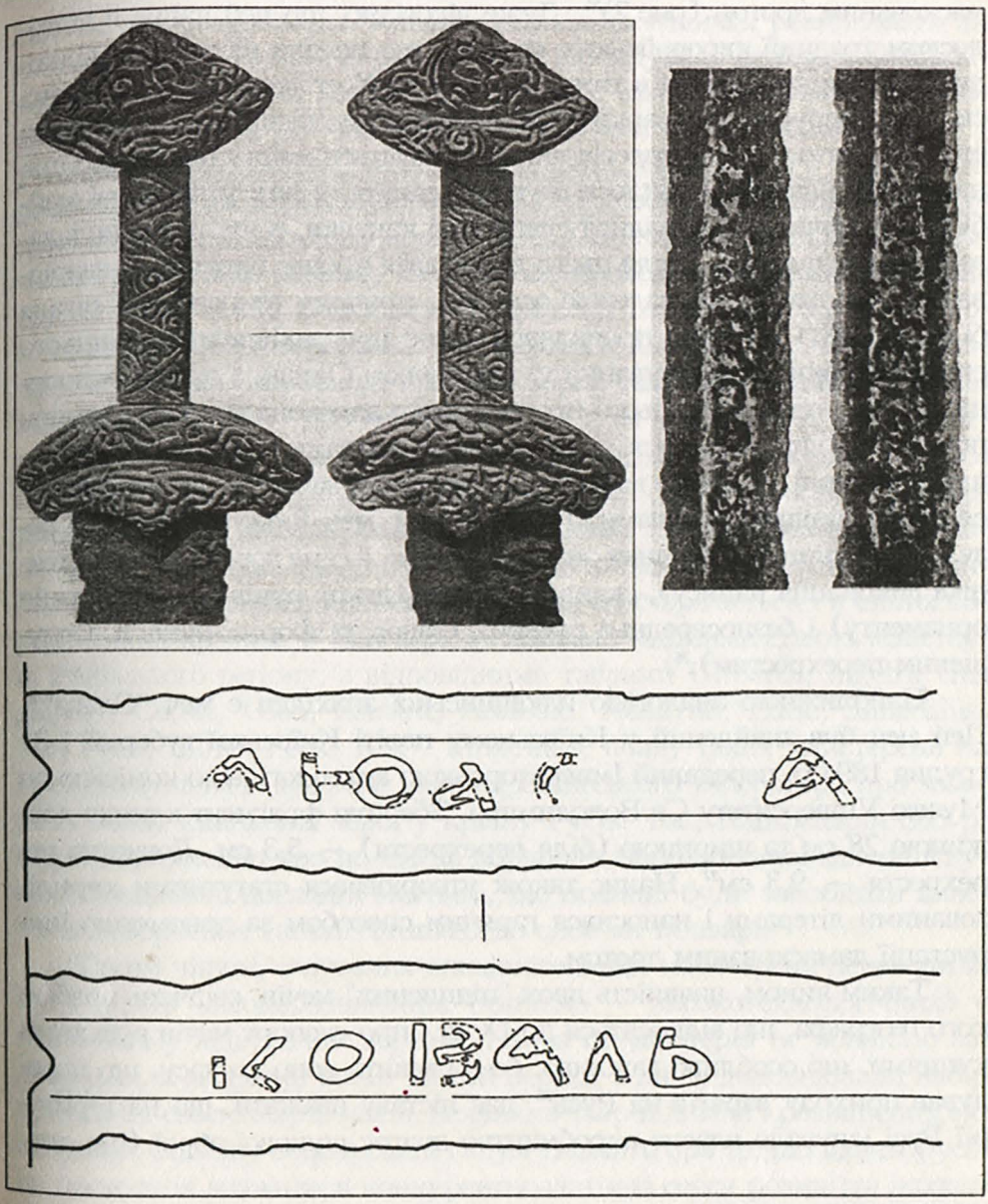

Рис.2. **Хвощеве під Миргородом.** Підписний меч "Людота Коваль".
Знахідка 1890 р.

маскованим дротом (рис.2)[25]. Дуже вірогідно, що цей напис є відголоском традиції європейських ковалів, що почала на той час відходити у минуле. Справа в тому, що вже на X ст. для Європи техніка складновізерунчастої зварки була, в основному, вже давно пройденим етапом. Відтоді ця технологія використовується майже винятково для нанесення написів. Робилося це таким чином: у розігрітій смузі майбутнього меча штампувалися спеціальні канавки, в які потім вкладалися шматки дроту. Після цього відбувався процес проковки і зварювання із залізною чи сталевою основою, причому температура сягала більше 1000°С. Напис проявлявся лише при закінченні останнього етапу обробки — полірування та протравки. Однак, з другої половини XII ст., технологія цього процесу дещо вдосконалюється і написи починають витискуватися стилізованими таврами-гербами тієї чи іншої майстерні, причому коштовні екземпляри зазвичай інкрустувалися дорогоцінними металами. Таким чином, меч Людоти виявився результатом синтезу технічних знань і навичок, а саме каролінгських (техніка виконання напису), скандинавських (декор руків'я та стилізація орнаменту) і безпосередньо руських (тавро та форма руків'я з опущеним перехрестям).[26]

Найближчою аналогією Хвощинської знахідки є меч "Слава"*. Цей меч був знайдений у Київському повіті Київської губернії і 31 грудня 1894 р. переданий Імператорською археологічною комісією до Музею Університету Св.Володимира. Зберігся фрагмент клинка довжиною 28 см та шириною (біля перехрестя) — 5,3 см. Довжина перехрестя — 9,3 см[27]. Напис також утворювався статутними кирилізованими літерами і наносився гарячим способом за допомогою інкрустації дамаскованим дротом.

Таким чином, наявність двох "підписних" мечів, свідчень арабського географа, що відносяться до IX ст., про експорт мечів руськими купцями, що особливо важливо, бо належить воно до часу, що передував приходу варягів на Русь[28], дає підставу вважати, що на території Русі існувало власне виробництво довгоклинкової зброї (що дов-

* Справа в тому, що ця назва досить умовна, бо в даному випадку "слав" — не неповнозначне слово, а лише його закінчення, — О.Т.

гий час заперечувалося). Якщо ж написи на клинках розцінювати як тавра-маркери, то можна припустити, що існувало декілька спеціалізованих зброярських центрів. Це здається також імовірним, зважаючи на існування в той час тенденції до появи нових майстерень, як і у Каролінгській імперії, так і за її межами. Приблизно з 1000 р. виробничі акценти переміщуються в бік місцевого виробництва, поступово витісняючи загальноєвропейські[29]. Саме на цей час припадає початок експортного розквіту Середньодніпровського зброярського центру. В цьому плані показовим є і приклад Гомія. Так, серед речового інвентаря цього городища, що датується XII-XIII ст., часто зустрічаються зразки озброєння, причому зброя таврована фамільним знаком Рюриковичів — дво- чи тризубцями, а на згарищі майстерні початку XIII ст. було зібрано 1500 панцирних платівок від платівчастого обладунку, численні фрагменти кольчуг (різні стадії виробництва), перехрестя мечів, шабель, деталей піхов тощо[30]. Таким чином, зрозуміло, що тут виконувалися роботи по зборці захисного обладунку та клинкової рублячої зброї[31]. Подібна тенденція спостерігається і в інших європейських країнах. У цей період найбільш відомими стають майстерні Рейнського регіону, з відповідними таврами Ulfberth, Ingelrii (Ingelred), Cerolt, Ulen, Leutlrit, Atalbald, Adalfriid, Edric, Simerhliis, Lun Fecit, Inlfrin Fecit, Rex[32]. Можливо, появу таких майстерень на Русі стимулював і відомий указ каролінгського імператора про заборону ввозу клинкової зброї у країну Русів. Так, Капітулярій 805 р. подає інформацію про те, що на кордонах Каролінгської імперії існували спеціальні доглядні митниці, що повинні були запобігати вивезенню озброєння (armal+brunias) до слов'ян та аварів[33].

Таким чином, існування спеціалізованих майстерень переводило Русь у ранг високорозвинених (читаємо — високотехнологічних) у військовому відношенні держав. І хоча ці майстерні не повністю задовольняли місцевий попит на той період, а лише доповнювали набір привізних екземплярів мечів, наявність тавр-підписів і розвинених експортних статей у зброярській галузі свідчить про те, що давньоруська продукція вважалася конкурентноздатною серед розмаїття іноземних виробів. Таким чином, Русь була третьою країною, поряд з Польщею та Німеччиною, що мала у ранній період власне тавро[34]. Це, в

свою чергу, ще більше зміцнювало престиж Русі та її авторитет на міжнародній арені.

Література

1. **Хомутова Л.С.** Кузнечная техника на земле древней веси в X в. // СА. — М.,1984. — № 4. — С.208.

2.. De Hammer-Purgstall. Sur les lames des Orientaux// Journal Asiatique. — V serie. — T.III. — Paris, 1854. — P.70 і сл.

3. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: Мечи и сабли // САИ. — Вып.1. — Е1-36. — М.: Наука, 1966. — С. 45.

4. **Гуревич Ю.С.** Загадки булатного узора. — М.: Знание, 1985. — С.41.

5. **Заходер Б.Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967. — Т.2. — С.84-85.

6. **Якубовский А.Ю.** Ибн Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. = 943/944гг. // Византийский временник. — Т.XXIV. — Л., 1926. — С. 69.

7. **Новосельцев А.П.** Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. — С.411.

8. **Зоценко В.М.** Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику // Археологія. — К., 1983. — № 44. — С.47-49.

9. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие. — С.35-36, 84.

10. **Зоценко В.М.** Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику. — С.53-56.

11. **Левченко М.В.** Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С.68; **Якубовский А.Ю.** Ибн Мискавейх о походе русов в Бердаа в 943/944 гг. — С. 75.

12. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музея // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1.— С.50, 53. — Табл.VII, *11*.

13. **Шрамко И.Б.** Исследование мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея // 100 річчя ПКМ: Археологія Полтавщини: Мат. Ювілей. наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.70.

14. **Кирпичников А., Статсбельрг А.** Тайна мечей викингов // Оружейній двор. — М., 1997. — №6. — С.72.

15. **Херрман Й.** Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. // Славяне и скандинавы. — М.: Прогресс, 1986. — С.32.

16. **Шинаков Е.А.** На пути к державе Рюриковичей. — Брянск-СПб., 1995. — С.104.

17. **Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С.** Русь и варяги: русско-скандинавские отношения домонгольского времени // Славяне и скандинавы. — М.:

Прогресс, 1986. — С.254.

18. **Дрбоглав Д.А.** Загадки латинских клейм на мечах IX-XVI веков. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — С.77.

19. **Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.** Вооружение // Древняя Русь: город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С. 303.

20. **Кулаков В.И., Коваленко В.П.** Символика одного из типов княжеских мечей // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінськ, 1996. — № 8. — С.148.

21. **Херрман Й.** Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. — С.32.

22. **Орлов Р.С.** Південноруський центр художньої металообробки X ст // Археологія. — К., 1983. — № 44. — С.44.

23. **Кирпичников А.Н.** Древнейший русский подписной меч // СА. — М., 1965. — № 3. — С.196-201.

24. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: Мечи и сабли // САИ. — Вып.1. — Е1-36. — М.: Наука, 1966. — С. 41.

25. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: Мечи и сабли. — С. 41; **Рыбаков Б.А.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С.391.

26. **Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С.** Русь и варяги: русско-скандинавские отношения домонгольского времени — С.257.

27. **Кирпичников А.Н.** Новообнаруженый древнерусский подписной меч // Історія Русі-України: історико-археологічний збірник. — К., 1998. — С.136-137.

28. **Толочко П.П.** Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського Сходу та Візантією у VIII-X ст.// Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С.3.

29. **Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.** Вооружение. — С. 303.

30. **Макушников О.А.** Основные этапы развития летописного Гомия // Проблемы археологии Южной Руси: Мат-лы ист.-арх. семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв". — К.: Наук. думка, 1990. — С.60.

31. Там само — С.60.

32. **Кирпичников А.Н.** Военное дело Руси: некоторые оценки и новые исследования // Археология и социальный прогресс: Мат-лы конференции. — М., 1991. — Вып.2. — С.102-104; История боевых искусств: Россия и ее соседи. — М.: Олимп-АСТ, 1997. — Т.3. — С.88; **Кирпичников А.,Стасбельрг А.** Тайна мечей викингов — С.71.

33. **Нидерле Л.** Славянские древности. — М., 1956. — С.382-383; **Кирпичников А.Н.** Военное дело Руси: некоторые оценки и новые исследования. — С.103.

34. **Дрбоглав Д.А.** Загадки латинских клейм на мечах IX-XVI веков. — С.107.

13.01.1999

© *Ханко О.В.*

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОРНО З ПОЛТАВИ

Керамологія Лівобережжя XIV-XVIII ст. на сьогодні залишається малознаною й малодослідженою галуззю. В цьому плані найменш вивченими виявляються технологічні особливості тодішнього гончарського ремесла. Тому й будь-яка інформація про них має неабияку наукову вартість.

Знахідки пізньосередньовічних горнів поодинокі та досить рідкісні. Так, в літературі знаходимо дані лише про кілька розкопаних на Полтавщині горнів. Інформацію про горно, відкрите під час копання канав при спорудженні будинку земства у Полтаві та обстежене дослідником гончарства й археологом Іваном Зарецьким, зустрічаємо в альбомі "Украинское народное творчество: гончарные изделия", де репродуковано кухоль з цього горну.[1] Там само репродукувалася "ляпошниця" (тарілка) та уламок чашки, знайдені в іншому полтавському горні.[2] Кресленики, світлини, малюнки чи описи цих горнів якщо й існували, то нині втрачені.

Значно краще досліджені відкриті охоронними розкопками Світлани Юренко 1977 р у с.Свиридівка Лохвицького р-ну та Олександра Супруненка 1979 р. у м.Полтава горни, заповнені пошкодженими гончарськими виробами й їх уламками.[3] Восени 1970 р. під час будівельних робіт, навпроти будинку за номером 13 на Першотравневому проспекті у Полтаві, випадково виявлено рештки пізньосередньовічного горну*. Сліди від ями цього цікавого об'єкта й досі помітні за 10 м від входу до сучасного приміщення філії "Укрсоцбанку" (рис.1,*1*) Краєзнавець Галина Сидоренко розчистила й зафотографувала це горно, котре можна датувати XVII-XVIII ст.

Горно двоярусне, глинобитне, з опорною перегородкою (козлом) замість опорного стовпа (рис.1,*2*). На жаль, маємо лише його попе-

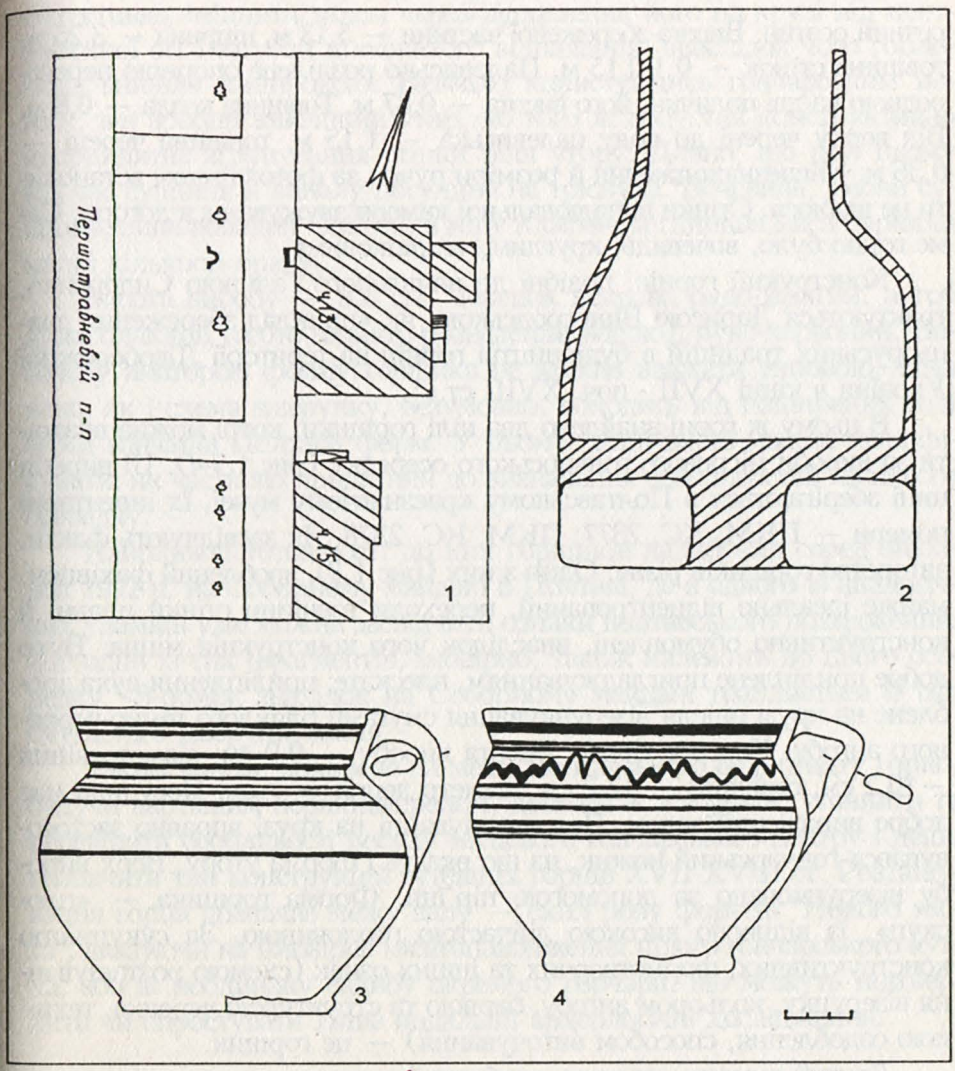

Рис.1. **Полтава, Першотравневий проспект, 13.** Горно, відкрите 1970 р.

1 - схема місцезнаходження горну; 2 - перетин горну; 3,4 - горщики.

речний розтин. Висота збереженої частини — 5,13 м, ширина — 3,25 м, товщина стінок — 0,1-0,15 м. Палевисько розділене опорною перегородкою на дві полички, його висота — 0,87 м. Товщина козла — 0,8 м. Від верху черені до поду палевиська — 1,15 м, товщина черені — 0,36 м. Місцезнаходження й розміри ручок за фотознімком встановити не вдалося. Стінки випалювальної камери звужувалися догори. Саме горно було, вочевидь, круглим, «горшковим».

Конструкції горнів, подібні до виявленого Галиною Сидоренко, трактуються Ларисою Виногродською, як «приклад збереження давньоруських традицій в будівництві горнів на території Лівобережної України в кінці XVII - поч. XVIII ст.»[4]

В цьому ж горні знайдено два цілі горщики, котрі можна вважати за вироби місцевого гончарського осередку (рис.1,*3-4*). Ці вироби нині зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї, їх інвентарні номери — ПКМ, КС. 2377; ПКМ, КС. 2378. Як засвідчують факти, авторство горщиків різне. Один з них (рис.1,*3*), зроблений фахівцем, майже ідеально відцентрований, переходи товщини стінки плавні й конструктивно обумовлені, внаслідок чого конструкція міцна. Вухо добре приліплене пригладжуванням, плескате; приліплення вуха зроблене на крузі опісля візерункування смугами бляклого темно-червоного ангобу. Черепок білий. Висота виробу — 9,9 см; діаметр вінця — 10,2 см, середній — 12,2 см, діаметр денця — 7 см. Посудина має добре виражений залом. При виточуванні на крузі вправно застосовувався гончарський ножик, на що вказує і форма утору. Верх виробу візерунковано за допомогою пір'їни. Форма горщика — «плоскуп», із відносно високою лійчастою горловиною. За сукупністю конструктивних, формотворчих та інших ознак (схемою розташування візерунку, кольором ангобу, барвою та структурою черепка, технікою оздоблення, способом виточування) — це горщик.

Другий горщик, напевне, зроблений аматором: погано відцентрований і кривий, вухо геть скривлене й погнуте, стінка конструктивно слабка й загруба, утир напівобдертий при переставленні з місця на місце (рис.1,*4*). Візерунок мистецьки маловартісний, відчуття співмірностей невиразне, кривулька нанесена невмілою дрижачою рукою.

Початкуючому гончареві не вдалося звузити горловину й кон-

структивно зміцнити залом через відхилення його на крузі від центробіжної осі і загрози цілковитого відпадання, внаслідок чого горловина вийшла зашорокою. Невміло користуючись гончарським ножем, він зробив завеликий утир, до того ж допустив конструктивно неприйнятне згрупування стінки біля утору. Дивно, що при цьому під час сушіння й випалу посудина не тріснула. Вочевидь, умови сушіння, випалювання і якісна, в міру пластична глиняна маса сприяли малій кількості браку.

Висота виробу — 8,6 см. Черепок яскраво рудо-жовтий, ангоб дуже бляклий (себто занадто розведений водою), рудо-червоний. Виточену аматором форму горщика не можна вважати типовою, хоча вона, як і схема візерунку, безумовно, походить від поширених тоді серед гончарів Полтави форм. У цьому плані виріб можна кваліфікувати, як частково придатний до визначення особливостей місцевого осередку.

Найближчі тотожності до цих горщиків надибуємо серед знахідок 1992 р. на Соборному майдані в Полтаві, де в одного із аналогічних уламків уже можна засвідчити ознаки полтавського походження. Ще один із тих фрагментів, імовірно, також належить до цього осередку.[5] З-поміж знахідок на Соборному майдані трапляється й тип смугастого візерункування.

Таким чином, виявлене на межі Полтавського форштадту горно, будучи вартісним першоджерелом, допомагає з'ясувати, уточнити та перевірити особливості посуду місцевого гончарського центру і дещо визначити тип конструкцій тутешніх горнів XVII-XVIII ст. Розташування горна позначає межу валу — схил рову фортеці "Нового міста", вказуючи на ймовірне місцезнаходження цілого гончарського кутка, або ж поодиноку садибу окремого горчаря, що можуть підтвердити чи спростувати лише подальші археологічні дослідження.

---

* Висловлюю щиру вдячність за допомогу у підготовці до друку публікації кандидату історичних наук, директору Центру охорони та досліджень пам'яток археології Олександрові Супруненку та заступнику директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею Володимирові Мокляку.

Література

1. Украинское народное творчество: Серия VI. — Гончарные изделия: типы украинской гончарной посуды. — Изд. кустарного склада Полт. губ. земства. — [М.], 1913. — Вып. 1. — Табл. XV. — Рис.151.

2. Там само. — Табл. XVI. — Рис.153,156.

3. **Виногродская Л.И.** Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава,1990. — С.182-186; **Кулатова І.М.** Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства (м.Луцьк, вересень-жовтень 1993р.). — Луцьк, 1993. — С.197-198; **Виногродська Л.І.** Кахлі середнього Подніпров'я XIV - середини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — С.8; Археологія доби українського козацтва XVI-XVII ст. — К., 1997. — С.94.

4. **Виногродская Л.И.** Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине. — С.185

5. **Мокляк В.О.** Кераміка XVII-XVIII ст. з м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.71. — Рис.2,*10,11*.

6. Там само. — С.71. — Рис. 2,*2,8,15,17*.

24.08.1998

© *Коваленко О.В.*

СЛІДИ КОСТОРІЗНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОЛТАВСЬКОМУ ФОРШТАДТІ XVII-XVIII ст.

Під час охоронних розкопок Полтавської археологічної експедиції ЦОДПА на території Полтавського форштадту — так званого, Нового міста по Першотравневому просп. та вул. Братів Литвинових (керівник, к.і.н. Супруненко О.Б.) — досліджені нашарування полкового міста (XVII - перша половина XVIII ст.), які перекривали культурні шари більш ранніх періодів[1]. Виявлена велика кількість речових пам'яток, що представляють матеріальну культуру доби українського козацтва. Вони, безперечно, розширюють історичні знання про пізньосередньовічне місто, збагачують відомості про повсякденне життя та ремісниче виробництво його мешканців. Заслуговують на увагу пам'ятки, що репрезентують специфічні козацькі ремесла, зокрема, косторізне, й ту його галузь, що спеціалізувалася на виготовленні озброєння.

Так, в розкопі № 6, на глибині 1,5-2,0 м, в нашаруваннях XVII —XVIII ст. та перевідкладеному заповненні ям часу губернського центру, були виявлені вироби з кістки (зберігаються у фондах ЦОДПА, інв. №№ КВ 327, А.73/461-464). Це фрагмент різаної та загладженої ззовні і всередині плечової кістки бика[2] розміром 6,8х9,7 х5,2 см, зі слідом рубання (рис.1,*1*); аналогічно оброблена частина великої гомілкової кістки бика розмірами 10,4х6,1х4,5 см, по верхньому зовнішньому краю якої помітні сліди рубання металевим предметом невеликого розміру, у вигляді насічок (рис.1,*2*); виріб поганої збереженості розміром 8,8х6,8х4,1 см (рис.1,*4*) і виріб, виготовлений зі стегнової кістки бика, розміром 10,1х7,4х6,0 см, що вирізаний аналогічно і має слід від рубання, залощені ділянки зовнішньої поверхні (рис.1,*3*).

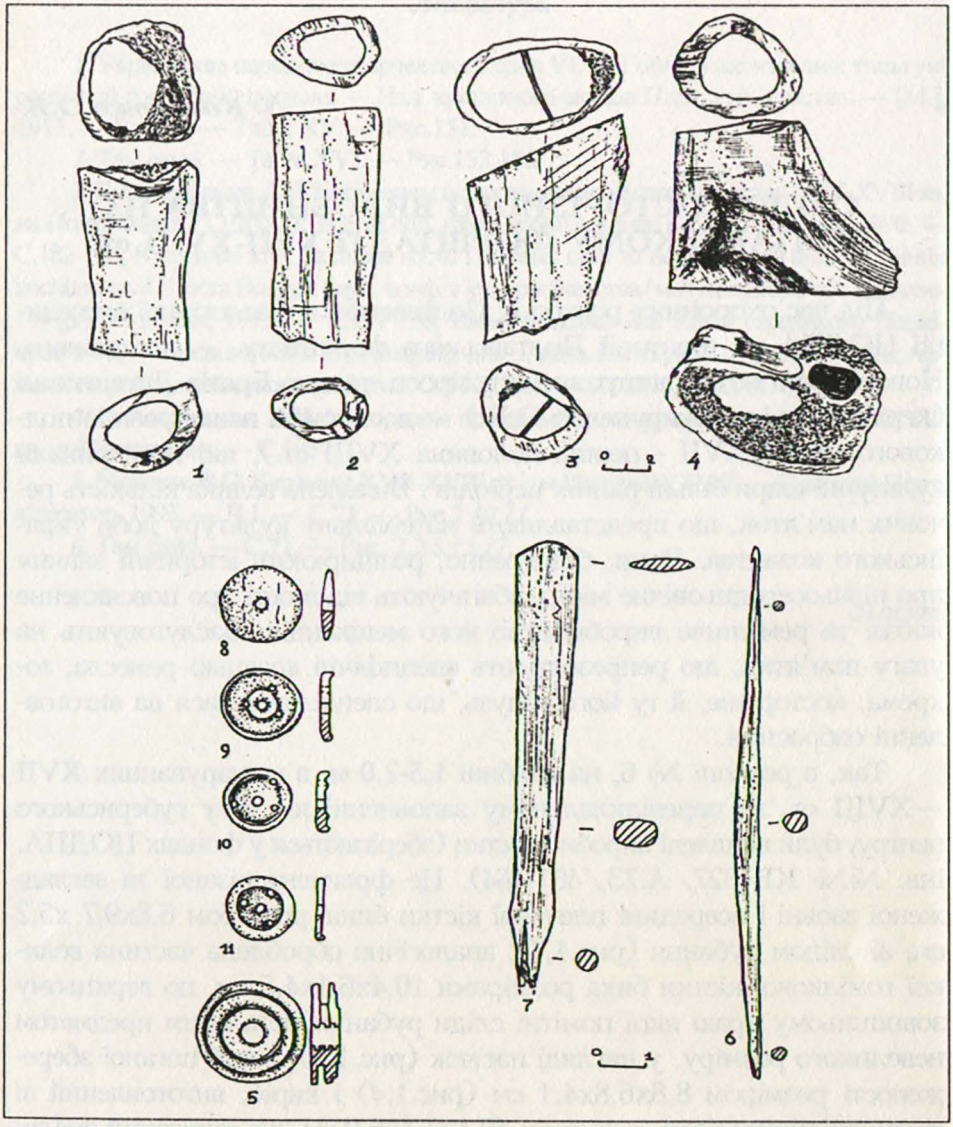

Рис. 1. **Полтава, Першотравневий проспект.** Кістяні вироби XVII-XVIII ст. з Полтавського форштадту:
1-4 - заготовки натрусок; 5 - "котушка"; 6 - в'язальний гачок; 7 - фрагмент ручки; 8-11 -гудзики.

Наявність таких обрізків серед слідів косторізного ремісничого виробництва пізньосередньовічної Полтави можна пов'язувати з виготовленням заготовок для натрусок — обов'язкової деталі озброєння воїна цієї доби. Як відомо, найважливішою козацькою зброєю була рушниця[3]. Кулі козак носив у ладівниці (ладунці), порох — у порохівниці (порошниці)[4], а дрібно розтертий порох для підсипання на полицю — зберігався у натрусках[5]. Виготовлення натрусок досягло високого рівня майстерності та оригінальності форм, про що свідчать знахідки натрусок з теренів Полтавщини, котрі, безперечно, є витворами народного мистецтва. Вони густо мережилися врізним рослинним орнаментом, геометричними та сюжетними зображеннями.

Рис.2. Полтава, Бр.Литвинових 17. Розкоп №2. Копоушка XVIII ст. Кістка. Збільшено у 1,25 р.

Для виготовлення натрусок використовувалися найрізноманітніші матеріали, хоча частіше для вироблення корпусу готового виробу слугувала кістка. Зустрічаються натруски, зроблені з невеликих латунних пляшин, перероблені з деталей свічників, посуду, вирізані із суцільного шматка дерева[6]. Відсутність овального денця, що заходило пазом в основу, а також покришок до верхнього отвору й слідів пороху всередині, свідчить, що вироби, які розглядаються, є власне заготовками.

Крім того, в цьому ж розкопі, ближче до його північної та східної стінок, у перевідкладених нашаруваннях, були виявлені також: на глибині понад 1,8 м — деталь "котушки" діаметром 2,4 см з круглим отвором діаметром 0,6 см, виготовленої з рогу оленя (рис.1,*5*); на глибині близько 1,9 м — проколка, зроблена із залощеного рогу оленя; кістяний гачок для плетіння (рис.1,*6*); ручка шила чи виделки (рис.1,*7*).

"Котушки", можливо, використовувалася у процесі прядіння й являла собою блок для прокручування нитки при її остаточній обробці. Мініатюрність виробу, вправність майстра у його виконанні свід-

чить про застосування деталі для обробки нитки не грубого (сувойного), а тонкого прядива, і водночас підтверджує надзвичайну майстерність та високу техніку полтавських косторізів при виробництві навіть звичайних, широко вживаних предметів побуту на токарному верстаті. Існує певна схожість "котушки" до деяких деталей музичних інструментів, — наприклад, до ліри.

Надзвичайно цікавою є знахідка в шурфі № 1 (Першотравневий просп., 11) різноманітних гудзиків, що засвідчують застосування різних прийомів обробки кістки, зокрема свердління, точіння, шліфування. Гудзики різнилися як кількістю отворів, так і їх розташуванням. Були знайдені: гудзик (діаметром 1,1 см, товщиною 0,5 см) з круглим отвором по центру у 0,2 см (рис.1,*8*); гудзик (діаметр 1,5 см, товщина 0,15 см) з аналогічним круглим отвором по центру та трьома круглими дірочками (діаметр — 0,1 см), розташованими трикутником (рис. 1,*9*). Гудзики (рис.1,*10, 11*) мають таку ж кількість отворів, що й попередній, але різняться від останнього діаметром (1,3 та 1,4 см відповідно), розташуванням маленьких отворів відносно центру.

Найбільш виразним витвором місцевих майстрів-косторізів є знахідка виявленої на поверхні шару пожежі початку XVIII ст. (глибина 1,2 м), у розкопі № 2 (вул. Братів Литвинових, 17), художньо виконаної копоушки з ручкою у вигляді стилізованого чобітка на високих підборах з широкою халявою. Вона орнаментована по краях, так званим, циркульним візерунком, вздовж вісі, по центру, — врізною смужкою зі скошеними хрестами. Витончене моделювання, тонкий стрижень з наскрізним поперечним отвором для підвішування і завершення у вигляді мініатюрної ложечки надають цьому предмету ужиткового, гігієнічного призначення, вигляду довершеності та мистецької досконалості. Довжина копоушки — 7,4 см, максимальна ширина — 1,5 см, товщина — 0,5 см (рис.2). Елементи орнаментації та форма виробу дають підстави віднести його до часу фінальної доби існування Гетьманщини[7].

Таким чином, зазначені досить виразні знахідки дають можливість припустити, що на території Полтавського форштадту в кінці XVII - другій чверті XVIII ст. функціонувала косторізна майстерня, одним із напрямків спеціалізації якої було виготовлення натрусок. В

цілому ж матеріали, що ширше ілюструють косторізне виробництво полкової Полтави, потребують окремого дослідження у майбутньому.

Література

1. **Супруненко О.Б, Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В.** Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. — Машинопис. — Полтава, 1997. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.150. — Арк.53.

2. Остеологічні визначення здійснені науковим співробітником ІА НАН України, кандидатом історичних наук О.П.Журавльовим.

3. **Крип'якевич І.** Запорізьке військо // Історія Українського війська. — Львів: вид. І.Тиктора, 1992. — Репр. вид. — Ч.1. — С.258.

4. **Яворницький Д.І.** Історія запорізьких козаків. — К.: Наук. думка, 1990. — Т.1. — С.221.

5. Археологія доби українського козацтва XVI —XVIII ст. — К., 1997. — С.122. — Рис.56.

6. **Свєшніков І.К.** Битва під Берестечком 1651 року. — Львів: Світ, 1992. — С.249.

7. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, 1998. — С.5. — Фото.

10.11.1998

© *Щербань А.Л.*

НОВІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В ОКОЛИЦЯХ ДИКАНЬКИ

З метою більш детальних обстежень археологічних пам'яток в 1997-1998 рр. проводилися розвідки в околицях смт.Диканька Полтавської обл. Оглядався лівий берег на сьогодні невеликої річки Вільхова Говтва, що належить до басейну р.Псьол. Особлива увага приділялася пам'яткам доби бронзи і ранньосередньовічних слов'ян, оскільки вони є найменш вивченими на території межиріччя Середньої Ворскли і Середнього Псла[1]. В цьому районі був досліджений 1981 р. лише один курган епохи бронзи. В ньому містилося три поховання раннього та середнього періодів бронзового віку, з-поміж яких особливо вирізнявся парний комплекс поховання середньодніпровської культури, що супроводжувався мармуровим навершям булави[2]. Про існування на території райцентру окремих пам'яток доби бронзи свідчать поодинокі знахідки кам'яних знарядь праці, як-то: сокир-молотів (рис.1,*4*), уламків ліпного посуду тощо.

То й не дивно, що внаслідок обстежень виявлено кілька різночасових пам'яток, інформація про які наводиться нижче.

1. ***Василівка, с., ур. Балка Стрілиця,*** пункт 3. Різночасове поселення виявлене на пологому мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Вільхова Говтва, за 1,1 км на південь від центру села і за 4,1 км на південний захід від Диканської районної дільниці електромереж.

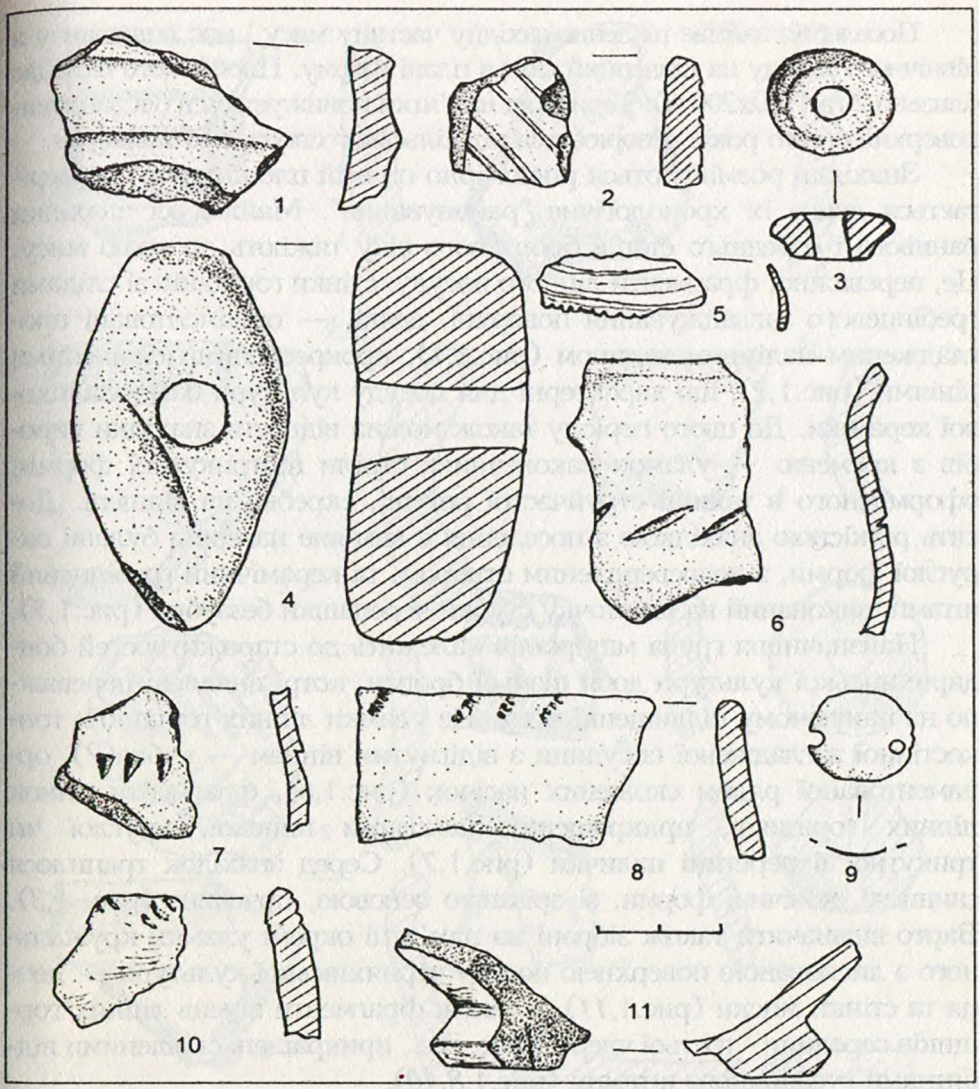

Рис.1. Василівка, с.. пункт.1. Знахідки доби бронзи (1-7), черняхівської культури (9,11` а часу ранньосередньовічних слов'ян (8, 10).

1,2, 6-8, 10-11 - кераміка; 3 - свинець; 4 - камінь; 5 - черепашка; 9 - бронза

Поселення займає південно-західну частину мису і має видовжену з північного заходу на південний схід в плані форму. Площа його складає близько 2 га (100х200 м). Територія пам'ятки понижується в бік заплави, поверхня багато років розорюється під сільськогосподарські культури.

Знахідки розміщуються рівномірно по всій площі, хоча спостерігається деяке їх хронологічне "районування". Майже всі знахідки раннього і середнього етапів бронзового віку тяжіють до краю мису. Це, переважно, фрагменти ліпного посуду: стінки горщиків зі слідами гребінцевого загладжування поверхні, деякі, — орнаментовані прогладженим наліпним валиком (рис.1,*1*), прокресленими скошеними лініями (рис.1,*2*), що характерні для посуду культури багатоваликової кераміки. До цього періоду також можна віднести знахідки виробів з кременю — уламок наконечника стріли підтрикутної форми, оформленого в техніці струйчастої ретуші, скребка на відщепі. Досить рідкісною знахідкою з поселення є кам'яне навершя булави округлої форми, з недосвердленим отвором, та керамічний гребінцевий штамп, виконаний на шматочку стулки черепашки беззубки (рис.1,*5*).

Найзначніша група матеріалів належить до старожитностей бондарихинської культури доби пізньої бронзи, котрі виявлені переважно на пануючому підвищенні мису. Це уламки ліпних горщиків: тонкостінної загладженої посудини з відігнутим вінцем — кубка(?), орнаментованої рядом скошених насічок (рис.1,*6*), фрагменти стінок ліпних горщиків, прикрашених наколами плиской, круглої чи трикутної в перетині палички (рис.1,*7*). Серед знахідок трапилося свинцеве, конічної форми, зі зрізаною основою, пряслице (рис. 1,*3*). Варто відзначити також зібрані на пам'ятці окремі уламки кружального з лискованою поверхнею посуду черняхівської культури — денця та стінки миски (рис.1,*11*), а також фрагменти вінець ліпних горщиків середини - третьої чверті I тис. н.е., прикрашені скошеними відбитками гусеничного штампу (рис.1,*8,10*).

Обстежене різночасове поселення межує з уже відомим селищем скіфської доби[3], тому на поверхні зустрічаються окремі фрагменти ліпного посуду часу раннього залізного віку.

2. ***Василівка, с.,*** пункт 4. Різночасове поселення виявлене на пологому мисі першої надзаплавної тераси, за 1,9 км на південь від

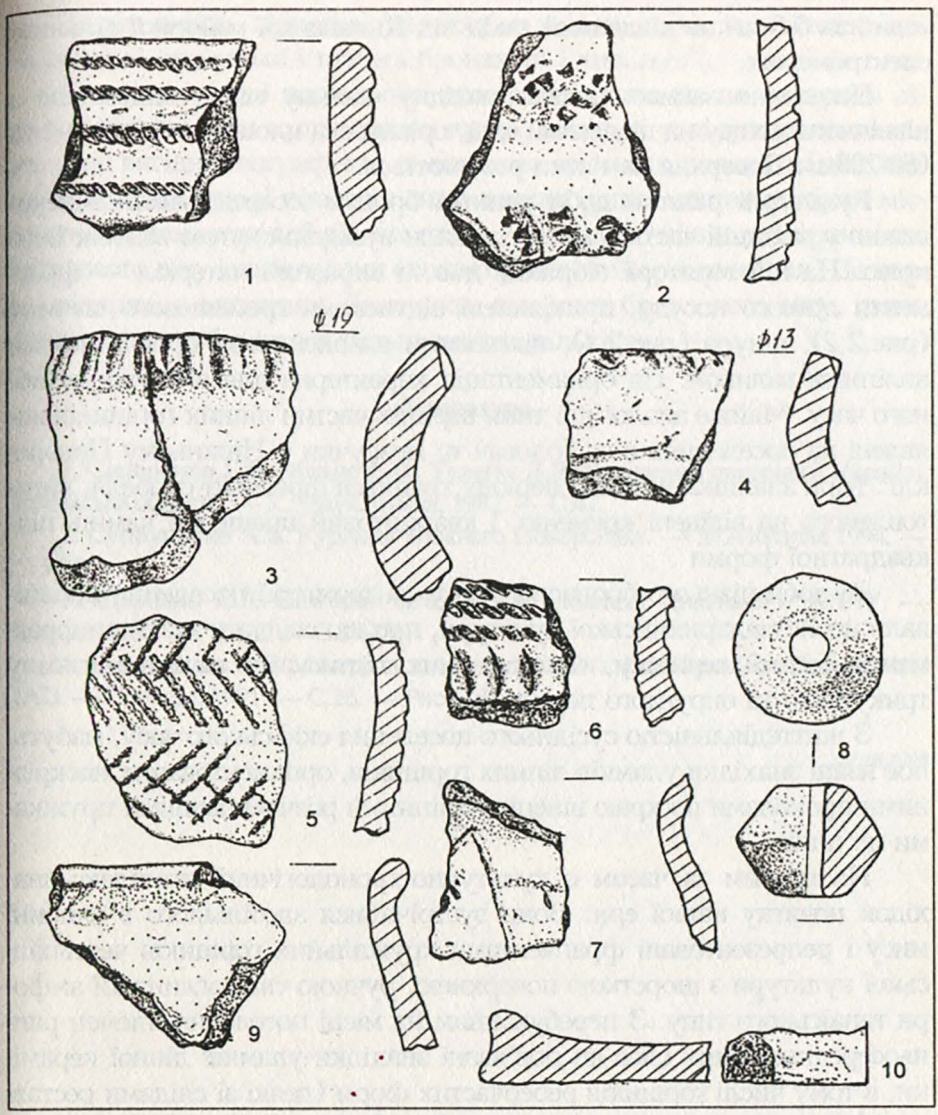

Рис.1. Василівка, с., пункт.2. Кераміка доби бронзи (1-6) та ранньосередньовічних слов'ян (7-10).

села і за 5,0 км на південний захід від Диканської районної дільниці електромереж.

Поселення займає південно-західну частину мису, видовжене з північного заходу на південний схід, орієнтовна площа — близько 1 га (50-200м). Поверхня пам'ятки розорюється.

Культурні рештки доби ранньої бронзи зосереджувались переважно у західній частині мису і лежали вузькою смугою вздовж його краю. На цій території зібраний доволі виразний матеріал — фрагменти ліпного посуду, прикрашені відтисками гребінцевого штампу (рис.2,*2*), шнура (рис.2,*1*), нігтьовими вдавленнями, прогладженим наліпним валиком. Ця орнаментація характерна для ямно-катакомбного часу. Майже аналогічні типи верхніх частин ліпних горщиків виявлені на поселеннях в сс.Головач та Безручки у Нижньому Поворсклі[4]. Між знахідками цього періоду трапився фрагмент скобеля, виготовленого на відщепі кременю, і кварцитовий пращевий камінь підквадратної форми .

За доби пізнього бронзового віку на території поселення проживали носії бондарихинської культури, про що свідчать знахідки фрагментів ліпної кераміки, прикрашених відтисками палички-штампу трикутного та округлого перетину.

З життєдіяльністю сусіднього поселення скіфського часу, мабуть, пов'язані знахідки уламків ліпних горщиків, орнаментованих наскрізними проколами по краю вінець, наліпними розчленованими пружками по шийці.

Наступним за часом є культурно-хронологічний комплекс знахідок початку нашої ери. Вони зустрічалися здебільшого в глибині мису і репрезентовані фрагментами кружальних горщиків черняхівської культури з шорсткою поверхнею, ручкою світлоглиняної амфори танаїського типу. З перебуванням на місці поселення племен ранньосередньовічних слов'ян пов'язані знахідки уламків ліпної кераміки, в тому числі горщиків реберчастих форм (деякі зі слідами реставрації), з ледь відігнутими вінцями (рис.2,*9*), денець із закраїною та слідами вертикального загладжування поверхні тріскою. Вирізняється уламок ліпної дископодібної сковорідки з невисоким бортиком (рис.2, *10*), біконічне прясло (рис.2,*8*).

Таким чином, відкрита пам'ятка належить до числа поселень доби ранньої, середньої і пізньої бронзи та I тис. н.е.

Отже, виявлені нещодавно поселення (саме на це вказують ділянки збереженого культурного шару, помічені у відслоненнях) через своє вигідне географічне положення на мисах першої надзаплавної тераси невеликої річки і в силу деяких інших обставин, були місцем проживання людей різних епох, — починаючи від доби раннього бронзового віку і закінчуючи епохою раннього середньовіччя. Це перші, відкриті в околицях Диканьки, пам'ятки бронзового віку, яких, сподіваємося, збереглася більш значна кількість.

Література

1. **Сидоренко Г.О, Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.47.

2. **Супруненко А.Б.** Курганы Нижнего Поворсклья. — М.-Полтава,1994. — С.13-20.

3. **Щербань А.Л.** Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.87-89.

4. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава, 1991. — С.26. — Рис.1, *3*.

07.10.1998

© *Сидоренко О.В.*

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В ОКОЛИЦЯХ ЛУБЕНСЬКОГО ЗАСУЛЛЯ

Пам'ятки археології в околицях с.Засулля — сучасного східного передмістя Лубен — з третьої чверті XIX ст. привертали увагу дослідників. Саме тут здійснювали перші збори археологічних знахідок лубенські краєзнавці — Ф.І.Камінський, О.А.Лавренко та К.П.Бочкарьов[1]. Знайдені на підвищеннях серед заплави Сули бронзові наконечники стріл скіфської доби надійшли в 1870-х рр. до Лубенського музею К.М.Скаржинської[2]. Перші описи описаних нижче пам'яток здійснив на початку 1880-х рр. В.Г.Ляскоронський[3], пізніше, у 1945 р., ці поселення оглянув Ф.Б.Копилов[4]. За матеріалами розвідок останнього, відомості про поселення потрапили на сторінки узагальнюючих монографій[5] та оглядових наукових праць[6]. І лише в 1982 р. на другому з поселень були проведені невеличкі розкопки[7], що виявили нашарування пеньківської культури[8]. Наступний етап обстежень припав на кінець 1980-х рр., коли пам'ятки отримали остаточне культурно-хронологічне визначення внаслідок суцільних розвідкових досліджень[9].

Мова йде про решгки двох поселень на південний захід від села Засулля Лубенського району, розташованих на підвищеннях у лівобережній заплаві Сули в урочищі Ляшівка (Лящівка), широко відомих як дослідникам, так і місцевим краєзнавцям. Внаслідок розорювання, численних пошкоджень дернового шару, а також вибирання піска на господарські потреби, інших дрібних руйнувань у 1990-1998 рр., при огляді поверхні автором отримані досить виразні матеріали, що характеризують ці важливі для культурно-історичної спадщини Лубен пам'ятки. Попереднє повідомлення про них і є основним змістом публікації.

1. ***Пункт 1.*** Пагорб ур.Ляцівка, що його іноді називають Коса або Городище, розташований за 1,6 км на південь від моста через Сулу по шосе Київ-Харків, на 0,2 км західніше від вул.Піщаної с.Засулля (у бік Лубен), в заливній заплаві р.Сули. Він має висоту — до 5 м, останцеве походження і здіймається серед заплави з перепадами висот у 1,5-2,0 м, займаючи площу 1,1 га (190х130 м). Зачистками на поселенні відзначена потужність культурних нашарувань у 0,5-1,5 м, враховуючи пізньосередньовічні[10]. Зі східного і західного боків підвищення обмежене рештками стариць — озерами. Західний бік пагорбу зруйнований під час вибирання піску на дорожньо-ремонтні роботи Лубенською районною шляхово-ремонтною дільницею, розміщеною в с.Засулля. В утворених оголеннях і видувах зібраний досить виразний комплекс знахідок, котрий складається з кількох культурно-хронологічних груп.

Найбільш давніми серед них є поодинокі уламки стінок ліпних горщиків з тістом пористої маси, домішками піску, рідше — кривавика та рослинності, прикрашені рядами відступаючих наколів косо та прямо поставленої палички, горизонтальними рядами ямок різних форм, що належать неоліту ямково-гребінцевої кераміки. Поодинокі фрагменти, аналогічні за товщиною стінок пізньонеолітичному посуду, прикрашені відступаючими наколами торця підквадратної палички, ймовірно, належать кераміці енеолітичної доби.

Невеликою, але виразною, серед знайдених на поселенні, є група фрагментів посуду, що тяжіють до керамічного комплексу, так званого, пивихинського типу, відомого за старожитностями Лисої Гори на південній околиці Лубен[11]. Уламки кераміки належать великим ліпним посудинам, помережаним рядами глибоких видовжених ямок, комбінацією останніх з прокресленими лініями, горизонтальними рядами відбитків шнура; серед них є вінця посудини, край якої потоншений і відтягнутий назовні, орнаментований радіально розміщеними відтисками шнура. Близькими до такого посуду є фрагменти ліпних посудин, що їх можна пов'язати з пізньоямною добою. Це плічка великих горщиків, орнаментованих горизонтальними ямковими відбитками прямого та гребінцевого штампу, розчосами зовнішньої та внутрішньої поверхні. За знахідками кераміки ямного часу цей пункт

можна вважати одним з найбільш віддалених на північний захід у басейні Сули, якщо не враховувати поодиноких курганних старожитностей.

Частина фрагментів належить ліпним товстостінним посудинам культури багатоваликової кераміки, з прокресленими вертикальними ялинковими візерунками різного спрямування, з-поміж яких виділяються прямі вінця горщика біконічної форми з нігтьовими відбитками вздовж зрізаного краю. Серед знахідок слід відзначити й окремі фрагменти вінець горщиків бондарихинської культури, а також типову ліпну кераміку скіфського часу, прикрашену пальцевими та нігтьовими відбитками по вінцю, розчленованим наліпним валиком під ним, наскрізними проколами.

До фінальної доби бронзового віку - раннього заліза належать кілька унікальних знахідок. Перш за все, це чудової збереженості бронзовий литий, майже без слідів використання, серп довжиною 13,5 см, з невеликим, перпендикулярним до площини леза виступом для кріплення руків'я, паралелі за типом і формою якому знаходимо серед старожитностей ранньоскіфської доби Книшівського і Більського городищ[12]. Другою досить атрактивною знахідною є, так зване, "рогате" ліпне пряслице, прикрашене відбитками коліщаткового штампу. Пряслице має біконічну, з двома зрізаними основами, форму, що в плані, за рахунок чотирьох конічних виступів вздовж максимального діаметру корпуса, наближається до квадрата. Зрізані основи пряслиця та конічні виступи оконтурені подвійними кільцями відбитків штампу. Це поки-що єдиний для території Полтавщини виріб такого типу. Подібні пряслиця відомі за старожитностями ранньоскіфського часу Правобережжя, зокрема на Трахтемирівському городищі[13]. Не менш своєрідним є й уламок ложкоподібного керамічного виробу з двома наскрізь проколотими отворами, який попередньо віднесений до числа предметів культового призначення.

Крім зазначених знахідок, з відслонень останця походять фрагменти двох біконічних, з підлощенням поверхні, пряслиць, які віднесені до кола старожитностей третьої чверті I ст. н.е. Чи не найцікавіша знахідка цієї доби представлена частиною розвалу великого кружального округлобокого, майже кулястої форми, горщика пастирського типу з трохи відігнутим коротким вінцем. На лощеному тулубі

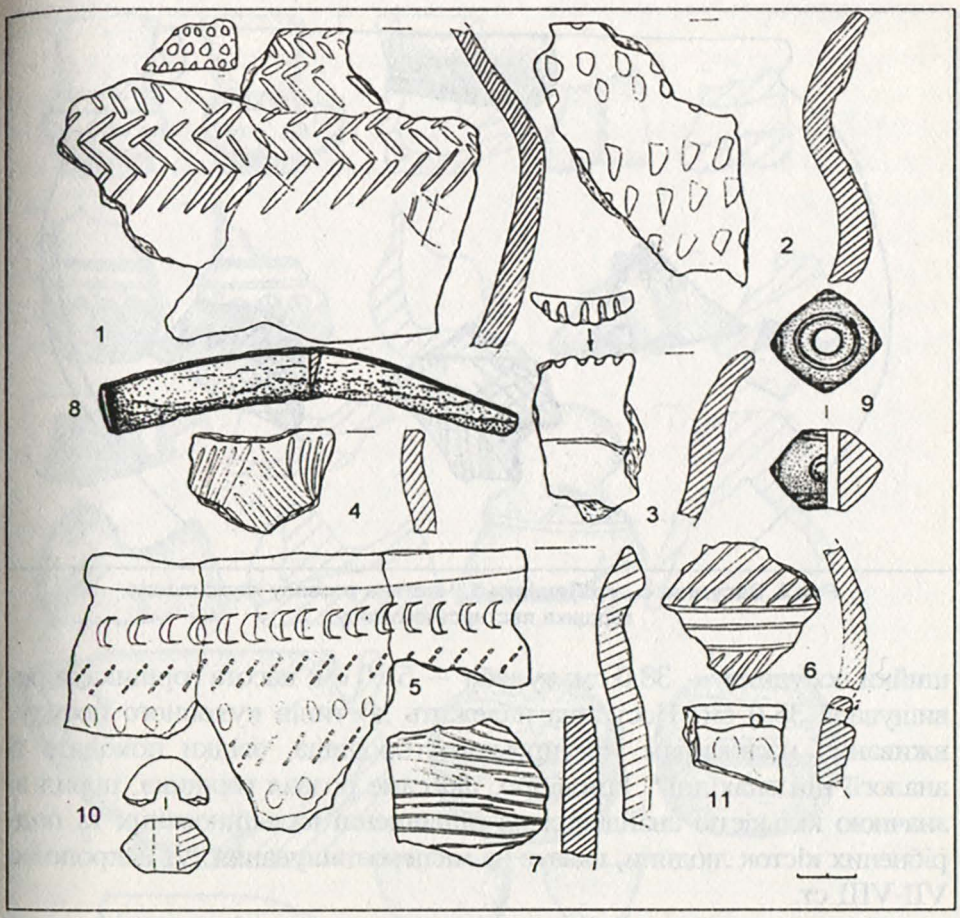

Рис.1. Засулля, с., ур.Лящівка-1. Знахідки доби неоліту, бронзи та раннього залізного віку.
1-7, 9-11 - кераміка; 8 - бронза

посудина прикрашалася горизонтальними смугами зигзагоподібних прокреслених кривульок, нижче — горизонтальними прямими прокресленими лініями, під якими, почергово, розміщувалися радіальні сектори з сіткою густих вертикальних прямих пролощених та скошено-сітчастих рисок (рис.2). Тісто посудини сіро-коричневого кольору з нечастими включеннями блискіток кварцевого піску. Реконструйований діаметр вінця цього приземкуватого горщика становить 38,8 см;

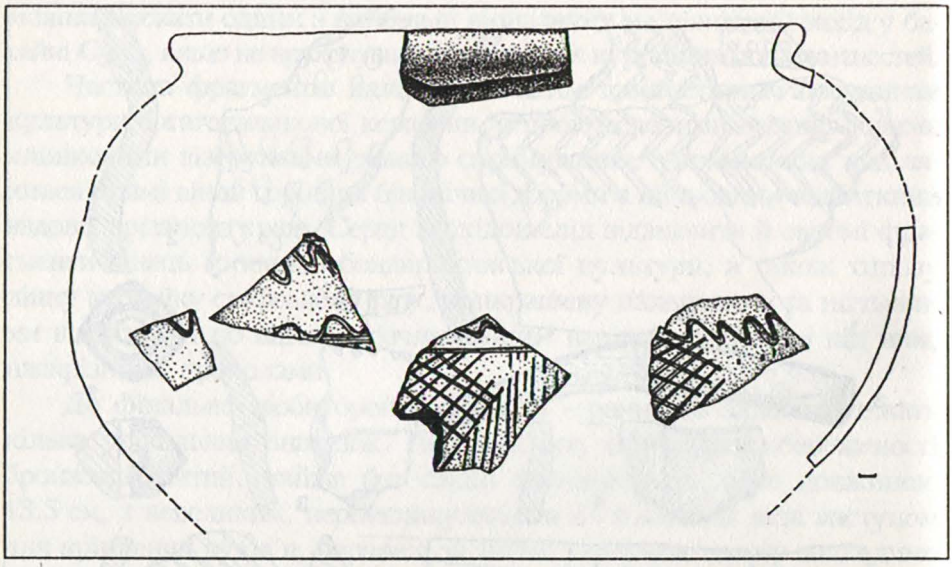

Рис.2. Засулля, с., ур.Лящівка-1. Частина розвалу кружального горщика пастирського типу.

шийки посудини — 38,0 см; тулуба — 51,0 см; висота горщика перевищувала 35,0 см. Посудина належить до типів кухонного посуду, вживаних населенням Пастирського городища, звідки походять й аналогії цій знахідці[14]. Ймовірно, що саме розвал горщика, поряд зі значною кількістю знайдених на підвищенні кальцинованих та подрібнених кісток людини, вказує на місцерозташування тут некрополю VII-VIII ст.

Досить репрезентативною групою речових пам'яток представлена доба пізнього українського середньовіччя, що разом з нашаруваннями товщиною близько 0,5 м, виявленими в оголеннях пагорбу, вказує на існування тут частини Засульської приміської слободи полкового міста Лубен. Початок освоєння заплавної частини Засулля відноситься до XVI ст., що й підтверджується поодинокими знахідками кружального посуду. В цілому козацька доба представлена виразним фрагментом кружального димленого горщика XVII ст., уламками крис полумисків і тарілок цієї доби, фрагментами посудинки-монетки, покришок, в тому числі з фігурними ручками. Циліндричні та

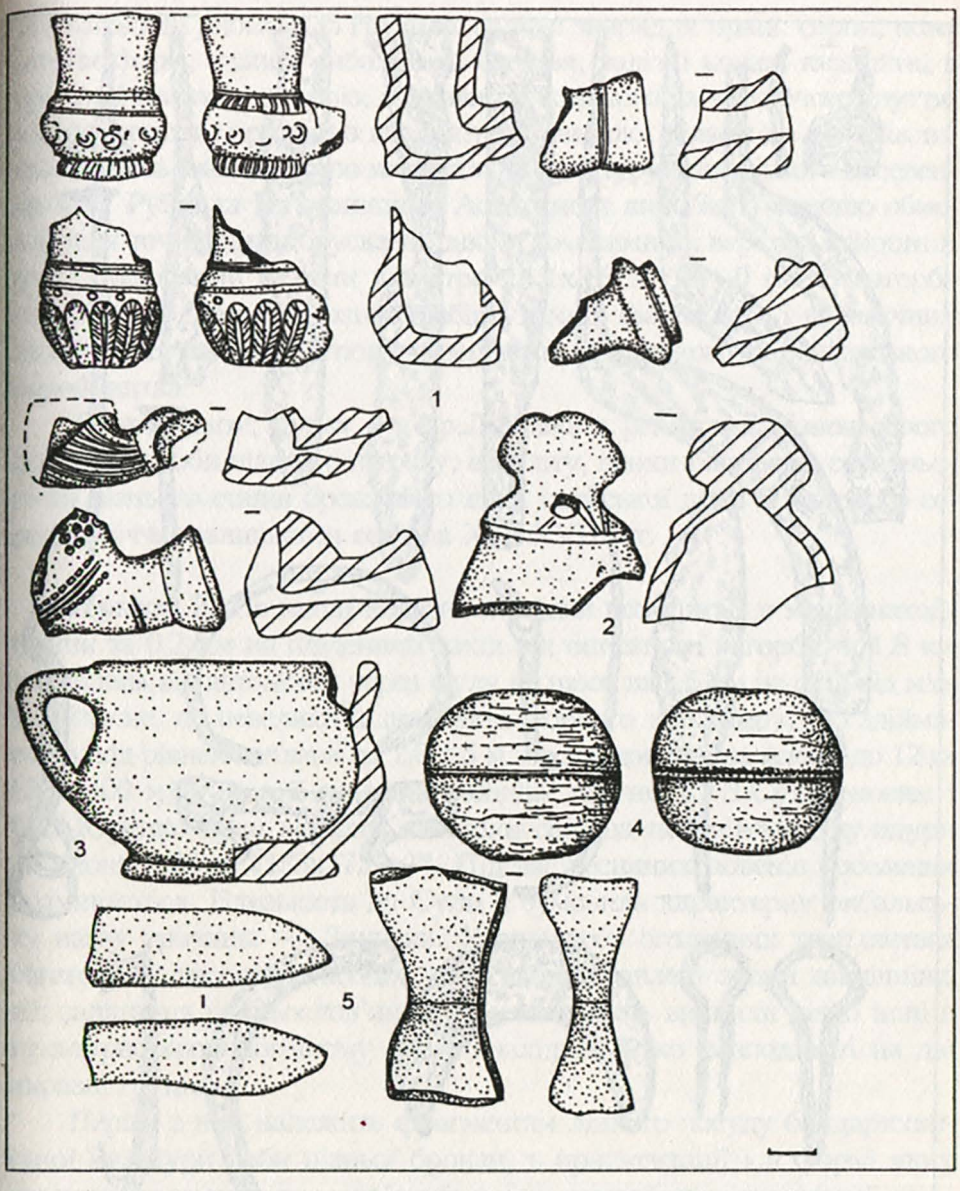

Рис.3. Засулля, с., ур.Лящівка-1. Пізньосередньовічні знахідки.

1- фаянс; 2-3 - кераміка; 4-5 - камінь.

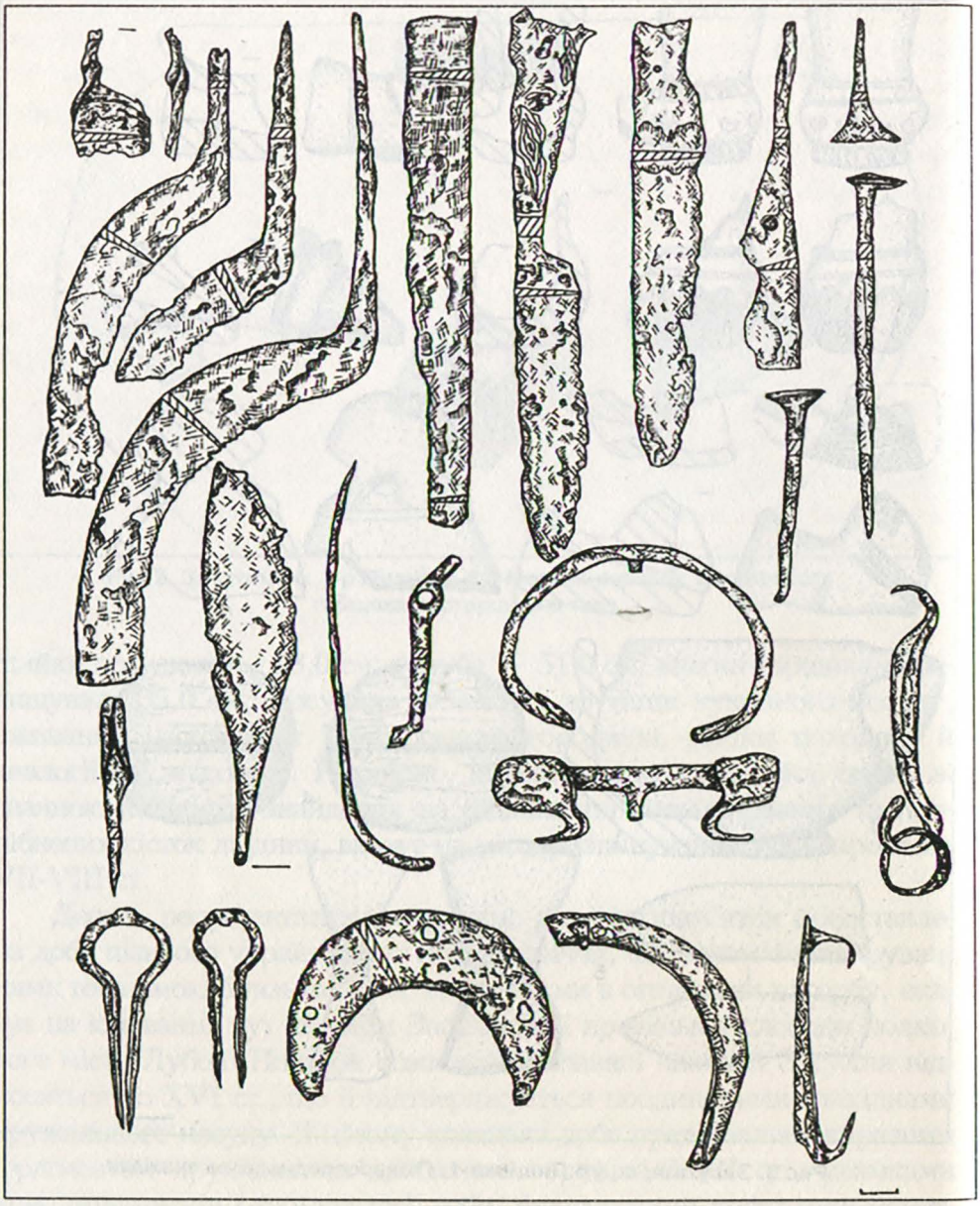

Рис.3. **Засулля, с., ур.Лящівка-1**. Пізньосередньовічні вироби із заліза.

діжкоподібні рибальські грузила, залізні знаряддя праці: серпи, ножі різних форм, велика рибальська блешня, залізні ковані квадратні в перетині цвяхи, ложкоріз, підкови до жіночого та чоловічого взуття, уламок шпори, пряжки з квадратною рамкою, кільця до ременів тощо надають уявлення про матеріальну культуру приміського поселення часу Руїни та Гетьманщини. Асортимент виробів із каменю обмежується точильними брусками, двома точеними на верстаті кварцитовими пращевими кулями діаметром 4,1х3,9 і 4,2х4,0 см. З пагорба походить й доволі виразний набір уламків фаянсових і керамічних люльок для паління тютюну турецького, кримського та болгарського виробництва.

Таким чином, пункт 1 в ур.Лящівка є рештками різночасового поселення доби пізнього неоліту, енеоліту, епохи раннього, середнього та пізнього етапів бронзового віку, скіфської доби й раннього середньовіччя, залишками селища XVI-XVIII ст.

Пункт 2. Не менш виразні знахідки походять і з місцезнаходження за 0,2 км на південний захід від описаного пагорбу, в 1,8 км на південь від автомосту через Сулу на шосе та 1,5 км на схід від міста. Власне, це невелике підвищення дюнного характеру, що здіймається над рівнем заплави на 1,0-1,5 м, проглядається на площі до 12 га (300х400 м)[15], де в її південно-західній частині О.В.Сухобоковим і С.П.Юренко були відкриті залишки селища пеньківської культури на площі 0,25 га (135х175 м)[16]. Під час весняних повенів поселення розмивається. Близькість до Сули й зумовила характерну рибальську назву урочища — Лящівка. У видувах і оголеннях трапляється багато різночасових знахідок, але цілеспрямовані збори північніше від залягання ранньослов'янських нашарувань виявили дещо інші в культурно-хронологічному плані знахідки, чітко розподілені на дві виразні групи.

Перша з них належить фрагментам ліпного посуду бондарихинської культури доби пізньої бронзи, в орнаментації і в формі яких вгадуються впливи як малобудківського етапу бондарихинської, так і лебедівської культур. Переважна більшість фрагментів вінець і стінок посуду належать горщикам тюльпаноподібних форм, з трохи чи бі-

льш відігнутими назовні вінцями, досить короткою шийкою циліндрично-конічних обрисів, інколи позначеною масивною наліпною пружкою, часом опущеними до низу кінцями незімкненого валика. Орнаментація такого посуду варіює в межах від пальцево-нігтьового розчленування по краю вінця до густих скошених насічок по зрізаному його краю, від глибоких нігтьових ямок на шийці, рядів круглих, комоподібних, скошених, підквадратних та трикутних ямок, розташованих по шийці і плічку посудини, до видовжених та трикутних наколів на плічках, що утворюють композиції у вигляді трикутника. Тісто такого посуду має рясні домішки жорстви, подрібненого шамоту, а також блискіток слюди і піриту. Поверхня посуду загладжена, часом підлискована до блиску (рис.5).

Не менш виразними з пункту 2 в ур.Лящівка є й матеріали XVII-XVIII ст., що репрезентують матеріальну культуру одного з приміських селищ полкового міста Лубен. Поряд із типовими рибальськими важками, переважно циліндричних форм, тут виявлена велика група фаянсових люльок для паління тютюну болгарського, кримського і турецького походження, кілька світлоглиняних зоо- та орнітоморфних свистунців-цяцьок у вигляді коника і півника, з накресленими на тулубі білим ангобом смугастими лініями, димлений горщичок-монетка. З поселення походить значна група уламків ножів різних форм, залізне кресало, а також дві чавунні картечини діаметром 4,3 і 2,9 см, свинцеві рушничні кулі. Знайдені також залізні підкови до взуття, точильні бруски. З індивідуальних знахідок вирізняються дві чарочки гутного скла, одна з яких циліндричної форми, друга — лійчасто-конічної (рис.6,5). Чарки мають висоту 4,5 см і 8,3 см. На одній із них помітні сліди графіті — "ФЦ". Цікаво, що обсяг першої — 20 г, другої — 25 г. Варто зазначити, що на поселенні в 1988 р. автором виявлене бронзове лите, з гравіюванням, навершя до сотницької булави, передане до Полтавського краєзнавчого музею[17].

Серед поодиноких знахідок позначимо виявлені в різний час на підвищенні три доброї збереженості черенкових залізних ножі з прямою спинкою та уступом в основі черенка, характерних для старожитностей слов'яно-руської доби (рис.6).

Обидві описані пам'ятки, відомі за попередніми обстеженнями,

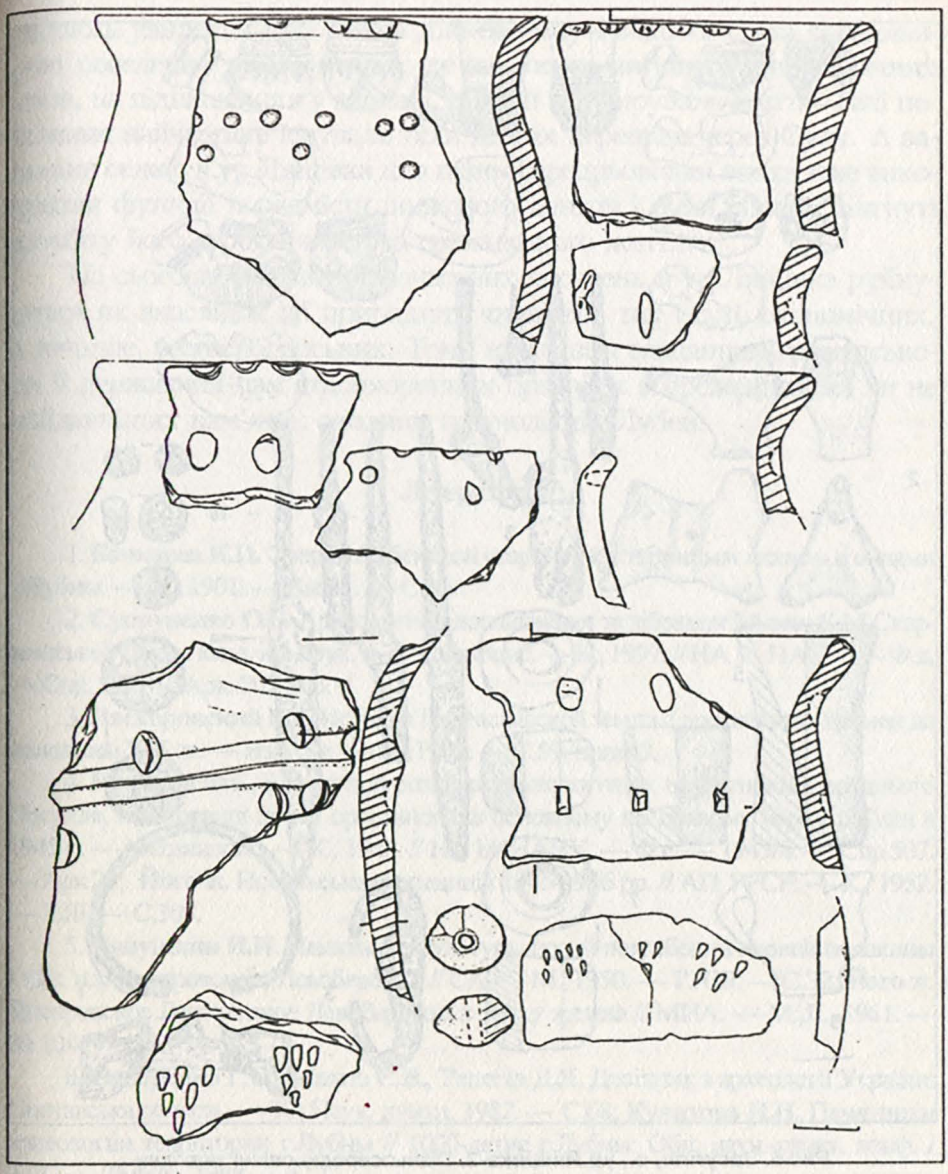

Рис.5. **Засулля, с., ур.Лящівка-2.**Ліпна кераміка бондарихинської культури.

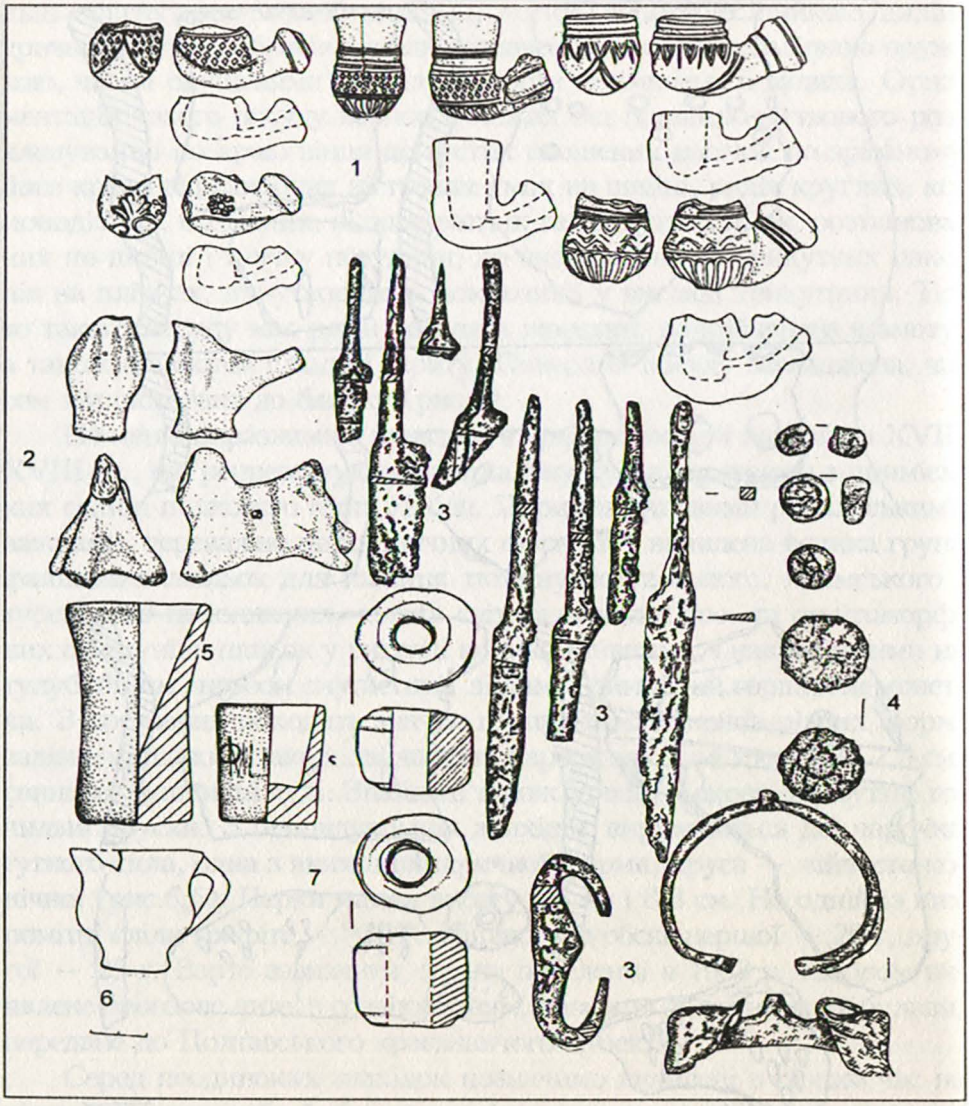

Рис.6. **Засулля, с., ур.Лящівка-2.** Пізньосередньовічні знахідки.

1- фаянс; 2,6-7 - кераміка; 3 - залізо; 4 - свинець; 5 - скло.

надають уявлення про типові для басейну Нижньої Сули багатошарові поселення лівого берега, де за досить вигідних топографічних умов, на підвищеннях у заплаві, довгий час вирувало життя. Такі поселення найчастіше існували біля давніх переправ через Сулу. А залишки селищ в ур.Лящівка для пізньосередньовічної епохи вже виконували функції передмістя полкового центру і були сповна втягнуті в орбіту його економічного та громадського життя.

На сьогодні рештки різночасових поселень в ур.Лящівка руйнуються як внаслідок дії природних чинників, так і суто економічних, а точніше, безгосподарських. Тому важливим завданням громадськості й державних пам'яткоохоронних органів є збереження цих чи не найдавніших пам'яток околиць тисячолітніх Лубен.

Література

1. **Бочкарев К.П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г.Лубны. — М., 1901. — Вып.1. — С.39.

2. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Музею К.М.Скаржинської: Дис. ... канд. іст. наук. — Машинопис. — К., 1997. // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Спр. 774. — Арк. 202-203.

3. **Ляскоронский В.Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.59, прим.3.

4. **Копилов Ф.Б.** Відчит про розвідки археологічних пам'ятників Середнього Посулля, від Лохвиці до м.Горошиного, в основному по правому березі р.Сули в 1945 р. — Машинопис. — К., 1945. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1945/8. — Спр.507. — Арк.29; **Його ж.** Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — К., 1952. — Т.III. — С.308.

5. **Ляпушкин И.И.** Памятники культуры полей погребений первой половины I тыс. н.э. Днепровского Левобережья // СА. — М., 1950. — Т.XIII. — С.32; **Його ж.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.,Л., 1961. — № 104. — С.73-74.

6. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.68; **Кулатова И.Н.** Памятники археологии территории г.Лубны // 1000-летие г.Лубны: Обл. науч.-практ. конф. / ТДС. — Лубны, 1988. — С.7.

7. **Сухобоков О.В.** Археологические исследования к юбилею г.Лубны (раннесловянское поселение Засулье и древнерусский город Лубен) // 1000-летие г.Лубны:

Обл. науч.-практ. конф. / ТДС. — Лубны, 1988. — С.4-5; **Юренко С.П.** К изучению пеньковских памятников на Днепровском Левобережье // ОИПАП: [Перв.] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.33-34.

8. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Археологические памятники Полтавщины // Историко-культурное наследие Полтавщины. — К., 1987. — С.154.

9. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопись. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1988/136. — Спр.23173. — Арк.102.

10. Там само. — Арк.101-102.

11. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — К., 1892. — Т.XXXIX. — Табл.IV.

12. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.86,87. — Рис.35.

13. **Ковпаненко Г.Т., Безсонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К.: Наук. думка, 1989. — С.52,53. — Рис.8, *6,13*.

14. **Приходнюк Олег.** Ранньосередньовічні керамічні комплекси Пастирського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1995. — Опішня: Укр. народознавство, 1996. — Кн.3. — С.44-47. — Рис.3, *7,11*; 4, *4,6,9*.

15. **Сидоренко А.В.** Разведки в окрестностях Лубен // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.170.

16. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Предволынцевские памятники Полтавщины (по м-лам исследований Левобережной Славяно-Русской экспедиции ИА АН УССР) // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.156.

17. **Сидоренко А.В.** Разведки в окрестностях Лубен. — С.170; Пам'ятки козацької слави у зібранні [Полтавського краєзнавчого] музею / Мокляк В.О., Супруненко О.Б. — Полтава, 1991. — С.10. — № 22.

12.01.1999

© *Охріменко А.І.*

ЗНАХІДКА ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ З КОТЕЛЕВЩИНИ

Нещодавно до фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації надійшов з громадського історико-краєзнавчого музею смт.Котельва Полтавської обл. ліпний горщик доби пізньої бронзи. За повідомленням краєзнавця Борисова М.Д., цю посудину було вигорнуто бульдозером в 1982 р. при знятті курганного насипу на підсипку полотна дороги на межі Котелевського району Полтавської і Краснокутського району Харківської областей.

Знахідка трапилася у верхній частині курганного насипу, за 1,3-1,5 км на південь від с.Сидоряче Котелевського району. Курган знаходився у складі групи з двох насипів. Ці кургани збереглися і займають панівне підвищення другої тераси лівого берега р.Ворскла. Один з них позначений на топографічній карті Полтавської області (1:200 000 см) і має абсолютну висоту 159,0 м. Діаметр пошкодженого кургану — 12х15 м, висота близько 2 м. Горщик, напевне, походив зі зруйнованого впускного поховання. Надійшов до музею цілим, а пізніше був розбитий, після чого доклеювався (рис.1).

Посудина має відігнуті назовні вінця з прямим зрізом, вертикальну циліндричну шийку, кулястий, зі звуженням до низу, тулуб та плоске денце. Поверхня чорного кольору загладжена до блиску, місцями лискована. Плічка горщика прикрашали чотири невеликі конічні (соскоподібні) виступи. Їх збереглося три. Висота горщика — 28,5 см, діаметр вінця — до 16,0 см, діаметр денця — 11,0 см. Товщина стінок не перевищує 0,8-0,9 см. Типологічно посудина належить до кола білогрудівсько-чорноліських корчаг доби фінальної бронзи — раннього залізного віку.

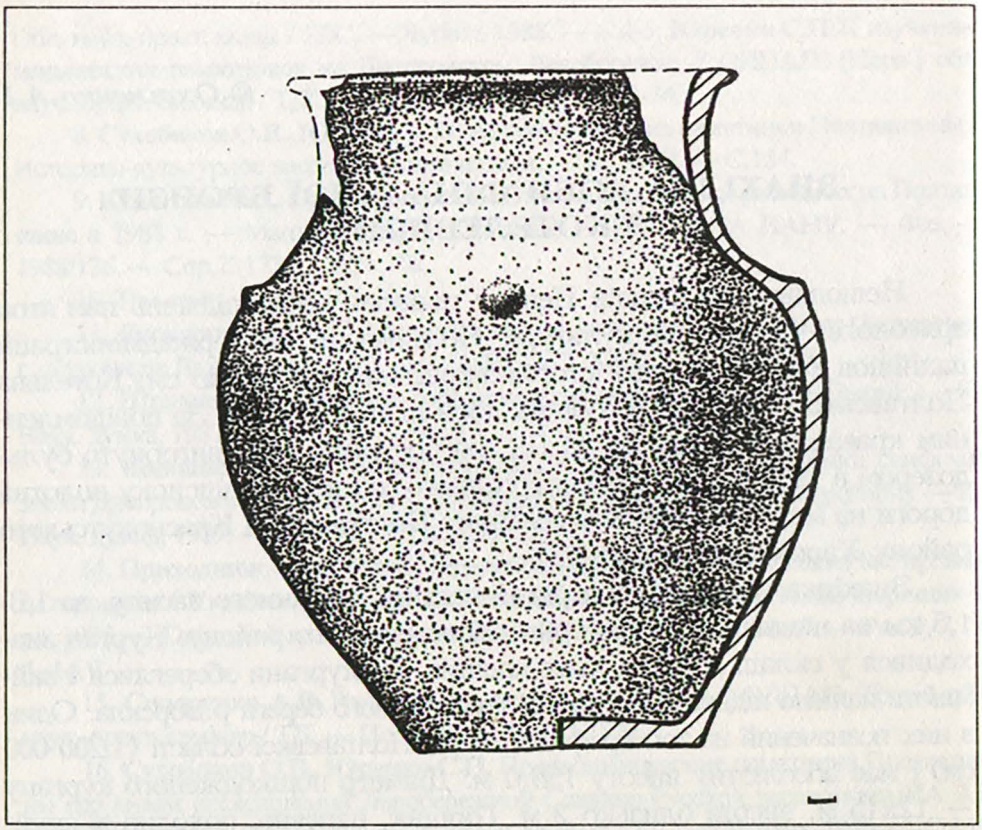

Рис.1. **Сидоряче, с.** Горщик доби пізнього бронзового віку.

Досить схожа ліпна посудина, хоча й значно більших розмірів та дещо іншої форми наліпів-псевдоручок, зберігається у колекції Полтавського краєзнавчого музею. Вона також належить до числа випадкових знахідок і походить з околиць с.Вельбівка колишнього Лубенського повіту, де була виявлена в кінці XIX ст. Свого часу ця корчага надійшла до Полтавського зібрання з широко відомої збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської[1]. Найближчі паралелі корчазі з Сидорячого знаходимо серед майже аналогічних посудин Дніпровського лісостепового Правобережжя та передстепових ділянок Лівобережжя в Орільсько-Самарському межиріччі. За формою й елементами орна-

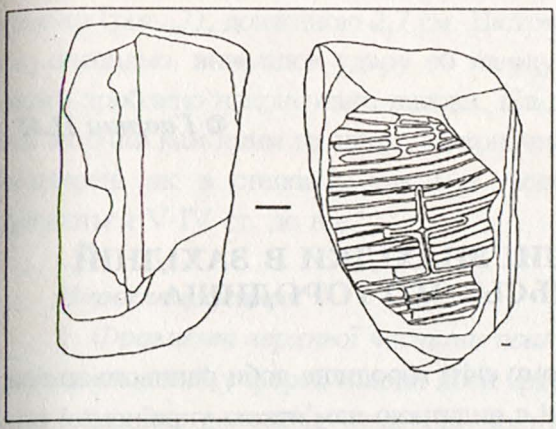

Рис.2. **Сидоряче, с.** Уламок пісковикової плити.

ментації — це корчаги з Суботівського городища, Бузівки, Осипівки[2]. В цілому аналогічна за орнаментацією кераміка доби фінальної бронзи виявлена Л.М.Луговою на поселенні в ур.Барбара під Комсомольськом на лівому березі Дніпра[3]. Фахівці датують комплекси з цими знахідками на Лівобережжі XII-X ст. до н.е.[4] Тому посудина із Сидорячого може належати саме до старожитностей фінальної доби бронзового віку, здогадно — до часу XI-X ст. до н.е.

Цікаво, що разом із корчагою з вершини насипу кургана було вигорнуто великий фрагмент пісковикового жорна сегментоподібної в плані форми з вибитим на ньому хрестом розміром 9х9 см. Довжина уламка каменю — 36 см, висота — 13-24 см, ширина — 22 см (рис. 2). Призначення цього уламку нез'ясоване, але наявність його на кургані можна пов'язувати з геодезичними вимірюваннями і картографуванням початку XX ст.

Література

1. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.49,61. — Табл. VI,*4*.

2. **Ромашко В.В.** Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского гос. ун-та, 1995. — С.57. — Рис.23, *10,12,14,17-20*.

3. Повідомлення Л.М.Лугової.

4. **Ромашко В.В.** Поздний бронзовый век... — С.73.

03.12.1998

© *Гавриш П.Я.*

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ В ЗАХІДНІЙ ФОРТЕЦІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Найбільше в стародавньому світі городище доби раннього заліза біля с.Більськ на Полтавщині є видатною пам'яткою української археології. В ньому виділяються Західна і Східна фортеці, які первісно існували як самостійні укріплені поселення різних за етносом народів. На цих пам'ятках зберігся найбільш потужний культурний шар. Після оранки на поверхні території обох фортець з'являється велика кі-лькість археологічних артефактів. Це, так званий, підйомний матеріал. Переважно він репрезентований уламками ліпного та кружального посуду, кістками тварин. Серед масових археологічних матеріалів інколи трапляються оригінальні і цінні для археологічної науки знахідки.

В 1997 р. студенти й учні з Полтави оглядали поверхню зораного поля на Західній фортеці Більського городища, її північну частину. Серед кількох сотень зібраних знахідок частина має історичну цінність і повинна зацікавити дослідників Більського городища.

Металеві вироби.

1. *Залізний стрижень* незрозумілого призначення (рис.,*1*), на одній третині довжини зігнутий під тупим кутом. Загальна довжина його становить 9,8 см, діаметр круглого перетину — 0,4-0,5 см. Один з кінців стрижня надламаний, а на протилежному виділяється виступ у вигляді маленької кульки.

2. *Бронзовий тригранний наконечник стріли баштоподібної*

форми (рис.,*2*), довжиною 2,7 см. Вістря наконечника трохи зігнулося, очевидно, внаслідок удару об тверду перепону. Якість металу, з якого зроблено наконечник, висока. На гранях видно сліди поперечної заточки кам'яним точилом. Наконечники стріл такого типу досить поширені як в степовій, так і в лісостеповій частинах Скіфії і датуються V-IV ст. до н.е.[1]

Вироби з кістки.

1. *Фрагмент верхньої частини псалія від кінської вуздечки,* чудово виконаний у формі голови лося (рис.,*3*). Без сумніву, цей виріб слід віднести до числа шедеврів косторізного ремесла мешканців Більського городища, де воно досягло вершин свого розвитку.[2]

Псалій зламався на місці круглого отвору діаметром близько 0,8 см. Довжина знайденого фрагменту становить 6,5 см. У перетині стрижень псалія округло-прямокутний — 1,7х1,2 см. Зовнішня сторона виробу досить ретельно оброблена — до лискучого вигляду. Зображення голови лося виконано дуже реалістично: чітко показано горбату морду, пащу, великі круглі очі, опущені на загривок вуха. Нижня частина шиї лося вкрита ялинкоподібним різьбленням.

Зображення лося в образотворчому мистецтві Лісостепової Скіфії — поширене явище[3]. Основи іконографії лося почали формуватися ще в жаботинській культурі VIII-VII ст. до н.е. на Середньодніпровському Правобережжі. Підтвердженням цьому є знахідка кістяної платівки із зображенням тварини на Жаботинському поселенні[4]. До V ст. до н.е. образ лося в образотворчому мистецтві Скіфії вже набув закінченого вигляду[5]. Його творцями були осілі землеробсько-скотарські племена лісостепової зони Східної Європи і аж ніяк не іраномовні степові кочівники-скіфи. В матеріалах Більського городища зображення лося вже відоме в культовій керамічній пластиці[6]. Є воно й на хрестоподібній бронзовій блясі з Посулля[7]. Місцем виробництва подібних виробів також вважають Більське городище[8].

2. *Фрагмент кільцеподібної бляшки* (рис.,*4*), очевидно, деталі кінської вуздечки. Зовнішній діаметр бляшки — 2,2 см, діаметр отвору — 0,5 см, товщина — 0,35 см. Зовнішні краї та краї отвору закруглені, вся поверхня старанно оброблена до лискучого вигляду. На лицьовій стороні бляшки способом різьблення виконано, так званий, "очковий" орнамент.

3. *Фрагмент трубчастої кістки* (рис.,*5*), поверхня якої вкрита суцільним різьбленням. Довжина розколотої пополам кістки становить 6,2 см, діаметр — 2,2 см. З одного кінця кістка рівно відпиляна, а з протилежного — обламана. Візерунок виконано гострим ножем. Він являє собою кільця, нанесені по колу на відстані у 2-4 мм одне від одного.

Вироби з каменю.

1. *Маленький фрагмент верхньої частини мантачки з отвором для підвішування біля пояса* (рис.,*6*). Верх мантачки заокруглено, діаметр скрізного отвору — 0,5 см. Розміри знайденого уламка становлять 1,5х1,5х0,7 см. Мантачку виготовлено із сірого дрібнозернистого пісковика.

2. *Фрагмент нижньої частини мантачки* з темносірого дрібнозернистого пісковика (рис.,*8*). Стрижень мантачки має в перетині прямокутну форму, товщина його на місці зламу — 2х1,2 см. До низу мантачка звужується до товщини 1х0,7 см і заокруглюється. Довжина знайденого фрагменту становить 5,1 см.

3. *Фрагмент верхньої частини мантачки* з темносірого сланцю (рис.,*9*). Посередині прямокутного в перетині стрижня (2,2х0,9 см), за 0,6 см від верхнього краю, є круглий отвір для підвішування діаметром 0,5 см. Краї отвору затерті ременем, через який його протягували.

4. *Розтирач округло-кубічної форми* з сіророжевого кварциту (рис.,*10*). З одного боку розтирач трохи надбито, а плоскі й округлі

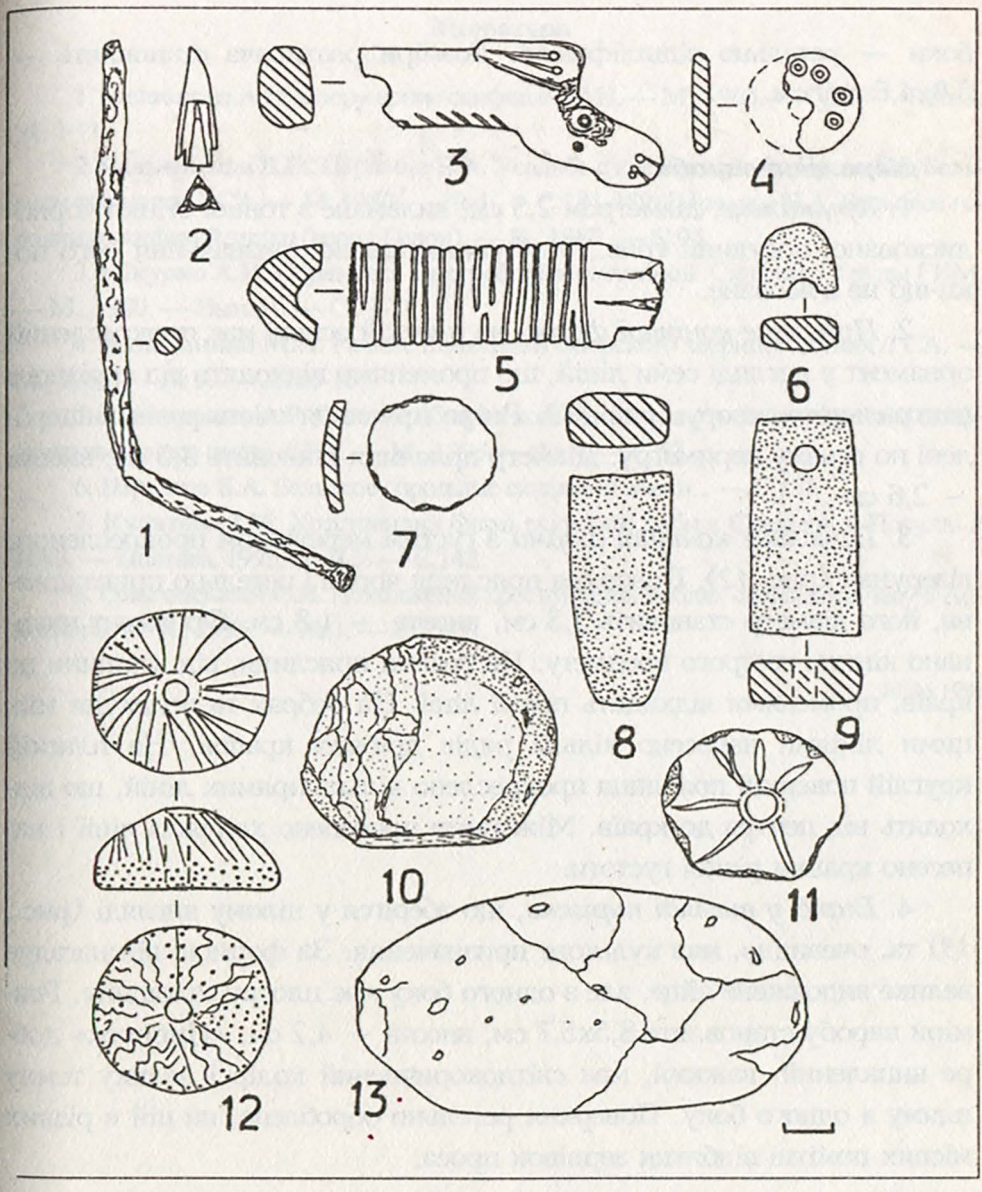

Рис. **Західне укріплення Більського городища.** Знахідки.

1- залізо; 2 - бронза; 3-5 - кістка; 6,8-10 - камінь; 7, 11-13 - кераміка.

боки — ретельно відшліфовані. Розміри розтирача становлять — 5,0х4,6х4,0 см.

Керамічні вироби.

1. *Кружальце,* діаметром 2,5 см, виламане з тонкої стінки чорнолискованої посудини (рис.,*7*). Функціональне призначення його поки-що не з'ясоване.

2. *Пряслице конічної форми* на плоскій основі має прокреслений орнамент у вигляді семи ліній, що променями відходять від скрізного центрального отвору (рис.,*11*). Ребра пряслиця шість разів вищерблені по всьому периметру. Діаметр пряслиця становить 3,5 см, висота — 2,6 см

3. *Пряслице конічної форми* з густим мереживом прокресленого візерунку (рис.,*12*). Поверхня пряслиця чорна і ретельно пригладжена, його діаметр становить 3,5 см, висота — 1,8 см. Орнамент виконано кінцем гострого предмету. На гранях пряслиця, від вершини до країв, променями відходять прямі лінії. На ребрах та подекуди між цими лініями нанесено кілька рядів дрібних крапок. На пласкій круглій поверхні пряслиця прокреслено кілька прямих ліній, що відходять від центра до країв. Між ними проведено хвилясті лінії і нанесено крапки різної густоти.

4. *Виріб у вигляді пиріжка*, що зберігся у цілому вигляді (рис., *13*) та, очевидно, мав культове призначення. За формою він нагадує велике видовжене яйце, але з одного боку має плоску залощину. Розміри виробу становлять 8,5х5,7 см, висота — 4,2 см. «Пиріжок» добре випалений, важкий, має світлокоричневий колір і велику темну пляму з одного боку. Поверхня ретельно оброблена, на ній в різних місцях помітні відбитки зернівок проса.

Література

1. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М., 1964. — С.24. — Табл.8, Ж, 7-11.

2. **Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А.** Усадьба с косторезой мастерской на Бельском городище // СА. — М.,1980. — № 4. — С.181-189; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.94.

3. **Шкурко А.И.** Образ лося в искусстве лесостепной Скифии // Труды ГИМ. — М., 1980. — Вып.51. — С.71-78.

4. **Вязьминина М.И.** Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. — М., 1963. — № 2. — С.166-167.

5. **Канторович А.Р.** Один из образов копытного животного в искусстве скифского звериного стиля // РА. — М., 1995. — № 4. — С.53.

6. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи... — С.135

7. **Кулатова І.М.** Хрестовидна бляха скіфської доби з Єнківець у Посуллі // ПАЗ. — Полтава. 1995. — Ч.3. — С.142.

8. **Ольговський С.Я.** Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія. — К.. 1995. — № 1. — С.25-31.

10.05.1998

© *Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М.*

ПРО ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Аналіз географічного положення археологічних пам'яток є визнаним методичним інструментом комплексного наукового дослідження. Він слугує не лише для складання і уточнення найважливіших адресних відомостей, передусім прив'язки місцеположення об'єкта, а й є тим вихідним пунктом системного дослідження, що надає змогу з'ясувати у процесі реконструкції цілий ряд найвагоміших обставин його виникнення, розвитку і функціональної еволюції. Цей комплекс дослідницької роботи лежить поза межами суто археологічного пізнання, у площині географічної науки. Він дозволяє встановити палеогеографічні умови певної території і в такий спосіб пояснити фактори розвитку тих чи інших видів господарської діяльності, причини виникнення окремих давніх поселень, дати мотивацію вибору схем їх фортифікації, трактувати ландшафтну зумовленість стародавніх систем розселення та їх зв'язок із сучасною картиною населених місць.

До особливо цікавих, з точки зору такого аналізу, належить дослідження значних за площею населених місць скіфської доби в Лівобережній Україні, серед яких виняткове місце посідає найбільше в Європі Більське городище[1].

Сучасна історична наука вважає, що вперше про географічне положення Більського городища (Гелону — античних авторів) повідомляє Геродот із Галікарнасу у IV книзі "Історії"[2]. Письменницька діяльність Геродота припадає на 450-425 рр. до н.е. Головними географічними орієнтирами в описах Геродота є ріки, а відстані вказуються у стадіях.

Вперше на карті точне розташування давнього поселення біля с.Більськ було показано Г.Боплановм у середині XVII ст.[3] Вагомий

внесок у розвиток знань про географічне положення давнього поселення належить О.Ф.Шафонському[4]. 1784 р. дослідником було проведено деякі обміри об'єктів городища, вперше виконано опис розміщення валів і підраховано їх протяжність.

Досить детальну характеристику географічного положення комплексу пам'яток дав граф О.О.Бобринський, який здійснив перші археологічні розкопки в окрузі, дослідивши 1897 р. зруйнований шукачами скарбів курган біля с.Глинське. Дослідник виконав детальний опис зовнішнього вигляду Західного укріплення і опублікував схематичний план комплексу[5].

На початку XX ст. розвиток знань про топографію Більського городища отримав своє продовження в описах пам'яток комплексу В.Г.Ляскоронського[6], Л.В.Падалки[7], зводу даних, підготовленого до друку М.О.Макаренком[8].

Важливі відомості про географічне положення давнього поселення зібрані В.О.Городцовим, який 1906 р. здійснив перші масштабні дослідження на Більському городищі[9]. Дослідникові належить перший детальний топографічний опис і виконаний на основі топографічної карти план городища. В.О.Городцов досить точно вказує найважливіші метричні характеристики поселення скіфського часу і його складових частин.

У другій половині XX ст. найвагоміший внесок у поповнення знань про географічне положення Більського городища належить Б.А.Шрамку[10]. Вченим проведено глибокий історико-географічний аналіз передумов виникнення і розвитку поселень скіфської доби. Б.А.Шрамко навів точні відомості про форму, розміри і площу Більського поселення, а також детальний опис мезо- і мікрогеографічного місцерозташування городища та цілого ряду об'єктів комплексу.

Не припиняються дослідження географічного положення окремих пам'яток комплексу і в останні роки. Масштабне піше обстеження валів Більського городища з метою вивчення їх сучасного стану та уточнення розмірів проводилося 1994 р. фахівцями Інституту археології НАН України і Гамбурзького університету (Р.Ролле, Є.В.Черненко)[11]. Суттєво доповнюють загальну картину географічного положення комплексу археологічні розвідки в окрузі[12]. Узагальнення уяв-

лень щодо розташування і розмірів пам'яток комплексу здійснені фахівцями Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Розроблена колективом авторів наукова концепція Державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" містить високоточні довідкові матеріали про найважливіші об'єкти поселення та його округи[13]. І на сьогодні проводиться робота з уточнення деяких аспектів мікрогеографічного положення відомих пам'яток[14]. Результати найважливіших вимірювань окремих авторів у контексті даної статті узагальнені нами в таблиці 1. Перерахунок старих російських одиниць довжини середини XIX — початку XX ст. здійснено згідно метричної системи [15].

Табл.1. **Порівняльна характеристика розмірів Більського городища за обмірами різних авторів (XVIII-XX ст.).**

Розміри об'єктів	За Шафонським О.Ф.	За Городцовим В.О.	За Шрамком Б.А.	За "Науковою концепцією заповідника..."	За розрахунками авторів статті
Загальна довжина всіх валів	31852 м	бл. 32004 м	33 833 м	37 430 м	
Довжина валів Західного городища	3093,7 м		3270 м		
Довжина валів Східного городища	851,3 м	5383 кроки	3870 м		
Довжина валів Куземинського городища			898 м		
Загальна довжина Великого укріплення	27 907 м		25 995 м		
Загальна площа укріплень в кордонах валів			4020,6 га	4818 га	4875,2 га
Площа Західного укріплення			72 га	95 га*	86,5 га
Площа Східного укріплення		"... несколько больше Западного..."	65,2 га	85 га*	75,5 га
Площа Куземинського укріплення			15,4 га	15 га	
Протяжність з Пн. на Пд. Великого Більського городища		11201,4 м			11 660 м
Протяжність із Зах. на Сх. Великого Більського городища		6 400,8 м			6 520 м
Протяжність з Пн. на Пд. Західного городища	1 600,2 м	1 280,16 м			1 150 м
Протяжність із Зах. на Сх. Західного городища	960, 1 м	1 066,8 м			1 055 м
Протяжність з Пн. на Пд. Східного городища					1 500 м
Протяжність із Зах. на Сх. Східного городища					870 м

* — площа зі смугою охорони навколо валів (25 м)

Проте суто фізико-географічна інформація про Більське городище залишається досить розрізненою у численних, переважно вузькогалузевих публікаціях і матеріалах. Спеціальних фізико-географічних досліджень комплексного характеру на пам'ятці не проводилося. З метричних показників географічного положення найбільш вживаними є значення площі об'єкта та підрахунки довжини валів фортифікаційних укріплень. На жаль, нам не відомі методичні підходи та критерії підрахунків окремих авторів. Таким чином, глибина і актуальність порушеної проблеми покликала авторів дещо доповнити існуючі підходи до оцінки історико-географічних умов району унікального археологічного комплексу.

Більське городище (VII-III ст. до н.е.) розташоване на правому корінному березі р.Ворскла, на межі Зіньківського і Котелевського районів Полтавської області та Охтирського району Сумської області і є одним з найбільших поселень міського типу свого часу. За нашими розрахунками, виконаними на основі сучасних топографічних карт масштабів 1:10 000 і 1:20 000[16], його площа значно перевищує опубліковані раніше відомості і складає 4875,2 га. З них 86,5 га припадає на площу Західного укріплення і 75,5 га — на площу Східного. Для уявлення про розміри цього величезного поселення досить згадати, що його сучасник у Межиріччі, одне з найперших міст в історії людства — Вавілон, являв собою у роки розквіту (VII-VI ст. до н.е.), прямокутник за формою площею близько 1000 га[17], тобто, був майже у п'ять разів менший.

Показовими є й інші характеристики. Так, протяжність Більського городища з півночі на південь складає 11 660 м[18], із заходу на схід — 6 520 м[19]. Координати крайніх точок об'єкта на валах такі — північної (50°08'14'' пн. ш., 34°39'45'' сх. д.), південної (50°01'57'' пн. ш., 34°40'04'' сх. д.), західної (50°06'49'' пн. ш., 34°35'12'' сх. д.), східної (50°07'50'' пн. ш., 34°40'39'' сх. д.). Протяжність у градусах становить: з півночі на південь — 00°06'17'', із заходу на схід — 00°05'27''.

Такі значні розміри давнього поселення можна цілком зіставити з розмірами деяких сучасних міст України. На території городища скіфського часу могли б з надлишком розміститися такі обласні

центри України, як Луцьк (3 993 га)[20], Івано-Франківськ (3 890 га)[21], Тернопіль (3 763 га)[22], Рівне (3 560 га)[23], Ужгород (3 444 га)[24]. Його площа у 25 разів перевищує площу такої держави, як князівство Монако (190 га)[25], тут можна було б започаткувати 111 таких міст-держав, як Ватікан (44 га)[26].

Нами підраховано, що площа прилеглих до городища пам'яток археології в урочищах Перещепине, Марченки, Осняги, Скоробір та ін. складає ще *1 114,2 га*[27]. Таким чином, загальна площа поселення і найбільш відомих та компактно розташованих пам'яток археології округи становить *5 989,4 га*, що перевищує площу забудови сучасного міста Полтави (5 100 га)[28].

Велике Більське городище розташоване у центральній частині Лівобережної України на палеогеновій рівнині, що є частиною Придніпровської низовини. Відмінною особливістю геологічної будови рівнини є значний розвиток постпліоценових льодовикових, постльодовикових і найновіших алювіальних утворень. Корінну основу ландшафтів становлять палеогенові та неогенові відклади. На схід і на захід від городища, у відслоненнях по ярах і берегах рік до денної поверхні виходять біло-жовті кварцеві піски полтавської світи, значне поширення мають сіро-зелені і строкаті та червоно-бурі глини. З четвертинних відкладів найбільше поширення мають лес і піски[29].

Геологічна будова зумовлює рельєф району (рис.1). За своїм рельєфом територія Великого Більського городища є невисокою, слабо хвилястою рівниною, частиною вододільного плато, що утворилося в результаті ерозійної діяльності рік Ворскла і Суха Грунь (басейн р.Псел) та їх приток. Плато має загальний нахил з півночі — північного сходу на південь — південний захід, що спричинило сучасну орієнтованість гідрографічної сітки території поселення.

Уточнимо деякі найважливіші показники місцеположення Більського городища в рельєфі. Середні висоти плато, на якому розташоване поселення, складають 170-180 м над р.м. Над заплавою р.Ворскла поверхня центральної частини Великого укріплення підіймається на висоту 90-95 м. Середні висоти плато складають 170-180 м над р.м. Максимальна абсолютна відмітка рельєфу спостерігається у центральній частині Великого укріплення, за 1,1 км на захід від сучас-

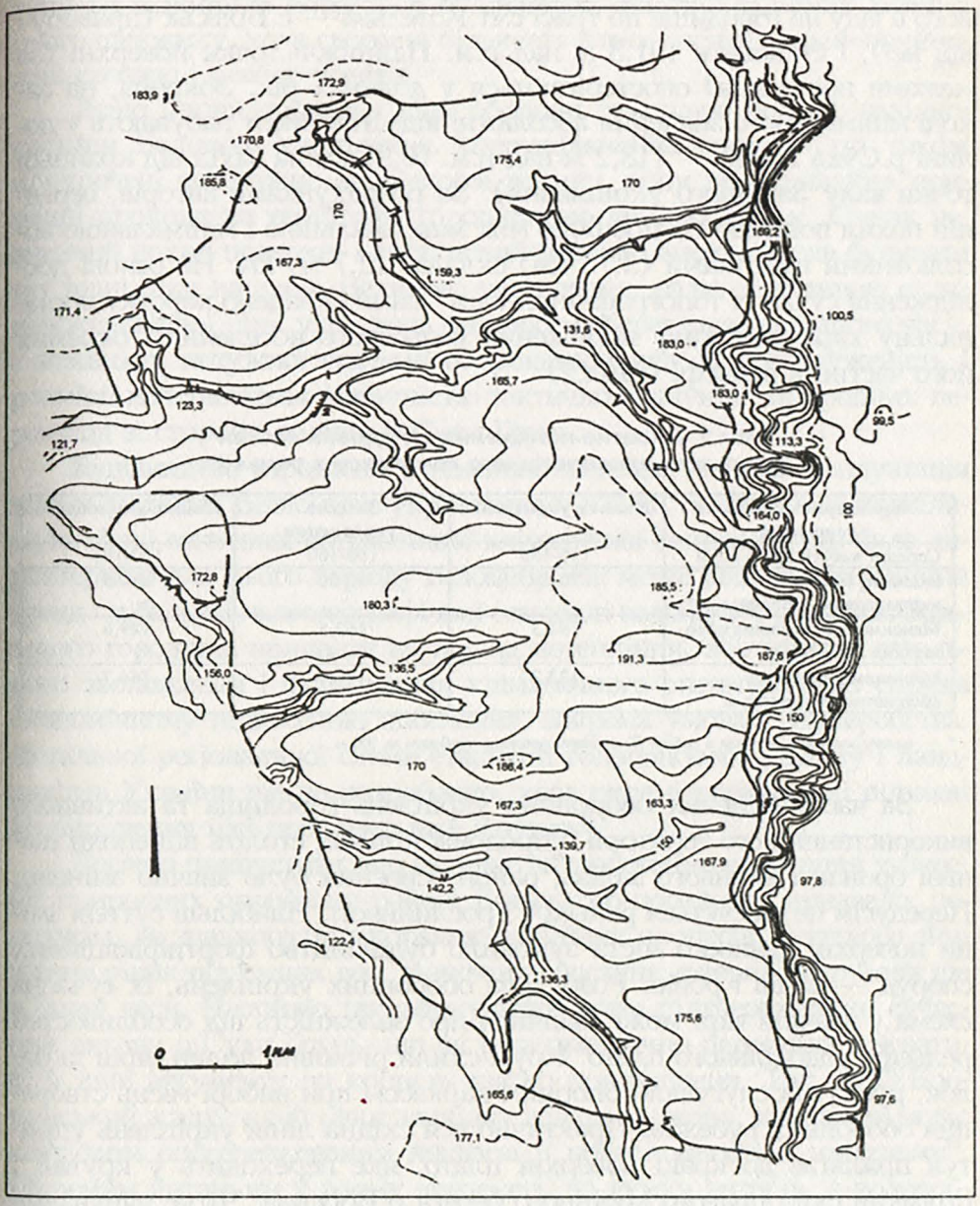

Рис.1. Рельєф Більського городища.

ного в'їзду на городище по трасі смт.Котельва — с.Більськ (праворуч від неї), і становить 191,3 м над р.м. Найнижчі точки поверхні (за межами поселення) спостерігаються у долинах рік. Зокрема, на заході мінімального значення абсолютні відмітки висот набувають у долині р.Суха Грунь — 118,2 м над р.м. (0,91 км на захід від крайньої точки валу Західного укріплення). За розрахунками авторів, середній похил поверхні по профілю між максимальною і мінімальною абсолютними відмітками (5,75 км) складає 12,7 м/км. На основі дослідження сучасних топографічних карт[30] нами складено коротку порівняльну характеристику положення Більського поселення і окремих його частин в рельєфі (табл.2).

Табл.2. **Висотне положення складових частин Більського археологічного комплексу в рельєфі.**

Характеристика висот городища	Велике укріплення	Західне укріплення	Східне укріплення
Середні висоти над р.м., м	170-180	150-160	180-185
Відносні висоти над заплавою р.Ворскла, м*	70-80	50-60	80-85
Максимальні значення абсолютних відміток, м	191,3	162,5	189,6
Мінімальні значення абсолютних відміток, м	123,3	146,0	164,7

* — висоту заплави р.Ворскла в районі Більського городища прийнято за 100 м.

За часів зведення оборонних укріплень городища та активного використання його території, упродовж кількох століть від епохи пізньої бронзи і раннього заліза, район освоєння було значно змінено. Передусім це стосується рельєфу і рослинності. Найбільш суттєві зміни поверхні давнього міста зумовило будівництво фортифікаційних споруд — валів і ровів. Розбудова оборонних укріплень, їх сучасна схема у значній мірі може свідчити про залежність від особливостей рельєфу вододільного плато. Круті схили річкових долин, ярів та балок, русла рік слугували опорним каркасом при виборі місць створення оборонних рубежів. Практично вся східна лінія укріплень упритул прилягає до краю поверхні плато, яке переходить у крутий і стрімкий схил правого корінного берега р.Ворскла. Чітке панування на стратегічних висотах у безпосередній близькості до берегового ус-

тупу не відкинуло потребу у будівництві фортифікаційних ровів з цього напрямку, хоча сьогодні більшість з них досить сильно зруйновані ерозією і слабко помітні.

Дещо інший характер лінії оборони зумовлює рельєф західної частини Великого укріплення. Фортифікаційні споруди тут також приурочені переважно до річкової долини, вони перекривають природні проходи на територію городища по днищах балок. Однак незначний похил поверхні і поступовий перепад висот змусив будувати тут вищі, ніж на сході Великого укріплення, вали. Важливою складовою західної лінії укріплень, що добре збереглася до нашого часу, є наявність потужної системи оборонних ровів. Її розгалуженість і розміри пояснюються відсутністю тактично значущих природних перешкод зі сторони долини р.Суха Грунь.

Будівництво укріплень, інтенсивне зведення лісів та експлуатація земель у районі Більського укріплення у VII-III ст. до н.е. відбувалися на фоні загальної сприятливої кліматичної тенденції, що була характерною для цього періоду голоцену. Як може свідчити термічний тренд глобальної палеогеографічної етапності голоцену[31], розвиток Більського городища припадає на період потепління, збільшення загального зволоження і формування кліматичного оптимуму, що сприяв економічному піднесенню поселення, зокрема умовам землеробства. Детальної регіональної схеми етапності голоценового клімату і ландшафтів України ще не розроблено, хоча окремі регіональні підходи до вирішення цієї проблеми вже існують[32].

Логічно припустити, що активне антропогенне втручання у перебіг природних процесів у районі Більського поселення призвело, передусім, до значного прискорення ерозійних процесів, суттєвого зниження рівня підземних вод, зникнення частини джерел і струмків ще у давні часи. Частково такі міркування може підтверджувати сучасний вигляд р.Суха Грунь, що як ріка практично перестала існувати. Є й інші аргументи на користь такого припущення. Так, О.О.Бобринський згадує в цій річці знахідку великого якору, що також може слугувати опосередкованим доказом її повноводності в минулому[33]. Окремим питанням у цьому контексті, на думку авторів, є водоспоживання населення Більського городища і водозабезпечення його гос-

подарських потреб. Як нам здається, проблема водопостачання є реальною лише за умов якісно іншого, ніж зараз, водного режиму у межах поселення. Важко уявити вирішення цієї проблеми за рахунок водоспоживання з Ворскли чи з Сухої Груні. З цього боку, мала б існувати відлагоджена система постачання води у багатотисячне місто чи більш значні водотоки у межах поселення, яких сьогодні не існує.

На захід від городища скіфського часу фізична поверхня має вигляд поскладненої ерозійними формами рельєфу рівнини. Абсолютні відмітки висот близькі тут до їх значення у межах поселення і рідко перевищують 190 м над р.м. Лише за 12 км на південний захід від Більського городища, в далекій західній окрузі смт.Опішні, таке перевищення є найзначнішим для всієї Лівобережної частини Полтавщини і складає 202,6 м над р.м[34]. Мінімального значення висоти набувають по долинах рік, днищах ярів та балок. У балках і ярах, по долині р.Сухої Груні ставкові греблі перехоплюють дрібні водотоки. Лісові насадження у цій частині району незначні і приурочені до схилів долини, окремих балок, ярів та їх відвершків, часто з метою закріплення.

На схід від давнього поселення поверхня має вигляд рівнини, поскладненої неглибокими річковими долинами рік Котельви, Котелевки, Орішні, Мерло та їх безіменних приток. Стік цих рік на окремих ділянках зарегульовано, а їх долини на значній протяжності заболочені. Висоти вказаного району плавно змінюються на схід, поступово зростаючи від 100 м над р.м. у межах лівобережної заплави р.Ворскли, до 150-160 м над р.м. коло кордону Полтавської області. Праворуч меридіану смт.Котельва і до кордонів області лісів практично немає. Окремі незначні їх масиви зрідка трапляються по берегах р.Котельва та її лівої притоки — Котелевки[35].

Найбільшим водним об'єктом району поселення є р.Ворскла. Долина Ворскли в околицях городища є типовим прикладом асиметричної будови річкової долини. Правий схил її помірно крутий, або крутий, має складну будову, де часто чергуються нешироκі, випуклі, прямі, або ввігнуті місця. Схил майже повністю вкритий лісовою рослинністю. Лівий борт долини пологий і плоский, непомітно зливається з оточуючою місцевістю, слабо розчленований. Ширина долини сягає

10-12 км. Русло ріки розташоване на деякій відстані від підніжжя правого берега, звивисте, меандрує заплавною терасою, лише зрідка наближаючись до корінного схилу на відрізку від с.Скелька до с.Куземинн. Інколи русло має обривистий характер, на ділянках крутих поворотів активно підмивається зустрічна до напрямку течії частина берегової лінії. Таких ділянок ми нарахували 12. Їх загальна довжина складає близько 4 км, а висота відслонень не перевищує 3-5 м[36].

Ширина р.Ворскла складає близько 60 м у районі с.Куземинн. Далі на південь ріка вужчає, її ширина в околицях Котельви становить близько 40 м. Дно водотоку піщане, глибини на плесах сягають 3 м. Переважаюча швидкість течії 0,2-0,3 м/сек. Розрахунки дозволяють висунути цікаве припущення. Якщо знехтувати умовами зарегульованого стоку і прийняти середню швидкість течії за 0,3 м/сек, то можна встановити, що район Більського городища на відрізку с.Скелька — с.Деревки (23,9 км), потік обминає наближено за 1 добу, а вільний сплав від поселення до р.Дніпро (226 км) можна здійснити приблизно за 9 діб. Падіння ріки у межах поселення на відрізку між сс.Куземинн —Деревки (відмітки урізів води відповідно — 96,0 м і 93,2 м над р.м.) становить 2,8 м[37].

Заплавна тераса Ворскли у районі давнього міста двобічна. За нашими розрахунками, ширина її правобережної частини змінюється від 80 м в околицях с.Скелька і 250-750 м в околицях с.Куземинн, до 550-2 150 м у районі с.Більськ і 2 790 м на на широті смт.Котельва. Абсолютні висоти заплави коливаються у межах 100 м над р.м. Їх значення на широті південних околиць городища становлять близько 97 м над р.м. У межах правобережної частини заплави р.Ворскла має старе русло — Стара Ворскла, кілька дрібних пересихаючих проток, озер. Від Куземинна до Млинків спостерігається незначне заболочення, що є характерним для найбільш пониженої притерасної частини заплави[38].

Майже вся заплавна тераса ріки у районі давнього поселення добре задернована лучною рослинністю, вкрита лісами, чагарниками. Лише в ур.Зіньківщина, між Ворсклою і західними околицями Котельви, присутній значний масив пісків, закріплених штучними насадженнями Ковпаківського лісопарку. Зрідка піски трапляються у

межах пляжів, переважно на ділянці від Котельви до Деревок.

З інших водних об'єктів господарське і транспортне значення в епоху розквіту Більського поселення скіфського часу мали ще декілька рік. Так, на південний захід від городища, за 4,5 км, на території с.Батьки бере початок р.Суха Грунь. Вона протікає вздовж західної частини поселення між сс.Лазьки і Холодівщина, через урочища Скоробір, Осняги, Марченки, Перещепине. Сьогодні річка практично розпалася на кілька ставків, озер і боліт. На південний схід від Більського городища, в ур.Стара Ворскла, на відстані близько 2,5 км від валів, від злиття кількох дрібних приток бере початок р.Солом'яник. Можна зробити припущення, що вона є частиною старого рукава Ворскли. З лівих приток р.Ворскла найбільш значущим є гирло р.Котельва, яка приймає у нижній течії кілька дрібних, досить розгалужених приток, що утворюють рукав під назвою "Швидка"[39].

Фоновими ландшафтами району давнього поселення на правобережжі є розчленовані лесові рівнини з чорноземами — глибокими, малогумусними і опідзоленими. Безпосередньо для городища є характерними сильно розчленовані горбисті ландшафти правобережних схилів з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, чорноземами реградованими та чорноземами опідзоленими. У долині Ворскли добре виражені заплавні лучні та борові місцевості. На відміну від правобережжя, де у минулому панувала лісова рослинність, лівобережний заворсклянський простір характеризується домінуванням у ландшафтах минулого лучних степів, про що свідчить переважання тут сьогодні середньогумусних чорноземів, карбонатних лучних ґрунтів, поширення солонцевих та солончакуватих луків на днищах балок[40]. Сьогодні у ландшафтній структурі району домінують агроландшафти.

В географічному положенні сучасного нам Більського поселення постійно простежувалися суттєві, а інколи катастрофічні зміни. Починаючи з XVII-XVIII ст., вали городища і могильники округи потерпали в результаті діяльності скарбошукачів і селітроварників. Були і більш значні втрати. В.О.Городцов пише про існування валу, що проходив від Західного укріплення, висотами південніше с.Більська до берега Ворскли, більша частина якого була розорана ще до початку XX ст.[41]. На початку нашого століття в окрузі городища нарахову-

валося понад 1000 курганів різної висоти — від 0,5 до 3-4 м. На сьогодні, за неповними даними картографування, ця кількість не перевищує 600 збережених насипів[42]. Під час детального обстеження валів 1994 р. неодноразово фіксувалася сучасна руйнація останніх у результаті господарської діяльності. Зокрема, у північно-західній частині поселення працівники нафтогазових підприємств за допомогою важкої техніки проклали через вали численні проходи для бурильного обладнання, на півдні городища нещодавно місцевими меліорато-рами зруйновано вали загальною протяжністю 200 м: грунт використано для спорудження дамби[43].

Будівництво автошляхів і дамб, промислове та житлове будівництво, активний обробіток грунтів сільськогосподарських угідь, а сьогодні — геолого-розвідувальні роботи спричинили значні зміни гідрологічного режиму району давнього поселення. Такі зміни спостерігаються протягом останніх століть, найближчого минулого і на сучасний момент. Наприклад, у XVIII ст. О.Ф.Шафонський описує Ворсклу і Суху Грунь як більш повноводні ріки[44], В.О.Городцов на початку XX ст. згадує Суху Грунь як пересихаючий водоток[45]. За народними переказами про Більське городище, систематизованими П.Я.Гавришем, у кінці нашого століття, заплави рік Ворскли і Сухої Груні, а також урочища довкола окремих струмків ще за пам'яті місцевих старожилів були більш обводнені і важкопрохідні, за що і отримали свої назви — Безодня, Топильце[46]. Ще донедавна істотну роль у господарському житті місцевого населення Більська відігравали річки Тарапунька і Холодівка та чимало джерел і струмків. Однак вже сьогодні географічне положення цих та інших об'єктів настільки змінене, що про їх природне місцерозташування залишилися лише згадки. За межами городища, в долинах рік Ворскли та її приток також відбуваються суттєві зміни. Так, 1975 р. на р.Мерло збудовано осушувальну систему площею 1 035 га. Планується очистка русел рік Котельви, Котелевки, Орішні[47].

У підсумку можна відзначити, що виникнення міст, формування давніх і сучасних систем населених місць та зміни у їх географічному положенні, нерозривно пов'язані з впливом екологічних, соціально-економічних, військово-політичних передумов і є складною пробле-

мою сучасної науки. Вона розглядається у площині багатьох наукових дисциплін. Саме інтеграція наукових знань надає можливість по-новому сприймати давно виважені речі, з'ясувати їх глибинну сутність.

Поряд з аналізом письмових джерел, археологічних знахідок суттєву роль у поглибленні знань з історії минулого нашого краю та проблемі охорони пам'яток археології і природи мають відігравати географічні дослідження. Їх результати обіцяють бути плідними і уточнення географічного місцерозташування Більського городища є лише відправним пунктом міждисциплінарної співпраці. Очікують свого часу комплексні археолого-географічні дослідження, перспективою майбутнього є ведення системного моніторингу за станом природного середовища, розробка програми туристсько-екскурсійного обслуговування тощо. За результатами комплексних досліджень можуть бути створені ландшафтні карти району Більського городища різних історичних епох.

Література

1. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу": Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. — С.3.

2. **Геродот із Галікарнасу.** Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом // Додаток до журналу "Хроніка — 2 000. Наш край". — Київ: Фірма "Довіра", 1992. — С.63.

3. **Кордт В.А.** Материалы по истории русской картографии. — К., 1899-1910. — Вып.2. — Карта 32.

4. **Супруненко О.Б.** Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.19-24.

5. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-127.

6. **Ляскоронський В.Г.** Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла і Ворскли. — Вид. 2-е, репр. — Полтава: Археологія, 1995. — С.24-28.

7. **Падалка Л.В.** Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губер-

нии // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Т.1. — С.1-60.

8. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 105, XIX с.

9. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.93-161.

10. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — 183 с.

11. **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.51;.**Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: "Археологія", 1999. — С.84-88.

12. **Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.** Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.93-95.; **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // Там само. — С.87-93.

13. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу"... — С.29-52.

14. **Белько О.О.** Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — Додаток. — С.II-III.

15. **Каменцева Е И., Устюгов Н.В.** Русская метрология. — М.: Высш. школа, 1975. — С.241.

16. Карта "Ворскла" (М 1:200 000 и 1:50 000). — Сер. "Реки Украины". — Вып.4. — М.: ГУГК, 1991; Карта Полтавской области (М 1:200 000). — Лист "Полтава" (М-36-XXIII). — М.: ГУГК, 1990; Карта "Полтавская область" (М 1:200 000). — МО Украины, 1992; Картографічні матеріали фондів ЦОДПА. — Далі: Карти.

17. **Перцик Е.Н.** География городов (геоурбанистика). — М.: Высш. школа, 1991. — С.16.

18-19. Карти.

20. **Ковтун В.В., Степаненко А.В.** Города Украины: Экономико-географический справочник. — К.: Вища школа, 1990. — С.26.

21. Там само. — С.107.

22. Там само. — С.208.

23. Там само. — С.192.

24. Там само. — С.91.

25. Географический энциклопедический словарь: Географические названия / Гл. ред. А.Ф.Трешников. — М.: СЭ, 1989. — С.319.

26. Там само. — С.94.

27. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське горо-

дище скіфського часу"... — С.44-45.

28. **Ковтун В.В., Степаненко А.В.** Города Украины... — С.183.

29. Фізична географія Української РСР / Під ред. О.М.Маринича. — К.: Вища школа, 1982. — С.147-148; Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. — М.: ГУГК, 1978. — С.32-33, 40-41.

30. Карти.

31. **Веклич М.Ф.** Основы палеоландшафтоведения / Отв. ред. В.И.Галицкий. — К.: Наук. думка, 1990. — С.15.

32. **Івлев М.М.** Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 23 с.

33. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях... — С.125.

34-39. Карти.

40. Фізична географія Української РСР. — С.147-148; Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. —С.116-117, 168-169.

41. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. — С.93.

42. Від редколегії // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — С.15.

43. **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську. — С.53.

44. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьма географическими картами. / Изд. Судиенко М.И. — К., 1851. — С.653-656.

45. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. — С.93.

46. **Гавриш П.Я.** Деякі дані з історичної топоніміки та народні перекази про Більське городище // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.75-76.

47. Довідник по соціально-економічному розвитку Котелевського району. — [Котельва], 1995. — 13 с.

10.12.1998

© *Кішик В.В.*

ЗАЛИШКИ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ МІКРОРАЙОНУ ПОЛОВКИ

Тераси берегів у верхів'ї струмка Говтванчик — правої притоки р.Ворскла — в межах мікрорайону Половки міста Полтави були заселені ще до нашої ери[1]. За 0,7 км на захід від мікрорайону, у лісі, де стоїть пам'ятний знак жертвам фашистських розстрілів 1941-1943 рр., на другій терасі правого берега Говтванчика, нараховується 7 зольників скіфського часу діаметром 5-20 м і висотою 0,2-0,8 м[2]. Місцеві жителі називають цей невеликий масив Гришкиним лісом.

Зольники займають підтрикутну в плані площу близько 0,5 га, одна сторона якої відповідає південному узліссю, друга — західному Гришкиного лісу. Вздовж південної його сторони, упродовж 0,1 км, розташовані 4 насипи, віддалені на 10-30 м від краю лісового масиву. Із заходу, на ділянці довжиною 0,1 км, знаходяться ще 3 насипи.

На західному узліссі Гришкиного лісу прокладена асфальтована дорога до села Говтванчик, яке інтенсивно розширюється за рахунок спорудження дачних котеджів. Тому ділянка, вкрита лісом і зайнята археологічною пам'яткою — частиною поселення ранньоскіфського часу, все більше засмічується побутовими відходами. Окрім того, найбільший зольник, висотою 0,8 м і діаметром 20 м, почали розкопувати "аматори" від археології. Глибина їх своєрідного шурфу — 0,5 м, довжина — 3-5 м, ширина — 1,5 м. Після попередження про відповідальність за протиправні дії ці горе-археологи припинили "пошуки".

Поселення, відкрите за випадкових обставин краєзнавцем О.О.Ломакіним і інтерпретоване ним як курганна група скіфського часу (зольники досить схожі з насипами курганів у лісових насадженнях)[3], є цікавою пам'яткою в межах сучасного міста. Безперечно, воно потребує детального обстеження і постановки на облік як пам'ят-

ка археології. Адже в траншеях і оголеннях в Гришкиному лісі виявлені культурні нашарування потужністю до 0,4-0,5 м. Серед зібраних матеріалів — уламки ліпних горщиків з пальцево-нігтьовими защипами по вінцю і пружковому орнаментуванню, наскрізними проколами під вінцем, фрагменти ліпних лощених корчаг, мисок, черпаків, численні шматки обмазки, відщепи кварциту, датовані ранньоскіфським часом — VII-VI ст. до н.е.[4]

Література

1. **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.43.

2. **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.119.

3. Там само.

4. Колекція знахідок з поселення надійшла до фондів ЦОДПА.

25.09.1998

© *Лугова Л.М.*

ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ВОЇНА У ПОНИЗЗІ ВОРСКЛИ

У 1980 р. археологічна експедиція Полтавського краєзнавчого музею проводила охоронні розкопки курганів під час будівництва Орликівської зрошувальної системи на півдні Полтавської області, в зоні Придніпровського терасового Лісостепу, в пониззі р.Ворскли. За 2,5 км на північний схід від с.Орлик Кобеляцького району, розташованого на лівому березі Ворскли і Дніпродзержинського водосховища, було досліджено три кургани, один із яких (№ 3) — скіфський.

Виявлене в кургані поховання ввійшло до каталога археологічних пам'яток скіфського часу Придніпровського терасового Лісостепу, в якому воно представляє поки що незначну групу старожитностей його південного регіону[1]. На жаль, через погану збереженість, поховальна споруда потребувала часткової реконструкції*. У польовому звіті вона подана як катакомба, де осі вхідної ями і поховальної камери перпендикулярні, а вхідна яма примикає до поперечної стінки камери.

Автор каталога, О.Є.Фіалко вважає, що поховальна яма була з підбоєм, де камера влаштована під довгою стінкою вхідної ями і паралельна їй.

Переглянувши та проаналізувавши ще раз польову і звітну документацію, ми не можемо погодитися з висновками О.Є.Фіалко.

---

* На стан збереження поховання негативно вплинув високий рівень ґрунтових вод, зумовлений близькістю водосховища. Заповнення ями було досить вологим, а в придонній частині взагалі переходило в багноподібну масу. При рихлій структурі ґрунту і безлічі кротовин, стінки ями місцями були розмиті, часто траплялися обвали та зсуви ґрунту, яма весь час перебувала під загрозою підтоплення.

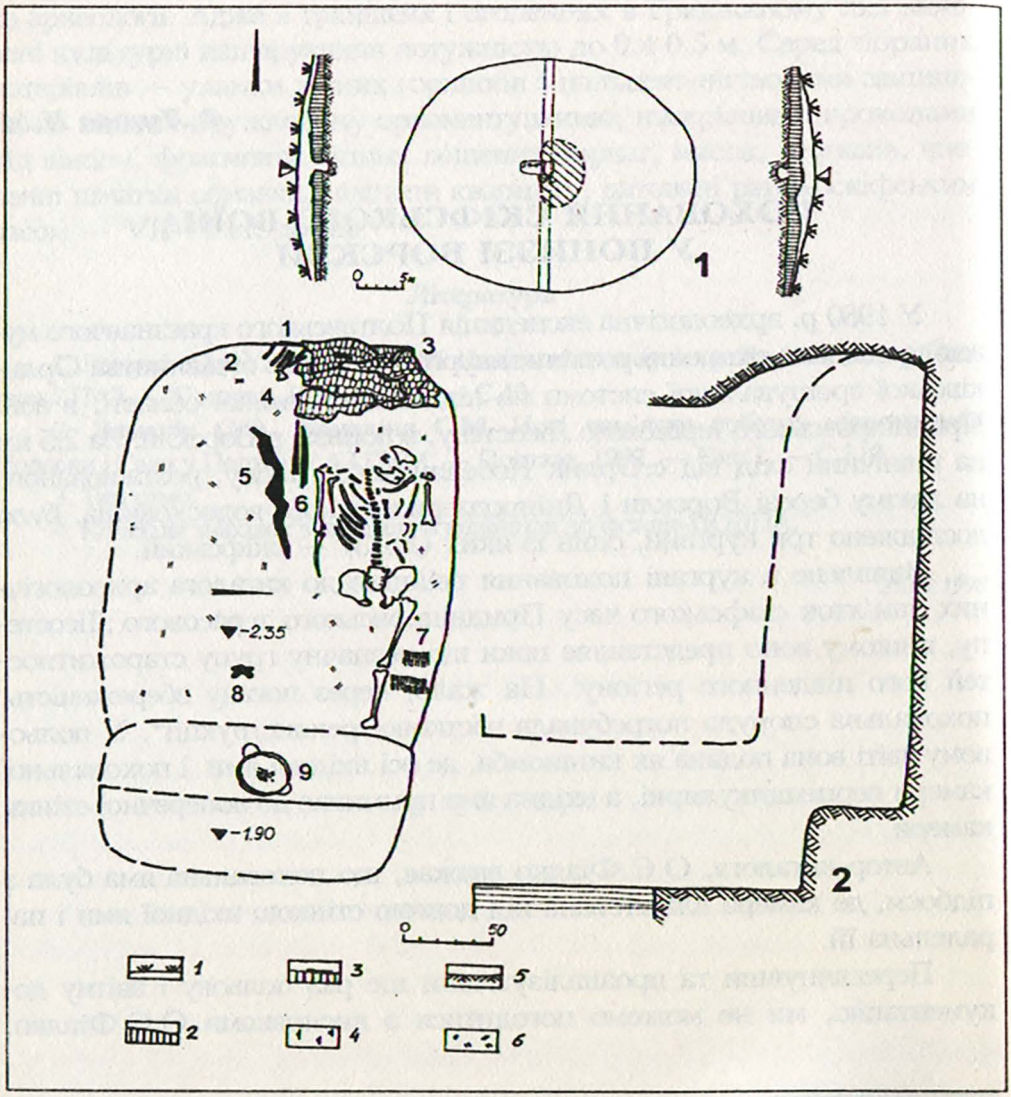

Рис.1. Орлик, к.3, п.1.

1 — план кургану та профіля центральної бровки; 2 — план і перетин поховання: 1 — ніж, 2 — кістки тварини, 3 — панцир, 4 — золота платівка, 5 — бойовий пояс, 6 — наконечники списів, 7 — наконечники стріл, 8 — залізний предмет Ж-подібної форми, 9 — бронзовий казан.

Умовні позначення:

I — розорювана поверхня, II — давня поверхня, III — глиняний викид, IV — вуглини, V — материк, VI — залишки рослинної підстилки.

Окремі деталі поховальної споруди, дійсно, не були простежені і, або зовсім не знайшли відображення у звіті, або отримали невірне трактування. Та ці похибки і неточності більше стосуються розмірів споруди, а не її конструктивних особливостей. Стратиграфічні і планіграфічні дані кургану підтверджують запропоновану нами реконструкцію типу поховальної споруди, хоча вона, безумовно, і потребує певних уточнень.

У цілому ж матеріали поховання, що є цікавим поховальним комплексом степового типу, серед поодиноких, виявлених у зоні Лісостепу, варті уваги і введення їх до наукового обігу.

Розорюваний насип висотою 1,3 м і діаметром 28 м у плані мав правильну округлу форму і був споруджений із однорідного темно-сірого грунту в один будівельний період над похованням, яке знаходилося в центрі підкурганної ділянки, в неглибокій катакомбі (рис.1,*1*).

Вхідна яма, овальної в плані форми, розмірами приблизно 1,0х1,6 м (південно-західний край не простежений), була орієнтована по осі північ-південь. На схід від неї, на давній поверхні, лежав материковий викид шириною 2-3 м і максимальною потужністю 0,2 м, а біля її південно-західного краю знаходилися рештки вогнища. Вхідна яма, викид і рештки вогнища були простежені в профілях центральної бровки (рис.1,*1*).

На глибині 1,9 м, на переході до камери, вздовж східної стінки вхідної ями, була залишена сходинка шириною 0,3-0,4 м*. Вхід до поховальної камери знаходився в її західній стінці. Камера в плані виявилася підпрямокутною, з округленими кутами, розміром 2,0х2,6 м, орієнтована в широтному напрямку. Дно поховальної камери знаходилося на глибині 2,35 м від рівня давньої поверхні. Склепіння обвалилося, його висота не встановлена (рис.1,*2*). Похований лежав на спині у випростаному стані, головою на захід, вздовж північної стінки камери. Голова була повернута ліворуч і схилена до плеча. Відсутні на місці кістки правої ноги були виявлені вище у заповненні ями. На дні, в тій частині ями, де знаходилося поховання, місцями трапляли-

---

* Спочатку була прийнята за кротовину і не врахована при попередній реконструкції.

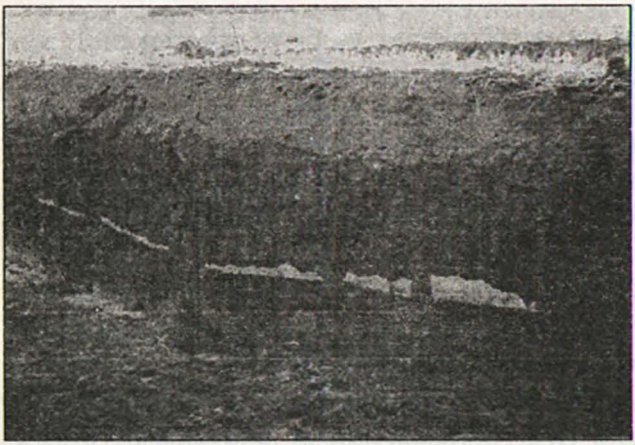

Рис.2. **Орлик, к.3, п.1.**
Східний профіль центральної бровки. Фото.

ся залишки рослинної підстилки. Між північною стінкою ями і коліном лівої ноги похованого знайдено 305 бронзових наконечників стріл, очевидно, із двох сагайдачних наборів, які лежали вістрями на схід двома компактними групами шириною 25 і 15 см[1]. В головах похованого, під західною стінкою знаходилися залишки залізного платівчастого панциру[2], праворуч від нього лежали кістки тварини (грудної частини та передньої кінцівки), фрагменти залізного ножа[3] і тонка золота декоративна платівка[4]. Вздовж правої руки, вістрями на захід, знаходилося два залізних наконечники до списів[5] і бойовий платівчастий пояс[6], трохи нижче — залізний предмет Ж-подібної форми невідомого призначення[7]. Біля входу до камери стояв бронзовий казан з кістками барана[8]. В заповненні ями трапилися два бронзових наконечники стріл[9] і залізні ножиці[10]. (Рис.1,*2*).

Опис знахідок

1. Всі *наконечники стріл* трилопатеві, втульчасті.

До першого сагайдачного набору входило 164 одиниці. З них:

1) 157 з короткою виступаючою втулкою і ложком, з нанесеними контурами втулки, який доходить майже до вістря. З них 65 мають загострені і опущені донизу кінці лопатей, 92 — зрізані під прямим, або тупим кутом відносно втулки всі, або один чи два кінці лопатей. Їх довжина — 2-3 см. (рис.3, *2,3*);

2) один з короткою виступаючою втулкою, низько опущеними кінцями лопатей і П-подібним ложком, майже на дві третини висоти голівки, з нанесеними контурами втулки. Довжина — 3 см (рис.3, *4*);

3) 6 невизначених фрагментів, один з-поміж них з шипом на втулці (рис.3, *5*).

До другого сагайдачного набору входило 141 одиниці. З них:

1) 71 з короткою виступаючою втулкою і ложком, який доходить майже до вістря, з нанесеними контурами втулки. Кінці лопатей загострені і опущені донизу, в чотирьох — до рівня основи втулки, а іноді зрізані всі, один чи два кінці під тупим, або прямим кутом до втулки. 26 із них прикрашені рельєфним косим хрестом на одному з ложків і 2 — двома хрестами на всіх ложках. Довжина — 2,7-3,5 см (рис.3, *6, 7, 8*);

2) 2 зі схованою втулкою і звисаючими вниз кінцями лопатей, ложок, з нанесеними контурами втулки доходить майже до вістря. Лопаті одного з них злегка дугоподібні. Довжина — 3 см (рис.3,*9*);

3) 6 з короткою виступаючою втулкою, загостреними і опущеними донизу кінцями лопатей; ложок без нанесених контурів втулки, доходить майже до вістря. Довжина — 2,6-2,9 см (рис.3,*10*);

4) один "баштовий", зі схованою втулкою, кінці лопатей обрізані під прямим кутом до неї; у верхній частині лопаті ледь помітно заломлюються під тупим кутом і сходяться до вістря; ложок, з чітко окресленими контурами втулки, доходить майже до вістря. Довжина — 3,4 см (рис.3,*11*);

5) 32 з короткою виступаючою втулкою і П-подібним ложком на половину і більше висоти голівки, з нанесеними контурами втулки; кінці лопатей загострені і опущені донизу чи зрізані під прямим, або тупим кутом до втулки. Довжина — 2,7-3,2 см (рис.3,*12*);

6) 5 з короткою виступаючою втулкою, П-подібним ложком на дві третини висоти голівки; кінці лопатей загострені і опущені донизу, або зрізані під прямим кутом до втулки. Один з ложків прикрашений рельєфним ялинковим орнаментом. Довжина — 3,1-3,5 см (рис.3,*13*);

7) 3 з короткою втулкою, П-подібним ложком на дві третини висоти голівки; кінці лопатей загострені і опущені до рівня основи втулки; один з ложків прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді подвійної вилочки. Довжина — 3-3,2 см (рис.3,*14*);

8) 17 зі схованою втулкою, кінці лопатей звисають нижче основи втулки; П-подібний ложок піднімається до середини і більше висоти

голівки. Довжина — 2,6-3,2 см (рис.3,*15*);

9) 4 невизначених фрагменти.

2. *Панцир* являв собою монолітну аморфну масу зі спаяних корозією залізних платівок. Його форма та розміри, на жаль, не визначаються. Набраний із залізних пластин трьох типів:

1) продовгуватих прямокутних, розмірами 2,7х6,0 см, із загнутим до середини нижнім краєм і трьома отворами для кріплення вздовж верхнього краю (рис.3,*18*);

2) прямокутних, розмірами 2,6х3,0 см, із округлим нижнім краєм і пятьма отворами вздовж верхнього краю і лівого боку (рис.3,*19*);

3) продовгуватих прямокутних, розмірами 1,0х2,2 см, з округлим нижнім краєм і двома отворами у верхній частині (рис.3,*20*).

Крім того, до панцирного набору входило декілька бронзових платівок, які збереглися фрагментарно. Вони мали продовгувату, прямокутну в плані форму, з округлим нижнім краєм і отворами для кріплення по всьому периметру. Їх розміри — 2,0х3,5 см.

Панцир набраний знизу вгору і зліва направо горизонтальними рядами, за винятком дрібних пластин, набраних справа наліво. На деяких фрагментах з внутрішнього боку збереглися рештки шкіряної основи.

3. Фрагменти *залізного ножа* з прямим лезом і горбатою спинкою. Черенок відламаний. Довжина фрагмента — 7,5 см, ширина — 2,4 см (рис.4,*3*).

4. Декоративна *платівка-обкладка посуду*, виготовлена із тонкого листового золота, підквадратної форми, злегка випукла, з рельєфним профільним зображенням голови лева з відкритою пащею. Реалістично передані пазури звіра, око, ніс, пишна грива. Верхній край пластини (0,3-0,4 см) загнуто. По периметру розміщено 20 отворів для кріплення. В трьох із них зберігалися маленькі цвяшки у вигляді трубочок з розклепаними кінцями, згорнутих із тонкого золотого листа. Платівка, очевидно, була окрасою верхнього краю дерев'яного блюда, на якому у могилу поклали жертовне м'ясо. Блюдо не збереглося. Розміри виробу: висота — 6,5 см, ширина — 6,8 см (рис.4,*2*).

5. *Наконечники списів* залізні гостролисті, із слабоконічною втулкою і довгим вузьким пером, з ребром посередині. Довжина наконечни-

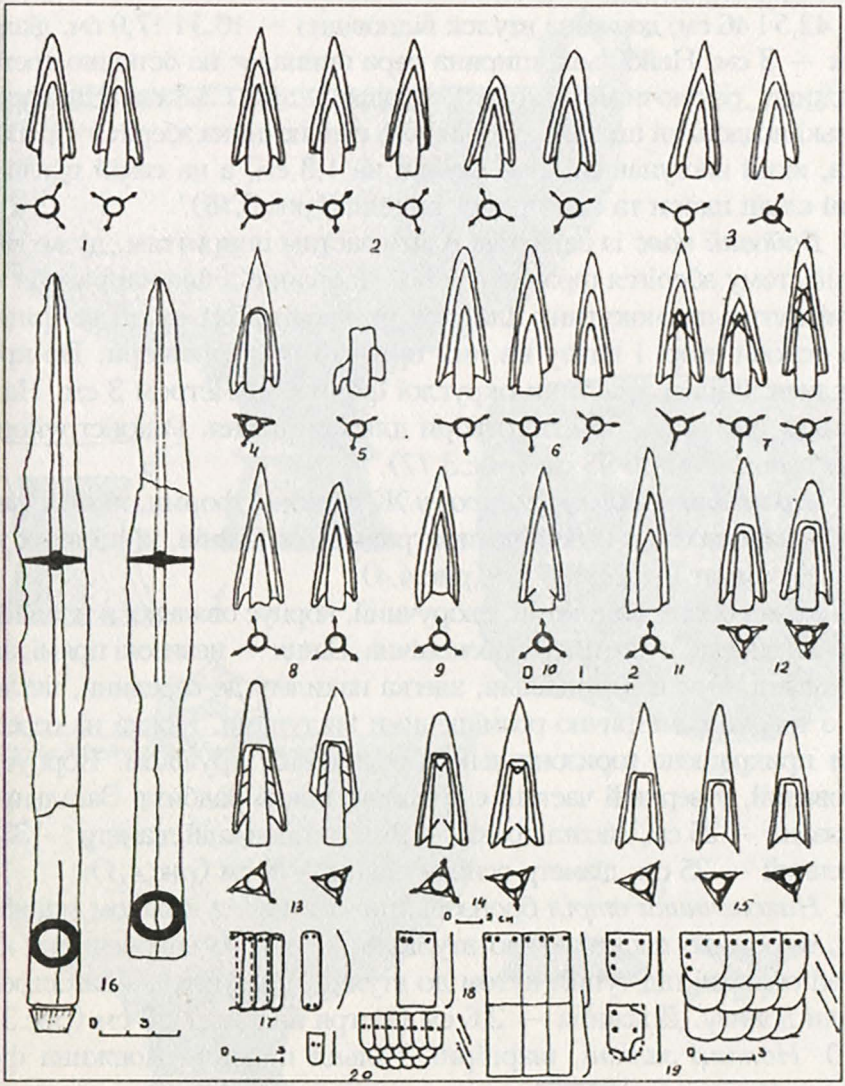

Рис.3. **Орлик, к.3, п.1.**

Знахідки з поховання:
1-15 — наконечники стріл, 16 — наконечники списів, 17 — платівки до поясу, 18-20 — платівки панцира.

1-15 — бронза, 16-20 — залізо.

ків — 42,5 і 46 см, довжина втулок відповідно — 16,5 і 17,0 см, діаметр втулок — 3 см. Найбільша ширина пера припадає на останню третину їх довжини, рахуючи від вістря, і складає — 4,0 і 3,8 см. На втулках — вузькі поздовжні щілини. У більшого наконечника зберігся фрагмент древка, який виступав за край втулки на 1,8 см, а на самій втулці — помітні сліди шкіри та полотняної тканини (рис.3,*16*).

6. *Бойовий пояс* із залізним платівчастим покриттям, дуже корозований, тому зберігся фрагментарно. Набраний зліва направо із тонких увігнутих прямокутних платівок розмірами 5х1 см. Для кріплення до основи вгорі і внизу на них пробито по два отвори. По краях збереглися кінцеві пластини округлої форми, діаметром 3 см. На одній із них, по краю, помітні отвори для кріплення. Реконструйована довжина пояса — 90-95 см (рис.3,*17*).

7. *Фрагменти залізного виробу* Ж-подібної форми, який складається зі зварених між собою чотиригранних стрижнів, кінці яких надламані. Розміри — 6,5х3,5 см (рис.4,*4*).

8. *Казан* бронзовий литий, дворучний, корпус овальної в плані форми, ніжка висока, пустотіла, слабоконічна. Вінця — невисокі прямі, зверху сплощені. Ручки вертикальні, злегка нахилені до середини, петлеподібні, з трьома симетрично розміщеними виступами. Ніжка на середині висоти прикрашена горизонтальною рельєфним пружком. Корпус деформований, у верхній частині є тріщини, ніжка надбита. Загальна висота казана — 25 см, висота ніжки — 9 см, поздовжній діаметр — 33 см, поперечний — 25 см, діаметр основи ніжки — 8 см (рис.4,*1*).

9. *Наконечники стріл* бронзові трилопатеві[2], з ложком майже до вістря, короткою виступаючою втулкою. У одного наконечника кінці лопатей обрізані під тупим кутом до втулки, у другого — загострені й опущені донизу. Довжина — 2,6 см (вістря надбите) і 3 см (рис.3,*1*).

10. *Ножиці залізні*, шарнірні. Кільця надбиті. Довжина фрагмента — 16,5 см (рис.4,*5*).

Поховання в катакомбах, поширені в степах Причорномор'я, в Лісостеповій зоні трапляються рідко. На Лівобережжі Дніпра вони зустрічаються лише в межах Придніпровського терасового Лісостепу — широкого степового коридору вздовж Дніпра, який здавна був контактною зоною місцевого населення з кочівниками степу, і засвід-

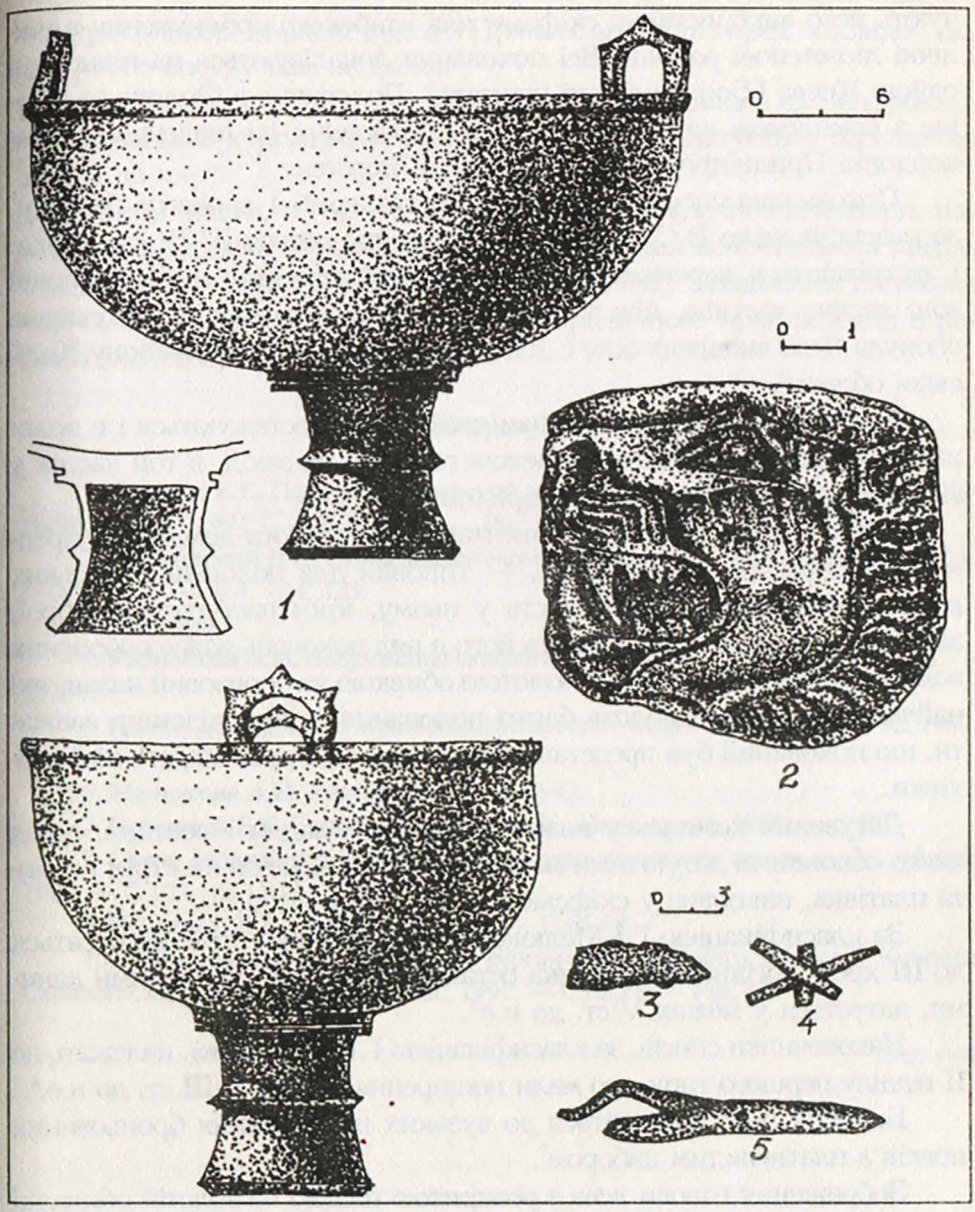

Рис.4. **Орлик, к.3, п.1.** Знахідки з поховання:
1 — казан, 2 — обкладка дерев'яного блюда, 3 — фрагмент ножа, 4 — предмет Ж-подібної форми, 5 — ножиці.

1 — бронза, 2 — золото, 3-5 — залізо.

чують його використання скіфами для глибокого проникнення в північні лісостепові райони. Всі поховання локалізуються на півночі, в районі Києва (Бориспільські кургани). Поховання з Орлика — перше з комплексів катакомбного типу, виявлених на південному прикордонні Придніпровського терасового Лісостепу.

Поховальна споруда належить до катакомб 1 варіанту IV типу, за класифікацією В.С.Ольховського, які датуються IV-III ст. до н.е. і зустрічаються переважно в Придніпров'ї, причому в Лісостеповій зоні значно частіше, ніж у степу. Подібної конструкції поховальна споруда була виявлена біля с.Любарці Бориспільського району Київської області[2].

Характерні для степових пам'яток риси простежуються і в поховальному обряді. Похований лежав головою на захід, в той час як у Лісостепу переважає південна орієнтація[3].

Набір супроводжуючого інвентаря, серед якого домінують предмети військового спорядження, — типовий для поховань скіфських воїнів-дружинників. Присутність у ньому, крім наступальної зброї, захисного спорядження, ставить його в ряд поховань важкоозброєних воїнів. А дерев'яне блюдо із золотою обивкою та бронзовий казан, які найчастіше супроводжують багаті поховання, дають підставу вважати, що похований був представником військової аристократичної верхівки.

Датування комплексу визначається за складом інвентаря, серед якого основними датуючими матеріалами є наконечники стріл і золота платівка, виконана у скіфському звіриному стилі.

За класифікацією Г.І.Мелюкової, наконечники стріл відносяться до III хронологічної групи[4], яка останнім часом, за уточненими даними, датується у межах V ст. до н.е[5].

Наконечники списів, за класифікацією Г.І.Мелюкової, належать до II відділу першого типу, що мали поширення в кінці V-III ст. до н.е.[6].

Бойовий пояс відноситься до вузьких портупейних броньованих поясів з платівчастим набором[7].

Зображення голови лева з розкритою пащею на золотій обкладці блюда — античний мотив, який з'являється у скіфському мистецтві в V ст. до н.е.[8]. Він найчастіше зустрічається на поясних бляхах, яки-

ми прикрашали парадні пояси[9]. Прямих аналогій серед обкладок дерев'яного посуду нам невідомо.

Подібний казан, лише більших розмірів, виявлено на Запоріжжі, в похованні 2 кургану № 4 біля с.Ільїнка, що датується серединою IV ст. до н.е.[10]

Таким чином, на основі аналізу супроводжуючого інвентаря, поховання з Орлика можна віднести до скіфських кочівницьких пам'яток кінця V - першої половини IV ст. до н.е., залишених степовим скіфським населенням під час його спорадичного проникнення в райони Лісостепу.

Література

1. **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — С.6,20-21,23. — Рис.30.

2. **Ольховский В.С.** Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА. — М., 1977. — № 4. — С.125.

3. Там само.

4. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М., 1964. — Вып. Д 1-4. — С.23-25.

5. **Полін С.В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — К., 1987. — № 59. — С.32. — Табл.8.

6. **Мелюкова А.И.** Указ. работа — С.40-42.

7. **Черненко Е.В.** Скифский доспех. — К.: Наук. думка, 1968. — С.58.

8. Степи евразийской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1989. — С.102-103,110-111.

9. **Черненко Е.В.** Скифский доспех. — С.64-68.

10. **Плешивенко А.Г.** Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии. — К.: Наук. думка, 1991. — С.63,71. — Рис.7,2.

02.02.1999

© *Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.*

ПАМЯТНИКИ ВРЕМЕНИ ПРОНИКНОВЕНИЯ САРМАТ В ДНЕПРОВСКОЕ ЛЕСОСТЕПНОЕ ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ

Среди древностей эпохи проникновения сармат в Лесостепное Левобережье Днепра, известных по ряду работ[1], публикуемые комплексы междуречья Ворсклы и Сулы практически никогда не рассматривались. Хотя именно они на территории современной Полтавской области обозначают наиболее северо-западную границу распространения находок этой эпохи[2]. Информация об этих памятниках всегда отличалась наличием противоречий и фактологически опиралась лишь на много раз переписанные описи музейных коллекций. Понадобилось почти десятилетие, чтобы найти подлинные дневниковые записи первого исследователя, получить свидетельства очевидцев случайных находок и установить принадлежность отдельных предметов к конкретному комплексу. Таким образом, публикуемые материалы обозначают хронологически наиболее ранний этап освоения сарматами лесостепных просторов Ворсклинско-Сульского междуречья.

Прежде всего остановимся на широко известном погребальном комплексе в *ур.Замковщина (Замок) в Лубнах*, выявленном в 1882 г. учеником В.Б.Антоновича[3], лубенским археологом Ф.И.Каминским[4]. Приведем документально уточненные данные об этом погребении, до сих пор неизвестные исследователям.

В кургане высотой 2,9 м и диаметром до 23 м, овальной в плане формы, расположенном на мысу правого коренного берега р.Сула в ур.Замковщина (Замок, Замковая гора) на северо-восточной окраине Лубен, в составе курганного могильника из 35 насыпей, Ф.И.Каминским[5] обнаружено впускное женское погребение[6], материалы которого неоднократно публиковались[7]. Анализ дневниковых записей Ф.И.Каминского, рукописных каталогов Музея Е.Н.Скаржинской и Естес-

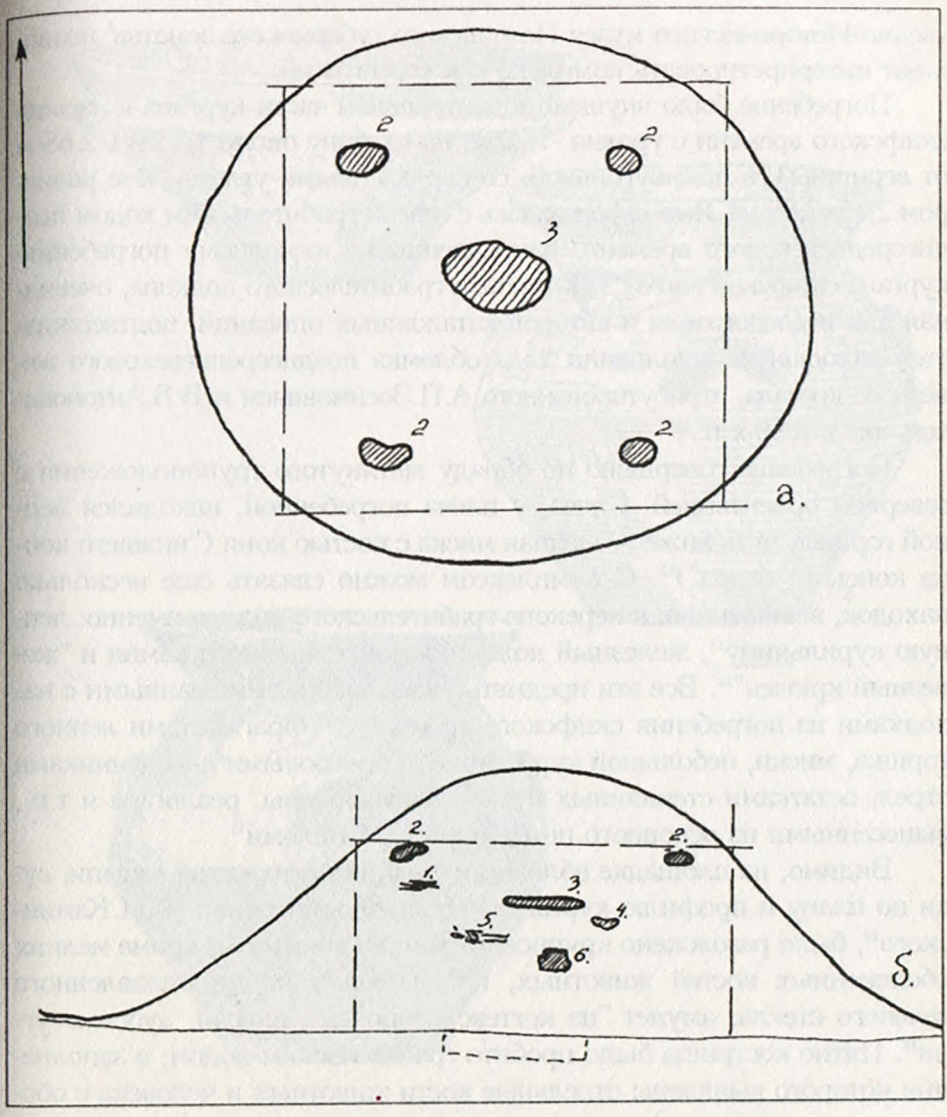

Рис.1. Лубны, Замковая Гора.
Схематический план и разрез насыпи кургана (без масштаба).
по Ф.И.Каминскому. 1882 г.

а) 2-3 - остатки кострищ;
б) 1 - кости коня, свиньи; 2 - кострище; 3 - следы огня у центра кургана; 4 - курильница;
5 - впускное погребение; 6 - скопление вещей в грабительском ходе

твенно-Исторического музея Полтавского губернского земства[8] позволяют интерпретировать комплекс как сарматский.

Погребение было впущено в центральной части кургана в насыпь скифского времени с уровня -1,20 м, на глубину около 1,45 м (-2,65 м от вершины), в прямоугольной, со скругленными углами, яме размером 2,15х2,85 м[9]. Яма перерезалась с севера грабительским ходом позднесредневекового времени, направленным к основному погребению кургана скифской эпохи[10]. Датировка грабительского подкопа, очевидная для исследователя и авторов каталожных описаний, подтверждается находкой в заполнении хода обломка позднесредневекового железного кресала, атрибутированного А.П.Зосимовичем и В.Б.Антоновичем еще в 1890-х гг.[11]

Погребение совершено по обряду вытянутого трупоположения с северной ориентацией. Слева, у плеча погребенной, находился лепной горшок, чуть ниже — лепная миска с костью коня ("нижнего конца конского бедра")[12]. С комплексом можно связать еще несколько находок, выявленных в перекопе грабительского хода, а именно: лепную курильницу[13], железный нож, обломок точильного камня и "железный крючек"[14]. Все эти предметы оказались перемешанными с находками из погребения скифского времени — фрагментами лепного горшка, миски, небольшой курильницей, бронзовыми наконечниками стрел, остатками стеклянных бус, кусочками серы, реальгара и т.п., вынесенными из основного погребения грабителями[15].

Видимо, на площадке вблизи ямы, отрытой у центра насыпи, судя по плану и профилю кургана, исполненными рукой Ф.И.Каминского[16], было разожжено крупное кострище, в котором, кроме мелких обожженных костей животных, попадались кусочки оплавленного зеленого стекла, амулет "из когтевой основы" медведя, дубовые угли[17]. Пятно кострища было пробито грабительским ходом, в заполнении которого выявлены отдельные кости животных и человека с обоих погребений (рис.1).

После перекрытия погребения деревянным накатником, насыпь досыпалась более чем на 1 м. В процессе ее сооружения у вершины, на глубине 0,5-0,6 м от высшей точки, были разожжены четыре кострища, расположенные по сторонам света, впоследствии засыпанные

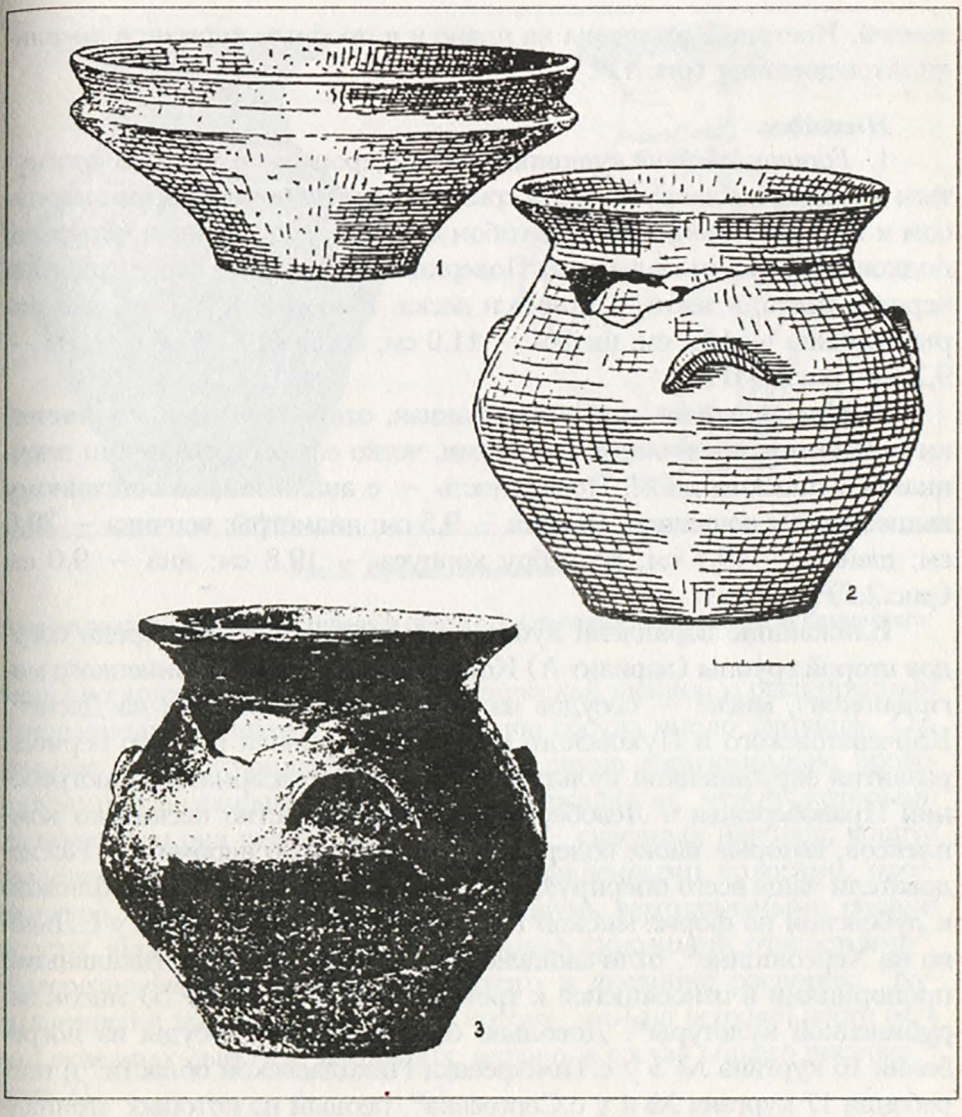

Рис.2. **Лубны, Замковая Гора.**
Зарубинецкие лепные миска (1) и горшок (2,3).

землей. Кострища отмечены на плане и в профиле кургана в дневнике исследователя (рис.1)[18].

Находки.

1. *Горшок лепной* кувшинообразной формы, с широко отогнутым венчиком, с закругленным срезом, округло-биконическим корпусом и плоским дном. Над перегибом стенок сосуд украшен четырьмя подковообразными налепами. Поверхность лощеная, серо-черного и черного цвета; в тесте — примеси песка. Высота — 18,2 см, диаметры: венчика — 14,1 см; шейки — 11,0 см; корпуса — 17,0 см; дна — 9,2 см (рис.2,*1*)[19].

2. *Миска лепная*, профилированная, открытого типа, с конически разведенным венчиком, высокими, четко сформированными плечиками и плоским дном. Поверхность — с аналогичным описанному выше горшку лощением. Высота — 9,5 см; диаметры: венчика — 20,0 см; шейки — 19,1 см; по ребру корпуса — 19,8 см; дна — 9,0 см (рис.2,*2*)[20].

Ближайшие параллели лубенскому горшку находим среди сосудов второй группы (вариант А) Корчеватовского и Зарубинецкого могильников[21], миске — сосудов из могильника Хотяновка на Десне[22], Корчеватовского и Пуховского некрополей финала раннего периода развития зарубинецкой культуры[23]. Среди раннесарматских погребений Правобережья и Левобережья Днепра известно несколько комплексов, которые также содержали зарубинецкую керамику[24]. Исследователи чаще всего оперируют в качестве примера наиболее близкой к лубенской по форме миской I в. до н.э. из кургана № 11 у с.Львово на Херсонщине[25], отличающейся более стройными вертикальными пропорциями и относящейся к третьей группе (вариант Б) мисок зарубинецкой культуры[26]. Довольно близки горшку сосуды из погребения 16 кургана № 5 у с.Тимофеевка Николаевской области[27] и погребения 17 кургана № 4 у с.Сергеевка[28], первый из которых принадлежит к третьей группе (вариант А) чернолощеных зарубинецких горшков, датируемых I в. до н.э.[29], второй — близок сосудам из Пироговского могильника[30], относящимся к тому же времени[31].

3. *Лепная курильница* с широким биконическим (ближе к округ-

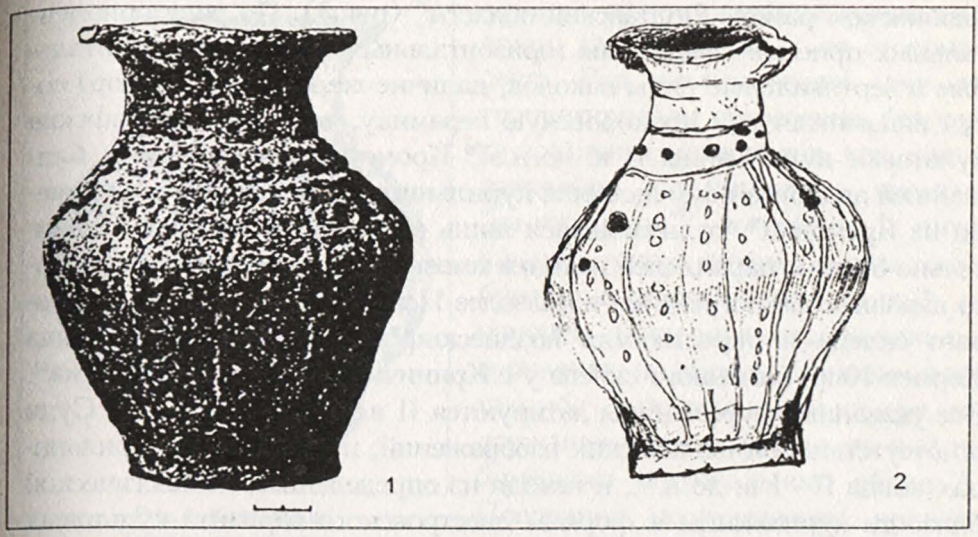

Рис.3. **Лубны, Замковая Гора.**

Лепная позднескифская курильница. Фото (1) и полевая зарисовка Ф.И.Каминского.

лому) корпусом, невысокой цилиндрической шейкой и расширенным уплощенным венчиком. Устойчивое дно сосуда имело закраину. Основание шейки курильницы украшено двумя горизонтально проведенными вдавленными полосами — бороздками, между которыми располагался ряд редких ямочек, чаще — сквозных наколов; корпус разделен вертикально проведенными вдавленными полосами, пространство между которыми заполнено двумя вертикальными рядами мелких ямок, часть из которых являлась сквозными отверстиями[32]. Интересно замечание Ф.И.Каминского в дневнике раскопок: "Курильницей я называю [этот сосуд потому, что] на верхней части есть ряд сквозных дырочек, входящих, однако, в состав общего рисунка"[33] (рис.3).

Высота — 16,7 см; диаметры: венчика — 7,8 см; корпуса — 11,1 см; дна — 6,7 см.

Курильница в целом схожа с известным изделием аналогичного назначения из Кагамлыка[34], выявленным на левом берегу Днепра в

Глобинском районе Полтавской области[35] (рис.4). По ряду орнаментальных приемов (выделение горизонтальных поясков, горизонтальные и вертикальные ряды наколов, наличие желобков-каннелюр) сосуд напоминает как прохоровскую керамику, так и позднескифские культовые курильницы II в. до н.э.[36] Кроме названного выше, ближайшей аналогией ему является курильница позднескифского времени из Яремовки[37], отличающаяся лишь отсутствием наколов. Значительно больше параллелей находка имеет среди курильниц крымского варианта: из погребения в мавзолее Неаполя Скифского[38], грунтового склепа в окрестностях позднескифской столицы[39], городища Кермен-Кыр, каменного склепа у с.Кринички близ Старого Крыма[40]. Все указанные курильницы датируются II в. до н.э. - I в. н.э.[41] Судя по отсутствию символических изображений, известных на курильницах конца II - I в. до н.э., и исходя из определенной типологической близости курильницы к формам днестровского варианта культовых сосудов III-II вв. до н.э.[42], находка из погребения в Лубнах датируется в пределах II - начала I вв. до н.э.

Сосуд утрачен в годы последней войны. Описание следующих находок приведены по данным рукописного каталога Археологического отдела Естественно-Исторического музея Полтавского губернского земства[43].

4. *Нож железный* "с железной ручкой, сильно окисленный. Конец обломан". Длина — 14,5 см[44].

5. *Обломок "точильного камня"*.

6. "Железный крючек в форме большой удочки, конец которой обмотан вдвое ссученной ниткой, пропитанной железной окисью, длина 5 см"[45]. Предположительно, рассматривается нами как *обломок* деформированной спинки, декорированной витками проволоки, лучковой *фибулы* с частью пружины.

Предметы утрачены или депаспортизированы в коллекции Полтавского краеведческого музея после вывоза в Германию в 1943 г.

Таким образом, исследованное Ф.И.Каминским погребение, в полной мере следует считать сарматским комплексом с наличием в составе инвентаря зарубинецкой посуды[46]. На принадлежность погребенной к жреческому сословию указывает наличие в комплексе кури-

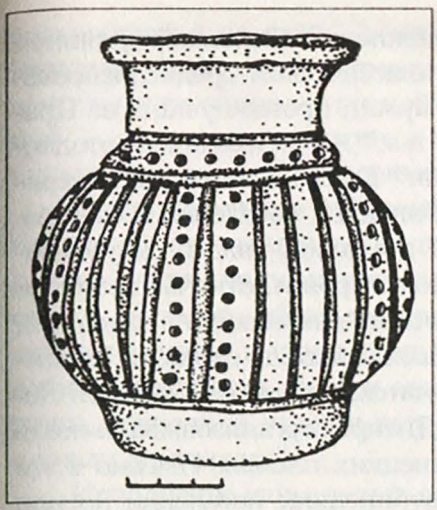

Рис.4. **Кагамлык.**
Лепная курильница.

льницы, остатки амулета, следы кострищ, расположенных по сторонам света. Ряд исследователей уже интерпретировали погребение, без учета архивных материалов, как трупосожжение зарубинецкого времени "на горизонте"[47], погребение "с ритуальным разрушением скелета зарубинецко-корчеватовского типа"[48] и, наконец, одиночное захоронение, совершенное по обряду кремации в катакомбе — погребальной камере, содержащее черты сарматского и зарубинецкого погребального обряда"[49]. Последние исследователи привели веские аргументы в пользу датировки комплекса II-I вв. до н.э., принадлежности к "...тому времени, когда произошли первые контакты, столкновения и смешения сарматского и зарубинецкого населения"[50]. Отмечая на карте лубенскую находку как могильник зарубинецкой культуры, Е.В.Максимов[51] все же воздержался от ее окончательной культурной атрибуции[52]. Р.В.Терпиловский, в свою очередь, отмечая, что классических зарубинецких поселений и могильников в междуречье Ворсклы и Сулы не выявлено, указывает на наличие в этом регионе трех необычных впускных сарматских погребений с зарубинецким инвентарем — в Лубнах (Посулье), Верхней Мануйловке и Дьяченках в бассейне Нижнего Псла[53], которые, вместе с недавно исследованным погребальным комплексом с кремацией у с.Лозивок Черкасской области на Правобережье Днепра[54], образуют своеобразную группу памятников, объединяющих типично зарубинецкие и сарматские черты[55]. Известны также несколько памятников рубежа II-I вв. до н.э. с зарубинецкими изделиями на Правобережье Днепра[56]. По мнению Р.В.Терпиловского, интерпретация таких погребальных комплексов, датируемых I в. до н.э. и принадлежащих ко времени расцвета зарубинецкой культуры, а также начальному этапу экспансии

сармат на север, в настоящее время усложнена[57]. Основной причиной кризиса зарубинецкой культуры в ее классическом среднеднепровском "проявлении" М.Б.Щукин считал сармат, проникнувших на Правобережье Днепра около середины I в. н.э.[58] А.М.Обломский отодвигает это время к последней трети I в. н.э.[59] Е.В.Максимов, характеризуя находки сарматских вещей из зарубинецких поселений и погребений, также считает сарматов основной причиной упадка зарубинецкой культуры оседлых земледельцев Поднепровья, отмечая возрастание роли контактов между ее носителями и кочевниками в конце I в. до н.э. - середине или конце I в. н.э.[60] Исследователи сходятся во мнении, что на протяжении I в. до н.э. сарматские племена с области Левобережья эпизодически форсировали Днепр и организовывали походы на территорию проживания зарубинецких племен. Именно в это время контакты сармат и жителей зарубинецких поселений носили неустойчивый характер[61]. В процессе этих контактов в сарматскую среду проникало иноплеменное зарубинецкое население. Объяснение этому, в свое время, было предложено А.К.Амброзом: женщины-носители зарубинецкой культуры попадали на юг и восток в виде пленниц[62]. В случае же с лубенским погребением можем утверждать противоположное.

Форма погребального сооружения и обряд захоронения свидетельствуют о принадлежности погребенной к одной из групп раннесарматских племен, продвинувшихся в Днепровское Левобережье. Высокое и почетное положение умершей подтверждается и тем, что она была похоронена на вершине наиболее крупного кургана в округе[63].

Об особом положении женщин в сарматском обществе неоднократно писали исследователи, в частности М.И.Ростовцев[64]. Одной из черт гинекократии сармат считается отправление их женщинами жреческих функций[65]. К.Ф.Смирнов собрал довольно убедительные данные о высокой роли женщины в сарматском обществе, где она выступала чаще всего, как семейная жрица, хранительница домашнего очага[66]. Атрибутом жриц, по его мнению, являлись курильницы, минеральные краски и пр.[67], которые были необходимы для исполнения сакральных обязанностей. Учитывая, что женщины у многих народов обычно были не жрицами, а шаманками, которые занимались

знахарством и магией — лечебной, любовной и вредоносной[68], исследователи предполагают именно наличие среди женской сакральной деятельности раннесарматской эпохи последней из названных функций — знахарства и магии, а также исполнения обязанностей жриц культа огня-солнца[69], совершения брачных обрядов[70].

Среди инвентаря лубенского погребения явно обозначается круг предметов, относящихся к выполнению жреческих функций — курильница, угли для воскуривания фимиама, длинный нож, возможно, сера и реальгар, обнаруженные в заполнении грабительского хода, остатки амулета и уничтоженного временем ожерелья[71]. Наличие подобных предметов, хотя и значительно более высокого ценностного ранга, позволило отнести погребение I в. н э. из Соколовой могилы к числу жреческих[72].

Исполнение сакральных обязанностей вряд ли могло быть поручено пленнице, происходящей из зарубинецкой среды, а наличие среди инвентаря зарубинецкой керамики и позднескифской курильницы днестровского типа может рассматриваться как использование раннесарматским населением импортной керамики и изделий, видимо, отличающихся лучшим качеством. Способы попадания таких предметов в сарматскую среду не исключали, вероятно, как грабежа в ходе набегов на соседей, так и сбора дани среди представителей местного населения или получения керамики, украшений в качестве даров, в процессе обмена и торговли. Это могло быть и следствием более тесных контактов с зарубинецкими и позднескифскими племенами, включая совместные военные действия, союзнические отношения кратковременного или более длительного характера. Так, М.Б.Щукин считает существование раннесарматких погребений с зарубинецким инвентарем в Среднеднепровской лесостепи свидетельством союзнических отношений роксолан с бастарнами[73].

Суммируя приведенное выше, следует датировать погребение из кургана в ур.Замковщина концом II-I вв. до н.э., скорее — *первой половиной I в. до н.э.*, что не противоречит датировке зарубинецкой посуды и позднескифской курильницы, а также может отражать исторические реалии перемен в Среднем Поднепровье и Левобережье Днепра в раннесарматское время.

Теперь обратимся к еще одному памятнику этой же эпохи, выявленному в схожих топографических условиях, в 35 км к юго-востоку от Лубен, на южной окраине *г.Хорол Полтавской области*, в разрушенной верхней части насыпи кургана, в свое время расположенного в *ур.Заярье*[74].

Обнаруженное случайно в 1970-х гг. в кургане на плато правого коренного берега р.Хорол (бассейн Псла) погребение, ориентированное в северном секторе[75], сопровождалось железным *кинжалом* с длинным серповидным навершием, прямым перекрестием, подовальной в сечении рукоятью в виде штыря, вытянуто-ромбо-видным в разрезе клинком с продольным ребром, имеющим макси-мальное расширение в первой трети длины. Под перекрестием, со стороны лезвия, сохранились остатки тонкой железной пластины, служившей уплотнителем при кузнечной сварке детали с клинком.

Длина кинжала — 38,6 см; длина навершия — 7,0 см; его толщина — 0,6 см; длина рукояти — 6,4 см; сечение штыря — 0,6х1,2 см; ширина перекрестия — 5,6 см; его толщина — 0,8 см; длина клинка — 28,8 см; ширина лезвия — 3,6 см; его толщина — 0,6 см (рис.5).

Кинжал принадлежит к сравнительно редким по типу находкам на Левобережье Днепра, которые бытовали еще в прохоровское время (IV-II вв. до н.э.), преимущественно на памятниках Приуралья, Подонья и Поволжья[76]. В Северном Причерноморье известно лишь несколько таких образцов вооружения[77]. Наиболее близким к хорольскому является меч из Гришино, несколько отличается по типу рукояти обломок меча из Великой Белозерки[78], мечи из погребения 17 кургана № 4 у с.Сергеевка и погребения 20 кургана № 4 у с.Терны на Левобережье[79], определенное сходство наблюдается и с фрагментом кинжала из погребения 1 кургана № 31 у с.Виноградное, кинжалом из Острогожска на Среднем Дону[80], которые датируются ранним временем проникновения сармат в Скифию[81]. Основываясь на новейших исследованиях, это время следует относить ко второй половине II-I вв. до н.э.[82]

Из этого же погребения происходит *лепной сосудик* с немного расширенным горлом, короткой узкой шейкой и шаровидным корпусом, плавно переходящим в плоское дно. Сосуд имеет в тесте примеси измельченных зерен шамота, подлощенную ангобированную поверх-

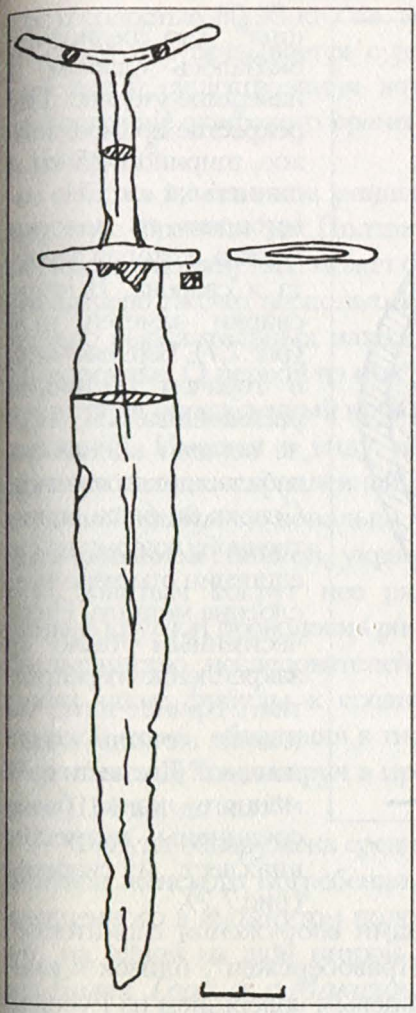

Рис.5. **Хорол.**
Кинжал. Железо.

ность коричневого цвета[83].

Размеры сосуда: высота — 13,2 см; диаметры: венчика — 3,8 см; шейки — 3,4 см; корпуса — 9,5 см; дна — 5,1 см (рис.6). Он принадлежит к распространенным в сарматское время типам лепной посуды. Из параллелей по форме назовем образцы лепных сосудов из курганов у пос.Шолоховского в Подонье[84], седьмого уязыбашевского кургана на Южном Урале[85], курганов в окрестностях с.Нещеретово на Северском Донце[86].

Учитывая изложенное выше, находки из разрушенного погребения следует датировать все же *концом II в. до н.э.*, причисляя их к довольно редким комплексам раннесарматского времени Левобережья Днепра[87].

Не следует забывать, что в 6 км к северо-западу от Лубен, на городище скифского времени в *ур.Сад у с.Клепачи Лубенского района*, расположенном на мысу высокого левого берега ручья Ольшанка — притока Сулы, при случайных обстоятельствах в 1889 г.[88] был обнаружен *меч* сарматского типа[89], поступивший в собрание Е.Н.Скаржинской[90].

Длина меча — 49,6 см; длина клинка — 41,0 см; ширина клинка у основания — 3,3 см (рис.7); сечение ромбовидное, толщина — 0,6 см. Лезвия меча параллельны и заметно сужаются лишь к острию. Вдоль средней части клинка заметно слабо выраженное ребро. Рукоятка меча сужается к верхней части и загнута для закрепления кольцевого навер-

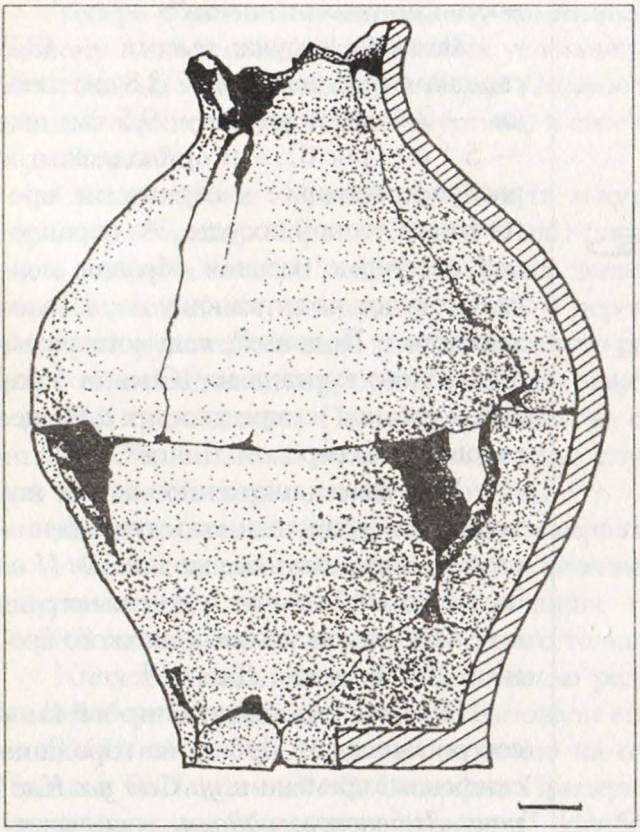

Рис.6. **Хорол.** Лепной сосуд.

шия[91]. Это соединение оказалось слабым и навершие утеряно. Перекрестие прямое, тонкое, шириной 0,5 см и длиной 4,1 см. Оно изготовлено из полоски железа, которая загнута и сварена. В месте сварки заметен шов (рис.7,*1*). Верхняя часть в горячем состоянии расплющивалась, после вставки кольца загибалась и сваривалась. Сварка не была качественной, поэтому на соединении отмечено расслоение металла. Некачественным было и закрепление перекрестия. Кроме того, на клинке заметны следы починки. Две части сломанного лезвия были соединены кузнецом внахлест и сварены (рис.7,*2*).

Меч схож с характерными образцами вооружения сарматского времени, в частности из Лесостепного Правобережья[92], близок к кинжалу с утраченным перекрестием и кольцевым навершием из Русской Журавки в Среднем Подонье[93], схож с образцами вооружения из сс.Сушеное и Одинцовка в собрании Днепропетровского исторического музея им. академика Д.И.Яворницкого[94]. Он может датироваться I в. н.э.[95], хотя наличие ребра жесткости указывает на бытование его в более ранний период — *I в. до н.э.*[96] Металлографическое исследование, произведенное И.Б.Шрамко, позволяет отнести находку к ранним сарматским изделиям, выкованным из кричного железа ми-

кротвердостью 80-93 кг/кв. мм[97], поэтому меч связывается с верхней датой существования жизни на городище скифского времени у с.Клепачи[98].

Число памятников раннесарматского времени на Полтавщине, кроме упомянутых, может быть расширено за счет нескольких довольно выразительных находок в Поворсклье. О первой из них уже существует определенный круг публикаций[99]. Имеется в виду макуховская находка скрепленной проволочной *фибулы* с довольно профилированной спинкой, украшенной обвитым вокруг нее рядом тонкой круглой проволоки (рис.8). Большинство исследователей относят такие фибулы к среднелатенской схеме, объединяя в тип В-Костшевский[100] и датируя в пределах III-I вв. до н.э.[101]

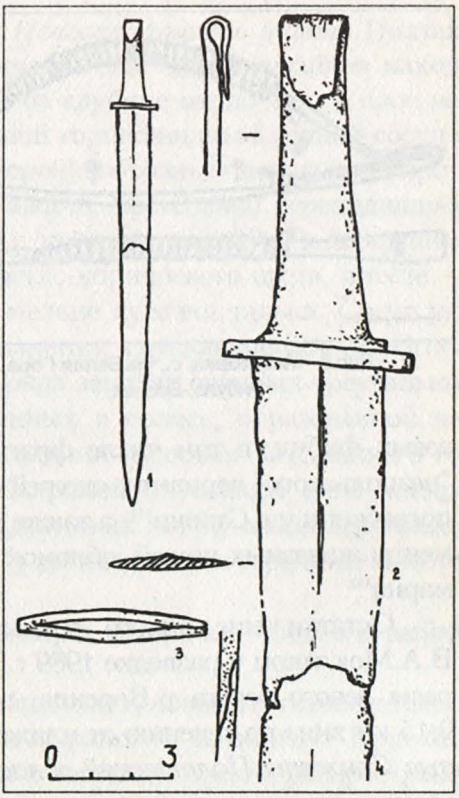

Рис.7. **Клепачи, с., ур.Городище (Сад).** Меч. Железо. Находка 1889 г.

Фибула обнаружена среди инвентаря женского погребения, совершенного в вытянутом положении на спине, с северной ориентацией, на одной из дюн второй надпойменной террасы в окрестностях *ур.Белая Гора у с.Макуховка под Полтавой*[102], на левом берегу р.Коломак[103]. Погребение выявлено случайно, среди выдувов, Г.А.Сидоренко в 1955 г.[104] Оно сопровождалось россыпью мелких стеклопастовых и стеклянных бус[105]. Круг аналогий фибуле имеет широкие территориальные границы — районы Орельско-Самарских предстепий[106], некрополь Неаполя Скифского[107] и др., хотя наиболее близкие параллели находим среди раннесарматских погребальных комплексов Левобережья Днепра — Черноморского, Холмского и Каланча-

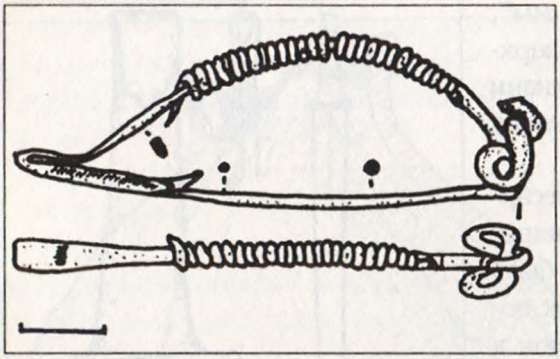

Рис.8. **Макуховка, с., ур.Белая Гора.** Фибула. Бронза.

ка[108]. А.В. Симоненко относит макуховскую фибулу к числу более поздних изделий, следующих за типом В-Костшевский, и датирует *концом II-I вв. до н.э.*[109]

Следует отметить, что находки раннесарматского времени попадались на Белой Горе и ранее. В сборах И.А.Зарецкого 1882 г.[110] были обломки нескольких бронзовых фибул, в том числе фрагмент пружины с иглой от фибулы "неапольского" варианта, схожей с обнаруженной в раннесарматском погребении у с.Ставки[111], а также железные наконечники стрел, фрагменты железных ножей, обломок шейки античного кругового бальзамария[112].

Остатки еще одного размытого рекой погребения выявлены В.А.Мокляком в разведке 1989 г.[113] При осмотре обрывов второй террасы левого берега р.Ворскла, возле разновременного поселения в 0,15 км вниз по течению от пляжа пионерлагеря "Фонтан" в *пгт.Новые Санжары Полтавской области*[114], найдена железная, так называемая, *воинская фибула* позднелатенского типа — гладкая, проволочная, с плавно изогнутой спинкой, четырехвитковой внутренней пружиной, и железный втульчатый трехлопастный *наконечник стрелы* (рис.9,*1-2*). Аналогии фибуле происходят из раннесарматских погребений у с.Ставки[115] и у с.Солонцы[116], позднескифского городища у с.Гавриловка[117], Золотобалковского могильника[118], Ольвии[119], памятников, расположенных на зарубинецкой территории[120]; схожие наконечники стрел выявлены в погребении 1 кургана № 31 у с.Виноградное[121] и кургане у пос.Шолоховский на Нижнем Дону[122], в погребении 4 кургана № 26 у Днепростроя[123]. Это позволяет отнести новосанжарскую находку к инвентарю погребального комплекса финала раннесарматского времени — *середины-конца I в. до н.э.*

В 3,5 км выше по течению р.Ворскла от новосанжарской наход-

ки, в обрыве берега у *с.Клюсовка Новосанжарского района* Полтавской области, в *ур.Маджары* выявлена еще одна случайная находка[124]. В обнажениях левого берега, на глубине около 1 м, в слое намывного песка обнаружен небольшой горшковидный лепной сосуд с отогнутым во внешнюю сторону воронкообразным венчиком, короткой цилиндрической шейкой, плечиками, постепенно переходящими в шарообразное тулово (рис.10), с круглым дном[125]. Подлощенная маслянистая поверхность сосуда светло-коричневого цвета, в тесте — измельченный шамот, изредка — мелкие кусочки талька. Сосуд украшен фризом прочерченного орнамента, спускающегося от изгиба шейки на плечики, состоящего из ряда заштрихованных треугольников вершинами вверх, расположенных в полосе, образованной четырьмя параллельными горизонтальными линиями. От нижнего горизонтального фриза орнамента бахромой опускаются вниз четыре строенных фестона-полукруга, разделенных между собой вертикальными полосами — "полотенцами"[126], достигающими середины высоты тулова (рис.10).

Высота сосуда — 20,5 см; диаметры: венчика — 11,2 см, шейки — 8,0 см, тулова — 17,7 см.

Круглодонные сосуды с шаровидным туловом, изготовленные в прохоровской традиции, появились не ранее IV в. до н.э.[127] Круг бытования такой посуды простирался в широком ареале распространения раннесарматской культуры кочевников Южного Урала, реже — Поволжья и Подонья[128]. Исследователи считают "тальковую" керамику продуктом местного производства населения Юга Приуралья[129]. Выявлено и небольшое количество находок круглодонных сосудов с шаровидным туловом на Левобережье Днепра — преимущественно в Днепропетровской и Запорожской областях[130]. Аналогии клюсовскому горшку обнаруживаются среди прохоровских древностей IV-II вв. до н.э. Это образцы "тальковой" керамики из кургана № 4 Лекандинского могильника, кургана № 2 Тавлыкаевского могильника и др.[131], кургана № 1 могильника "Близнецы", более отдаленные — погребения 1 кургана № 8 Мечетсайского могильника на Илеке[132], погребения 4 кургана № 5 у ст.Грушевской[133]. Украинские находки исчисляются единицами — сосуды из погребения 4 кургана № 26 у Днепро-

строя[134], погребения 10 кургана № 1 у пгт.Перещепино[135], погребения 8 кургана № 3 группы VIII у с.Подгородное[136].

Важно замечание К.Ф.Смирнова, что такие типы посуды выходят из употребления к рубежу эр, исчезая в Поволжье и на Дону еще до II в. до н.э.[137]

Очертим также круг своеобразных параллелей орнаментации горшка, встречаемых среди древностей раннесарматского времени Подонья и Днепровского Левобережья на лепных сосудах близких форм. Элементы декора в виде бахромы, треугольников вершинами вниз, "полотенец", свисающих линий, фестонов встречаются на горшках и кувшинах Днепро-Донского междуречья[138], сосудах из погребения 24 кургана № 1 у с.Каиры на Херсонщине[139], погребения 2 кургана в ур.Монастырка на Среднем Дону[140] и некоторых других.

Уникальная находка из Нижнего Поворсклья является одним из наиболее ранних хронологических индикаторов времени проникновения сарматов в лесостепь Левобережья Днепра *во второй половине II в. до н.э.* Судя по всему, сосуд был изготовлен за пределами современной Украины и попал в Поворсклье вместе с первыми группами раннесарматских переселенцев.

Таким образом, очерчивая круг наиболее ранних сарматских комплексов междуречья Ворсклы и Сулы, мы можем констатировать в этом регионе наличие пока еще единичных памятников, свидетельствующих о проникновении раннесарматского населения глубоко в лесостепь во второй половине II-I вв. до н.э. Миграция сарматов на Левобережье Днепра происходила в довольно сложную для этого района эпоху, характеризующуюся засушливыми климатическими условиями, упадком жизни на городищах скифского времени, перемещением значительных масс местного населения в более северные и южные районы[141]. Наличие широких степных участков на водоразделах рек привлекало сюда кочевое население, которое с середины II в. до н.э. уже освоило предстепья междуречья Ворсклы и Сулы. Выявленные в процессе исследований и случайно раннесарматские комплексы и находки все же тяготеют к возвышенным участкам речных террас, приближенным к воде, что еще раз подтверждает характер изменений климата в раннесарматскую эпоху.

Подобный процесс происходил с рубежа III-II вв. до н.э. и в лесостепном Подонье, где на первых порах он не сопровождался сколько-нибудь археологически ощутимыми этнокультурными контактами с местным населением[142]. Аналогичную переселение сарматов — носителей прохоровской культуры — происходило и в Днепровском лесостепном Левобережье, в частности на территории Полтавщины. Взаимоотношения кочевников и оставшегося местного земледельческого населения носили, видимо, военный характер и имели негативные последствия для носителей позднескифской культуры. Но наиболее вероятно, что кочевники заняли практически свободные к тому времени степные территории междуречий и водоразделов рек. В процессе своего продвижения на север и северо-запад они столкнулись с зарубинецким населением Среднего Поднепровья, взаимоотношения с которым и определили более чем на столетие направление внешней политики раннесарматских пришельцев.

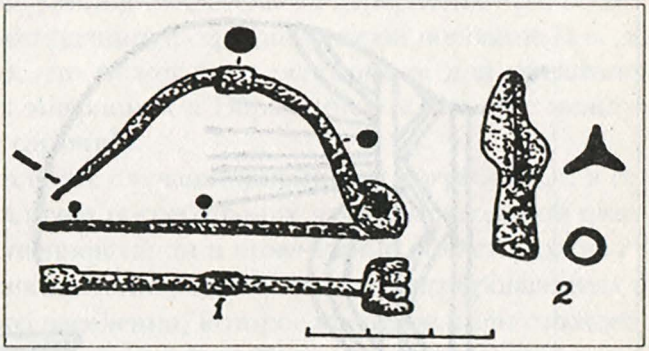

Рис.9. **Новые Санжары, пгт., ур.Фонтан.** Фибула и наконечник стрелы. Железо. Разведки В.А.Мокляка.

Довольно интересна и география раннесарматских находок на Полтавщине. Все они выявлены в непосредственной близости от речных переправ, твердых бродов через Ворсклу и Сулу. Сосредоточение наиболее интересных памятников в широких окрестностях Лубен, у известного брода через реку в устье р.Ольшанка[143], обозначило один из исторически сложившихся путей перемещения кочевого населения на север, по водоразделам — с юго-востока на северо-запад, — через переправы Ворсклы, Пела, Хорола и Сулы. Именно через Нижнее Поворсклье и Лубенское Посулье проводит путь сарматских передвижений и Е.В.Максимов[144].

Обращает на себя внимание наличие среди выявленных находок

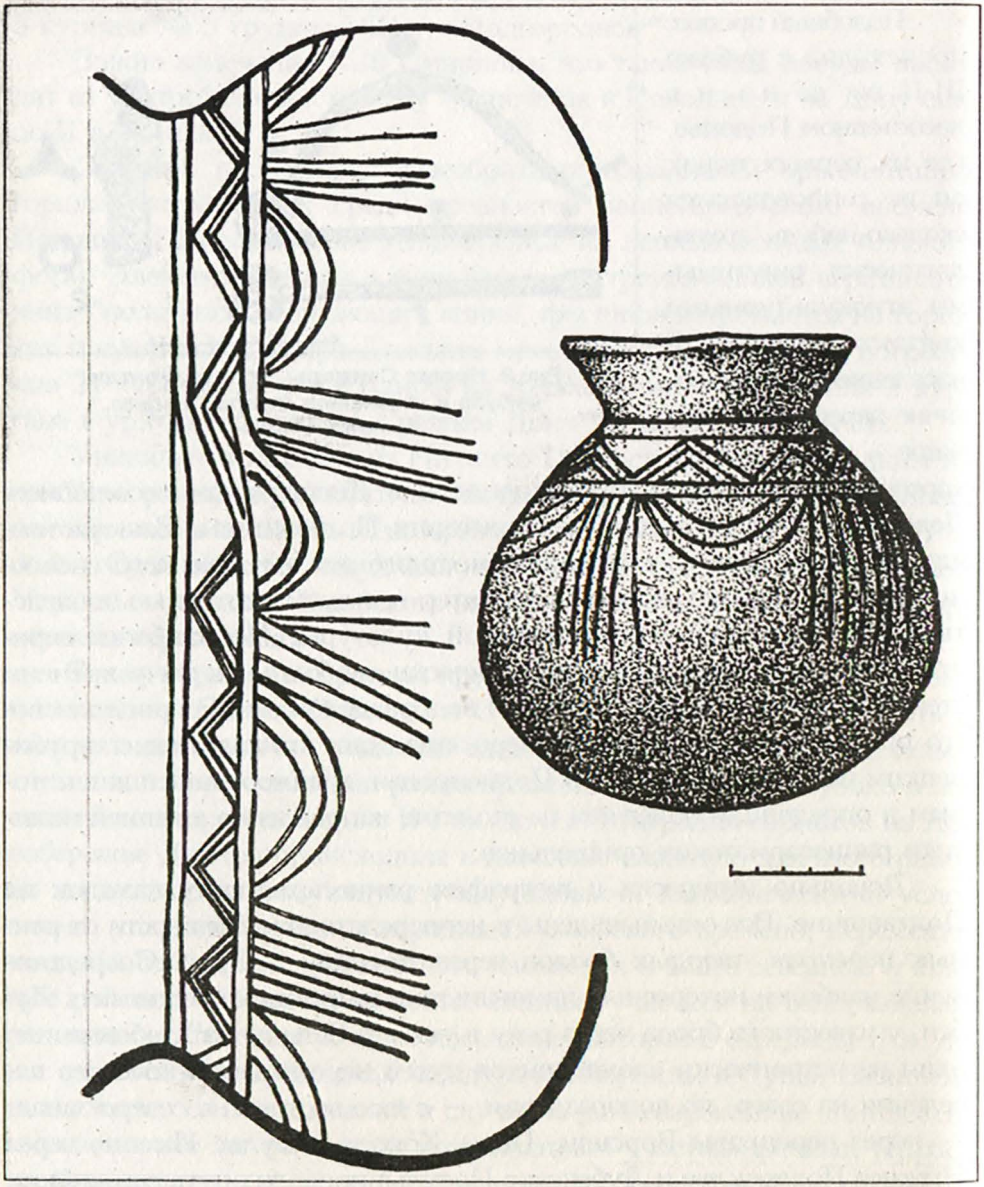

Рис.10. **Клюсовка, с., ур.Маджары.** Лепной сосуд

на Полтавщине наиболее ранних свидетельств переселения раннесарматского населения — восходящих к середине-второй половине II в. до н.э. (Хорол, Клюсовка), что может быть основанием для предположения о неоднократных миграциях в Ворсклинско-Сульское междуречье отдельных групп сарматов.

Выявленная в нескольких случаях ориентация погребенных в северном направлении, наличие погребальных ям прямоугольной формы, размещение напутственной пищи и инвентаря в области головы[145] свидетельствует об этнически однородной группе мигрировавшего в лесостепь кочевнического населения, которое исследователи отождествляют с роксоланами античных авторов[146].

Література

1. **Смирнов К.Ф.** Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — С.111-112; **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца. — Х.: Изд-во ХГУ, 1962. — С.241-245; **Костенко В.И.** Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. — середины III в. н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — С.48-54; **Вязьмитина М.И.** Сарматское время // Археология Украинской ССР. — Т.2: Скифо-сарматская и античная археология. — К.: Наук. думка, 1986. — С.189-190; **Костенко В.И.** Сарматские памятники на Украине. — Карта // Там само. — С.186-187. — №№ 52-66; **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї // Археологія. — К., 1994. — № 1. — С.35. — Рис.1.

2. **Кулатова И.Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.144-148. — Рис.17; **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї. — С.34-35.

3. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м.Київ / Доп. та м-ли. — К., 1994. — С.250, 253.

4. **Ващак Б., Супруненко О.** Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — С.18-40.

5. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С.86-87.

6. **Супруненко О.Б.** Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С.71-72.

7. **[Каминский Ф.И.]** Каталог предметов из собрания Е.Н.Скаржинской // Тр. VIII АС. — М., 1897. — Т.IV. — С.239; **Махно Є.В.** Поховання на Замковій Горі в

Лубнах: (Розкопки Ф.І.Камінського 1881 р.) // Археологія. — К., 1965. — Т.XVIII. — С.185-188; **Махно Е.В.** Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — М., 1955. — Т.XXIII. — С.82, 83, 86. — Карта 1. — № 58; **Махно Е.В., Самойловский И.М.** Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье: (М-лы к археологической карте) // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 70. — С.21. — № 62; **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Зб., присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.50; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.27, 68; **Кухарская Е.Н., Битковский О.В.** К вопросу об одном типе погребений зарубинецкого времени // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.113-114; **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.44. — Рис.1; 2, *1-2*.

8. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.1-125; НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — Арк.1-16; Каталог археологического отдела Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства. — Машинопись, рукопись / [Сост. Зарецкий И.А., Щербаковский В.М.]. — Полтава, 1906-1914 // Ф ПКМ. — Т.1. — Арк.33-37. — №№ 263-276.

9. Каталог... — Т.1. — Арк.35; **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.187.

10. Там же.

11. См.: **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891)... — С.87. — Прим.

12. **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.187-188. — Прим.

13. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891)... — С.78. — Рис.32.

14. Каталог... — Т.1. — Арк.36. — №№ 268-270.

15. **[Каминский Ф.И.].** Каталог собрания... — Табл. LXXXII, *52*.

16. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891)... — С.74.

17. Там же. — С.74. — Рис.28, *3*.

18. Там же. — С.74, 86-87. — Рис.28.

19. **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.186. — Рис.2; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Указ. работа. — С.24. — Табл.6,*1*; ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.108; **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію... — С.46. — Рис.2,*1*.

20. **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.186. — Рис.1; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Указ. работа. — С.24. — Табл.6,*2*; **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію... — С.46. — Рис.2,*2*.

21. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К.: Наук. думка, 1972. — С.145. — Табл.VII, *2,4*; **Петров В.П.** Зарубинецкий могильник: (По м-лам раскопок В.В.Хвойки 1899 г.) // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 70. — С.38-39. — Рис.2,*2*.

22. **Максимов Е.В.** Зарубинецкая культура на территории УССР. — К.: Наук. думка, 1982. — С.113. — Табл.XXII, *3,4*.

23. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье... — С.146. — Табл.VIII, *10*; **Петров В.П.** Зарубинецкий могильник... — С.57. — Рис.10,*2*.

24. **Симоненко А.В.** Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1982. — С.68; **Симоненко О.В.** Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія. — К., 1991. — № 4. — С.24-25.

25. **Симоненко А.В.** Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы. — К.: Наук. думка, 1977. — С.226; **Кубишев А.І., Покляцький О.В., Симоненко О.В.** Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури // Археологія. — К., 1987. — № 58. — С.57-58. — Рис.1,*2*.

26. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье... — С.169. — Табл.XXXI.

27. **Кубишев А.І., Покляцький О.В., Симоненко О.В.** Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури. — С.57-58. — Рис.1,*1*.

28. **Симоненко О.В.** Роксолани... — С.24-25.

29. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье... — С.168. — Табл.XXX; **Его же.** Зарубинецкая культура... — С.65.

30. **Максимов Е.В.** Зарубинецкая культура... — С.65. — Табл.14, *20*.

31. **Максимов Е.В.** Хронология древностей зарубинецкой культуры // МИА. — М.: Наука, 1969. — № 160. — С.23-24.

32. **[Каминский Ф.И.].** Каталог собрания... — С.239. — Табл. LXXXI,*53*; **Кулатова И.Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. — С.146. — Рис.17,*4*; **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.185. — Прим.2.

33. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891)... — С.86.

34. **Пуздровский А.Е.** Лепная курильница позднескифского времени из Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: [Перв.] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.32-33; **Кулатова И.Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. — С.145-146. — Рис.17,*2*.

35. Там же.

36. **Полин С.В., Симоненко О.В.** "Раннесарматские" погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1990. — С.80. — Рис.1.

37. Там же. — С.80-81. — Рис.1,*1*; **Смирнов К.Ф.** Сарматы... — С.57. — Рис.21,*6*.

38. **Погребова Н.Н.** Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 96. — С.103-213.

39. **Колтухов С.Г., Пуздровский А.Е.** Грунтовой склеп из окрестностей Неаполя Скифского // Население и культура Крыма в первые века н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.150. — Рис.3.

40. **Дашевская О.Д.** Поздние скифы в Крыму // САИ. — М.: Наука, 1991. — Вып. Д 1-7. — С.102. — Табл.46, *9-11*; **Пуздровский А.Е.** Лепная курильница... — С.32.

41. **Полин С.В., Симоненко О.В.** "Раннесарматские" погребения Северного Причерноморья. — Рис.1, *2-3*.

42. **Пуздровский А.Е.** Лепная курильница... — С.32-33.

43. Каталог... — Т.1. — Арк.36.

44. Там же. — № 269.

45. Там же. — № № 270, 271.

46. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження і зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Дис. ... канд. іст. наук. — Машинопис. — К., 1997. // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Спр.774. — Арк.215-217.

47. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. — С.50. — Табл. V, *17, 19*.

48. **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі... — С.187-188.

49. **Кухарская Е.Н., Бітковский О.В.** К вопросу об одном типе погребений зарубинецкого времени. — С.118-119.

50. Там же. — С.119.

51. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье... — С.18-19. — № 102.

52. **Максимов Е.В.** Зарубинецкая культура... — С.8-9.

53. **Махно Е.В., Самойловский И.М.** Зарубинецкие памятники... — С.21.

54. **Бітковський О.В.** Сарматсько-зарубинецьке поховання в кургані поблизу с.Лозівок Черкаської обл. // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С.129-134.

55. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію... — С.44.

56. **Березовець Д.Т.** Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с.Кут // АП УРСР. — К., 1961. — Т.9. — С.39; **Вязьмітіна М.І.** Пам'ятки та культура сарматів // Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1971. — Т.1. — С.192; **Кубишев А.І., Покляцький О.В., Симоненко О.В.** Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури // Археологія. — К., 1987. — № 58. — С.59.

57. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію... — С.44.

58. **Щукин М.Б.** Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотно-

шение с зарубинецкой культурой // АСГЭ. — Л., 1972. — Вып.14. — С.50-52; **Его же.** К предистории черняховской культуры (тринадцать секвенций) // АСГЭ. — Л., 1979. — Вып.20. — С.74

59. **Обломский А.М.** О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — М., 1987. — № 3. — С.69,83.

60. **Максимов Є.В.** Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. — К., 1978. — № 28. — С.50,53.

61. **Кубишев А.І., Покляцький О.В., Симоненко О.В.** Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури. — С.61.

62. **Амброз А.К.** Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Д 1-30. — С.93.

63. **Ковпаненко Г.Т.** Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. — К.: Наук. думка, 1986. — С.129.

64. **Ростовцев М.И.** Амага и Тиргатао // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т.XXXII. — С.62; **Его же.** Эллинство и иранство на Юге России. — Пг., 1918. — С.29; **Его же.** Скифия и Боспор. — Л., 1925. — С.110.

65. **Граков Б.Н.** Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. — М., 1947. — № 3. — С.101.

66. **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — М.: Наука, 1964. — С.202; **Симоненко А.В., Лобай Б.И.** Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. — К.: Наук. думка, 1991. — С.57-58.

67. **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — С.202.

68. **Мирошина Т.В.** Амазонки у сарматов и проблема матриархата // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1990. — С.171.

69. **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — С.256.

70. **Мирошина Т.В.** Амазонки у сарматов... — С.172.

71. Ср.: **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — С.202; **Ковпаненко Г.Т.** Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. — С.129-130.

72. Там же. — С.129-130; **Костенко В.И.** Сарматы в Нижнем Поднепровье. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993. — С.147.

73. **Щукин М.Б.** На рубеже эр. — СПб., 1994. — С.153.

74. Старожитності Хоролу / Гавриленко І.М., Кожевнікова О.М., Менчинський Д.І., Степанович С.П., Супруненко О.Б. — Препринт, вип.4. — Полтава, 1994. — С.42.

75. Сообщение О.Н.Кожевниковой.

76. **Мошкова М.Г.** Памятники прохоровской культуры // САИ. — М.: Наука, 1963. — Вип. Д 1-10. — С.34.

77. **Симоненко О.В.** Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного

Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наук. думка, 1984. — С.131.

78. **Савовский И.П.** Раннесарматское погребение в Запорожской обл. // СА. — М., 1977. — № 3. — С.283.

79. **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.39. — Рис.3,*2,3*.

80. **Симоненко О.В.** Роксолани... — С.25. — Рис.2,*1*; **Медведев А.П.** Сарматы и Лесостепь. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990. — С.19. — Рис.6, *21*.

81. **Симоненко О.В.** Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья. — С.132.

82. **Полин С.В.** От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — С.78,98; **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.32-48; **Симоненко А.В.** Сарматы Таврии. — К.: Наук. думка, 1993. — С.3; **Полин С.В., Симоненко А.В.** Скифия и сарматы // Донские древности: Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — Вып.5. — С.87,96.

83. Старожитності Хоролу. — С.43-44. — Рис.25.

84. **Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяненко С.И.** Богатые раннесарматские комплексы Правобережья Дона // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — С.134. — Рис.60,*5*.

85. **Пшеничнюк А.Х.** Культура ранних кочевников Южного Урала. — М.: Наука, 1983. — С.138. — Табл.V, *7*.

86. **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца. — С.248. — Рис.93,*5*.

87. **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.38-39.

88. **Супруненко О.Б.** Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. — С.71; **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891)... — С.80-81; **Ванцак Б., Супруненко О.** Подвижники українського музейництва. —С.24-25.

89. **Кулатова И.М.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. — С.145. — Рис.17,*5*.

90. **Ванцак Б., Супруненко О.** Подвижники українського музейництва. — С.55.

91. **Кулатова И.М.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. — С.145. — Рис.17,*5*.

92. **Шрамко И.Б.** Исследования мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.72.

93. **Медведев А.П.** Сарматы и Лесостепь. — С.19. — Рис.19, *26*.

94. **Костенко В.И.** Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н.э. - IV в. н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. — С.91. — Табл.17, *3,10*.

95. **Симоненко О.В.** Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного

Причерноморья. — С.136-137. — Рис.6;7.

96.Там же. — С.131-147.

97. **Шрамко И.Б.** Исследования мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея. — С.72.

98. **Кулатова І.М.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів // ТДП другої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1991. — С.75.

99. **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.9; **Кулатова И.Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. — С.146. — Рис.17,*1*; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1997. — С.60. — Рис.58.

100. **Амброз А.К.** Фибулы юга Европейской части СССР. — С.13, 21.

101. **Dobrowska T.** Wczesne fazy kultury przeworskiej. — Warszawa, 1988. — S. 43,305; **Михлин Б.Ю.** Фибулы Беляусского могильника // СА. — М., 1980. — № 3. — С.197; **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.41.

102. Об известном разновременном поселении на Белой Горе см. библиографию: **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — С.8-9.

103. **Кулатова І.М.** Фібула [з Білої Гори] // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.128. — № 10. — Рис.

104. **Супруненко О.Б.** Штрихи до біографії Г.О.Сидоренко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1. — Полтава, 1992. — С.27-28.

105. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.61.

106. **Костенко В.И.** Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. - середины III в. н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — С.103. — Рис.14, *27,28*.

107. **Сымонович Э.А.** Население столицы позднескифского царства: (По материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К.: Наук. думка, 1983. — С.147. — Табл.XXVIII, *16,17*.

108. **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.41-42. — Рис.6,*1-2*.

109. Там же. — С.41,42.

110. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.42-43. — Рис.1, *4,5,7*.

111. **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.42. — Рис.6,*4*.

112. НА ІА НАНУ. — Ф.3; фото: **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.46. — Рис.39.

113. **Мокляк В.А.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье в 1989 г. // НА ІА НАНУ; НА ПКМ. — Спр.03-296. — Арк.22-23. — Табл.115. — Рис.92.

114. **Супруненко А.Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/63. — Ф.е. — Спр.20969. — Арк.34; **Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Пооорелье в 1986 г. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.49. — Арк.60-61; **Мокляк В.А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // АИП. — Полтава, 1990. — С.112-113.

115. **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.42-43. — Рис.6,*7*.

116. **Симоненко А.В.** Сарматы Таврии. — К.: Наук. думка, 1993. — С.17. — Рис.5, *5*.

117. **Погребова Н.Н.** Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — М., Л., 1958. — № 64. — Рис.37, *13*.

118. **Вязьмитина М.И.** Золотобалковский могильник. — К.: Наук. думка, 1972. — С.131-132. — Рис.65, *1,3,9,10*.

119. **Фурманська А.І.** Фібули з розкопок Ольвії // Археологія. — К., 1953. — Т.VIII. — Табл.11, *8*.

120. **Кухаренко Ю.В.** Зарубинецкая культура // САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып. Д 1-19. — Табл.14, *3*.

121. **Симоненко О.В.** Роксолани... — С.25. — Рис.2,*1*.

122. **Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяненко С.И.** Богатые раннесарматские комплексы Правобережья Дона. — С.129. — Рис.57, *3-4*.

123. **Смирнов К.Ф.** Сарматы... — С.102. — Рис.47, *5*.

124. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. // НА ІАНАНУ. — 1988/136; НА ПКМ. — Спр.03-282. — Арк.56-57.

125. **Супруненко О.Б.** Матеріли до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава, 1991. — С.33, 35. — Рис.7. — В предварительной публикации сосуд интерпретирован ошибочно и отнесен к предскифскому времени.

126. **Смирнов К.Ф.** Сарматы на Илеке. — М.: Наука, 1975. — С.171.

127. **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — М.: Наука, 1964. — С.338, 357. — Рис.44, *1д*; 65, *24*; **Его же.** Сарматы на Илеке. — С.171-172.

128. Там же. — С.171.

129. **Пшеничнюк А.Х.** Культура ранних кочевников Южного Урала. — С.115.

130. **Смирнов К.Ф.** Сарматы... — С.102-105.

131. **Пшеничнюк А.Х.** Культура ранних кочевников Южного Урала. — С.115. — Табл.VIII, *17*; XIII, *7*; XLIX, *8*.

132. **Смирнов К.Ф.** Сарматы на Илеке. — С.51, 133. — Рис.15, *1*; 51, *6*.

133. **Смирнов К.Ф.** Сарматы... — С.80. — Рис.33, *2*.

134. Там же. — С.102. — Рис.47, *3*.
135. Там же. — Рис.47, *7*.
136. Там же. — С.102. — Рис.47, *9*.
137. Там же. — С.105.
138. **Костенко В.И.** Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. - средины III в. н.э. — С.48, 99, 101. — Рис.9, *2*; 12, *12*.
139. **Симоненко А.В.** Сарматы Таврии. — С.13. — Рис.3, *2*.
140. **Медведев А.П.** Сарматы и Лесостепь. — С.15, 16. — Рис.5, *7*.
141. **Гавриш П.Я.** Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1996. — С.23; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.45,46.
142. **Медведев А.П.** Сарматы и Лесостепь. — С.182, 183.
143. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.97-98.
144. **Максимов Є.В.** Актуальні питання вивчення зарубинецької культури // Археологія. — К., 1991. — № 4. — С.4. — Рис.1.
145. **Глебов В.П.** Сарматские погребения с северной ориентировкой III-I вв. до н.э. на Нижнем Дону // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе / ТДС. — Донецк, 1989. — С.155-156; **Симоненко О.В.** Роксолани... — С.22.
146. Там же. — С.17, 27; **Симоненко О.В.** Ранньосарматський період... — С.37.

23.01.1999

© *Сапєгін С.В.*

РИМСЬКИЙ ДЕНАРІЙ З ПОНИЗЗЯ р.КОЛОМАК

Восени 1998 р. в центрі с.Ковалівка Полтавського району, під час земляних робіт на садибі місцевого жителя Капустяна О.М., було знайдено срібний римський денарій часу правління дружини Марка Аврелія — Фаустіни II Молодшої (156-175). Наводимо опис монети (рис.1).

Рис.1. **Денарій. Римська імперія. Фаустіна II Молодша (156-175 рр.).** *Срібло.* Фонди ЦОДПА

Ав.: [F]AVSTINA AVGV[STA]
Портрет Фаустіни вправо.
Рев.: Богиня родючості ([FE]GVND[ITA]S) стоїть, звернена вправо, на лівій випростаній руці — дитина, в правій — пальця.

Монета досить сильно потерта. Співвідношення вісей лицевої та зворотної сторони за годинниковим циферблатом — 7. Розміри: 1,9x2,0 см. Вага — 2,8 г.

Денарій належить до числа розповсюджених типів римських монет, виявлених в ареалі поширення східноєвропейських культур пізньоримської епохи, передусім черняхівської, в якій переважали монети I-II ст.[1] Подібні денарії є в комплексах Лукищинського та Трухановського скарбів[2] на Полтавщині.

Можливо, знахідка пов'язана із залишками селища черняхівської культури, яке розташоване за 1,5 км на південний схід від місцезнаходження монети[3].

Знахідка денарія доповнює реєстр нумізматичних пам'яток римського часу на Полтавщині. Нещодавно монета передана автором в дар до фондів ЦОДПА.

Література

1. **Шалобудов В.Н., Супруненко О.Б.** Клад римских денариев из с.Трухановка // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.137-149.
2. Там само — С.146; **Глущенко В.П.** Клад римских денариев из с.Лукищина // Нумизматика и эпиграфика. — М.: Наука, 1989. — Т. XV. — С. 19-52.
3. **Сапєгін С.В.** Кілька пам'яток в околицях с.Ковалівка на р.Коломак // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.124.

© *Левченко Д.И.*

НЕКОТОРЫЕ НАХОДКИ VI-VII вв. С ТЕРРИТОРИИ ПОЛТАВЩИНЫ

с.Мацковцы

Поселение расположено на первой надпойменной террасе правого берега р.Слепород (правый приток р.Сулы), в 1,5-2,0 км к северу от с.Мацковцы Лубенского р-на, по обе стороны дороги Лубны-Мацковцы (рис.1; 2). Высота террасы — 4-5 м над уровнем поймы, склон пологий в сторону реки. Поверхность поселения давно распахивается; находки, тяготеющие к склону, встречаются в основном отдельными скоплениями в полосе шириной 30-100 м. С юго-востока памятник ограничен небольшой балкой. Поселение открыто экспедицией Е.А.Горюнова в 1973 г. и опубликовано с привязкой к с.Малый Вязовок[1]. Осматривалось и подвергалось шурфовке А.Б.Супруненко во время разведок 1984 гг.[2].

В августе 1989 г., при обследовании поселения после глубокой вспашки, в 50 м слева от указанной дороги, автором и И.Г.Сарачевым были обнаружены обломки крупного сосуда-зерновика пеньковской культуры. В районе находки был заложен шурф 2х2 м. Прослежена следующая стратиграфическая картина:

0-0,4 м — пахотный слой — чернозем;

0,4-0,6 м — чернозем;

0,6-1,2 м — предматериковый слабогумусированный суглинок светло-серого цвета, с обилием кротовин, интенсивность окраски которого уменьшается с увеличением глубины;

с глубины 1,2-1,25 м — светло-желтый материковый суглинок.

Находки:

0-0,25 м — развал горшка и несколько костей животных;

0,25-0,50 м — количество находок уменьшается;

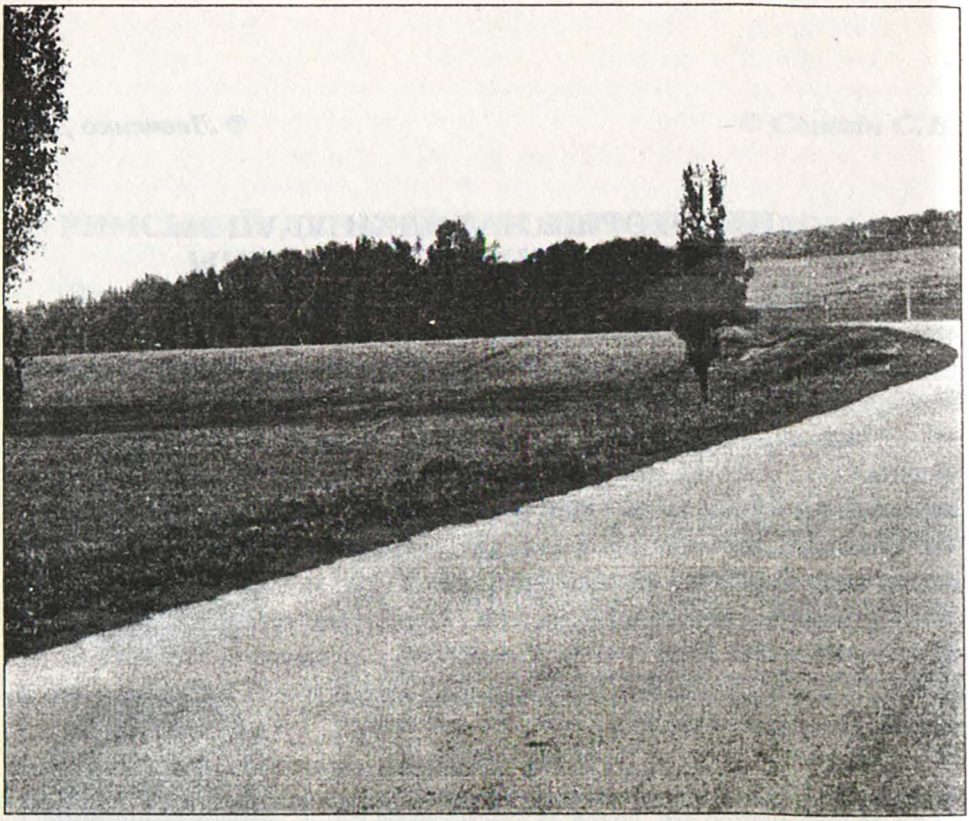

Рис.1. **Мацковцы, с.**Общий вид поселения пеньковской культуры с северо-востока.

0,50-0,75 м — несколько костей и мелких фрагментов керамики;
0,75-1,25 м — находки происходят только из заполнения кротовин.

В пределах шурфа объекта, к которому относится развал сосуда-зерновика, зафиксировать не удалось.

При осмотре поселения на пашне были выявлены несколько развалов глинобитных печей. Ориентацию на местности, отношение к какому-либо объекту и точную датировку печей установить не удалось, последнее, в силу наличия среди преобладающего материала пеньковской культуры некоторого количества керамики эпохи бронзы и скифского времени.

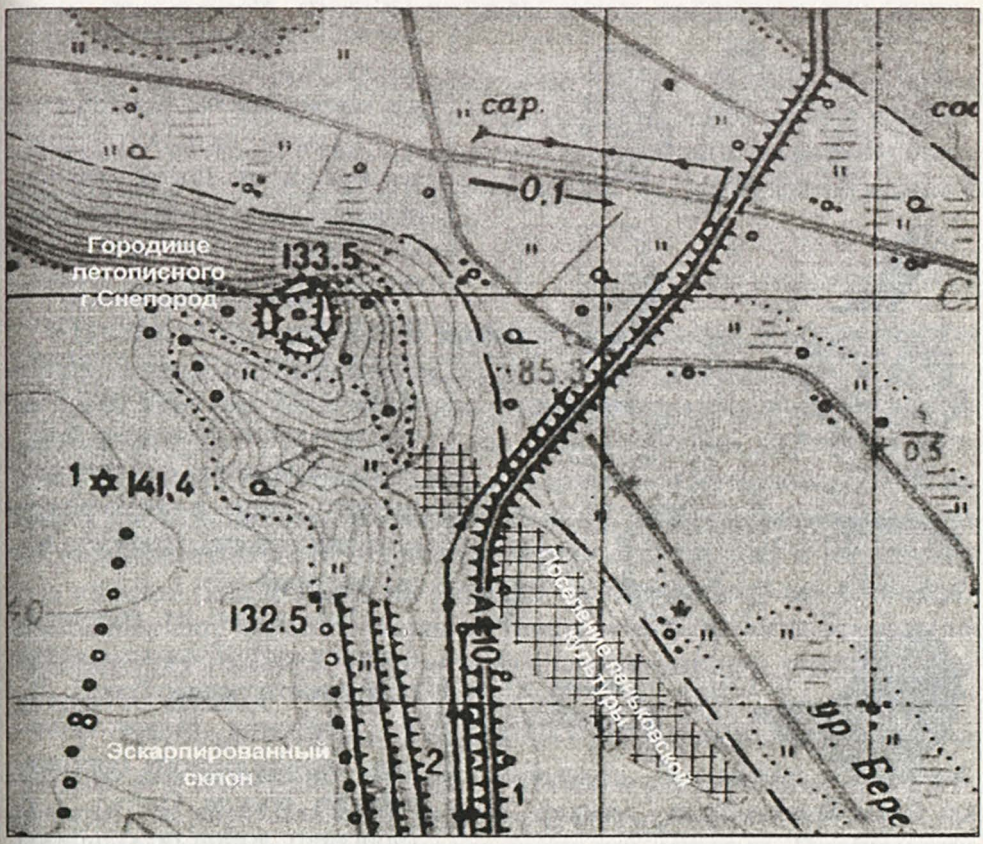

Рис.2. **Мацковцы, с.** Схема расположения поселения пеньковской культуры.

Перейдем к описанию находок пеньковской культуры.

Из обломков реконструируется биконическая корчага с валиком под венчиком довольно внушительных размеров: высота — более 50 см, диаметр венчика — 36 см, диаметр наибольшего расширения — 46 см, диаметр дна — 20 см (рис.3,*1*). Изготовлена из плохо промешанной комковатой глины, с большим количеством шамота, кусочками толченого гранита (?), органикой.

На поверхности — следы заглаживания пальцами и щеткой. Обжиг неравномерный, дно обожжено слабо. Необычен способ моделирования венчика — если у остальных известных автору пеньковских

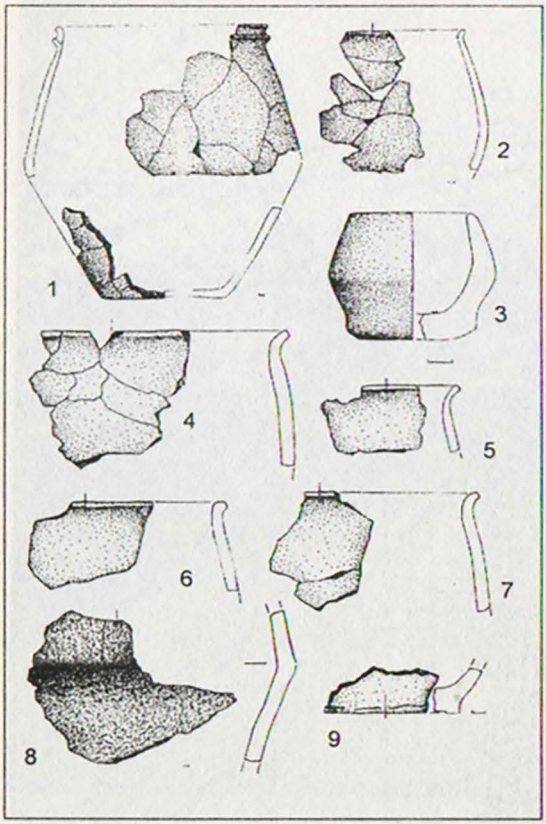

Рис.3. **Мацковцы, с.** Лепная керамика пеньковской культуры.

корчаг к готовому сосуду прилеплен валик, то в данном случае венчик как-бы надставлен.

Кроме описанного выше зерновика, во время сборов обнаружены обломки нескольких биконических или слабопрофилированных сосудов (рис.3, *2-9*). Цвет керамики варьирует от светло-коричневого до темно-серого, черепок чаще всего рыхлый, тесто комковатое, с примесью шамота, лишь в нескольких случаях черепок относительно плотный.

На одном из обломков имеются следы заглаживания поверхности тканью (рис.3, *2*).

Найдены также обломок миниатюрного биконического сосуда (рис.3,*3*) и фрагмент донца небольшого лепного горшка с кольцевым поддоном (рис.3, *9*).

Особый интерес вызывают обломки биконического горшка с четко выраженным ребром, подвергшиеся снаружи вторичному обжигу до образования керамического шлака (рис.3, *8*). Изнутри к ним прикипели мелкие обломки кальцинированных костей. Приводим полностью заключение киевского судмедэксперта Филипчука О.В.: "В материале обломков длинных трубчатых костей, обугленных до серого цвета по анатомо-морфологическим признакам, определить их принадлежность человеку или животному невозможно. При микроскопическом исследовании фрагментов среднеарифметические величины длины костных лакун оказались в пределах 18,7-19,9 мкм — костная

ткань животного"*. Фрагменты этого сосуда найдены в юго-восточной части поселения.

Раскопки на поселении провести не удалось. В настоящее время большая часть поселения занята огородами. Судя по имеющимся материалам, основной горизонт памятника относится к развитому этапу пеньковской культуры и датируется VI-VII вв. Находки переданы в Полтавский краеведческий музей.

с.Малая Перещепина

В 1986 г. при работах в Нижнем Поворсклье, в общественном музее с.Малая Перещепина, А.Б.Супруненко был осмотрен и частично зарисован ряд разновременных археологических находок из окрестностей села**, собранных благодаря стараниям директора местной школы И.А.Песоцкого. Среди них имелись и материалы VI-VII вв. Через три года автором настоящей заметки в музее обнаружена лишь часть имевшихся ранее предметов, которые хранились в экспозиции под стеклом, наклеенными на планшет. К настоящему времени некоторые находки, видимо, утеряны. Ввиду невозможности проведения лабораторного анализа, предметы из цветного металла отнесены к изделиям из бронзы.

1. *Фрагмент бронзового браслета* с расширяющимися концами; сохранилась примерно половина предмета. В сечении подпрямоугольной, со скругленными углами, формы, уплощенный край орнаментирован двумя поперечными врезными линиями. Пространство между ними украшено пересекающимися гравированными линиями, образующими сетчатый орнамент (рис.4, *2*).

2. Пять *бронзовых трапециевидных подвесок*, две из них парные. В вершинах сохранились медные проволочные колечки для крепления. Четыре подвески украшены гравированным зигзагообразным орнаментом (рис.4, *3-5, 8*).

---

* Приношу глубокую благодарность О.В.Филипчуку и Л.Е.Скибе за оказанную помощь.

** Приношу благодарность А.Б.Супруненко за предоставленную информацию, возможность воспользоваться рисунками и материалами разведок.

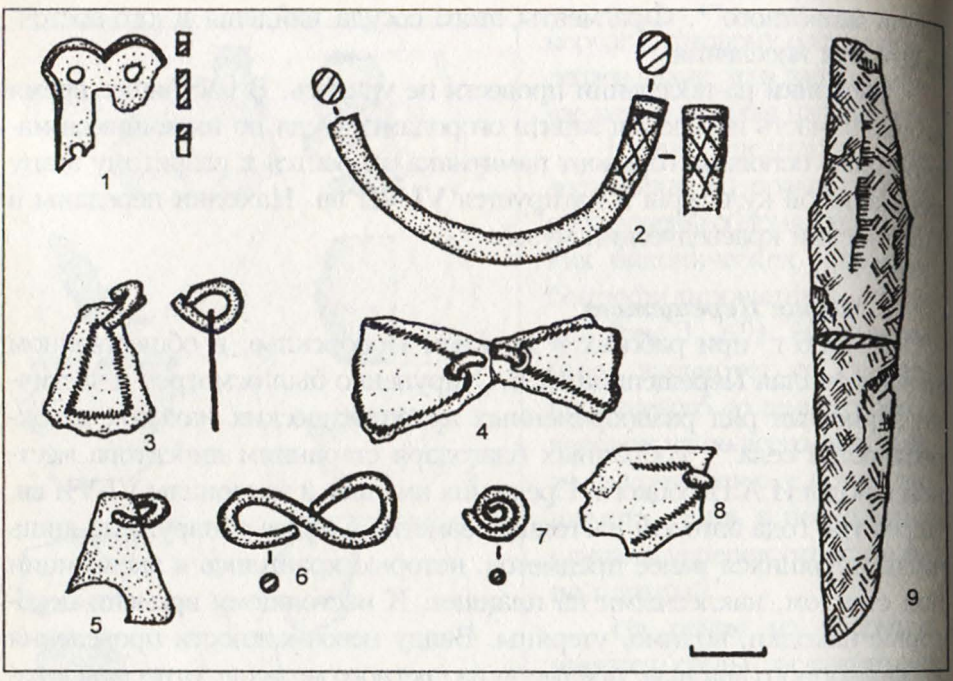

Рис.4. **Малая Перещепина, с.** Находки из окресностей села:
1-8 - бронза; 9 - железо.

3. Бронзовое восьмеркообразное проволочное *звено цепи* (рис.4, *6*).

4. *Обломок височного кольца* или подвески, — сохранились два оборота закрученной спирально, округлой в сечении, бронзовой проволоки (рис.4, *7*).

5. Обломанная *поясная бляшка.* Выполнена в виде геральдического щитка с прорезью посредине и сквозными округлыми отверстиями (рис.4, *1*).

6. *Железный нож* с обломанным черенком (рис.4, *9*).

К VI-VII вв., возможно, относятся и некоторые из стеклянных бусин, в количестве около десяти имевшихся в музее, но их обследование оказалось невозможным.

Согласно легенде, описанные выше предметы происходят из района, совпадающего с местоположением памятников, открытых в 1966-1967 гг. Л.М.Рутковской, к северо-западу от западной окраины

села, содержавших, наряду с находками эпохи бронзы, керамику с включениями шамота. В нескольких сотнях метров южнее их локализуется место находки Малоперещепинского "клада"[3]. В настоящее время эта территория находится под посадками сосны и лиственного леса, где встречаются измельченные находки эпохи бронзы, скифского времени и фрагменты раннеславянской керамики.

Аналогии описанным выше предметам широко известны среди древностей VI-VII вв. Среднего Поднепровья и Левобережья Днепра.

Литература

1. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.127-128.

2. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — К., 1989. — № 1. — С.152.

3. **Рутковская Л.М.** Археологические памятники пограничья степи и лесостепи // АИУ в 1967 г. — К.: Наук. думка, 1968. — Вып.2. — С.204-207.

10.10.1998

© *Приходнюк О.М., Петраускас О.В.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОРІЧЧІ ТЯСМИНУ В 1990-1993 рр.

Територія сучасної Черкащини насичена старожитностями різних етапів ранньослов'янської історії. Тут сконцентрована низка пам'яток еталонного типу майже для всіх культурно-хронологічних періодів I тис.н.е. — Пилипенкова Гора, Сушки, Маслове, Пеньківка, Пастирське, Сахнівка, Григорівка, Воїнь та ін. З огляду на це регіон вважається одним з добре вивчених. Але сучасний рівень наукових досліджень потребує розширення джерелознавчої бази. Для поглиблення достовірності історико-археологічних реконструкцій необхідне не тільки знання про поодинокі, хай навіть найяскравіші пам'ятки тих чи інших культурно-хронологічних періодів, а й більш поглиблені та детальні відомості про оточуюче культурне середовище, в якому вони існували. Саме цим були зумовлені нові археологічні дослідження в ***с.Новоселиця*** та на суміжних з ним територіях.

Поселення розташоване в заплаві правого берега р.Тясмин, між селами Суботів і Новоселиця Чигиринського району Черкаської обл. Від центру с.Новоселиця, у східному напрямку, відстань до нього — близько 2 км. Ця місцевість носить назву Загорожа. На південь від поселення розташований літній табір для худоби, з північно-східного боку, на відстані 40-50 м, — дренажна канава, що тягнеться до р.Тясмин.

Поселення було виявлене співробітниками Чигиринського заповідника і Черкаського обласного краєзнавчого музею в 1992 р. На поверхні, після оранки, було зібрано багато уламків посуду різного часу, кісток тварин та верхню частину бронзової фібули (рис.4,*22*). Поруч з місцем, де знайдено фібулу, на поверхні було зафіксоване скупчення інгумованих кісток людини. Тут співробітниками музею закла-

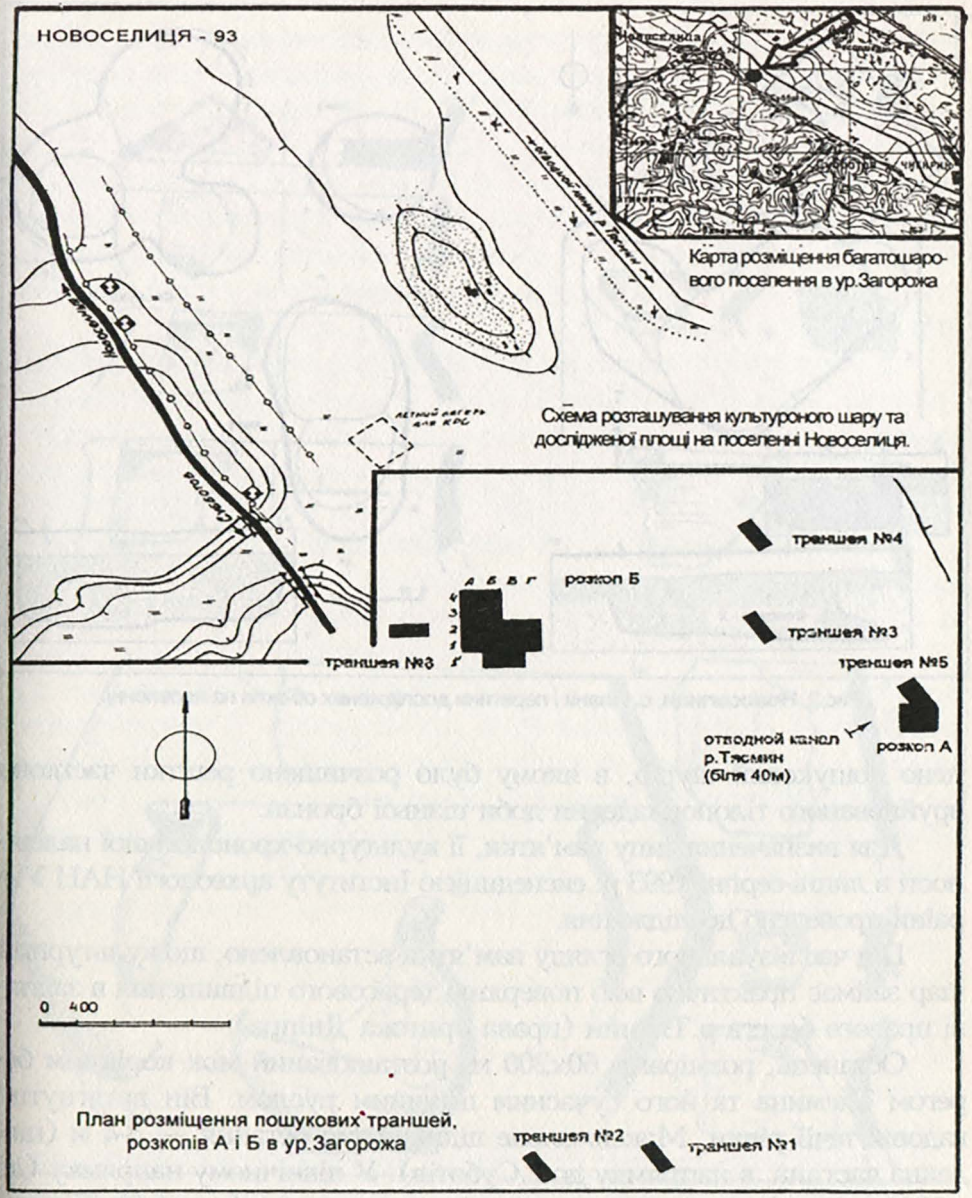

Рис.1. **Новоселиця, с.** Схема розташування багатошарового поселення (1,2) та план досліджених площ на пам'ятці (3).

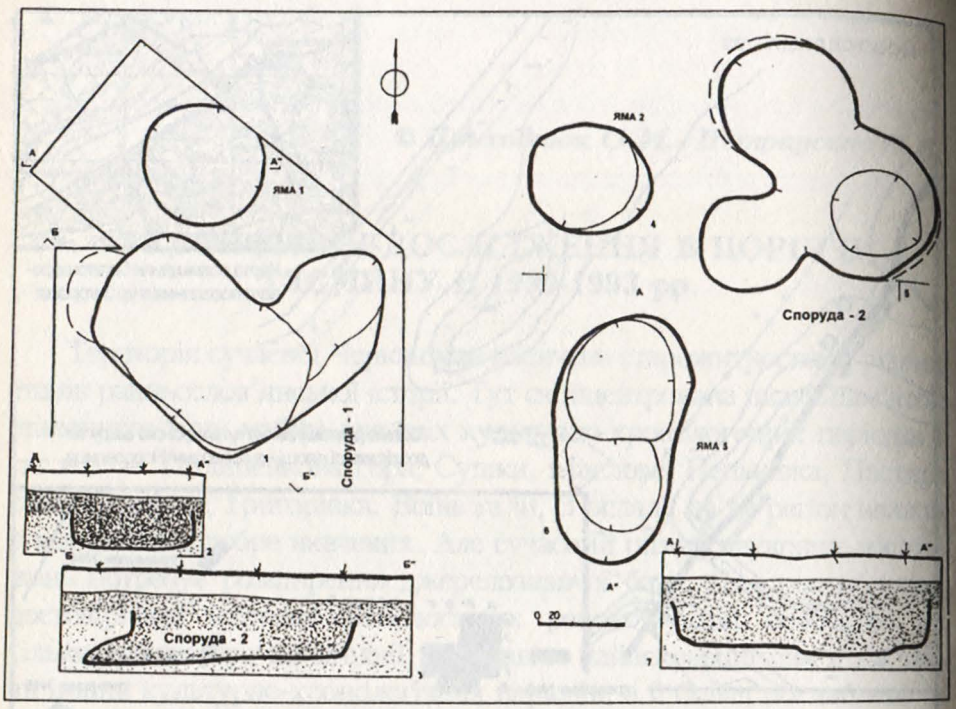

Рис.2. **Новоселиця, с.** Плани і перетини досліджених об'єктів на поселенні.

дено пошуковий шурф, в якому було розчищено рештки частково зруйнованого тілопокладення доби пізньої бронзи.

Для визначення типу пам'ятки, її культурно-хронологічної належності в липні-серпні 1993 р. експедицією Інституту археології НАН України проведено дослідження.

Під час візуального огляду пам'ятки встановлено, що культурний шар займає практично всю поверхню терасового підвищення в заплаві правого берега р.Тясмин (права притока Дніпра).

Останець, розмірами 60х200 м, розташований між корінним берегом Тясмина та його сучасним штучним руслом. Він витягнутий вздовж течії річки. Максимальне підвищення останця — 3-4 м (південна частина, в напрямку до с.Суботів). У північному напрямку (до с.Новоселиця) висота його поступово зменшується (рис.1,*2*). Під час дослідження було встановлено грунтову стратиграфію останця. Вер-

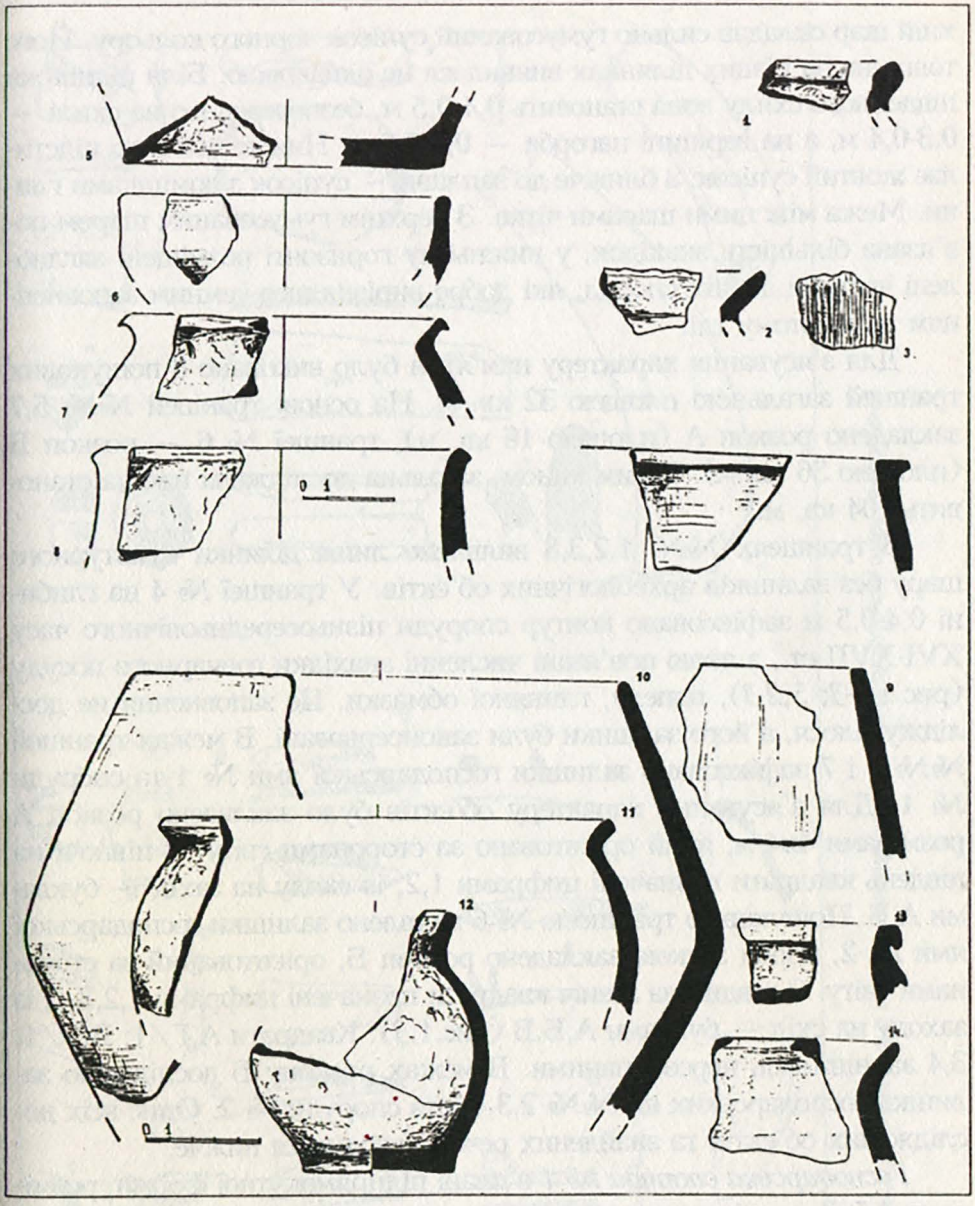

Рис.3. **Новоселиця,с.** Знахідки ліпного посуду з досліджених об'єктів на поселенні.

хній шар складав сильно гумусований супісок чорного кольору. Його товщина на різних ділянках виявилася не однаковою. Біля підніжжя південного схилу вона становить 0,4-0,5 м, безпосередньо на схилі — 0,3-0,4 м, а на вершині пагорба — 0,5-0,6 м. Нижче цей шар підстилає жовтий супісок, а ближче до заплави — супісок з домішками глини. Межа між цими шарами чітка. З верхнім гумусованим шаром пов'язана більшість знахідок, у нижньому горизонті розміщені заглиблені частини давніх споруд, які добре вирізнялися темним заповненням на жовтому тлі.

Для з'ясування характеру пам'ятки було викопано 8 пошукових траншей загальною площею 32 кв. м. На основі траншей №№ 5,7 закладено розкоп А (площею 16 кв. м), траншеї № 6 — розкоп Б (площею 56 кв. м). Таким чином, загальна досліджена площа становить 104 кв. м.

В траншеях №№ 1,2,3,8 виявлено лише ділянки культурного шару без залишків археологічних об'єктів. У траншеї № 4 на глибині 0,4-0,5 м зафіксовано контур споруди пізньосередньовічного часу XVI-XVII ст., з якою пов'язані численні знахідки гончарного посуду (рис.1,*1-3*; 5,*2-3*), попелу, глиняної обмазки. Це заповнення не досліджувалося, а його залишки були законсервовані. В межах траншей №№ 5 і 7 зафіксовано залишки господарської ями № 1 та споруди № 1. Для з'ясування характеру об'єктів було закладено розкоп А розмірами 4х4 м, який орієнтовано за сторонами світу. З півночі на південь квадрати позначені цифрами 1,2, із сходу на захід — буквами А,Б. Пошуковою траншеєю № 6 виявлено залишки господарської ями № 2, поряд з якою закладено розкоп Б, орієнтований за сторонами світу. З півдня на північ квадрати позначені цифрами 1,2,3,4, із заходу на схід — буквами А,Б,В (рис.1,*3*). Квадрати А,Г/1; В,Г/1, 3,4 залишились нерозкопаними. В межах розкопу Б досліджено залишки господарських ям №№ 2,3,4,5 та споруди № 2. Опис всіх досліджених об'єктів та знайдених речей наводиться нижче.

Господарська споруда № 1 в плані підпрямокутної форми, розмірами 2,5х2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. З південно-східної сторони простежено вхід видовженої форми. Біля східного кута в стінці влаштована невелика ніша у вигляді підбою (рис.2,*1,3*). Долів-

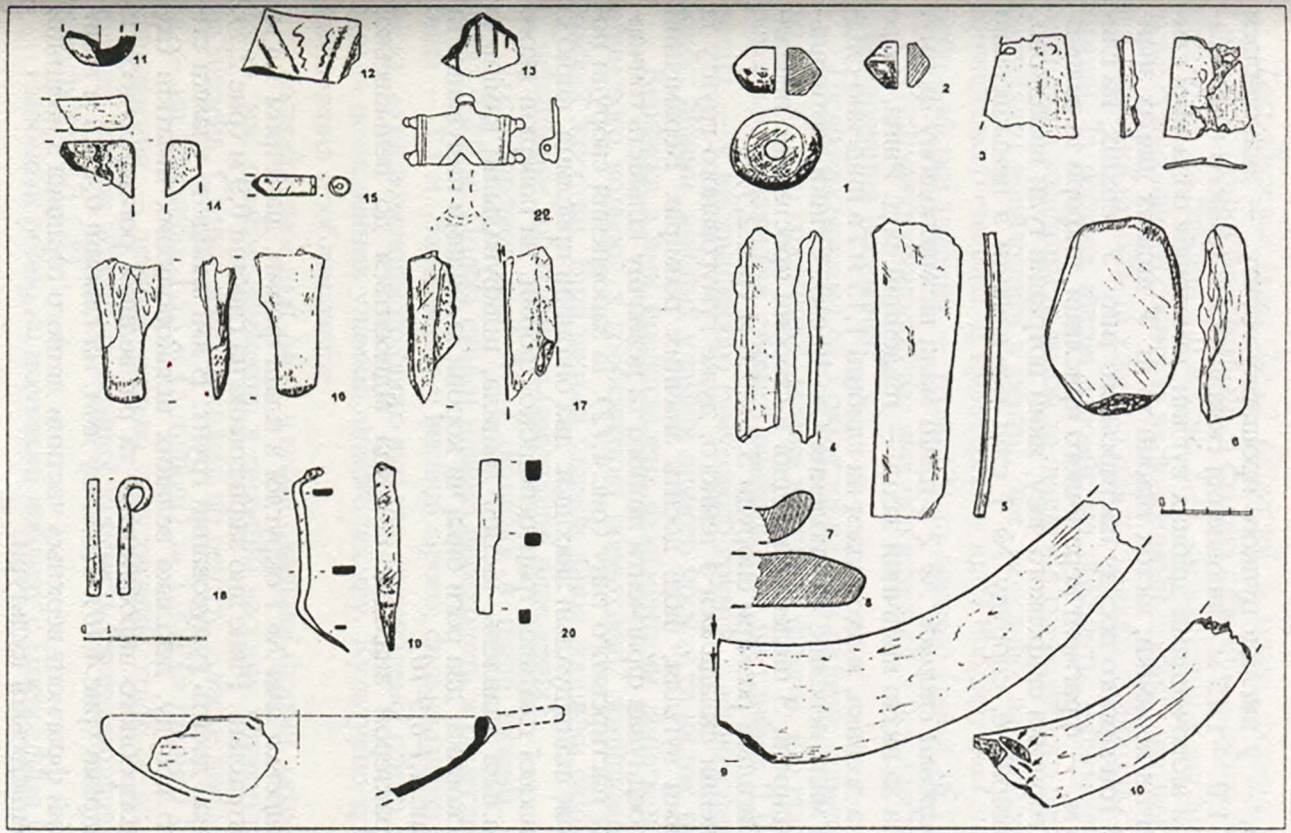

Рис.4. **Новоселиця,с.** Індивідуальні знахідки з об'єктів та культурного шару на поселенні.

ка споруди, — у вигляді цупкого прошарку грунту, — знаходилася на глибині 1,0 —1,15 м. Заповнення складалося з темного гумусованого піску із включеннями дрібних вуглин, шматочків обпаленої глини, фрагментів кераміки, кісток тварин та ін. У нижніх шарах знайдено стінки гончарного посуду пастирського типу. У верхніх, на глибині до 0,6 м, — фрагмент керамічного пряслиця, амфори та великого шматка горщика скіфського часу, який потрапив туди випадково.

Найімовірніше, споруду № 1 слід пов'язувати з пеньківською культурою.

Господарська споруда № 2 в плані мала вісімкоподібну форму. Орієнтована за віссю північний захід — південний схід. Рівна, добре утрамбована долівка, знаходилася на глибині 1,15 м і в південно-східній частині мала невеликі заглиблення (до 10 см). Стінки вертикальні, або розширені. З південно-західної її сторони простежено невеликий вхід. Загальні розміри споруди 3,2 х 1,6 м (рис.2,*5*).

Заповнення складалося з темного, дуже гумусованого грунту із вкрапленнями вугілля, іноді досить значних розмірів. Керамічний комплекс поєднував фрагменти ліпного та незначну кількість гончарного посуду пастирського типу (рис.4,*12*). Із заповнення споруди походять також індивідуальні знахідки: два біконічні пряслиця, виріб із тонкої бронзової платівки трапецеподібної форми, на поверхні якого зроблено кілька вдавлень, кістяні лощила, шліфувальний камінь із жовтого пісковика, два роги бика чи корови із слідами пилування та надрізів (рис.4,*1-6,9-10*).

За характером знахідок споруда відноситься до пеньківської культури.

Господарська яма № 1 округлої в плані форми, діаметром 1,4 м. Стінки вертикальні. Рівне дно зафіксоване на глибині 0,9 м (рис.2,*1*). Її заповнював досить гумусований грунт. В ямі знайдено уламки стінок ліпного посуду, декілька великих шлакоподібних шматків (залишки залізоробного виробництва) та ріг великої рогатої худоби із слідами надрізів (рис.4,*10*). Поблизу ями, на глибині 0,4-0,5 м виявлено великий фрагмент верхньої частини ліпного горщика з наліпним валиком пеньківської культури.

Господарська яма № 2 округлої в плані форми, розмірами 1,4х1,3 м; стінки вертикальні, зі східної сторони — дещо похилі. Рівне дно — на глибині 1,0 м (рис.2,*4*). Заповнення у вигляді темного, дуже гумусованого грунту із включеннями дрібних вуглин, перепаленої глиняної крихти та уламків товстостінного ліпного посуду, кісток тварин. Із верхніх шарів заповнення походять: фрагмент вінця від горщика з наліпним валиком та денце від груболіпного горщика з характерним вдавленням в центрі, яке, можливо, залишилося від вісі гончарського столика. В культурному шарі поблизу ями знайдено вироби з кістки тварини — тесло (?) та лощило (рис.4,*16,17*).

Культурно-хронологічно яма пов'язується з пеньківським періодом існування поселення.

Господарська яма № 3 округлої в плані форми, діаметром близько 2,4 м. Дно сферичної, майже конічної, форми, що поступово переходило в нахилені стінки і знаходилося на глибині 1,0 м. Заповнення — у вигляді сірого гумусового грунту, з включенням вуглин, крихт печини, дрібних уламків ліпного посуду та кісток тварин.

Кераміка з ями представлена фрагментами ліпних посудин коричневого кольору з горбкуватою поверхнею, домішками піску та дрібної жорстви. Виділяється уламок вінця горщика скіфської доби з "перлинним" орнаментом (внутрішні вдавлення).

Господарська яма № 4 округлої в плані форми, розмірами 1,8х1,9-2,0 м. Пологі стінки плавно переходять в округле дно. Глибина — 1,1 м. Заповнення у вигляді сірого, сильно гумусованого, супіску, із включенням дрібного вугілля, перепаленої глини, кісток тварин та нечисленних уламків ліпного посуду. Культурно-хронологічне визначення проблематичне.

Господарська яма № 5, в плані овальної форми, розмірами 3,0х 1,5 м, має помітне звуження в середній частині, витягнуте з півночі на південь. Стінки дещо нахилені до центру, плоске дно має два рівні — на глибинах 1,13 м (з півночі) та 1,2 м (з півдня) (рис.3,*6,7*). Заповнення — темний, сильно гумусований, грунт зі включеннями вуглин, кісток тварин та великої кількості фрагментованого ліпного посуду (рис.3,*1-8*).

Найбільш повно на поселенні поблизу с.Новоселиця (ур.Загоро-

жа) представлені матеріали *пеньківської культури.* Перш за все, — це ліпний посуд. Його репрезентують фрагменти та цілі форми округлобоких горщиків із різним оформленням вінець — високими і добре відхиленими, короткими, слабо відхиленими та зовнішнім манжетом (рис.3,*11-14*). Знайдено також фрагменти біконічних горщиків із залощеною, темно-коричневого кольору, поверхнею (рис.3,*9-10*). Виявлена також велика кількість фрагментів від денець товстостінних посудин, деякі з них мали заглиблення в центрі. Поверхня виробів горбкувата, або залощена, з різними відтінками коричневого чи чорного кольорів. В глині домішки зерен жорстви. Є фрагменти глиняних дисків та сковорідок (рис.4,*7-8*). Гончарна пастирська кераміка представлена фрагментами стінок із шерехатою поверхнею сірого або чорного кольорів, на деяких з них є характерний пролощений орнамент (рис.4,*12*).

Така кераміка притаманна для пізньопеньківських пам'яток, поширених на прикордонні лісостепу і степу від Сіверського Дінця до Попруття, а далі — до Нижнього Подунав'я, де вона співіснує з празько-корчакською й місцевою гето-дакійською[1]. На деяких з цих пам'яток поряд з масовою ліпною керамікою трапляються поодинокі зразки пастирсько-гончарного посуду[2].

Типовими для пеньківської культури є й біконічні прясла (рис.4, *1,2*), кістяні "лощила" з ребер тварин (рис.4,*4,5*) та ін. На особливу увагу заслуговують роги великої рогатої худоби із зрізами та трапецієподібна мідна платівка зі слідами чеканки (рис.4,*3,9,10*), які засвідчують місцеву обробку кістки та ювелірну обробку кольорових металів. Бронзоливарну справу репрезентують знахідки фрагментів глиняного тигля (рис.4,*11*) і глиняної ливарної формочки (рис.4,*14*). Форма служила для відливання круглих прикрас, таких же, як і в матриці, знайденій на пеньківському поселенні із Семенок у Південному Побужжі[3].

Для датування пізньопеньківських шарів поселення Новоселиця важливу роль відіграє голівка бронзової фібули (рис.4,*22*). Вона є похідною від великих двоплатівчастих фібул типу Суук-Су і в Середньому Подніпров'ї знайдена вперше. Спочатку такі застібки з'явилися в Подунав'ї в V ст. н.е., на основі литих двощиткових фібул з

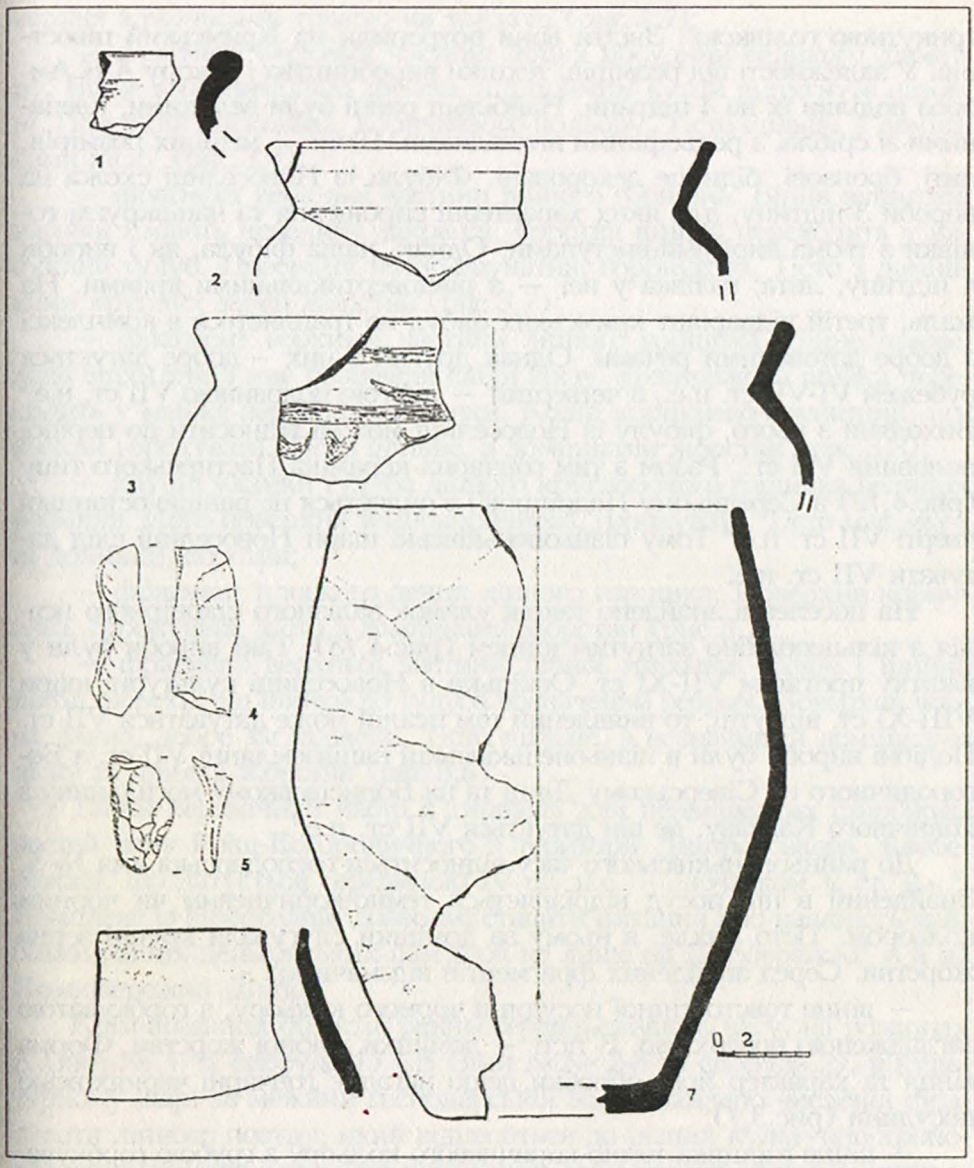

Рис.5. **Новоселиця-Суботів, сс.** Випадкові знахідки з поселення (2-6) та околиць (1,7).

трикутною голівкою[4]. Звідти вони потрапили на Кримський півострів. У залежності від розмірів, техніки виробництва і декору А.К.Амброз поділив їх на 4 підтипи. Найбільш ранні були великими, клепаними зі срібла, з рельєфними накладками. Пізні — менших розмірів, литі, бронзові, бідніше декоровані. Фібула із Новоселиці схожа на вироби 3 підтипу, для яких характерні спрощення та напівкруглі голівки з тьома вирізами-виступами. Однак, наша фібула, як і вироби 4 підтипу, лита; голівка у неї — з рівновертикальними краями. На жаль, третій підваріант кримських фібул не трапляється в комплексі з добре датованими речами. Однак другий з них —добре датується рубежем VI-VII ст. н.е., а четвертий — другою половиною VII ст. н.е.[5] Виходячи з цього, фібулу із Новоселиці можна відносити до першої половини VII ст. Разом з тим гончарна кераміка Пастирського типу (рис.4,*12*) в Середньому Подніпров'ї з'являється не раніше останньої чверті VII ст. н.е.[6] Тому пізньопеньківські шари Новоселиці слід датувати VII ст. н.е.

На поселенні знайдено також уламок залізного шарнірного псалія з кільцеподібно загнутим кінцем (рис.4,*18*). Такі вироби були у вжитку протягом VII-XI ст. Оскільки в Новоселиці культурні шари VIII-XI ст. відсутні, то виявлений там псалій може датуватися VII ст. Подібні вироби були в пізньопеньківській напівземлянці VII ст. з Богородичного на Сіверському Дінці та на Борисівському могильнику з Північного Кавказу, де він датується VII ст. н.е.[7]

До ранньопеньківського часу відноситься господарська яма № 5. Знайдений в ній посуд відрізняється темно-коричневим чи чорним кольором. Тісто рихле, в ньому за домішки слугували крупні зерна жорстви. Серед знайдених фрагментів відзначимо:

— вінце товстостінної посудини чорного кольору, з горбкуватою загладженою поверхнею. В тісті — домішки дрібної жорстви. Форма вінця та характер його обробки дещо нагадує гончарні черняхівські посудини (рис.3,*1*);

— вінце горщика темно-коричневого кольору з грубою горбкуватою поверхнею. Тісто рихле, з домішками крупних зерен жорстви. Верхній край вінця прикрашений насічками (рис.3,*2*);

— фрагмент тонкостінної посудини рудого кольору, зовнішня по-

верхня з розчосами травою чи тріскою (рис.3,*3*);

— фрагмент верхньої частини ліпної посудини великого діаметру. Вінце горизонтально зрізане, під прямим кутом відтягнуте назовні. Поверхня лискована, коричневого кольору. Тісто щільне, з домішками піску (рис.3,*4*);

— фрагмент верхньої частини ліпного горщика. Вінця відхилені назовні і мають невелику закраїну, коротка шийка переходить у випуклий тулуб. Поверхня темно-брунатна, горбкувата. Тісто з домішками крупних зерен жорстви (рис.3,*7*);

— фрагмент верхньої частини ліпного горщика. Вінце пряме, ледь відхилене і має позначені сліди зрізу. Невиражена шийка переходить у майже вертикальні стінки. Колір коричнево-брунатний, поверхня горбкувата. Тісто щільне, з домішками жорстви (рис.3,*8*);

— крупні уламки тулуба ліпного круглобокого горщика великих розмірів. Його поверхня темнокоричнева, горбкувата. Тісто має значні домішки жорстви;

— фрагмент плоского денця ліпного горщика. Поверхня коричнева, горбкувата, тісто з домішками жорстви (рис.3,*5*);

— фрагмент верхньої частини ліпної мисочки. Вінце і шийка прямі, перехід від шийки до тулуба позначений ребром. Поверхня чорна, рівна, добре загладжена. Тісто щільне, з незначними домішками піску та дрібної жорстви (рис.3,*6*).

Такий керамічний набір є типовим для пеньківських старожитностей типу Роїщ-Богородичного з території Дніпровського Лівобережжя, що датується серединою IV ст. н.е. — початком V ст. н.е.[8]. Комплекс із Новоселиці дозволяє ставити питання про наявність найбільш ранніх пеньківських пам'яток не лише на Лівобережжі[9], а й на Правобережжі Дніпра.

Крім згаданих об'єктів ранньосередньовічного часу, на розкопах А (яма № 1 та споруда 1) і Б (ями №№ 2-5 та споруда 2), в культурному шарі за межами господарської зони знайдено численні фрагменти ліпного посуду, який відноситься до різних культурно-хронологічних періодів існування поселення: доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку, I тис. н.е. та пізнього середньовіччя (рис.5,*2-5,8*).

Під час роботи експедиції проведено огляд піщаних пагорбів зап-

лави правого берега р.Тясмин між сс.Новоселиця і Суботів. Ці невеликі підвищення, що мають задернована поверхню, розташовані вздовж русла ріки. Майже на кожному з них зібрано поодинокі фрагменти ліпного посуду доби бронзи, раннього заліза та гончарного давньоруського часу (рис.5,*1*). В самому Суботові, у дворі нової школи, під час розгортання землі для квітників, співробітниками місцевого музею знайдено фрагментований ліпний горщик пеньківської культури (рис.5,7). За свідченнями співробітників заповідника, земля була завезена з м.Чигирин, де її добуто під час земляних робіт поблизу райвідділу внутрішніх справ.

Крім розкопок, у 1990 р. в басейні р.Тясмин проведено археологічні розвідки, під час яких були обстежені вже відомі пам'ятки та відкриті нові. Ці роботи є продовженням тематичних досліджень мікрорегіонів (басейнів малих та середніх річок), що були здійснені на пам'ятках I тис. н.е., розташованих у басейні рр.Стугни і Красної на Київщині. Потясминня стало тією територією, де було випробувано розроблені методи ведення польових досліджень (картографування пам'яток, прогнозування відкриття пам'яток певного культурно-хронологічного типу) та отримані деякі дані для співставлення з результатами досліджень у басейнах Стугни і Красної.

Нижче подано попередні результати розвідкових досліджень[11].

Городищинський район

Текліне-1, ур.Сірий Острів

Поселення зарубинецької культури розташоване за 2,5 км на північний захід від села. Культурний шар зафіксовано на площі близько 1,5 га вздовж лівого похилого схилу балки, на дні якої протікає безіменний струмок (права притока Медянки — права притока Серебрянки — права притока Тясмина). Товщина шару становить 0,4 м. Знахідки представлені уламками стінок та денець від ліпних горщиків та глиняним диском (рис.6,*17,19*).

Смілянський район

Голов'ятине, вул.Пролетарська.

Поселення черняхівської культури виявлене у центрі села. Улам-

ки гончарної черняхівської кераміки (рис.6,5,7) зафіксовано на присадибних ділянках мешканців села, які розташовані на лівому похилому березі безіменного струмка (права притока Тясмина). Приблизне поширення знахідок вздовж берега струмка — до 300-400 м.

Зальовки

Місцезнаходження ліпної кераміки доби раннього залізного віку (?) та ранньосередньовічного часу виявлене за 4 км на північний схід від села, з південної сторони дороги Зальовки — Малий Бузуків. Культурний шар зафіксовано в зрізах краю надзаплавної тераси правого берега Тясмину. Розповсюдження знахідок уздовж дороги — на 60-80 м. Визначення точних меж поселення ускладнено тим, що поверхня тераси засаджена лісом. Колекція знахідок представлена уламками ліпного посуду доби раннього залізного віку (шерехата поверхня, домішки піску в тісті) та ранньосередньовічного часу (червоно-бурого кольору, домішки крупних зерен жорстви і шамоту).

Малий Бузуків, ур.Під Старим Лісом

Поселення ранньозалізного та ранньосередньовічного часу виявлене за 2 км на південний захід від села, з південної сторони дороги Мал.Бузуків — Зальовки. Знахідки зафіксовано на площі до 4 га вздовж схилу піщаної тераси правого берега Тясмина. Вони представлені уламками стінок ліпного посуду, а також заготовкою пряслиця зі стінки ліпної посудини (рис.6,*11*).

Малий Бузуків, ур.Гнилуші

Поселення зарубинецької культури, ранньозалізного та ранньосередньовічного(?) часу розташоване на північній околиці села та за 1 км на схід від гранітного кар'єру, на правому березі р.Тясмин.

Культурний шар займає північно-східний край піщаного терасового підвищення, поверхня якого задернована і зайнята лісом. Площа розповсюдження знахідок — 50х30 м. Вони представлені уламками посуду скіфського часу, товстостінної кераміки темнокоричневого колору із значними домішками жорстви зарубинецької культури. Із часом цієї культури пов'язані знахідки уламків світлокоричневих ам-

фор рубежу ер (рис.6,*12,20,21*). Можливо, що частина ліпного посуду відноситься й до більш пізнього — раннього середньовічного часу.

Ротмистрівка-3, ур.Холодне

Поселення черняхівської культури розташоване за 5 км на південний схід від села, із західної сторони дороги Ротмистрівка — Куцівка, на обох берегах ставка.

Культурний шар на площі 3-4 га займає південний та північний схили берегів безіменного струмка (ліва притока Гнилого Ташлика — права притока Тясмина). Під час обстеження на поверхні були добре помітні місця скупчення матеріалу, які, ймовірно, можна пов'язати із залишками зруйнованих будівель. Кераміка представлена численними уламками від гончарних з шерехатою поверхнею горщиків і піфосів, а також чорно- та сіролощених мисок і глеків (рис.6,*2-4,6*).

Черкаський район

Байбузи - 9

Поселення доби бронзи(?) та зарубинецької культури розташоване за 4 км на схід від села, із західної сторони дороги Мошни — Байбузи — Старосілля.

Культурний шар площею близько 120х80 м займає останець надзаплавної тераси правого берега Ольшанки (права притока Дніпра); максимальна висота його над рівнем води — 3 м. З усіх сторін останець оточує пересохле русло річки. З поверхні та шурфів походять численні уламки ліпного посуду з грубо загладженою та лискованою поверхнею (рис.6,*13-16,18*).

Вергуни-1

Поселення доби раннього залізного віку, зарубинецької культури (?) та ранньосередньовічного часу розташоване за 3 км на південь від центра села, на лівому березі р.Тясмин.

Культурний шар займає центральну частину невисокого терасового останця на площі приблизно 100х100 м. Поверхня його сильно пошкоджена видобуванням піску. В одному з кар'єрів зафіксовано залишки заглибленої будови останньої чверті I тис. н.е. В її заповнен-

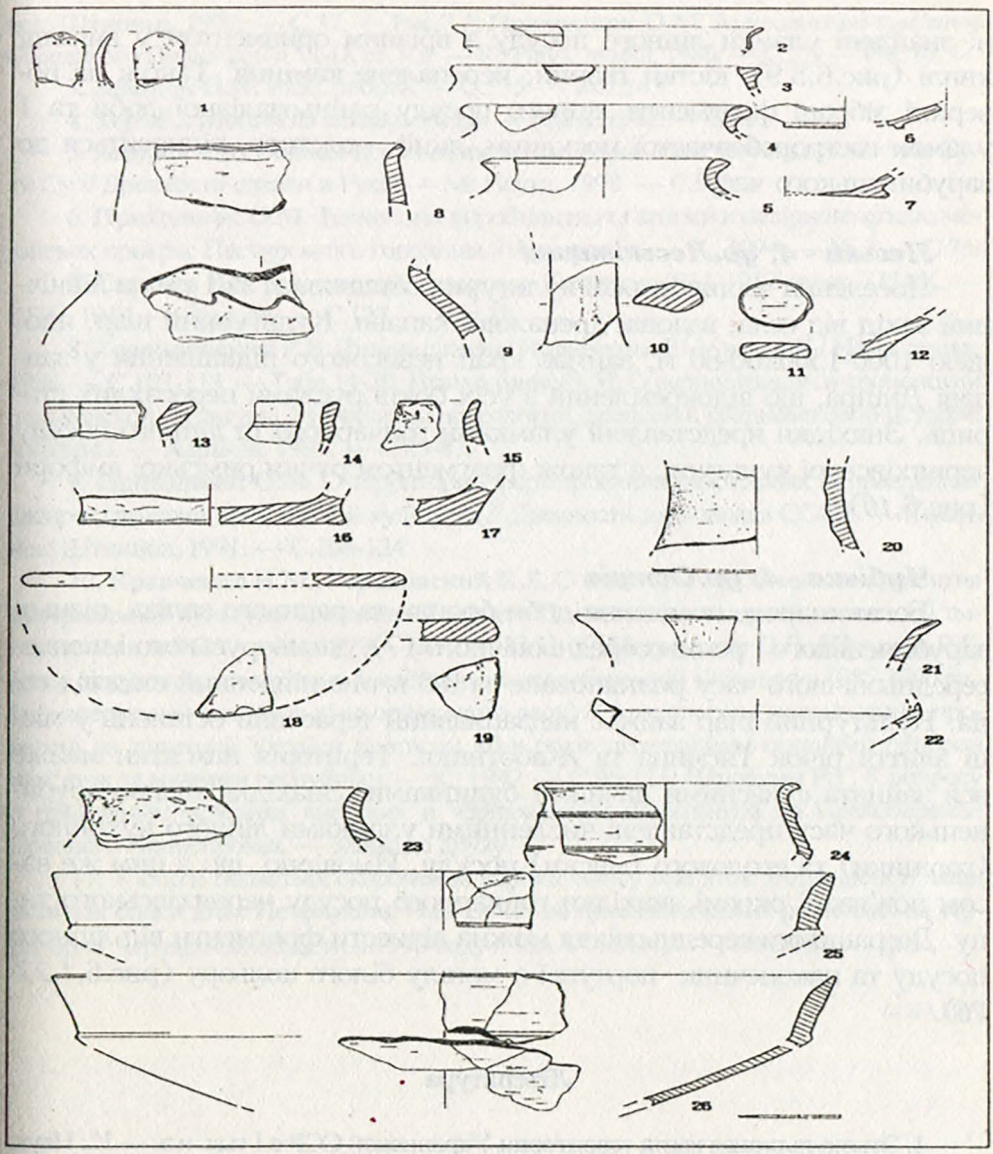

Рис.6. Знахідки з розвідок у басейні р.Тясмин:
Чубівка-4 (1, 23-26), Ротмистрівка-3 (2-4,6), Головятине (5,7), Вергуни-1 (8,9), Леськи, ур.Леськівщина (10), Малий Бузуків, ур.Під Старим Лісом (11), Малий Бузуків, ур.Гнилуші (12, 20,21), Байбузи (13-16, 18), Текліне-1 (17, 19).

ні знайдені уламки ліпного посуду з врізним орнаментом у вигляді хвилі (рис.6,8,9), кістки тварин, перепалене каміння. Також на поверхні зібрані фрагменти ліпного посуду ранньозалізної доби та 1 уламок гостроребercчастої посудини, який, можливо, відноситься до зарубинецького часу.

Леськи - 4, ур.Леськівщина

Поселення черняхівської культури розташоване за 1 км на північний захід від села, вздовж дренажної канави. Культурний шар, площею 1000-1500х60-80 м, займає край невисокого підвищення у заплаві Дніпра, що відокремлений з усіх боків руслами пересохлих стариць. Знахідки представлені уламками гончарного та ліпного посуду черняхівської культури, а також фрагментом ручки римської амфори (рис.6,*10*).

Чубівка - 4, ур.Острів

Багатошарове поселення доби бронзи та раннього заліза, пізньозарубинецького і ранньосередньовічного (?), давньоруського і пізньосередньовічного часу розташоване за 3,5 км на південний схід від села. Культурний шар займає надзаплавний терасовий останець у місці злиття річок Тясмина та Жаботинки. Територія пам'ятки майже вся зайнята сучасними дачними будинками. Знахідки пізньозарубинецького часу представлені численними уламками ліпного кухонного (горщики) та столового (миски) посуду. Ймовірно, що з цим же часом пов'язані окремі знахідки гончарного посуду черняхівського типу. До раннього середньовіччя можна віднести фрагменти від ліпного посуду та наконечник портупеї з металу білого кольору (рис.6,*1,23-26*).

Література

1. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С.85-93.

2. **Хавлюк П.И.** Раннеславянские поселения Семенки и Семчинь в Среднем течении Южного Буга // МИА. — М.: Наука, 1963. — № 108. — С.336, 340. — Рис.15,1-5; 19, 1-16; **Рафалович И.А.** Славяне VI-IX веков в Молдавии. — Киши-

нев: Штиинца, 1972. — С.37. — Рис.7,*1*; **Приходнюк О.М.** Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н.е. — К.; Наук. думка, 1980. — С.37. — Рис.16, *14*.

3. **Хавлюк П.И.** Вказ. робота. — С.335. — Рис.14,*7*.

4. **Tejral J.** Morava na sklonku antiku. — Praha, 1982. — S.93.

5. **Амброз А.К.** Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси. — М: Наука, 1998. — С.9-11.

6. **Приходнюк О.М.** Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища // Археологія. — К., 1994. — № 3. — С.75.

7. **Саханев В.В.** Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 годах // ИАК. — СПб., 1914. — Вып. 56. — С.127. — Рис.18.

8. **Терпиловский Р.В.** Ранние славяне Поднесенья III-V вв. — К.: Наук. думка, 1984. — С.107-113. — Табл.14-20; **Приходнюк О.М.** О периодизации и хронологии пеньковской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С.85-87.

9. **Приходнюк О.М.** О территории формирования и основных направлениях распространения пеньковской культуры // Древности юго-запада СССР. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С.106-124.

10. **Кравченко Н.М., Гороховский Е.Л.** О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э. // СА. — М., 1979. — № 2. — С.51-69; **Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.** Деякі підсумки археологічних досліджень на правобережній Київщині в 1985-1990 рр.: (за матеріалами пам'яток пізньоримського часу) // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С.96-111; **Шишкин Р.Г.** К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников на Правобережье Среднего Поднепровья. — Здано до друку.

11. У статті подається скорочений варіант опису пам'яток. Розширені і більш детальні описи див.: **Петраускас О.В.** Отчет об археологических разведках на территории Черкасской области в 1990 году // НА ІА НАНУ. — 1990/124. — Ф.е.

14.04.1997

© *Золотницька Т.М., Супруненко О.Б.*

ГЛИНСЬКИЙ КУРГАННИЙ НЕКРОПОЛЬ

Під час досліджень Глинського археологічного комплексу 1997-1998 рр., які вела Більська археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації південніше Великого укріплення Більського городища, було виявлено раніше невідомий курганний некрополь з похованнями пізнього етапу роменської культури та давньоруського часу, що належав населенню укріпленого центру IX-XIV ст. у складі двох городищ, острога та значного посаду площею близько 25 га (рис. 1), відомого як Глинське городище[1].

Глинський курганний могильник знаходиться за 0,5 км на південний захід від Великого городища в с.Глинське Зіньківського району Полтавської області, на схилі та краю плато мису четвертої і третьої надзаплавних терас високого берега р.Ворскла (висота над рівнем заплави 91,5 м), що примикають до зволоженого вибалку в ур.Панський ярок. Некрополь утворюють групи курганів, розділені й обмежені ярами, гребенями ерозованих у давнину невеликих мисів та підвищень, розміщені вздовж схилу високого берега в ур. Гуринівщина та Шираєве, на загальній площі близько 12 га. В меридіальному напрямку могильник має довжину 0,55 км, в широтному, вздовж схилу плато корінного берега, — 0,35 км. Він розташований в межах перепаду висот по схилах у 45 м.

Під час досліджень обстежено 294 курганні насипи висотою від 0,1 до 1,7 м при діаметрі 2,0-14,0 м, знято план могильника (рис.2). Як виявилося, у південній частині давньоруського некрополя збереглося 9 курганів скіфського часу (№№161-167, 292, 293) висотою 0,6-2,5 м та діаметром 9-20 м. Серед них — решткі найбільшого насипу (№ 167) висотою 2,5 і діаметром понад 18 м, пошкоджені грабіжниц-

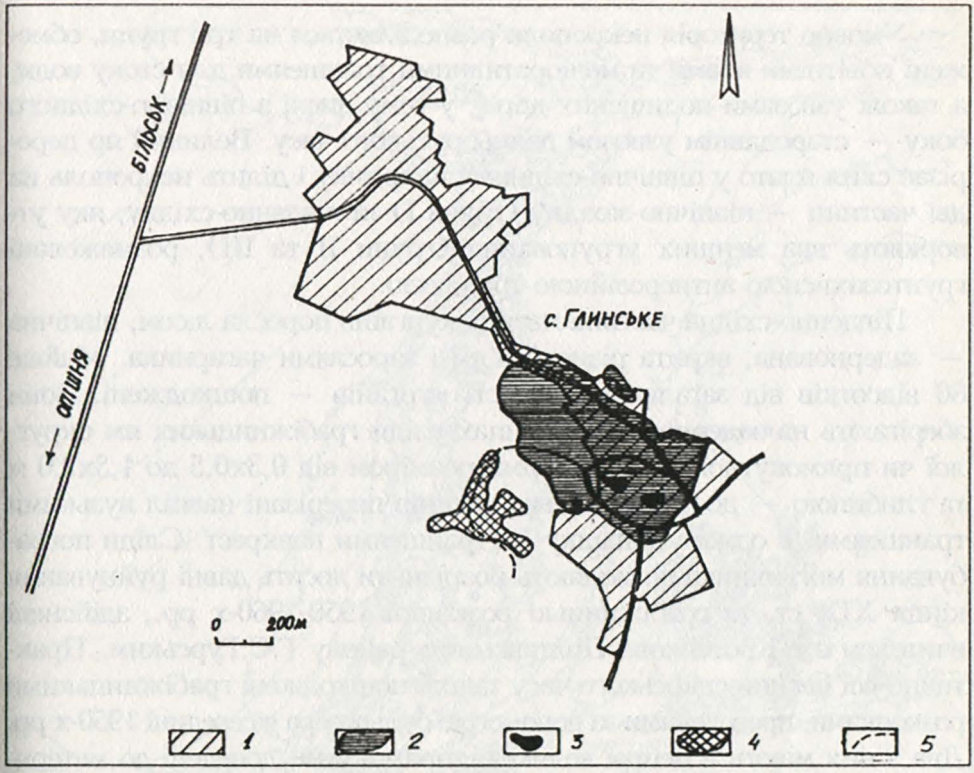

Рис.1 .Схема розташування Глинського археологічного комплексу.
1 - територія забудови села; 2 - територія посаду; 3 - городища та острог;
4 - курганний некрополь; 5 - польова дорога.

ькими пошуками і розкопками 1895 р. Останні здійснив голова Імператорської Археологічної комісії, граф О.О.Бобринський[2]. Саме з часу досліджень цього кургану і розпочалося суто археологічне вивчення старожитностей Більського городища[3]. Варто відзначити, що південна частина могильника зайняла північний край відомого поселення скіфської доби в ур.Гуринівщина-Спаське[4]. Найпівденніша ділянка роменсько-давньоруського некрополя в ур.Гуринівщина, у складі не менше 30 курганів, виявилася вщент розораною. На краю плато мису виявлено ряд окремих знахідок, пов'язаних зі знищеними похованими комплексами Глинська на Ворсклі X-XII ст. Про кілька з них йтиме мова нижче.

Умовно територія некрополя розподіляється на три групи, обмежені новітніми ярами та меліоративними траншеями для стоку води, а також узвозами полишених доріг, у тому числі з північно-східного боку — стародавнім узвозом давньоруського часу. Великий яр перерізає схил плато у північно-східному напрямку і ділить некрополь на дві частини — північно-західну (група I) та південно-східну, яку утворюють два менших угруповання (групи II та III), розмежовані грунтозахисною антиерозійною траншеєю.

Південно-східна частина масиву курганів поросла лісом, північна — задернована, вкрита різнотрав'ям і заростями чагарника. Майже 80 відсотків від загальної кількості курганів — пошкоджені. Вони зберігають на задернованих насипах сліди грабіжницьких ям округлої чи прямокутної в плані форми розміром від 0,3х0,5 до 1,5х2,0 м та глибиною — до 1,0 м. Кілька насипів перерізані навпіл вузькими траншеями, в одному випадку — траншеями навхрест. Сліди пограбування могильника дозволяють розрізнити досить давні руйнування кінця XIX ст. та грабіжницькі розкопки 1950-1960-х рр., здійснені вчителем з с.Кротенкове Полтавського району Г.С.Гурським. Практично всі насипи скіфського часу також пошкоджені грабіжницькими розкопками, проведеними за допомогою бульдозера в середині 1950-х рр. Два з них мають в центрі великі підпрямокутні, доведені до материкової основи, ями розміром до 6х8 м. З опитування місцевих жителів встановлено, що в ході цих "досліджень" виявлені два поховання скіфського часу, одне з яких — парне — супроводжувалося залізними наконечниками на списи, залізним кинджалом з антенним навершям, бронзовим люстерком, склопастовим намистом тощо.

Найбільше постраждали від діяльності грабіжників кургани у складі II-III-ї груп (до 95 %). Насипи 7 курганів повністю знівельовані в процесі пограбування. До руйнування курганів призводили також і ерозійні процеси, прокладання грунтової дороги на початку 1960-х рр. через північно-східну частину могильника, а також пливун у північній частині.

В ході обстежень досліджено 6 курганів у складі I групи насипів (№№1-6), що датуються початком XI — XII ст. Особливу увагу привертає комплекс кургану № 2/1998 р., який знаходився в централь-

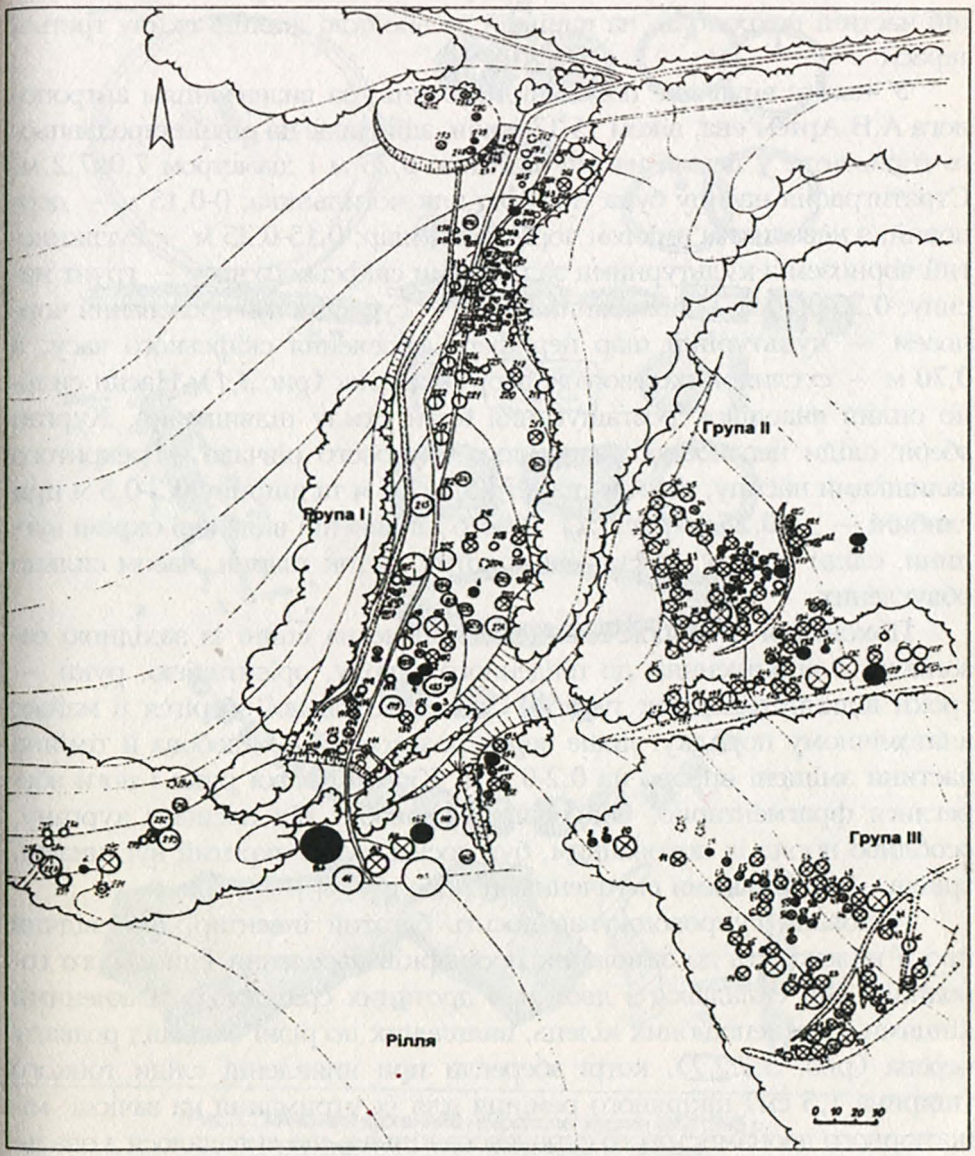

Рис.2. Глинський курганний некрополь. План.

○ - кургани; ⊗ - кургани, пошкоджені грабіжницькими ямами;

● - кургани досліджені чи розкопані грабіжниками; Ф - насипи, перерізані траншеями чи дорогами;

○ - сліди насипів курганів.

ній частині некрополя, на панівній за висотою ділянці схилу третьої тераси.

У ньому виявлене поховання дівчини, за визначенням антрополога А.В.Артем'єва, віком 15-17 років, здійснене на рівні стародавнього горизонту, у центрі насипу висотою 0,25 м і діаметром 7,0х7,2 м. Стратиграфія насипу була типовою для могильника: 0-0,15 м — дерновий, з невеликим вмістом чорнозему, шар; 0,15-0,25 м — суглинистий чорнозем з культурними залишками скіфського часу — грунт насипу; 0,25-0,70 м — похований грунт — суглинистий еродований чорнозем — культурний шар периферії поселення скіфського часу; з 0,70 м — суглинок палевого кольору-материк (рис.3,*1*). Насип сильно оплив внаслідок розташування край схилу підвищення. Курган зберіг сліди неглибокого заплилого кругового рівчака, перекритого залишками насипу, що мав діаметр 6,5х7,1 м та ширину 0,3-0,5 м при глибині — до 0,25 м (рис.3,*1*). В його заповненні виявлені окремі вуглини, сліди попелу, тріски від колотих кісток тварин, часом сильно обвуглених.

Поховання-трупопокладення здійснене на спині із західною сезонною, з відхиленням до південного заходу, орієнтацією, руки — трохи відкинуті вздовж тулуба. Скелет похованої зберігся в майже анатомічному порядку: лише череп рознесений, — лобова й тім'яна частини зміщені вправо на 0,2-0,3 м. Кістки правої руки і ноги збереглися фрагментарно. Стародавній горизонт під насипом кургану, особливо поряд із похованням, був досить густо вкритий вуглинами, зрідка — невеликими скупченнями попелу[5].

Поховану супроводжував досить багатий інвентар, що свідчив про її належність до заможних прошарків населення Глинського городища. Він складався з двох пар дротяних срібних, із зімкненими кінцями, перснеподібних кілець, виявлених по різні боки від розвалу черепа (рис. 3,*2:2,7*), котрі зберегли при виявленні сліди тонкого (ширина 1,5 см) шкіряного ремінця для їх утримання на зачісці; мініатюрного двонамистового скроневого кільця, що складалося з овальної зімкненої тонкодротяної основи з нанизаними на неї двома золотоскляними намистинами (рис. 3,*2:3*); срібної двоспіральної підвіски з тонкого дроту (рис. 3,*2:1*). Всі ці ювелірні вироби свого часу при-

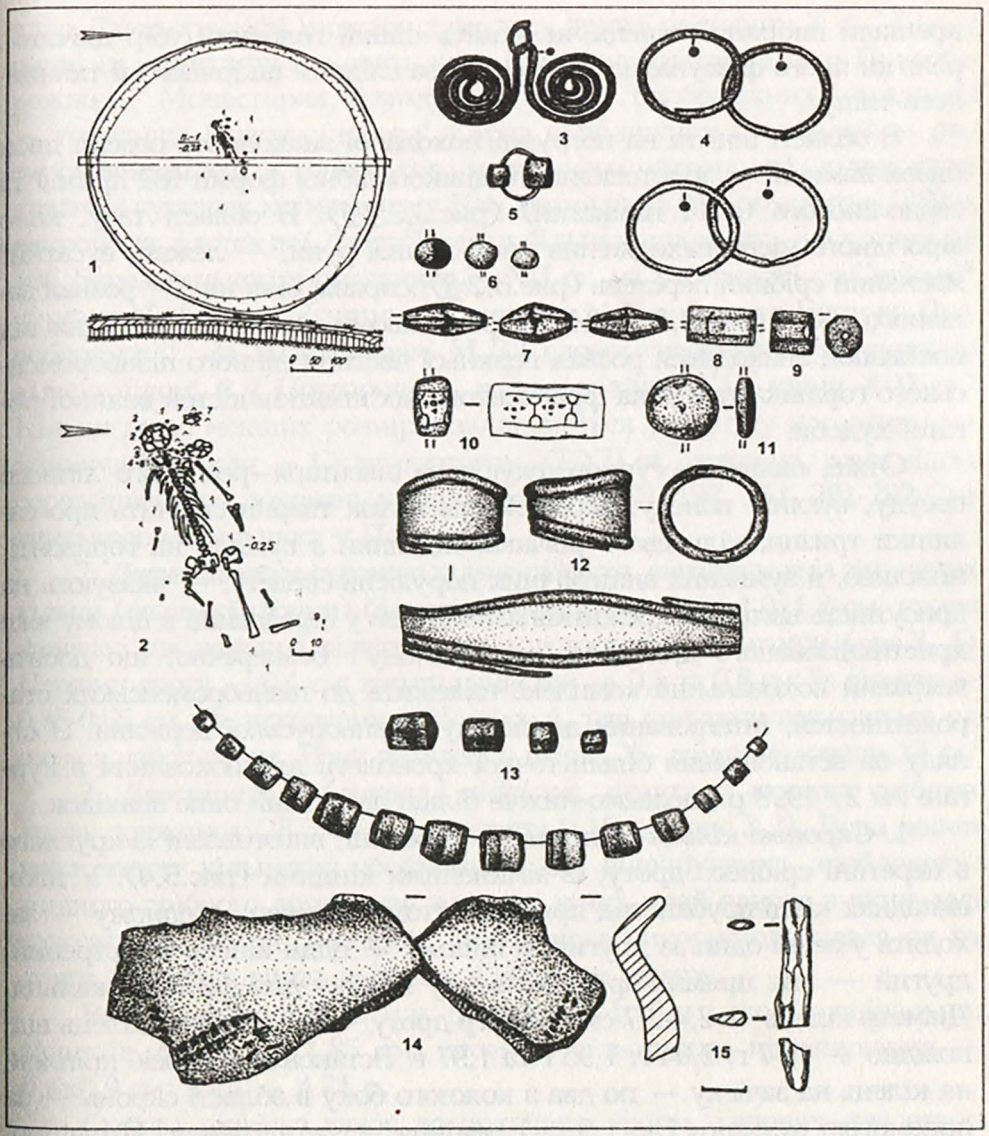

Рис.3. Глинський курганний некрополь. Курган №2/1998 р.
1 - план і перетин; 2 - план поховання; 3-15 - знахідки.

3,4,12 - срібло; 5 - білон, скло, золото; 6-11 - сердолік; 13 - скло, золото; 14 - кераміка; 15 - залізо.

крашали шкіряний вінець чи якийсь інший головний убір дівчини, решткн якого фіксувалися в головах за слідами шкіряного й тканинного тліну.

В області шиї та на погрудді похованої знаходився розсип двох низок намиста — золотоскляного діжкоподібної форми (82 прим.) та сердолікового (з 14 намистин) (рис.3,*2:4-6*). В області тазу, коло вірогідного місцезнаходження кисті правої руки, — лежав "вусатий" масивний срібний перстень (рис.3,*2:8*); справа, біля ніг, — розвал залізного ножа (рис.3,*2:9*). На стародавньому горизонті, з півдня від похованої, знаходився розвал верхньої частини ліпного пізньороменського горщика та кілька фрагментованих шматків кісток великої рогатої худоби.

Отже, наявність супроводжуючого інвентаря – розбитого ліпного посуду, вуглин, попелу, перепалених кісток тварин свідчить про залишки тризни; кільцевого рівчака, підсипки з вугілля на горизонті, можливо, й зумисних анатомічних порушень скелету, — вказують на присутність вагомих пережитків язичництва у середовищі в цілому вже християнізованого населення мікрорегіону[6]. Безперечно, що досить яскравий поховальний комплекс належить до пізньороменських старожитностей, інтегрованих до складу Давньоруської держави. З огляду на встановлення більш точної хронології для поховання в кургані № 2/1998 р., подаємо нижче більш детальний опис знахідок.

1. *Скроневі кільця* (4 прим.) — дротяні, виготовлені із круглого в перетині срібного дроту, із зімкненими кінцями (рис.3,*4*). У двох випадках кінці зрубані під прямим кутом і зімкнені, в одному — заходять у згині один за другий, в іншому — один кінець загострений, другий — має прямий зріз і незначну виямку для фіксації жальця. Діаметр кілець — 2,4-2,7 см; діаметр дроту — 0,2 см. Вага кілець відповідно — 1,77 г; 2,04 г; 1,95 г та 1,97 г. Встановлено спосіб кріплення кілець на зачіску — по два з кожного боку в області скронь — за допомогою вузького (до 1,5 см) ремінця — деталі вінця. Ймовірно, що останній входив до складу якогось більш складного тканинно-шкіряного головного убору.

Аналогічні скроневі кільця належать до досить поширених зразків жіночих прикрас загальноруського типу, вживаних на території

ядра Давньоруської держави з початку другої половини X ст.[7] Більш ранні їх прототипи походять як з городищ Дніпровського Правобережжя — Монастирка, Григорівка[8], так і з Лівобережних комплексів — городища Новотроїцького[9]. Серед найближчих паралелей — ряд скроневих кілець з Гочевського курганного некрополя[10], кількох поховань в курганах могильника у Кам'яному на Пслі[11], поховання 1889 р. некрополя літописної Лтави[12], серед більш віддалених — кургану № 106 Березовецького могильника X-XII ст. на узбережжі оз.Селігер[13], кургана № 4 біля м.Ягнятина та кургану № 7 поблизу с.Буки на Правобережжі[14]. За визначенням М.В.Сєдової, перснеподібні скроневі кільця відомі й у Новгороді — в шарах кінця XI - кінця XIII ст.[15] Кільця дещо менших розмірів залишаються у вжитку населення межиріччя Ворскли — Сули протягом XI-XII ст., зокрема, вони відомі серед інвентаря поховань у курганах №№ 63, 197, 251, 281-282 Снітинського могильника у Посуллі[16].

2. *Двонамистове скроневе кільце-підвіска*, виготовлене із зімкненого кільця (овальної форми) білонового дроту розміром 1,0x1,3 см, на яке нанизані дві невеликі діжкоподібні золотоскляні намистини (рис.3, *5*). Перетин дроту — 0,1 см; висота намистин — 0,5 та 0,8 см; їх діаметр — 0,45-0,65 см. За знахідками у Новгороді, такі прикраси вважаються одними з найстаріших. Вони виявлені у шарах X - другої половини XI ст.[17]

3. *Двоспіральна (очкова) підвіска*, зігнута зі шматка срібного дроту довжиною 28,5 см та діаметром 0,15 см (рис.3,*3*). Вона доповнена зверху кільцевою обоймочкою для підвішування, зробленою з тоншого срібного дроту; має зімкнені кінці, край одного з яких ледь заходить за інший. Імовірно, що підвіска використовувалася як головна прикраса вінця, вміщена в уборі по центру.

Висота підвіски — 2,0 см; ширина — 4,15 см; діаметр спіральних завитків дроту — 1,85 см; розміри кільця для підвішування — 0,6x0,9 см; вага — 4,71 г.

Очкова підвіска тяжіє до архаїчних форм, типових для старожитностей кола Гапонівського і Козіївського скарбів[18], які дослідники пов'язують з пам'ятками колочинської культури. Глинська знахідка впритул підходить до регіону з концентрацією скарбів антів I та II груп, приховування яких дослідники пов'язують з часом не пізніше

другої половини VII ст.[19] Вигини спинки підвіски, стрімкий вертикальний, вузький проміжок між спіралями, значно менша його висота за давніші прототипи, свідчать про пізніший час виготовлення цієї прикраси. Відома лише поодинока знахідка такої підвіски X-XI ст. з комплексу пам'яток Ратського городища[20], що додає шансів унікальності глинській знахідці. Цікаве припущення В.В.Приймака про наявність у складі сіверянських племен Дніпровського Лівобережжя, насамперед, межиріччя Ворскли — Сули, нащадків місцевого колочинського населення[21], яке, можливо, зберегло певні традиції щодо виготовлення прикрас. Підвіску даного типу можна розглядати і як своєрідний давній амулет-оберіг[22], що підтверджує живучість стародавніх язичницьких вірувань у середовищі тої частини населення, яка прийняла нову релігію — християнство[23]. В такому разі підвіска належить до числа місячно-сонячних оберегів, відомих у Середньому Подніпров'ї ще за доби середнього бронзового віку[24].

4."*Вусатий*" *срібний перстень* (рис.3,*12*), щиток якого виконаний із розклепаного у тонку платівку шматка круглого дроту діаметром до 0,35 см. У чотирьох місцях перстень має сліди пайки для закріплення рухомих елементів. Кінці дроту загострені. Поверхня щитка неорнаментована, з потертостями.

Висота — 2,1 см; діаметр — 2,4 см; внутрішній діаметр 1,8-1,9 см відповідає сучасному розміру 18,5.

"Вусаті" персні — досить характерний тип прикрас населення роменської культури[25], — відомі за знахідками одного з новотроїцьких скарбів[26], курганів №№ 106 та 128 Гочевського некрополя, в одному з курганів у Кам'яному[27], а також поховальних пам'ятках радимичів на Брянщині[28], Кабанських курганів у Волго-Клязьминському межиріччі[29]. У Новгороді латунний перстень цього типу виявлений у шарі 20-50-х рр. XI ст.[30] В межах Полтавщини — пониззі Ворскли — це перша така знахідка, яка відзначається масивністю і досить значною вагою — 16,75 г.

Цікаво, що перстень знаходився осібно від інших речей поховального комплексу і лежав втоптаним у стародавній грунт у вертикальному положенні. Склалося враження вміщення його до поховання одним із родичів як останнього дарунку померлій. У будь-якому разі ця

прикраса не належала до особистих речей похованої.

5. *Намисто сердолікове* (рис.3,*6-11*). Низка у складі 14-ти намистин, сильно потертих, частина — зі сколами від порівняно довготривалого використання. Складається з:

а) кулястої форми намистин (5 прим.) висотою 0,45-0,75 см і діаметром 0,6-0,8 см, менші з яких мають невелике сплющення за висотою (рис.3,*6*); діаметр каналу отвору, свердленого з двох боків — 0,10-0,17 см; намистини виготовлені з прозорого сердоліку червоно-жовтуватого кольору;

б) призматичних 10-гранних намистин (2 прим.) висотою 0,9 і 1,5 см, шириною 0,8-1,0 см, товщиною 0,80-0,85 см (рис.3,*8-9*); діаметр каналу отвору, свердленого аналогічно, — 0,10-0,15 см; виготовлені з такого ж за кольором та червоно-коричневого сердоліку;

в) намистини біпірамідальної форми, 14-гранні (5 прим.); висота 1,7-1,9 см; ширина 0,7-1,0 см; товщина 0,7-0,9 см (рис.3,*7*); діаметр каналу отвору — до 0,10-0,20 см; три намистини виготовлені з прозорого сердоліку описаної тональності, дві — темночервоного з коричнюватим відтінком, менш прозорого;

г) монетоподібної намистини (1 прим.), круглої в плані форми, у вигляді сплющеного циліндра, зі зрізаними під кутом торцевими гранями (рис.3,*11*); висота — 0,45 см; діаметр — 1,7 см; намистина має вісьовий поперечний канал отвору, свердлений з двох боків, діаметром в 0,14 см; матеріал виготовлення — оранжево-червоний прозорий, так званий, східний, сердолік;

д) намистина циліндричної діжкоподібної видовженої форми (1 прим.) зі світло-червоного до жовтого кольору прозорого сердоліку, з гладенькою відшліфованою поверхнею, на якій гравіюванням нанесений візерунок, заповнений білою пастою (рис.3,*10*). Поверхня сильно потерта, але малюнок легко читається: дві поперечні тонкі лінії по краях, між якими вписані колонки з напівов і з'єднуючих їх поздовжніх ліній, прямокутна чарунка між котрими вміщує стилізоване зображення прямого хреста, виконане в середохресті круглою цяточкою, а на кінцях хреста — трикутничками, зверненими вершинами в різні боки.

Сердолікове намисто більшості зазначених типів належить до числа датуючих речей у складі комплексів курганних поховань Се-

реднього Подніпров'я X-XI ст.[31] Аналогічні й подібні намистини виявлені у численних похованнях на Лівобережжі, насамперед, у Гочевських курганах[32], де з дев'яти відомих низок намиста частіше зустрічаються більш пізні — біпірамідальні[33]. Найбільша низка сердолікового намиста з кургану № XXXVIII нараховує 11 намистин[34]. Відоме сердолікове намисто і в складі скарбів, зокрема біля с.Воробйовка-Друга у Посейм'ї[35]. У Липінському курганному некрополі X-XI - першої половини XII ст. в Курському Посейм'ї, у 26 похованнях із 70 (розкопки П.І.Засурцева), виявлені сердолікові намистини; в 11 похованнях, як більш ранніх, так і пізніших, сердолікові намистини переважали, а їх загальна кількість в курганах не перевищувала 10[36]. Отже, набір намистин з глинського кургану № 2 слід вважати далеко не ординарним, особливо зважаючи на вартісний бік справи, адже відомо, що таке намисто досить часто виступало і своєрідним еквівалентом грошей[37].

Згадаємо аналогію монетоподібній намистині з Полтавщини — монетовидну, за визначенням Ю.Ю.Моргунова, підвіску з кургану № 63 Снітинського некрополя, датовану серединою - другою половиною XI ст. Ще одна монетоподібна намистина із сердоліку кавказького чи кримського походження знайдена на Старокиївській горі, біля Десятинної церкви при розкопках М.К.Каргера 1939 р. і належить до більш раннього часу[38].

На думку фахівців, сердолікове намисто надходило на Русь — призматичне — у X-XI ст., біпірамідальне — в кінці XI-XII ст.[39] Ці прикраси вважаються здебільшого предметами східної торгівлі[40]. Як стверджує М.Д.Полубояринова, сердолікове намисто потрапляло до Східної Європи з Індії через Середню Азію — Поволжя[41], де головним перевалочним пунктом на шляху імпорту прикрас виступав Булгар[42]. Далі шлях його просування здебільшого обмежувався суходільним торговим коридором — Булгар-Київ[43], що проходив через басейн Верхнього Псла і Гочевський археологічний комплекс[44]. Тож, імовірно, по локальному відгалуженню цього шляху, що вів на Середню і Нижню Ворсклу, і могли надійти до Глинського ці сердолікові намистини в кінці IX - середині XI ст. Факт довгого використання деяких з них (призматичні, монетоподібна) може свідчити про досить знач-

ний проміжок часу, відведений на збирання комбінованої низки прикрас, який охоплював одне чи два покоління. Вирізняється у згаданій низці циліндрична намистина з християнською символікою, яка відмінна від індійських за кольором матеріалу, його більш світлими тонами і технікою виготовлення. За подібними за формою неорнаментованими намистинами із малоазійського сердоліку, знайденими у кочівницьких похованнях та катакомбах Дмитрівського некрополя (тип 62)[45], вона, скоріше за все, є продукцією візантійських провінційних майстерень.

6. *Золотоскляне діжкоподібне намисто* (82 прим.), що складало повну низку. Намистини різних розмірів належали до взірцевого набору, складеного виробником чи торговцем[46]. Як відомо, такі намистини виготовлялися шляхом заливки двома шарами рідкого скла тонкого листочка золотої фольги, зігнутою рурочкою[47]. Золотоскляне намисто отримало широке розповсюдження на території Русі ще до початку XII ст.[48], а його індивідуальне виробництво існувало вже у X ст., серійне — з другої половини XI ст.[49]. Глинський набір складається з намистин із прозорого, рідше — з фіолетовим відтінком, скла. Висота намистин — від 0,4 до 1,0 см; діаметр — від 0,40 до 1,25 см; діаметр широкого отвору — 0,2-0,6 см (рис.3,*13*).

Золотоскляне намисто належить до найпоширенішої категорії інвентаря поховальних комплексів давньоруського населення X-XII ст. Знахідки його неодноразово траплялися в некрополях межиріччя Ворскли і Сули. Назвемо Снітин, Кам'яне[50], Ніцаху[51], Полтаву[52], Гочевський могильник[53] та інші. Так, у Гочевому, з 360 курганів тільки 9 не містили намиста[54], 22 комплекси з Липінського некрополя засвідчували популярність таких прикрас[55], яких у кожному з поховань налічувалося від 1-4 до 10. Цікаво, що в Гочевських курганах набори у складі понад 40 одиниць виявлені у 15 низках з 38 випадків, поховання кургану LXIV містило 112 намистин[56]. Глинський набір належить до кола найбагатіших, підкреслюючи соціальний ранг померлої та її належність до представників старої родо-племінної аристократії.

Золотоскляне намисто мало візантійське походження[57]; виробництво його пов'язують із південними провінціями імперії та Сірією. З огляду на наявність значних мас намистин на некрополях вздовж

водних шляхів, зокрема, відомого річкового Волга-Ока-Снова-Тускар-Сейм[58], традиційною вважається думка щодо надходження намиста дніпровським водним маршрутом з Візантії. Ю.Л.Щапова припускає для більш північних районів Посейм'я і Подесення, що найголовнішим джерелом надходжень досить коштовного імпортного намиста був також і Волзький торговий шлях та суходільний — Булгар-Київ[59]. Та у випадку з Глинським некрополем взірцевий набір золотоскляного намиста міг потрапити на Ворсклу ближче до середини XI ст. водним відгалуженням Дніпровської торгової магістралі.

7. *Уламок залізного ножа* з прямою спинкою та уступом в основі черенка (рис.3,*15*). За фрагментами встановлена довжина уламка — 4,8 см; ширина леза — 0,9 см; товщина леза — 0,35 см; товщина черенка — 0,2 см. Належить до групи типових малих ножів пізнього етапу роменської культури - давньоруського часу[60].

8. *Фрагменти* верхньої частини *ліпного горщика* (4 прим.) з трохи відігнутим коротким вінцем, округлим тулубом, прикрашеного по зрізу вінця ледь помітними косими відбитками гусеничного штампу, у верхній частині плічок — рядом зигзагоподібних відбитків гусеничики, місцями здвоєних (рис.3,*14*). Поверхня горщика загладжена, черепок має вторинний випал у вогнищі. Реконструйований діаметр вінця не перевищує 16,0 см.

Серед аналогічних зразків посуду пізньороменського часу знахідка має схожість з верхніми частинами ліпних посудин з поселення у Городному[61], городищ Курган біля с.Волинцеве[62] та с.Зарічне[63]. Аналогічні горщики з подібною орнаментацією виявлені при розкопках Великого Глинського городища, посаду літописної Лтави, де вони траплялися у найпізніших комплексах середини-другої чверті XI ст. За типологічно-хронологічною схемою роменських старожитностей О.В.Сухобокова, горщик належить до найпізніших форм ліпної кераміки, що побутували разом з кружальним посудом київських типів на початку - у першій половині XI ст.[64], і можливо, доживали як архаїзми у побуті місцевого населення серед кружального посуду до середини XI ст.

Як вже зазначалося, поховання з кургану № 2, орієнтоване в західному секторі, є досить виразним показником кризи язичницької

ідеології, пов'язаної із забороною на тілоспалення нової київської влади, яка впроваджувалася навіть на окраїнах Русі[65]. Такі свідчення початкового етапу християнізації сільського населення найбільш віддалених окраїн, зокрема південного сходу києво-руських земель, вже потрапляли в поле зору дослідників[66]. Наявність перснеподібних скроневих кілець, золотоскляного й сердолікового намиста, перстнів різних типів відзначена для більш ніж 30 поховальних комплексів межиріччя Ворскли і Сули[67]. Як зазначає Є.О.Шинаков, цей набір прикрас став одним із варіантів типового комплексу гарнітуру етнографічного поховального вбрання і зачіски сіверянок кінця X - середини XII ст.[68]. "Сіверянські" етновизначальні комплекси, частина елементів з яких сягає корінням до старожитностей роменської культури, у повністю сформованому вигляді з'являються не раніше рубежу X-XI ст., тобто тоді, коли сіверянська політична організація і єдність відходили в минуле. Тому своєрідними реліквіями серед прикрас виступають давні за типом очкова підвіска і "вусатий" перстень. У найбільш повному вигляді і досить стійко сіверянські комплекси прикрас побутують у "гніздах" пам'яток Середнього Псла до середини XI ст., звідки розповсюджуються на Середню і Верхню Ворсклу[69] — чи не останній оплот культурних традицій місцевого населення, інкорпорованого до складу централізованої держави. За наявністю серед інвентаря поховання ліпної роменської кераміки, що обмежує верхню дату[70] глинського кургану, час його спорудження, найімовірніше, визначається кінцем першої чверті — серединою XI ст.

Важливими для порівняння з глинськими є матеріали також окраїнного північного Кемського некрополю Нікольське III у Білозеррі, куди золотоскляне і сердолікове намисто могло надходити різноманітними шляхами. При розкопках курганів №№ 9 (поховання 1), 10, 13 (поховання 2), 16 (поховання 1), 33 (поховання 2) виявлені численні прикраси загальноруських типів, комплекти, в тому числі зразкові (вдвоє менші за глинські), золотоскляного намиста, сердолікові намистини, перстнеподібні скроневі кільця, хрестики-тільники, а також срібні монети-денарії Девентера, єпископ Бернольд (1027-1054), Євера, горцог Ордульд (Отто) (1059-1071), Майнца, архієпископ Лупольд (1051-1059) та ін.[71] Ці матеріали, можливо, навіть із деяким

запізненням від Глинського некрополю, чітко фіксують час поширення аналогічних прикрас, збільшення обсягів торгових операцій за їх участю, саме до середини XI ст.

Поховальний комплекс, який є важливим індикатором орієнтації торгових зв'язків ворсклинських сіверян, досить чітко вписується у схему вже визначених джерел надходження імпортних прикрас та інших товарів[72], пов'язаних із функціонуванням економічно важливих торгових шляхів — Дніпровського і Булгар-Київ[73]. Разом з тим, він дає підстави для позначення торгових шляхів регіонального й місцевого рівня в басейні Ворскли[74], а саме — річкових та суходільних, що повинно ще стати об'єктом наукового вивчення. Найголовнішими, на наш погляд, були регіональне ворсклинське відгалуження Дніпровського торгового шляху, яке давало можливість купцям з Візантії і місцевим торговцям обминути центральні райони Середнього Подніпров'я і Київ на шляху до верхів'їв Ворскли, Псла і Сейму, верхньої частини басейну Сіверського Дінця тощо; суходільний відрізок цього ж шляху від гирла Ворскли до її витоків і витоків ін. приток, а також місцеві — суходільні шляхи з басейну Верхнього Псла, від Гочевських городищ до верхів'їв Ворсклиці і далі, — до Ніцахи, Журавного, Глинського, Лтави, вздовж правого берега Ворскли і, можливо, більш вигідний — від Зеленогайського комплексу по Пслу, Сироватці і протоках до Боромлі, далі по Ворсклі, пов'язані з Правобережжям Дніпра через Переволочинську переправу і включені до водної мережі шляху цього ж напрямку та Дніпровського шляху "із варяг в греки", вигідні для східної і південної торгівлі. Не слід применшувати значення й східного відгалуження ворсклинського шляху — вздовж Котелевки-Мерло-Мерчика-Уди на Донецьке городище, який пов'язував населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця з південною межею роменського світу[75]. Глинський археологічний комплекс був розташований майже поряд зі стиком всіх цих шляхів, тому мешканці городищ і селищ Глинської долини сповна користувалися плодами торгівлі.

Певним підтвердженням східних зв'язків Глинського із салтівським алано-болгарським населенням Хозарського каганату є й деякі окремі знахідки, виявлені на зруйнованій південній частині курганного

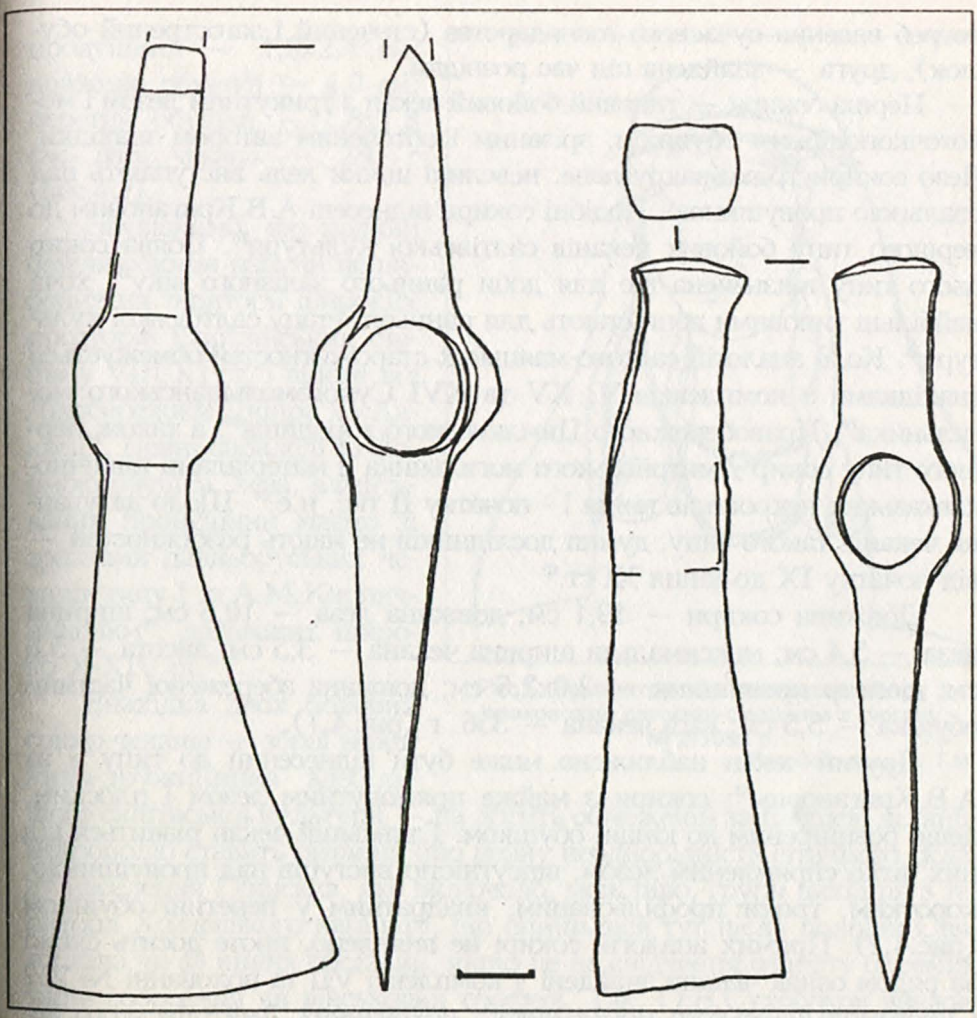

Рис.4. Глинський курганний некрополь, ур.Гуринівщина. Сокири-чекани. Залізо.

могильника, в ур.Гуринівщина. Тут на вузькій смузі розораної тераси корінного берега, крім кількох кулястої форми та біпризматичної сердолікових намистин, вінця кружального горщика XII ст., трапилися дві залізні бойові сокири (рис.4). Перша з них виявлена випадково 1972 р. місцевим жителем В.Д.Міщенком, пристосована ним до

потреб ведення сучасного господарства (сточений і загострений обушок), друга — знайдена під час розвідки.

Перша сокира — типовий бойовий чекан з трикутним лезом і молоточкоподібним обушком, зрізаним і обточеним автором знахідки. Лезо сокири трохи закруглене, невеликі щічки ледь виступають над овальною провушиною. Подібні сокири віднесені А.В.Кригановим до першого типу бойових чеканів салтівської культури[76]. Поява сокир цього типу відзначена ще для доби раннього залізного віку[77], хоча найбільш типовими вони стають для раннього етапу салтівської культури[78]. Коло аналогій салтово-маяцьких старожитностей обмежується знахідками з комплексів V, XV та XVI Сухогомольшанського могильника[79], Правобережного Цимлянського городища[80], а також першого типу сокир Дмитріївського могильника й матеріалами північнокавказьких некрополів кінця I - початку II тис. н.е.[81] Щодо датування чеканів такого типу, думки дослідників не мають розбіжностей — від початку IX до кінця XI ст.[82]

Довжина сокири — 19,1 см; довжина леза — 10,6 см; ширина леза — 5,4 см; максимальна ширина чекана — 3,5 см; висота — 5,6 см; діаметр провушини — 2,0x2,6 см; довжина збереженої частини обушка — 5,5 см; вага чекана — 356 г (рис.4,*1*).

Другий чекан наближено може бути віднесений до типу 2 за А.В.Кригановим[83]: сокири з майже прямокутним лезом і плоским, дещо розширеним до кінця, обушком. Глинський чекан різниться від них чітко спрямленим лезом, відсутністю виступів над провушиною, коротким, трохи профільованим, квадратним у перетині обушком (рис.4,*2*). Прямих аналогій сокирі не виявлено, проте досить схожі за рядом ознак чекани знайдені у комплексі VII та похованні № 252 Сухогомольшанського могильника[84], похованнях Дмитріївського археологічного комплексу (тип II за С.О.Плетньовою), серед випадкових знахідок на Харківщині[85], у Саркелі[86]. С.А.Плетньова вважає наявність квадратного обушка ознакою більш раннього за хронологією типу чеканів[87], датуючи побутування таких сокирок від початку IX до початку X ст.[88]

Довжина сокири — 14,7 см; довжина леза — 8,4 см; ширина леза — 3,4 см; максимальна ширина сокири — 2,8 см; діаметр овальної

провушини — 1,8х2,3 см; довжина обушка — 4,0 см; перетин обушка — 1,8х1,8 см; вага чекана — 280 г (рис.4,*2*).

Зауважимо, що подібні бойові сокири набули поширення на території широких просторів Євразійських степів у VIII-XI ст. і відомі від Лівобережжя Дніпра до Хакасії[89]. Певні паралелі за формою обушка, леза, влаштування провушини маємо зі зразками давньоруських чеканів типу I за А.М.Кирпичниковим[90], датованих широко X-XIV ст.[91]

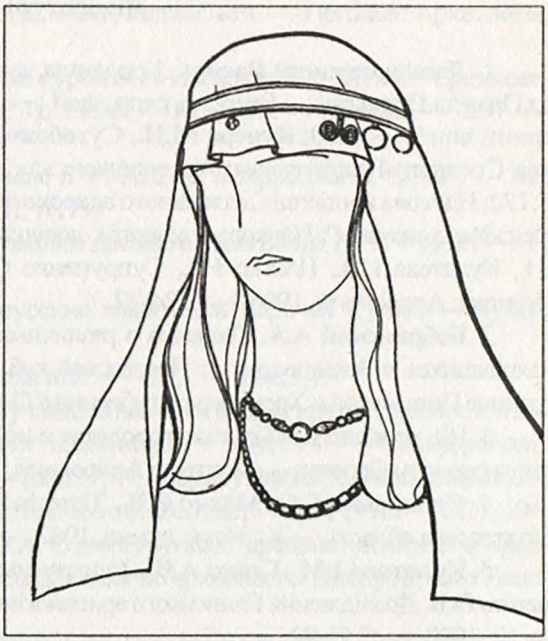

Рис.5. Реконструкція головного убору з прикрасами дівчинки-сіверянки з кургану № 2/1998 р.
Рис. Золотницької Т.М.

Знахідка двох бойових сокир-чеканів — зброї вершника-дружинника здебільшого салтівської культури — на досить обмеженій за площею ділянці некрополю ставить питання про певну неоднорідність етнічного складу населення Глинська, яке включало, можливо, групи вихідців з території Хозарського каганату, що опинилися тут після походів Святослава чи за інших обставин, якщо це не свідчення імпорту окремих типів озброєння чи військових трофеїв. Так, О.В.Сухобоков вважає очевидним існування у складі сіверян етнічних компонентів салтівської культури, зокрема, аланів-асіїв, що мали давні традиції осілості й землеробства[92] і, вірогідно, були християнізовані[93].

Безперечно, подальше археологічне вивчення Глинського курганного некрополя матиме істотні перспективи і проллє світло на хід ряду історичних процесів у ворсклинському степовому прикордонні на півдні Русі.

Література

1. **Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип.9. — С.50; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.170; Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу": Наукова концепція, довідки, матеріали, проекти / Золотницький Б.І., Кулатова І.М., Пасько Н.І., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Шрамко Б.А. — Полтава: Археологія, 1996. — С.24-27.

2. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК 1895 г. — СПб.,1897. — С.125-128.

3. Від редколегії // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.9-10.

4. **Сидоренко Г.О, Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. —К.: Наук. думка, 1982. — С.48.

5. **Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Дослідження Глинського археологічного комплексу // АВУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.91-92.

6. **Толочко П.П.** Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." / ТД. — Чернигов, 1988. — С.12; **Сухобоков О.В.** К характеристике могильника у с.Каменное // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С.99.

7. **Орлов Р.С.** Школы художественной металлообработки "Русской земли" и племенные украшения // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К.: Наук. думка, 1987. — С.228-230.

8. **Петрашенко В.А.** До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі - України. — К.: Київ. Акад. Євробізн., 1994. — С.182-183. — Рис. 12, *13*.

9. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — Рис.13; 16,*1*.

10. **Моця А.П., Халиков А.Х.** Булгар-Киев: Пути, связи, судьбы. — К., 1997. — С.58, 130-131. — Рис.23, *4-5*; 61, *2-3*.

11. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — К.: Наук. думка, 1992. — С.178, 179. — Рис.33; 34, *20-21, 24*.

12. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ.семінар / ТД. — Полтава, 1990. —

С.43-44. — Рис.2; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.92. — Рис.87,*3*.

13. **Успенская А.В.** Березовецкий курганный могильник X-XII вв. // Средневековые древности Восточной Европы: Тр. ГИМ. — М., 1993. — Вып.82. — С.97. — Рис.8.

14. **Седов В.В.** Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — С.201. — Табл.XXVII, *18,19*.

15. **Седова М.В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — М.: Наука, 1981. — С.13,15. — Рис.3,*11*.

16. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.75. — Рис.22,*12-14*.

17. **Седова М.В.** Ювелирные изделия... — С.13. — Рис.3,*4*.

18. **Корзухина Г.Ф.** Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.6. — С.607, 639. — Табл.17; 49; **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С.11, 194, 238. — Рис.19,*4-14*; 59,*2*; **Щеглова О.А.** О двух группах "древностей антов" в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990.

19. **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад... — С.108, 129.

20. **Енуков В.В.** К вопросу о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.194-195; **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Основные направления торговых связей Курской земли в X-XIII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. — Курск, 1996. — С.16.

21. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.31-40; **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад... — С.108; **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава-Суми, 1997. — С.19.

22. **Моця А.П.** Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К.: Наук. думка, 1987. — С.74-75; **Артеменко И.И., Моця А.П.** Боги созданы людьми. — К.: Политиздат, 1989. — С.157.

23. **Толочко П.П.** Задачи историко-археологического изучения Южной Руси. — С.12.

24. **Березанская С.С.** Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наук. думка, 1972. — С.225-226. — Табл. XXIV, XXV.

25. **Шинаков Е.А.** "Восточные территории" Древней Руси в конце X - начале

XIII вв.: (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.85, 86. — Рис.2,*2*.

26. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. — С.26. — Рис.15,*3*.

27. **Седов В.В.** Восточные славяне... — С.211. — Табл.XXXVII, *12,13*; **Сухобоков О.В.** К характеристике могильника у с.Каменное. — Табл.XIX, *32*.

28. **Седов В.В.** Восточные славяне... — С.221. — Табл.XLVII, *13*.

29. Там само. — С.233. — Табл. LIX, *22*.

30. **Седова М.В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода... — С.130. — Рис.45, *23*.

31. **Моця А.П.** Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — К.: Наук. думка, 1990. — С.80-82. — Табл.6.

32. **Моця А.П., Халиков А.Х.** Булгар-Киев... — С.58. — Рис.23, *15*.

33. **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Основные направления торговых связей... — С.20, 25-26. — Рис.2, *7-8*.

34. Там само. — С.27.

35. **Ширинский С.С.** Разведки в Курской области // АО 1968 г. — М.: Наука, 1969. — С.68-69.

36. **Енуков В.В.** К вопрому о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследования археологических памятников лестостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.193-195; **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.24.

37. **Стародубцев Г.Ю.** О некоторых аспектах торговых связей населения Верхнего Псла в X-XII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. — Курск, 1996. — С.10.

38. **Моргунов Ю.Ю.** Летописный город Кснятин и его некрополь // КСИА. — М., 1991. — Вып.205. — С.39-43; **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.75. — Рис.22,*6*; Церква Богородиці Десятинна в Києві / Наук. ред. Толочко П.П. — К.: АртЭк, 1996. — Каталог. — С.171. — № 67.

39. **Равдина Т.В.** Погребения с древнерусскими сребренниками // СА. — М., 1979. — № 3. — С.97, 98.

40. **Фехнер М.В.** К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Очерки истории русской деревни X-XIII вв.: Тр. ГИМ. — М., 1959. — Вып.33. — С.152-156.

41. **Полубояринова М.Д.** Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. — М.: Наука, 1991. — С.106-111; **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.23.

42. **Моця А.П., Халиков А.Х.** Булгар-Киев... — С.10.

43. Там само. — С.90-137.

44. Там само. — С.130-135; **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.24-26.

45. **Плетнева С.А.** Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.216, 261. — Рис.84, *22*; **Плетнева С.А.** На славяно-

хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — С.120, 122. — Рис. 67, *62*.

46. **Щапова Ю.Л.** Византия и Восточная Европа. Направления и характер связей в IX-XII вв. (по находкам стекла) // Византия и Средиземноморье. Славянский мир. — М.: Наука, 1991. — С.159-160; **Лихтер Ю.А., Щапова Ю.Л.** Гнездовские бусы: По материалам раскопок курганов и поселения // Смоленск и Гнездово: (К исто-рии древнерусского города). — М.: Наука, 1991. — С.259-260.

47. **Щапова Ю.Л.** Византия и Восточная Европа... — С.157-158.

48. Там само.

49. **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.24.

50. **Моргунов Ю.Ю. Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской обл. // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.276; **Сухобоков О.В.** К характеристике могильника у с.Каменное. — Табл.XIX, *31*.

51. **Городцов В.А.** Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда // Тр.XII АС. — М., 1905. — Т.1. — С.126, 127; **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.187-188.

52. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — С.92. — Рис.87.

53. **Самоквасов Д.Я.** Дневник раскопок в окрестностях с.Гочева. — М., 1915; **Его же**. Атлас Гочевских древностей. — М., 1915. Окремі знахідки золотоскляних намистин виявлені також у зруйнованому курганному могильнику на північ від городища у Старих Санжарах (Решетняках) в 1982 р. та на схилах мису з Новосанжарським городищем.

54. **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.25.

55. Там само.

56. Там само. — С.26.

57. **Щапова Ю.Л.** Византия и Восточная Европа... — С.157.

58. **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — С.26, 29.

59. **Щапова Ю.Л.** Византия и Восточная Европа... — С.172-173.

60. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья: (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.123. — Рис.60, *3-5*.

61. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.186. — Рис.38, *29*.

62. **Приймак В.В.** Роменська культура... — Табл. 9, *1*; 10, *2-3*.

63. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского лесостепного Левобережья... — С.79. — Рис.47, *2*.

64. **Сухобоков О.В.** Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I - початку II тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2. — С.60. — Рис.1.

65. **Толочко П.П.** Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К.: Наук. думка, 1987. — С.74; **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли... — С.19-20.

66. **Макаров Н.А.** Население русского Севера в XI-XIII вв.: По материалам могильников Восточного Прионежья. — М.: Наука, 1975. — С.30-31; **Сухобоков О.В.** Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I - початку II-го тис. н.е.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С.36.

67. **Шинаков Е.А.** "Восточные территории" Древней Руси... — С.86.

68. Там само. — С.91-92.

69. Там само. — С.92.

70. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - початку IX ст. — Суми, 1994. — С.15-16.

71. **Макаров Н.А.** Население русского Севера в XI-XIII вв. — С.146-154, 156, 201, 202, 204. — Табл. XVI, XVII, XIX-XX.

72. **Рыбаков Б.А.** Путь из Булгара в Киев // МИА. — М.: Наука, 1969. — № 169. — С.194-195; **Рыбина Е.А.** Из истории южного импорта в Новгороде // СА. — М., 1971. — № 1. — С.260-264; **Рыбина Е.А.** Торговые связи Новгорода X-XV вв. по археологическим материалам: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1972. — С.7-14; **Толочко П.П.** Про торгові зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII-X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С.3-11.

73. **Толочко П.П.** Торговля древнего Киева // Новое в археологии Киева. — К.: Наук. думка, 1981. — С.357, 360-361, 365; **Толочко П.П.** Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1976. — С.172; **Моця А.П., Халиков А.Х.** Указ. соч. — С.180.

74. **Шинаков Е.А.** Указ. работа. — С.83. — Рис.1; **Енуков В.В., Щавелев С.П.** Указ. работа. — Рис.1.

75. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.20-21. — Рис.1; Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.14.

76. **Крыганов А.В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по м-лам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.103-104.

77. **Мерперт Н.Я.** О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — М., Л., 1951. — Вып. 36. — С.24; **Ковач Л.** Вооружение венгров — обретателей родины: сабли, боевые топоры, копья. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1981. — С.11.

78. **Плетнева С.А.** От кочевий к городам // МИА. — М.: Наука, 1967. — № 142. — С.142.

79. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во

ХГУ, 1985. — С.117, 118. — Рис.8,*25*; 9,*20*; **Крыганов А.В.** Вооружение и войско... — С.102. — Рис.3, *11-12*.

80. **Плетнева С.А.** Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.148. — Рис.36, *33*.

81. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.74-75. — Рис. 35, *1*; **Ковалевская В.Б.** Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.272. — Рис.94, *5,45,155*.

82. **Плетнева С.А.** Салтово-маяцкая культура. — С.148. — Рис. 36; **Ковалевская В.Б.** Указ. работа. — С.272. — Рис.94, *152*.

83. **Крыганов А.В.** Указ. работа. — С.104.

84. Там само. — С.102. — Рис.3,*16*; **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — С.119.

85. **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.272. — Рис.105, *2*; **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.74-76. — Рис. 35, *2*.

86. **Артамонов М.И.** Саркел — Белая Вежа // МИА. — М., Л., 1958. — № 62. —Т.1. — С.43. — Рис.29,*4*.

87. **Плетнева С.А.** Салтово-маяцкая культура. — С.74.

88. Там само. — С.148.

89. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.130, 148, 166, 170, 272. — Рис. 24, *42*; 36, *33-34*; 52, *118, 121*; 55, *60-61*; 94, *155,170*.

90. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени // САИ. — М., Л.: Наука, 1966. — Е 1-36. — С.36; **Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.** Вооружение // Древняя Русь: Город, село, замок. — М.: Наука, 1985. — Табл.127.

91. Там само. — С.310.

92. **Сухобоков О.В.** Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України. ... — С.36.

93. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.269-270.

13.12.1998

© *Ткаченко О.М.*

ЛЕМЕШІ ВІД ПЛУГА В ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Серед численних знахідок, виявлених на середньовічних пам'ятках Середнього Подніпров'я і пов'язаних із сільським господарством, особливе місце займають робочі наконечники орних знарядь. Саме вони є важливим джерелом для вивчення рівня розвитку землеробства у східних слов'ян. В археологічній колекції Полтавського краєзнавчого музею зберігається чотири таких наконечники. Виявлені вони ще на початку XX ст., але місце знахідки довгий час вважалося невідомим. Лише при порівнянні їх розмірів із описами подібних знарядь в "Каталозі археологічного відділу музею" вдалося з'ясувати походження трьох знахідок. Як свідчить запис в "Каталозі...", вони були придбані В.М.Щербаківським у вересні 1916 р. разом з колекцією залізних виробів (свердла, сокири, фрагменти петлі до одвірку, цвяха, двох наконечників списів та вістря дротика), знайдених в селі Ліплявому Золотоніського повіту Полтавської губ. "на церковном поле на берегу протока Днепра, вымытые, очевидно, половодьем"[1].

Напевне, ці речі були виявлені на місці давньоруського городища чи його посаду, що знаходився на південний захід від села, на мису надзаплавної тераси лівого берега, котра глибоко врізалася в долину Дніпра[2]. В.М.Щербаківський, який в 1913-1914 рр. проводив тут розкопки давньоруського курганного могильника, відзначав, що це городище "щороку навесні знищується під час повені, бо стоїть над самим рукавом Дніпра[3]".

Наконечники орних знарядь, знайдені поблизу с.Ліплява, досить масивні, широкі та важкі. Найбільший з них (ПКМ 180/2, А.180/2) (рис. *1*) має клиноподібну форму, довжина його — 30,0 см; середня ширина втулки — 14,0 см; найбільша ширина — 18,5 см; довжина

втулки — 9,0 см. Лопать у поздовжньому перетині відігнута в бік втулки. Втулка поступово розширюється до зворотнього боку знаряддя. В поперечному розрізі вона має овальну форму. Коли ріжучі леза знаряддя спрацювалися, коваль по краях, на лицьовому боці, приварив дві пластини. Спочатку була приварена пластина зліва, потім — справа.

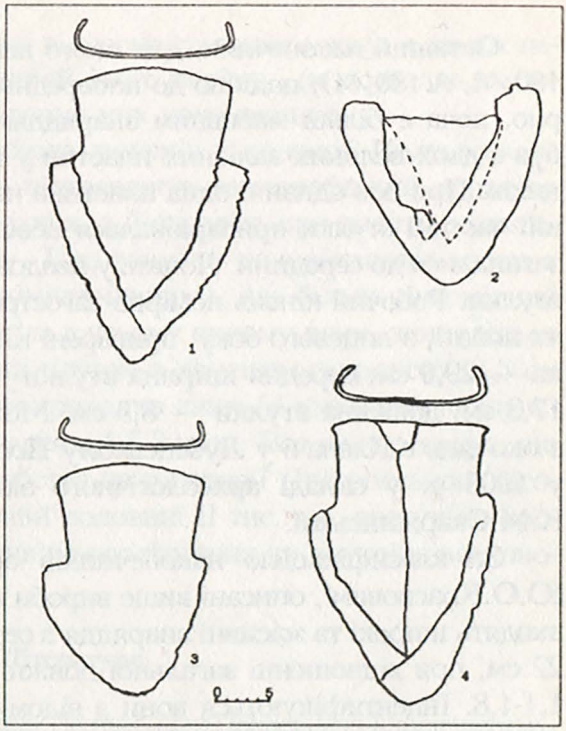

Рис. Лемеші до плуга.
Залізо. 1-3 (с. Ліплява). Зі збірки ПКМ.

Друга знахідка (ПКМ 180/3, А.180/3) представлена лише фрагментом наконечника орного знаряддя — його лопатевою частиною (рис.,2). За розмірами та технікою виготовлення вона дещо схожа з лопатевою частиною попереднього наконечника, відрізняючись більшою спрацьованістю та помітною правою асиметрією. Крім того, під час ремонту з правого боку було приварено дві широкі пластини, — на зовнішній та внутрішній стороні, а з лівого — лише одна на внутрішній стороні. Довжина фрагмента — 20,7 см; ширина — 18,5 см.

Третій, найменший із наконечників (ПКМ 180/1, А. 180/1), виготовлений із одного шматка заліза (рис. ,3). Для кращого з'єднання з полозом краї втулки, як і в першого знаряддя, загнуті до середини. Більш ширша по краю втулка поступово звужується до леза. У поздовжньому розрізі лопать відігнута в бік втулки; робочий кінець злегка закруглений. Звертає також на себе увагу права асиметрія виробу. Загальна довжина — 23,5 см; середня ширина втулки — 13,0 см; найбільша ширина — 15,0 см; довжина втулки — 9,8 см.

Останній наконечник, для якого невідоме місце знахідки (ПКМ 180/4, А.180/4), подібно до попереднього, також має праву асиметрію, хоча є більш масивним знаряддям (рис.,*4*). Виготовлений він був з двох великих залізних пластин у вигляді прямокутних трикутників. При їх з'єднанні одна пластина накладалася на іншу, а у верхній частині втулки приварювалася невелика платівка. Борти втулки загиналися до середини. Лопать у поздовжному перетині загнута в бік втулки. Робочий кінець помірно загострений. Втулка пряма. На краях лопаті, з лицевого боку, приварені пластини. Довжина наконечника — 29,0 см; середня ширина втулки — 13,5 см; ширина лопаті — 17,3 см; довжина втулки — 8,5 см. Можливо, наконечник походить з околиць с.Клепачі у Лубенському Посуллі, а до колекції надійшов у 1906 р. у складі археологічного зібрання Круглицького музею К.М.Скаржинської.

За класифікацією наконечників орних знарядь, розробленою Ю.О.Красновим[4], описані вище вироби належать до IV групи. До неї входять широкі та масивні знаряддя з середньою шириною втулки 12-22 см, при відношенні загальної довжини до найбільшої ширини — 1,1-1,8. Індентифікуються вони з відомими за етнографічними матеріалами робочими наконечниками плугів, так званими лемешами.

Симетричні лемеші від плугів досить часто зустрічаються на археологічних пам'ятках півдня Київської Русі. Так, вони були виявлені під час розкопок на Дівич-горі, Райковецькому городищі, поблизу с.Городище та в ін. місцях[5]. Датуються вони часом існування поселень, де були знайдені, — X-XIII або XI-XIII ст. Масивні наконечники, подібні до симетричного лемеша з Ліплявого, набувають поширення лише в XII ст.[6]

Лемеші з невеликою правою асиметрією О.В.Чернєцов датує XIV-XVI ст.[7] Але поява їх припадає на кінець домонгольського періоду (Княжа гора, Колодяжинське городище). Ці наконечники були краще пристосовані до перевертання грунту, а їх форма виявилася перехідною до асиметричного лемеша українського етнографічного плуга XVII-XIX ст.

Отже, описані вище три асиметричних наконечники можна датувати XIII-XVI ст. Відносно консервативна техніка виготовлення леме-

шів, використання їх на протязі відносно тривалого часу, а також недостатнє вивчення старожитностей цього періоду, не дозволяє звузити хронологічні рамки побутування цих наконечників.

Таким чином, невелика збірка лемешів у колекції Полтавського краєзнавчого музею не лише підтверджує землеробський характер населення Середнього Подніпров'я, а й свідчить про досить розвинену культуру обробітку грунту. Так, завдяки використанню плуга в грунті швидше проходять біохімічні процеси, йде більш рівномірний розподіл вологи, повітря та тепла в усьому орному шарі, знищуються бур'яни. Крім того, при оранці плугом з лемешем шириною 18,5 см ділянки площею в 1 га селянин проходив лише 54 км, а при використанні рала цей шлях збільшувався в 1,5-2 рази. Все це переконує, що рівень продуктивності землеробства на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя у першій половині II тис. н.е. поступово зростав, не зважаючи на дію зовнішньополітичних та внутрішньоекономічних факторів.

Література

1. Каталог Археологічного відділу Полтавського Природничо-Історичного музею Полтавського губернського земства. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1913-1920-ті рр. // Ф ПКМ. — Т.2. — Арк.74. — №№ 2968-2970.

2. **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.331-332.

3. **Щербаківський В.** Ліплявський могильник: (попереднє звідомлення) // Niderluv sbornik. — Obzor praehistorickэ. — R.IV. — Praha, 1929. — S.339.

4. **Краснов Ю.А.** Опыт построения классификации пахотных орудий // СА. — М., 1978. — № 4. — С.98-113.

5. **Довженок В.Й.** Землеробство Древньої Русі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С.39,41,48,75. — Рис.14, *3-4*; 15, *1*; 16, *5-6*.

6. **Чернецов А.В.** Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. — М., 1976. — Вып.146. — С.35.

7. Там само. — С.34.

01.11.1998

© *Осадчий Є.М.*

СЛІДИ ПОГРАБУВАННЯ XVII ст. В КУРГАНІ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У липні 1993 р. на території Зеленогайського археологічного комплексу проводила дослідження Дніпровська давньоруська експедиція Інституту археології НАН України (керівник — П.М.Покас). Метою робіт було здійснення охоронно-рятувальних заходів на території курганного могильника давньоруського часу. Досліджувалися насипи курганів, що були зруйновані при насадженні лісу або пошкоджені дорогою.

При розкопках одного з курганів (№ 35), що знаходився на південно-західній окраїні могильника, в насипу виявлено яму грабіжницького ходу, а східна пола кургану була знищена прокладанням дороги.

Давньоруський курган мав висоту близько 0,70 м, діаметр — 6,50 м. Насип складався з невеликого прошарку дерну та світлого піску. Розкопки проводилися на знос з однією бровкою, орієнтованою в меридіальному напрямку. В розрізі насипу чітко виділялося чорноземне заповнення грабіжницького ходу. Діаметр його ями становив до 0,70 м, глибина — 1,0 м. Яма була впущена в північну полу кургану під кутом 60-65°. При повному дослідженні насипу виявилося, що грабіжники не досягли своєї мети. Давньоруське поховання залишилося неушкодженим. Це була невелика овальна яма західної орієнтації, довжиною 1,10 м та глибиною — 0,30 м. У заповненні поховальної ями виявлено два фрагменти кружальної кераміки XI-XII ст. та сильно корозований залізний ніж з прямою спинкою. Слідів кістяка не зафіксовано. Зважаючи на невеликі розміри поховання, можна припустити, що воно належало немовляті, кістки якого не збереглися.

У заповненні грабіжницького ходу, а також на поверхні насипу виявлені вуглини. Ймовірно, що це були залишки багаття, яке розводилося на кургані з метою освітлення ходу, або ж для обігрівання чи приготування їжі. Про останнє свідчить факт знахідки у верхній частині ями грабіжницького ходу розвалу димленої кружальної чорнолискованої миски XVII ст. На дні ходу виявлено мідну монету.

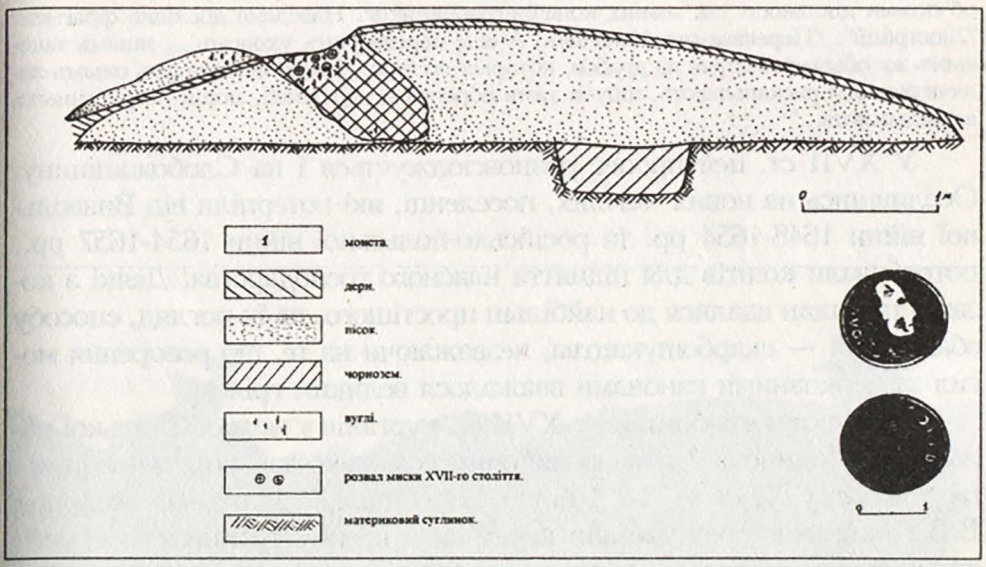

Рис. Зеленогайський курганний некрополь. Курган № 35. Схема перетину кургану та мідний солід Речі Посполитої 1659-1666 рр.

Після її реставрації з'ясувалося, що це польська монета, яка мала в Україні загальновживану народну назву — "боратинка". "Боратинки", або соліди, карбувалися в Речі Посполитій з 1659 по 1666 рр. — за проектом Т.Л.Боратіні. На аверсі монети розміщено профіль короля Польщі Яна Казиміра та напис латиною по колу "IOAN CAS REX", на реверсі — герб Польщі "Орел". На жаль, через погану збереженість монети її дату визначити не вдалося.

Карбування "боратинок" в Речі Посполитій здійснювалося через брак монетного срібла. Соліди дуже часто зустрічаються на Правобережжі і Лівобережжі України, входять до складу рядових скарбів. Вони були чи не наймасовішою дрібною монетою грошового обігу третьої чверті XVII ст. На території Слобожанщини "боратинки" зустрічаються порівняно рідко.

Спираючись на орієнтовну дату карбування монети, можна припустити, що грабіжники — це вихідці з Правобережжя, які входили до складу перших переселенців і в 1655 р. заснували м.Суми неподалік від Зеленогайського археологічного комплексу.

Процес пограбування курганів починається ще в XVI ст. на землях, що знаходилися на кордоні між Річчю Посполитою та Великим Московським князівством, на практично не заселених землях Сіверщини'. Про це свідчить "Люстрація Канівського староства" за 1552 р., в якій згадується велика кількість городищ і селищ, що стали

об'єктами діяльності так званих копачів-грабіжників[2]. Наведемо дослівно фрагмент "Люстрації": "Переказа отъ Копачевъ. А еще переказуютъ уходомъ ... инымъ таковымъ же обычаем копачи из драбов, которых по городищамъ и селищамъ онымъ ходячи могилы раскапываютъ, ищучи тамъ оброчей и перстеней, мощи погребенныхъ выкидываютъ..."[3]

У XVII ст. цей процес розповсюджується і на Слобожанщину. Оселившись на нових землях, поселенці, які потерпіли від Визвольної війни 1648-1654 рр. та російсько-польської війни 1654-1657 рр., потребували коштів для підняття власного господарства. Деякі з козаків та міщан вдалися до найбільш простішого, на їх погляд, способу збагачення — скарбошукацтва, незважаючи на те, що розорення могил за церковними канонами вважалося великим гріхом.

Знахідки пограбованих у XVII ст. курганів у межах Сумської області не поодинокі. Назвемо ще один комплекс давньоруського кургану початку XI ст. — № 1 біля с.Щербинівки, де під час розкопок В.В.Приймака серед уламків кераміки в насипу трапився фрагмент кружального димленого горщика другої половини XVII-XVIII ст.[4]

Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що орієнтовна дата пограбування кургана — 60-70-ті рр. XVII ст. Цікаво, що ще в XVI ст. у Посуллі займалися скарбошукацтвом польсько-литовські грабіжники[5].

Література

1. **Супруненко О.Б.** Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: Мли наук. конф., присвяч. 900-річчю Вира-Білопілля. — Білопілля, 1994. — С.61.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч.7. — Т.II. — С.46.
3. Там само. — С.45-46.
4. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава-Суми, 1997. — С.28.
5. **Супруненко О.Б.** Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI-XVII ст. // КСП. — Полтава, 1994. — Вип.2. — С.133-134.

01.09.1998

ІСТОРІОГРАФІЯ

На звороті:
На розкопках курганів в Оксютинцях. 1888 р.
Справа наліво: Самоквасов Д.Я., Бранденбург М.Ю. та Завитневич В.З.

Фото зі збірки Роменського краєзнавчого музею.

© *Супруненко О.Б.*

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В.Г.ЛЯСКОРОНСЬКОГО В ПОСУЛЛІ

Найвідомішим вихованцем лубенського археологічного осередку, що склався на базі Музею К.М.Скаржинської і активно здійснював польові дослідження в кінці XIX ст. у Нижньому й Середньому Посуллі[1], виявився уродженець м.Золотоноші на Полтавщині ***Василь Григорович Ляскоронський*** (1859-1928)[2]. Майбутній визначний український археолог, історик і нумізмат був *улюбленим учнем Ф.І.Камінського* — фундатора осередку та хранителя круглицького музею в околицях Лубен[3] ще з часу навчання в Лубенській гімназії та археолого-краєзнавчому гуртку при цьому закладі[4].

Якщо учень Ф.І.Камінського краєзнавець К.П.Бочкарьов від початку власних наукових студій орієнтувався педагогом на вивчення історичних старожитностей литовсько-польської доби, то пошукові здібності В.Г.Ляскоронського направлялися фундатором музею на обстеження укріплених пам'яток Посулля різних епох, насамперед городищ, валів, майданів і курганів, що витікало з головних дослідницьких завдань, поставлених III археологічним з'їздом[5]. В.Г.Ляскоронський дійсно показав себе вправним "розвідником", який вже в гімназичні, а потім університетські роки обходив та об'їздив значну частину Лубенського повіту, досяг гирла Сули і межі з Чернігівською губернією.

Користування колекціями Лубенського музею К.М.Скаржинської, його книгозбірнею підготувало гімназиста до вступу на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, а сприяння Ф.І.Камінського допомогло близько познайомитися з В.Б.Антоновичем, який і став провідником ученого до великої науки[6].

Розглядаючи *ранній період наукової діяльності* В.Г.Ляскоронсь-

кого[7], слід зважити на те, що значна частина його пройшла під впливом контактів з представниками лубенського археологічного осередку, які, в свою чергу, зумовили й головні напрямки наукових досліджень зрілого вченого[8]. Щоразу повертаючись у своїх наукових студіях до рідної Полтавщини, літописної "Украйни" на межі давньоруських земель[9], В.Г.Ляскоронський спирався ще на юнацькі враження від археологічних розвідок по берегах Сули, перші самостійні обстеження[10] і наукові роботи[11].

Археологічні розвідки дослідника варто аналізувати в контексті діяльності саме лубенського археологічного осередку, з яким В.Г.Ляскоронський співпрацював у 1880 - на початку 1890-х рр., і роботи якого продовжував до середини 1890-х рр. Тому ранній період наукових досліджень найвідомішого вихованця Ф.І.Камінського обмежений 1899 р. — етапним моментом його наукової біографії — часом захисту дисертації у Київському університеті[12] (рис.1). Відстежені за епістолярією, публікаціями та згадками в біографічних документах дані[13] дозволяють окреслити певне коло пам'яток, які вивчалися тоді В.Г.Ляскоронським.

Після вступу до університету В.Г.Ляскоронський щорічно приїздив на літні вакансії до Лубен, де брав *участь у дослідженнях Ф.І.Камінського* курганів на Лисій Горі, в ур.Замок (1881-1883 рр.), обстежував береги річок, урочища й укріплення в Лубенському повіті[14]. Часом він використовував надану К.М.Скаржинською бричку для своїх археолого-топонімічних розвідок. Такі обстеження були продовжені й у 1888-1891 рр., свідченням чого є передані до Лубенського музею К.М.Скаржинської матеріали відкритого ним поселення доби бронзи-початку I тис. н.е. поряд з лісом Трембача біля с.Піски Лубенського пов.[15], представлені 50 уламками ліпного та кружального посуду[16]. Крім того, орнаментовані фрагменти ліпного посуду доби пізнього неоліту-бронзи були виявлені В.Г.Ляскоронським біля сс.Вісачки (ур.Маляриха), Гінці, Засулля та Солониця Лубенського пов.[17] на "піщаних кучугурах" лівобережжя Сули[18].

Одна з перших наукових робіт В.Г.Ляскоронського присвячена опису й *інтерпретації майданоподібних споруд* на узбережжі р.Оржиця, поблизу маєтку М.Г.Скаржинського в с.Онушки Лубенського

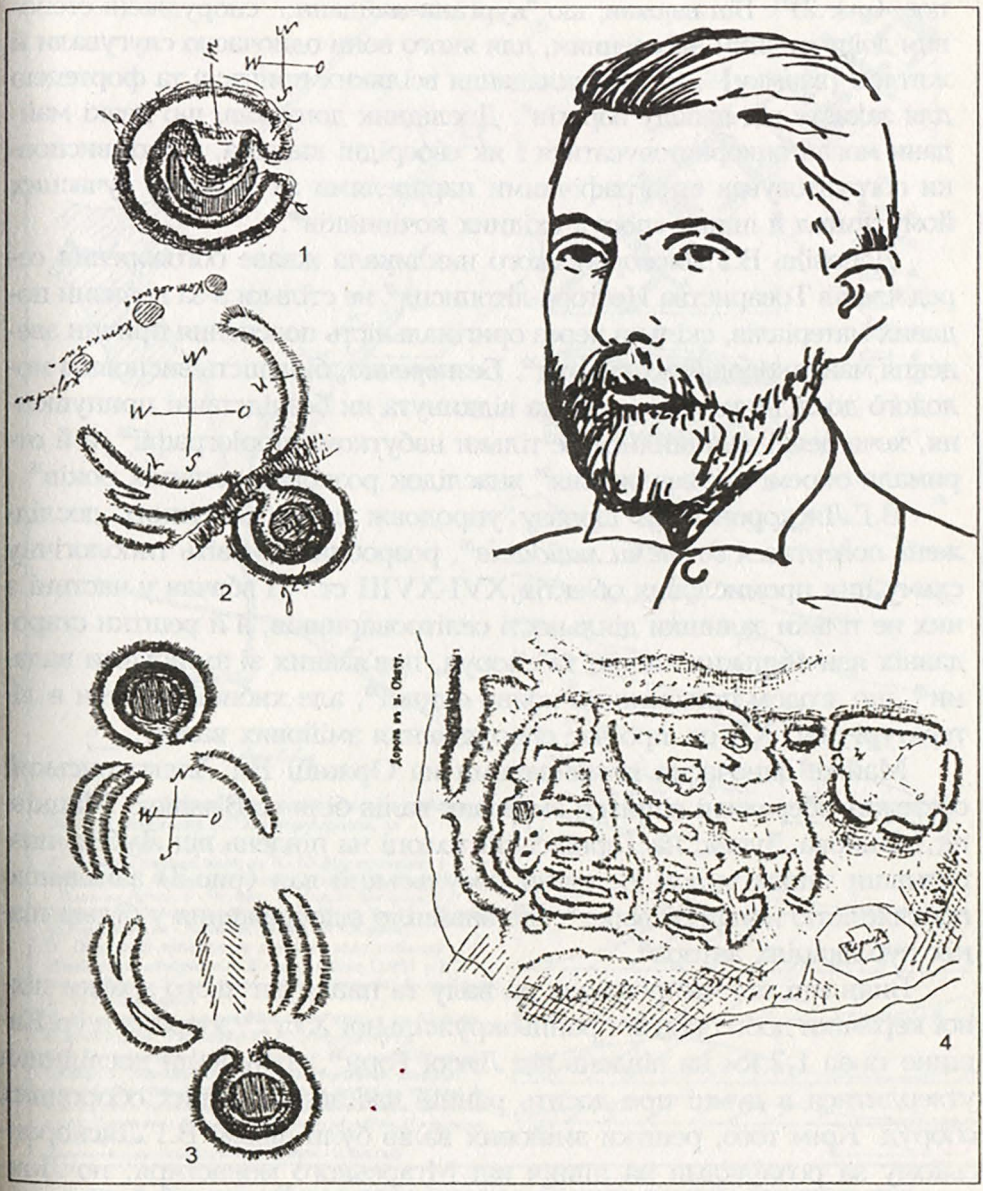

Рис.1. **В.Г.Ляскоронський (1859-1928).** За фото кін 1890-х рр. Рис. Г.П.Грибан.

Рис.2. **Майдани Посулля** за В.Г.Ляскоронським.

1 - хут.Багалі біля Жовніна; 2 - хут.Майорщина біля Пирятина; 3 - околиці Пирятина; 4 - Сенча, ур.Замок — літописне м.Синець.

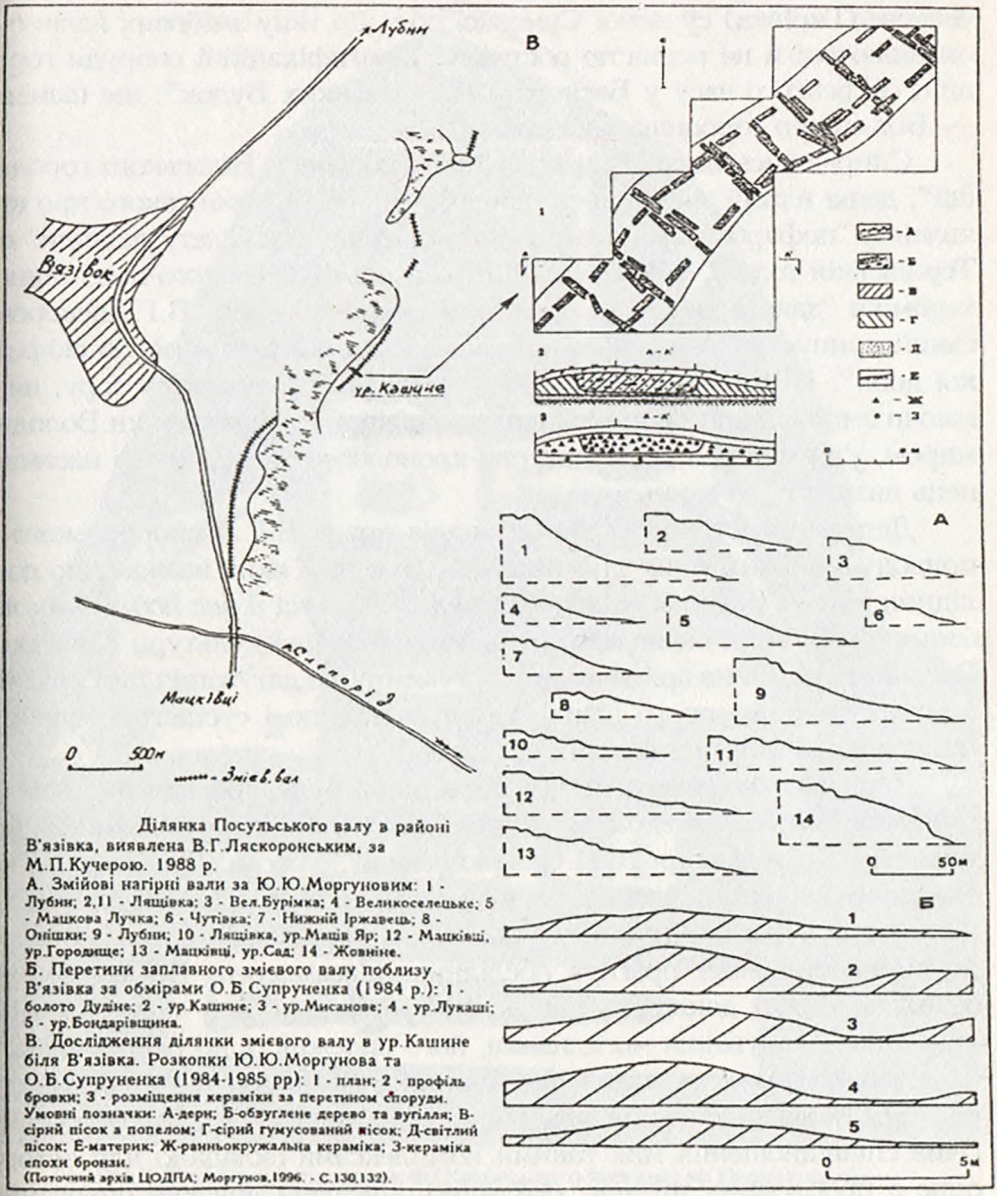
пов. (рис.2)[19]. Він вважав, що "кургани-майдани... споруджені степовим доісторичним населенням, для якого вони одночасно слугували й житлом [взимку].., місцем складання всіляких припасів та фортецею для захисту від нападу ворогів". Дослідник допускав, що деякі майдани могли використовуватися і як своєрідні капища, а свої висновки обгрунтовував етнографічними паралелями за формою сучасних йому жител й інших споруд східних кочівників[20].

Доповідь В.Г.Ляскоронського викликала жваве обговорення серед членів Товариства Нестора-літописця[21] не стільки з-за новизни поданих матеріалів, скільки через оригінальність пояснення причин зведення майданоподібних споруд[22]. Безперечно, більшість висновків молодого дослідника з часом була відкинута як безпідставні припущення, хоча деякі залишилися не тільки набутком історіографії[23], а й отримали окремі підтвердження[24] внаслідок розкопок останніх років[25].

В.Г.Ляскоронський щоразу упродовж своїх наступних досліджень повертався *до теми майданів*[26], розробивши навіть типологічну схему цих промислових об'єктів XVI-XVIII ст.[27], і вбачав у частині з них не тільки залишки діяльності селітроварників, а й рештки стародавніх язичницьких капищ та споруд, пов'язаних зі змійовими валами[28], що згодом призвело до появи єдиної[29], але хибної гіпотези в літературі поч. XX ст. про час спорудження змійових валів[30].

Майже одночасно із майданами на Оржиці В.Г.Ляскоронський обстежив збережені відрізки змійових валів біля сс.В'язівок, Мацківці, Мацкова Лучка, на Тернівській толоці на південь від Лубен, позначивши таким чином Великий посульський вал (рис.3) загальною протяжністю понад 80 верст[31], що знайшло відображення у більш пізніх публікаціях автора[32].

Виявлені під час розвідок на валу та навкруги нього зразки ліпної кераміки доби бронзи і ранньокружальної X ст.[33], зокрема в ур.Кашине та за 1,2 км на південь від Лисої Гори[34], спонукали дослідника утвердитися в думці про досить ранній час зведення цих оборонних споруд. Крім того, рештки змійових валів були відомі В.Г.Ляскоронському за розвідками на північ від Мгарського монастиря, по Лохвицькій дорозі біля с.Тишки[35]. Пізніше цей перелік у Посуллі доповнився свідченнями про аналогічні споруди поблизу сучасного с.Шев-

Ділянка Посульського валу в районі В'язівка, виявлена В.Г.Ляскоронським, за М.П.Кучерою. 1988 р.

А. Змійові нагірні вали за Ю.Ю.Моргуновим: 1 - Лубни; 2,11 - Ляшівка; 3 - Вел.Бурімка; 4 - Великоселецьке; 5 - Мацкова Лучка; 6 - Чутівка; 7 - Нижній Іржавець; 8 - Онішки; 9 - Лубни; 10 - Ляшівка, ур.Машів Яр; 12 - Мацківці, ур.Городище; 13 - Мацківці, ур.Сад; 14 - Жовніне.

Б. Перетини заплавного змієвого валу поблизу В'язівка за обмірами О.Б.Супруненка (1984 р.): 1 - болото Дудіне; 2 - ур.Кашине; 3 - ур.Мисанове; 4 - ур.Лукаші; 5 - ур.Бондарівщина.

В. Дослідження ділянки змієвого валу в ур.Кашине біля В'язівка. Розкопки Ю.Ю.Моргунова та О.Б.Супруненка (1984-1985 рр): 1 - план; 2 - профіль бровки; 3 - розміщення кераміки за перетином споруди. Умовні позначки: А-дерн; Б-обвуглене дерево та вугілля; В-сірий пісок з попелом; Г-сірий гумусований пісок; Д-світлий пісок; Е-материк; Ж-ранньокружалына кераміка; З-кераміка епохи бронзи.

(Поточний архів ЦОДПА: Моргунов,1996. - С.130,132).

Рис.3. Ділянки змійових валів Нижнього Посулля, відомі В.Г.Ляскоронському.

ченкове (Гирівка) сучасної Сумської обл. До типу змійових валів були включені й не повністю обстежені фортифікаційні споруди городищ скіфського часу у Басівці та біля Великих Будок[36], ще пізніше — Більського городища на Ворсклі[37].

Спираючись на дані археологічних розкопок Більського городища[38], деякі власні знахідки та повідомлення Ф.І.Камінського про виявлення "пофарбованих у червоний колір кісток скелету людини" на Тернівській толоці, біля с.Нижній Іржавець Лубенського пов., ліпної кераміки "давніх типів" та предметів скіфської доби, В.Г.Ляскоронський припустив можливість спорудження змійових валів за скіфської доби[39]. Пізніше він кілька разів коригував свою точку зору, визнаючи змійові вали як стародавні, що використовувалися кн.Володимиром, утримувався від культурно-хронологічної атрибуції і насамкінець визнав їх за давньоруські[40].

Детальний історіографічний аналіз праць В.Г.Ляскоронського з приводу змійових валів здійснив М.П.Кучера[41], який вважає, що дослідник хоча й *створив гіпотезу про походження й час побудови змійових валів*, всеж ще не мав знань з матеріальної культури Київської Русі, тому підмінив археологічну аргументацію датування пам'яток не за вмістом культурного шару, а за належністю і сусідством валів з майданоподібними спорудами[42].

Перша археологічна стаття дослідника була присвячена *описові розкопок Ф.І.Камінського на Лисій Горі*[43]. В.Г.Ляскоронський підготував її на замовлення К.М.Скаржинської[44]. Робота мала переважно описовий характер, рясніла зумовленими відсутністю щоденникової документації фактичними прогалинами, хоча ставила чимало проблем, до вирішення яких прагнув дослідник. Насамперед, В.Г.Ляскоронський не тільки докладно описав групу курганів, а й відзначив мікрогрупове планування могильника, його належність до різних епох.

Характеризуючи комплекси курганів, Ляскоронський виявив серед них поховання більш давньої та суто скіфської доби. Хронологічне співвідношення між такими комплексами складало для автора одне з проблемних питань. Докладно описавши впускне поховання половецького воїна в кургані № 2[45], він обійшов його культурно-хронологічну атрибуцію[46]. Разом з тим, В.Г.Ляскоронський прагнув поя-

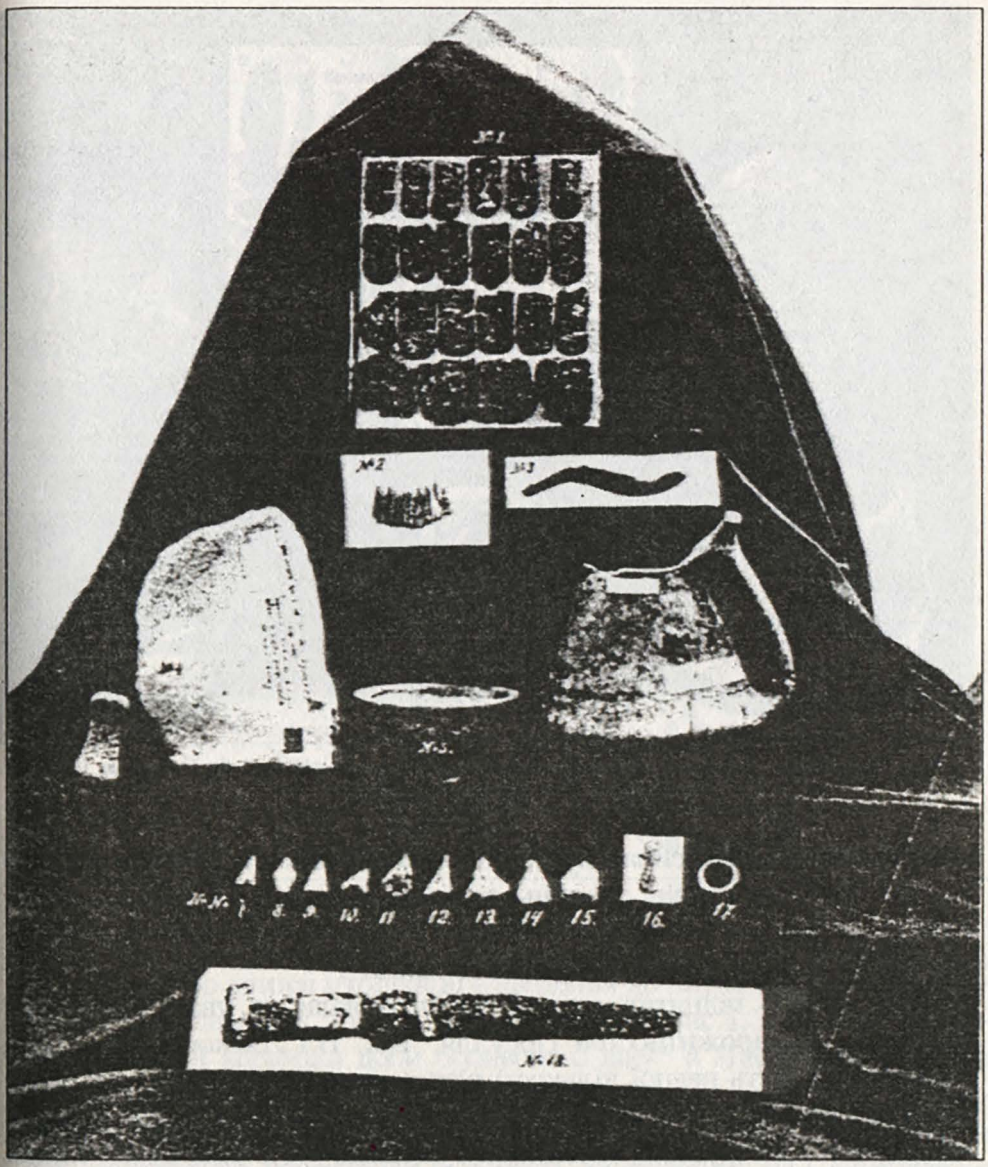

Рис.4. Матеріали з розкопок Ф.І.Камінського курганів на Лисій горі під Лубнами.1881,1883 рр.
Фото В.Г.Ляскоронського, 1892 р.

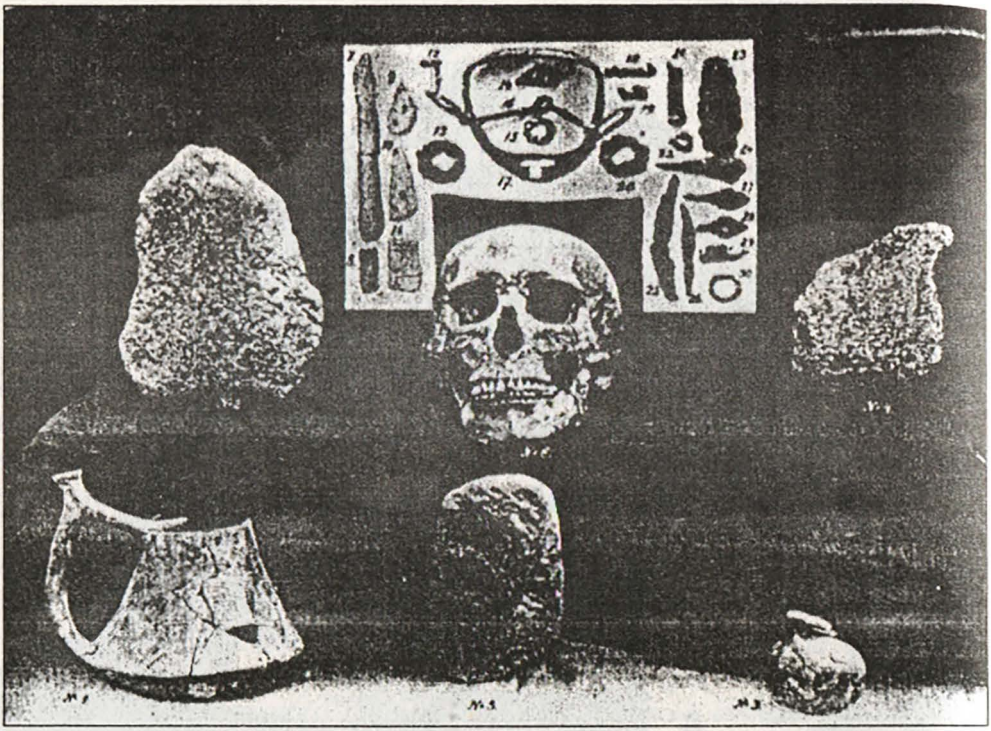

Рис.5. Матеріали з розкопок Ф.І.Камінського курганів на Лисій горі під Лубнами. 1883 р.
Фото В.Г.Ляскоронського, 1892 р.

снити наявність у насипах курганів значної кількості уламків ліпного посуду архаїчних типів, виробів з каменю, спромігшись навіть на припущення, що причиною загибелі одного з воїнів скіфського часу (курган № 4) був крем'яний наконечник стріли[47].

Та чимало піднятих питань заслуговували на увагу майбутніх дослідників старожитностей Посулля. Так, В.Г.Ляскоронським відзначені наявність певної кількості різноорієнтованих впускних поховань під насипами курганів, присутність поряд з ними дерев'яних поховальних конструкцій, подібність супутньої фрагментованої ліпної кераміки в насипах до знахідок, виявлених на пам'ятках Західної Європи та Приладожжя, чим показана його обізнаність з працями О.О.Іностранцева[48].

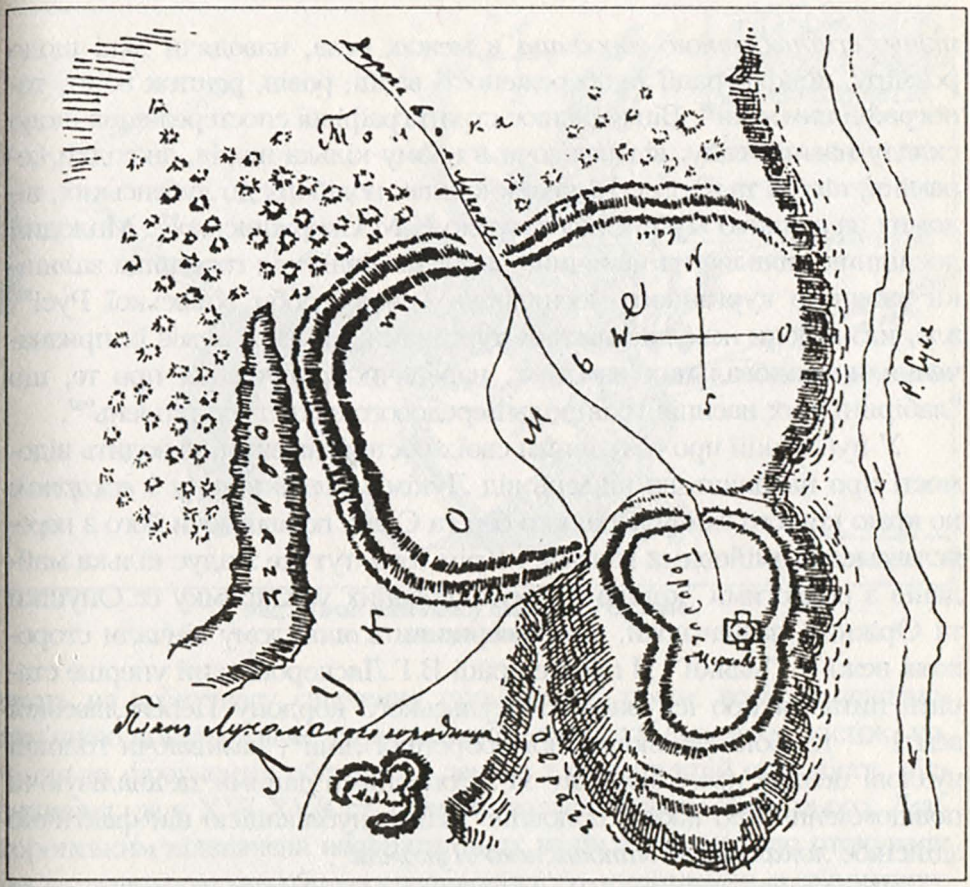

Рис.6. План комплексу пам'яток у с.Лукім'я.
За В.Г.Ляскоронським, 1893 р.

Заслугою автора публікації є введення до наукового обігу не тільки речових знахідок з комплексів поховань (рис.4,5), а й ліпної орнаментованої кераміки доби бронзового віку[49] з Лисої Гори[50], даних про наявність поселення цієї епохи на північ від урочища[51]. В.Г.Ляскоронський також зробив на сьогодні загальноприйнятний *висновок про належність* переважної більшості *досліджених Ф.І.Камінським курганів "до скіфської епохи"*[52].

1892 р. В.Г.Ляскоронський вдруге відвідує *с.Лукім'я* Лубенського пов.[53], де здійснює детальний опис *залишків давньоруського та*

пізньосередньовічного городища в межах села, наводячи дані щодо розміру, конфігурації та збереженості валів, ровів, решток воріт, топографії пам'ятки[54]. Він здійснює стратиграфічні спостереження щодо складу насипу валу, відзначаючи в ньому кілька шарів, знахідки кераміки, кісток та вугілля, а також кахлів, подібних до лубенських, відомих за збіркою Лубенського музею К.М.Скаржинської[55]. Молодий дослідник виявляє на північний захід та північ від городища залишки значного курганного могильника (рис.6) доби Київської Русі[56], але, називаючи невеликі насипи курганами, ще не розуміє їх призначення як поховальних пам'яток, наводячи припущення про те, що "лабіринт цих насипів грав роль передового захисту укріплень"[57].

У публікації про результати своїх обстежень автор наводить відомості про наявність на південь від Лукім'я *ділянки валу з ескарпом* по краю крутого схилу корінного берега Сули, порівнюючи його з переяславськими змійовими валами[58]. Крім того, тут же згадує кілька майданів з розлогими "крилами", розташованих у напрямку сс.Онушки та Оржиця, зазначаючи, що їх вершини в минулому вінчали сторожові вежі — "маяки". В цій же праці В.Г.Ляскоронський уперше ставить питання про існування Посульського кордону Переяславської землі — глибоко ешелонованої оборонної лінії[59], називаючи головні вузлові центри цього кордону за літописними даними та аналізуючи повідомлення про набіги половців[60]. Цією публікацією він фактично здійснює *локалізацію літописного Лукомля*[61].

Ще однією працею В.Г.Ляскоронського "лубенського" періоду його досліджень є змістовна розвідка про *Снітинське давньоруське городище*[62]. Вона з'явилася в світ після обстеження пам'яток околиць с.Снітин Лубенського пов. влітку 1896 р.

На стрілоподібній вершині мису, утвореного долинами рр.Сули та Сулиці, В.Г.Ляскоронський виявив грандіозний курганний некрополь давньоруської доби, позначив великі кургани більш раннього часу на його межах, рештки оплилого валу на плато на північний захід від могильника та залишки валів більш раннього городища на вузькому пасмі цього мису. Край підніжжя мису він обстежив кругле давньоруське городище, пошкоджене селітроварниками, ототожнивши його з *літописним Кснятином*[63]. Серед деталей опису пам'ятки звер-

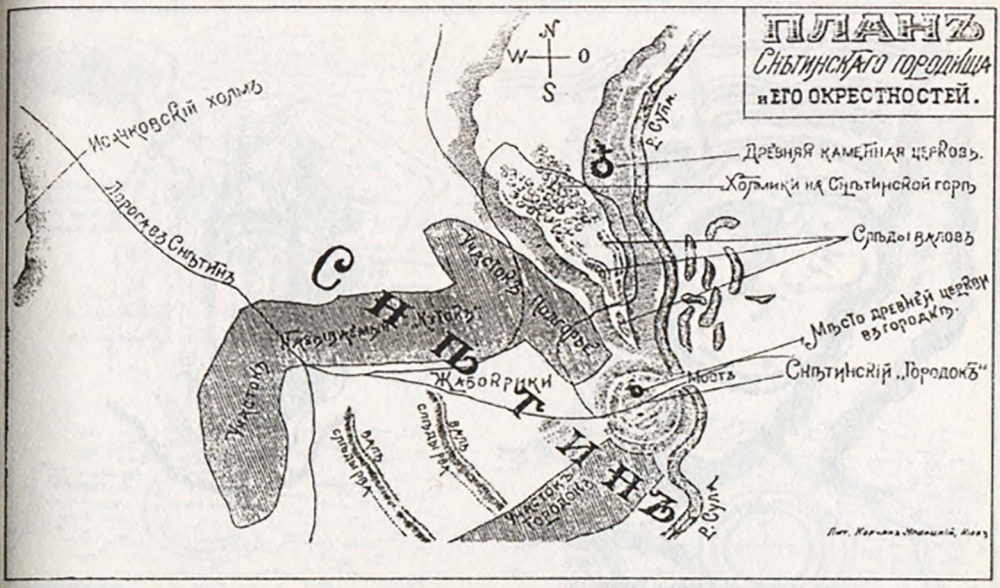

Рис.7. План комплексу пам'яток у с.Снітин.
За В.Г.Ляскоронським, 1896 р.

тають на себе увагу свідчення про решткки ровів, воріт з цегляно-кам'яною конструкцією у фундаменті, знахідки кераміки, кісток, каміння та фрагментів обгорілого дерева з конструкцій стін міста, підвищення, де у XVI-XVII ст. розміщувалася церква. Крім цього, Ляскоронським відзначена наявність двох валів з ровами, що оточували посад давньоруського-пізньосередньовічного укріплення з південного заходу, валоподібних підвищень край шляху на с.Тишки[64] (рис.7).

На 1896 р. В.Г.Ляскоронським вже були *обстежені* таким чином *городища у Бурімці, Глинську, Горошині, Лубнах, Лукім'ї, Ромнах та Снітині*[65], локалізовано чимало літописних населених пунктів. Аналіз наукової спадщини вченого, навіть у вивченні пам'яток археології Посулля, вимагає підготовки окремого дослідження, тому лише узагальнено окреслимо здобутки В.Г.Ляскоронського на цій ниві.

Знання топографії та конкретних пам'яток у Лубенському Посуллі допомогло досліднику у *вивченні закордонних картографічних матеріалів в багатьох центрах Європи*, насамперед дослідженні

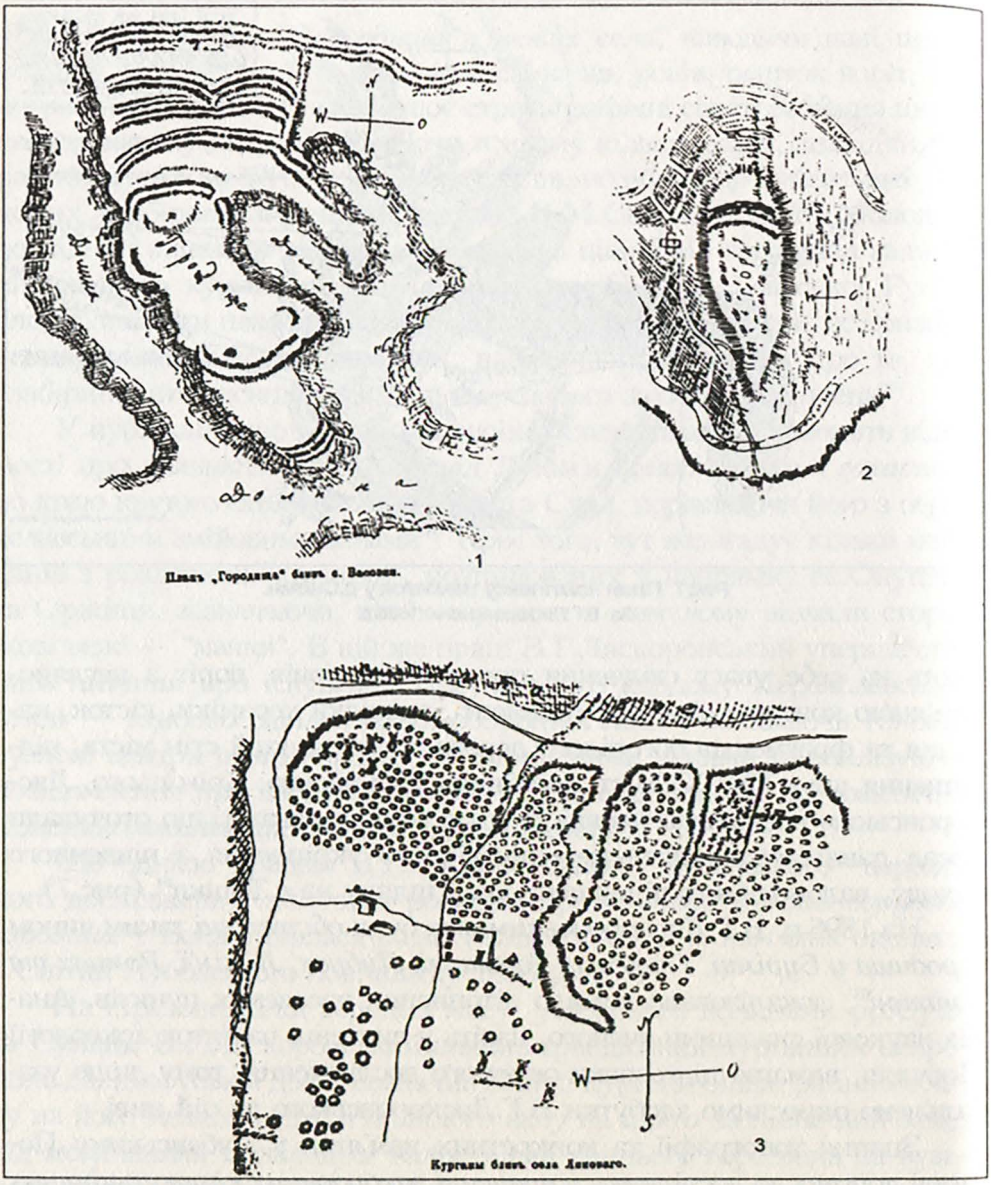

Рис.8. **Пам'ятки археології Посулля** за В.Г.Ляскоронським (1901-1911 рр.).
1 - городище скіфського часу поблизу Басівки; 2 - поселення доби бронзового віку, давньоруського часу та епохи пізнього середньовіччя на горі Пріся в Олександрівці; 3 - давньоруський курганний некрополь і кургани скіфської доби біля с.Липове.

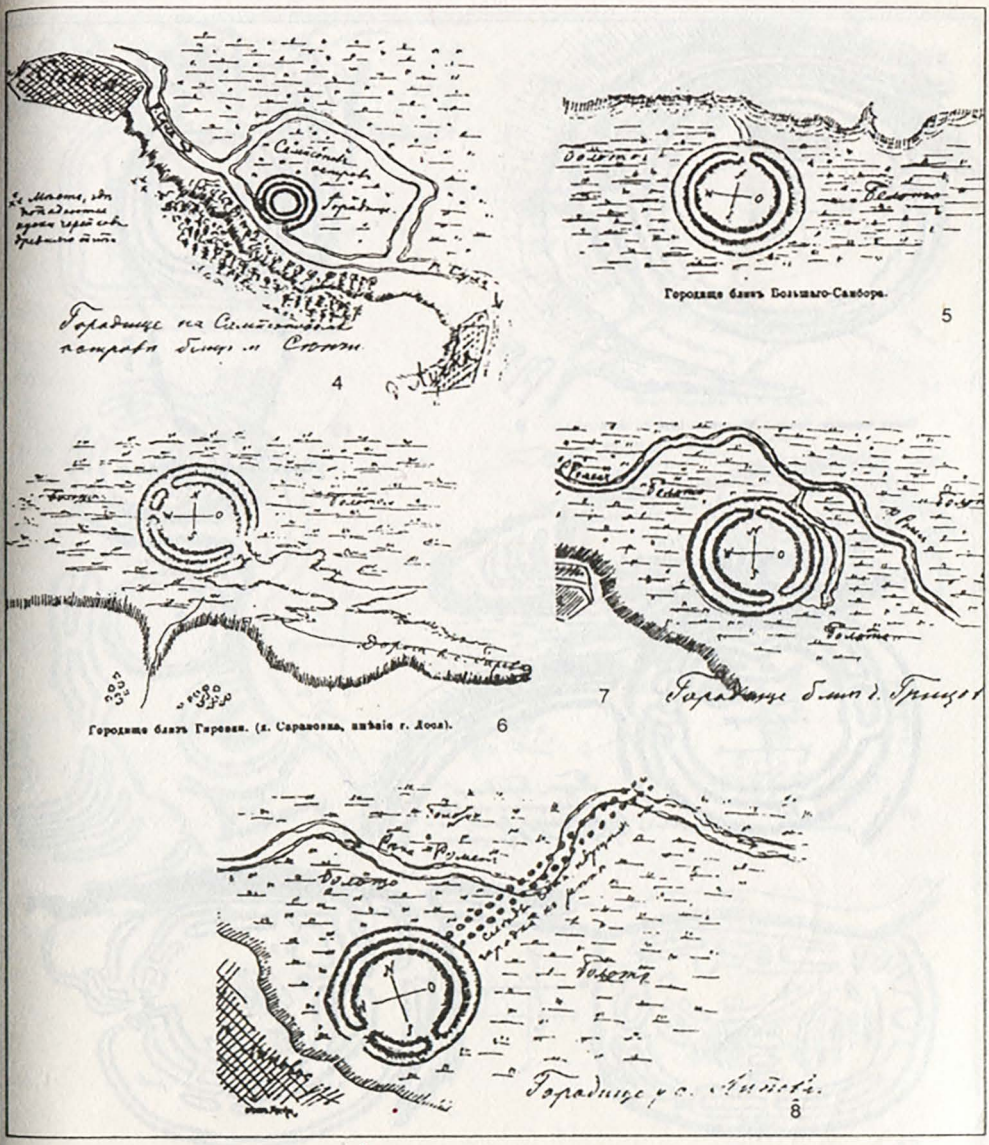

Рис.8 (продовження). **Пам'ятки археології Посулля** за В.Г.Ляскоронським (1901-1911 рр.).
"Круглі заплавні" городища XII-XIII ст.: 4 - Сенча, ур.Самсоніїв острів; 5 - Великий Самбір; 6 - Шевченкове (Гирівка); 7 - Гриціївка; 8 - Липове.

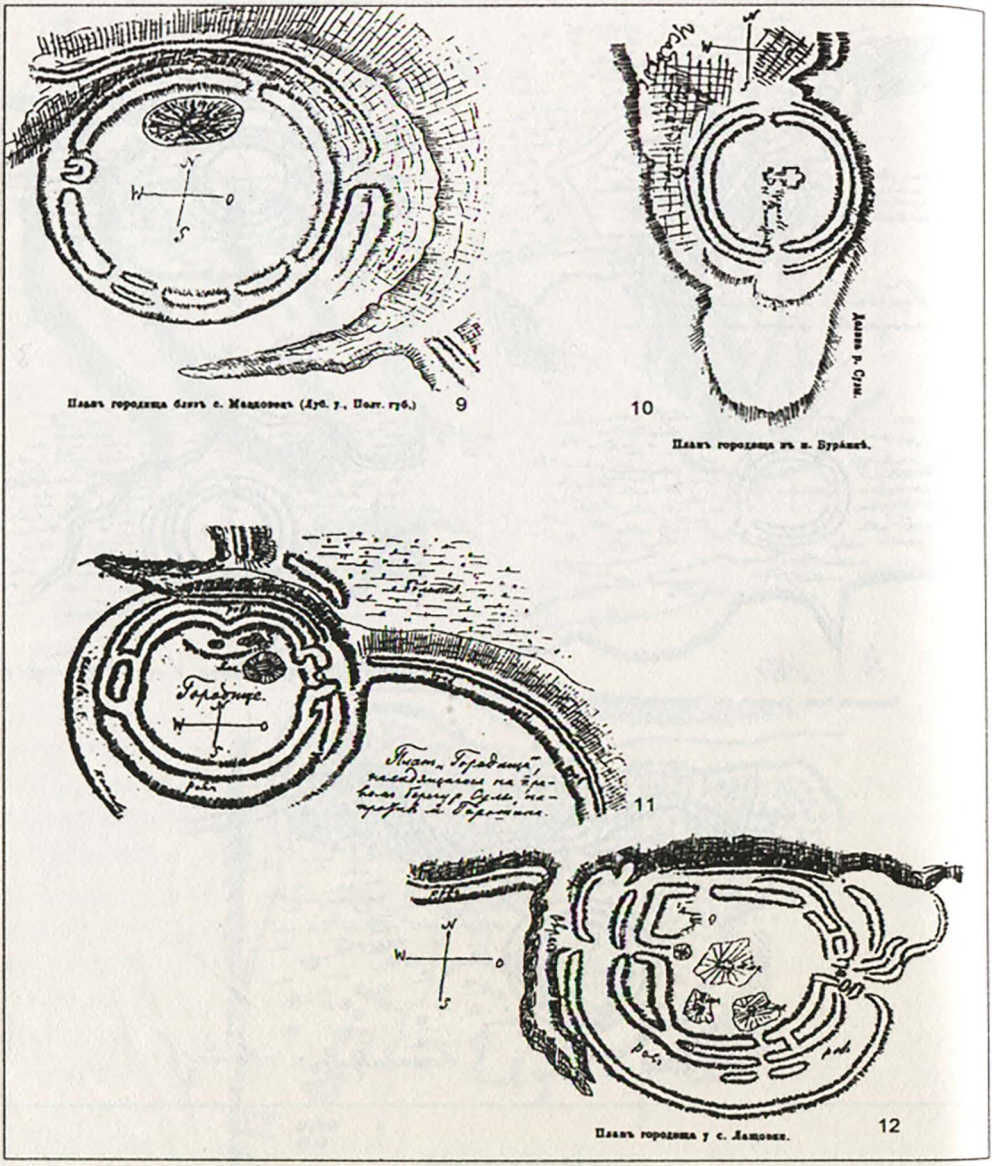

Рис.8 (продовження). **Пам'ятки археології Посулля** за В.Г.Ляскоронським (1901-1911 рр.).

"Круглі нагірні" городища давньоруського часу: 9 - Мацківці (Сніпорід); 10 - Вел. Бурімка; 11 - Тарасівка (Горошин); 12 - Ляцівка.

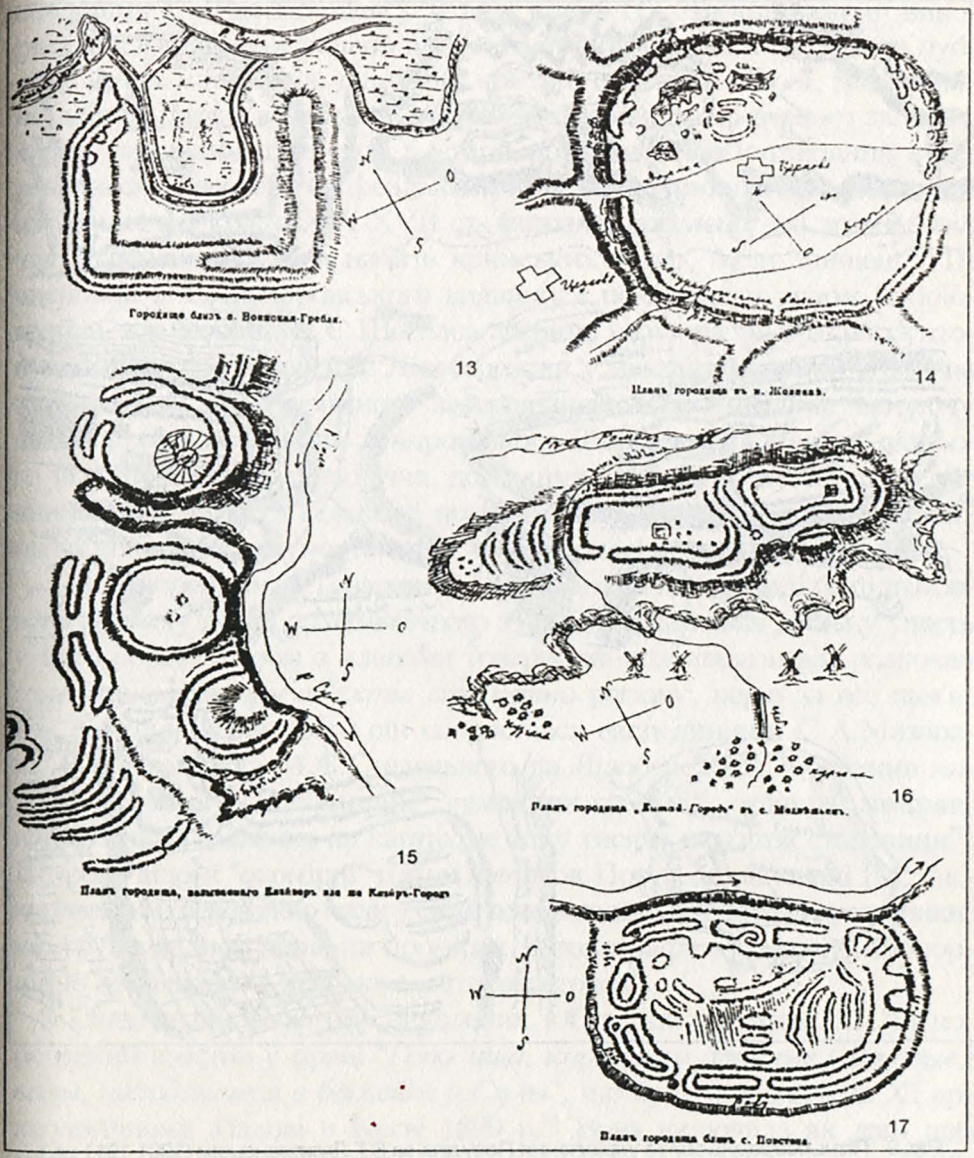

Рис.8 (продовження). **Пам'ятки археології Посулля** за В.Г.Ляскоронським (1901-1911 рр.).
Городища: 13 - Воїнь; 14 - Жовнін (Желні); 15 - Кизивер (Кизир-городок); 16 - Ведмеже (Китай-Город); 17 - Повстин (Полкостень).

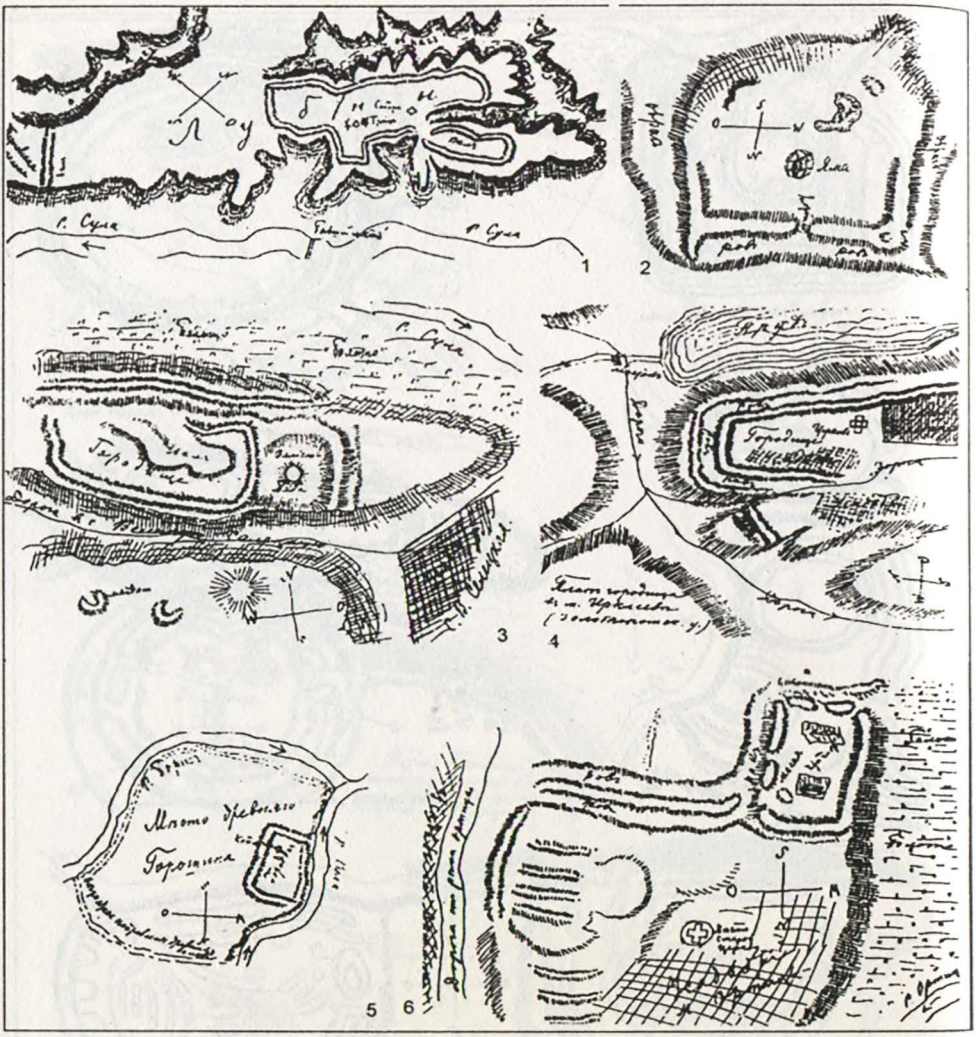

Рис.9. **Пізньосередньовічні укріплення Посулля** за В.Г.Ляскоронським (1901-1911 рр.).

1 - Лубни; 2 - Недригайлів; 3 - Великосовлецьке; 4 - Іркліїв; 5 - Горошин; 6 - Оржиця.

спадщини Г.Л. де Боплана[66]. В ряді праць В.Г.Ляскоронський використав історико-географічні відомості про пам'ятки Посулля при публікації цих матеріалів, піддавши критиці окремі нетипові, тенденційно дібрані факти в описах XVII ст.[67] Зазначені праці вченого залишаються важливим джерелом з історичної географії Полтавщини і Переяславської землі доби феодалізму[68]. Зібрані у них дані свідчили про існування в Україні XVI-XVII ст. багатьох поселень, які згодом, під час козацьких воєн та набігів кримських татар, були знищені[69]. Ці висновки В.Г.Ляскоронського виявилися поміченими рядом історіографів, але історик П.Є.Щоголєв звернув увагу на те, що, обгрунтовуючи тезу про заселення Лівобережжя у вказаний період, автор не зміг довести її до логічного завершення[70]. Спростувавши пануючу думку про незаселеність Дніпровського Лівобережжя в епоху пізнього українського середньовіччя, дослідник хоча й навів дані щодо наявності там чималої кількості поселень, але не підтвердив це достатньою кількістю документальних чи археологічних матеріалів.

Зі створенням у Товаристві Нестора-літописця відділу підготовчого комітету до XI археологічного з'їзду[71], вчений взяв діяльну участь у його роботі. Разом з членами товариства-полтавцями він розпочав *складання реєстру об'єктів старовини* регіону, перш за все пам'яток *Посулля*. Для цього він скористався експедиціями С.А.Мазаракі, В.В.Хвойки та М.С.Стелецького на Лівобережжя, "обстежив мало не половину Полтавщини", суміжних губерній, оглянув, заміряв, накреслив та зазначив на картах не одну тисячу пам'яток старовини[72]. Широко відомі "окомірні" плани пам'яток Посулля, виконані В.Г.Ляскоронським, переважно мали у своїй основі далеко не довільні кресленики, що грунтувалися лише на промірах, а топографічну основу, пропорційно збільшену із земських карт-"верстовок".

Опис значної частини виявлених у Посуллі пам'яток В.Г.Ляскоронський вмістив у праці "*Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р.Сулы*", що була повідомлена XI археологічному з'їздові в Києві 1899 р.[73] Вона включала як дані про пам'ятки, обстежені у попередні роки, так і результати розвідок 1896-1898 рр. Зазначимо, що це були фактично *перші археологічні розвідки в регіональній системі басейну Сули*, тому вони ставили за мету

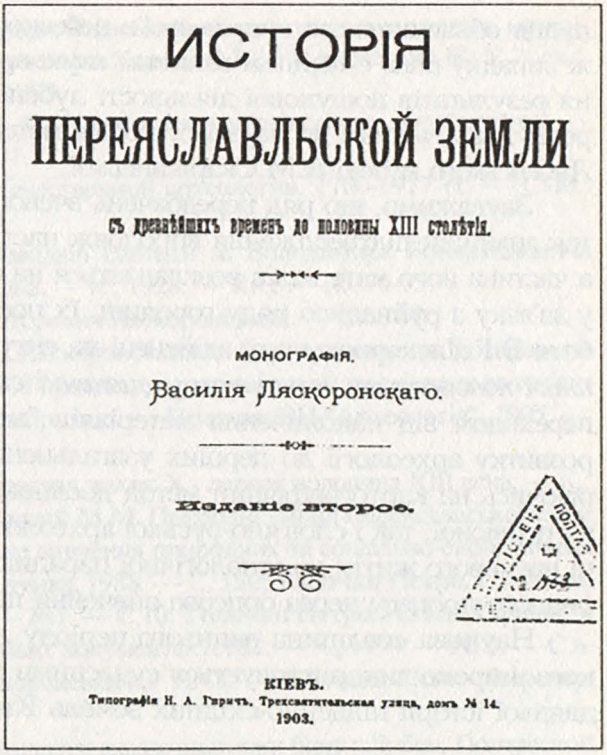
фіксацію й опис всіх наявних пам'яток, навіть без культурно-хронологічного їх розмежування. Адже роботам передували лише картографування городищ Г.Л. де Бопланом у 1634-1636 рр.[74], О.Ф.Шафонським в кінці XVIII ст.[75], долучення окремих даних про старожитності до описів Київського намісництва того ж часу[76] та оглядова праця Д.Я.Самоквасова про міста Русі[77]. До загальновідомих даних анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. дослідники тоді ще не мали доступу[78].

В.Г.Ляскоронський згрупував матеріали своїх обстежень Посулля за типами пам'яток, виділивши їх за схемою: "болотяні" круглі городища (рис.8, *4-8*), круглі "нагірні" городища (рис.8, *9-12*), концентричні городища складної форми (рис.8, *5,16*) та городища великокнязівської доби-літописні "міста" (рис.6; 7; 8, *9,10,13,14,17*), а також позначив причетні до цих комплексів курганні могильники, окремі кургани та майдани, ввів до опису дані про сліди стародавніх поселень і виділив окремо свідчення про залишки змійових валів[79]. В цій та ін. роботах дослідник підкреслював багатошаровий характер городищ Посулля, заснування їх як поселень ще задовго до Київської Русі, що аргументував знахідками ліпної кераміки лисогірських типів та кременів. До вивчення пам'яток археології нижньої течії Сули він повертався і в наступні роки[80].

Безперечно, недоліками такого *історико-топографічного підходу* до вивчення значних комплексних пам'яток Посульського кордону Переяславської землі було змішання даних про різночасові городища з відомостями про одношарові пам'ятки, відсутність культурної атрибуції ряду укріплень, розгляд фортифікаційних систем великих городищ здебільшого скіфської доби (рис.8, *1*) та пізньосередньовічних міст (рис.9) як решток змійових валів, прискіплива увага автора до майданів та пошуки їх зв'язку з давніми укріпленнями, недостатня увага до типово археологічних знахідок, нерозуміння призначення невеликих насипів давньоруських курганів, включення до реєстру стародавніх городищ укріплень XV-XVIII ст. (рис.9) тощо. Але наведене в жодному разі не применшує значення величезного внеску В.Г.Ляскоронського у вивчення Посулля та ін. річкових регіональних систем Полтавщини[81], адже дослідник тут виявився чи не найретель-

нішим та першим археологічно підготовленим ученим, який здійснив опис переважної більшості стародавніх укріплень, курганних могильників, позначив наявність поселень, курганів і майданів, локалізував ряд давньоруських міст, зібрав докупи відомості як картографічних матеріалів, так і колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської і київських музеїв, свідчення місцевого населення.

В.Г.Ляскоронський одним з перших *залучив пам'ятки археології і знахідки з них до ілюстрування історичних нарисів*[82] та узагальнюючих праць[83], перш за все фундаментальної монографії-дисертації "*История Переяславской земли...*" (рис.10), що побачила світ у двох виданнях[84]. Грунтуючись на широкому літописному матеріалі, дослідник вмістив у ній характеристику процесу освоєння регіону, простежив розвиток промислів, ремесел і торгівлі, побут населення, а також політичну історію Переяславського князівства, його особливе стратегічне положення на межі зі степом[85]. Дорікаючи авторові у захопленні фактологічними матеріалами, залученні великої кількості даних археології, описовості, недостатній розробці розділів про соціально-економічний та суспільний устрій і побут Переяславської землі, методологічні помилки та компілятивність деяких частин роботи[86], рецензенти все ж вважали, що ця "досить добросовісна"

ИСТОРІЯ

ПЕРЕЯСЛАВЛЬСКОЙ ЗЕМЛИ

съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія.

МОНОГРАФІЯ.

Василія Ляскоронскаго.

Изданіе второе.

КІЕВЪ.
Типографія Н. А. Гаринъ, Трехсвятительская улица, домъ № 14.
1903.

Рис.10. Титульна сторінка монографії В.Г.Ляскоронського "История Переяславской земли..." (1903 р.).

праця обласницького напрямку "є небезкорисною"[87]. У конкретному ж випадку вона є першим великим науковим дослідженням з вивчення результатів пошукової діяльності лубенського археологічного осередку, залученням до наукового обігу матеріалів археологічної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Зауважимо, що ряд передбачень вченого щодо конкретних пам'яток знайшли підтвердження впродовж наступних досліджень XX ст., а частина його матеріалів розглядається на сьогодні *як першоджерела* у зв'язку з руйнацією ряду городищ, їх посадів та могильників [88]. Роботи В.Г.Ляскоронського, здійснені на ентузіазмі і самотужки, є *етапним поворотним моментом у вивченні старожитностей Посулля*, переходом від накопичення матеріалів "постуварівського" періоду у розвитку археології до перших узагальнень, які він здійснював, спираючись на картографічний метод досліджень і використовуючи дані як первісної, так і слов'яно-руської археології, підходячи на цьому етапі наукового життя до етнологічної парадигми розуміння сутності історичного процесу через описове вивчення пам'яток археології[89].

Наукова спадщина раннього періоду діяльності В.Г.Ляскоронського широко використовується сучасними дослідниками археології та давньої історії південно-східних земель Київської Русі[90].

Література

1. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання К.М.Скаржинської: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1997. — С.8,15-16.

2. **Козловська В.Є.** Проф. В.Г.Ляскоронський (1859-1928) // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — К., 1928. — № 4. — С.12-13; Ляскоронський Василь Григорович [1859-1928: Некролог] // Україна. — К., 1928. — № 6. — С.216-217; **Мельник-Антонович К.** Василь Григорович Ляскоронський // Записки Історико-філологічного відділення ВУАН. — К., 1929. — Кн.24. — С.367-387; Проф. В.Г.Ляскоронський (1859-1928) // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — К., 1928. — № 4. — С.12-13; **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський // УДЖ. — К., 1990. — № 2. — С.89-90; **Ситник О.** В.Г.Ляскоронський як історик Переяславщини // Тези Всеукраїнської наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури": (21-23 вересня 1992 р.). — Переяслав-Хмельницький: вид. Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1992. — С.93-95.

3. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упорядники Короткий В., Ульяновський В.: У 2-х кн. — К.: Заповіт, 1994. — Кн.1. — С.293.

4. **Ванцак Б., Супруненко О.** Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — С.31.

5. **Лебедев Г.С.** История отечественной археологии. 1700-1917 гг. — СПб.: Изд-во СПбУ, 1992. — С.166,168.

6. **Ляскоронський В.Г.** Невидані спогади за Володимира Боніфатійовича Антоновича як професора // Україна. — К., 1928. — Кн.6. — С. 70-75.

7. **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.88-90.

8. **Супруненко О.Б.** Василь Ляскоронський та його археологічні розвідки на Полтавщині // Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид.2-е, репр., доп. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1995. — Препринт, вип.9. — С.3-4.

9. **Коринный Н.Н.** Переяславская земля: X - первая половина XIII века. — К.: Наук. думка, 1992. — 312 с.; **Корінний М.М.** Природні умови Переяславської землі в X-XIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 150; **Толочко Петро.** Глибинна суть традицій // КС. — К., 1992. — №1. — С.10; **Толочко Петро.** Назва "Україна" в південно-руських літописах і актових документах // КС. — К., 1994. — № 3. — С.6.

10. **Костенко І.П.** В.Г.Ляскоронський // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.17-18.

11. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — К., 1892. — Т.39. — Март. — № 3. — С.263-280. — План, III табл. — Окр. відбитка: К.: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., 1892. — 18 с.— План, III табл.; **Його ж.** О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р.Днепра в пределах Полтавской губ., и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России // ЧИОНЛ. — К., 1893. — Кн.7. — Отд.I. — С.3, 13-14; **Його ж.** Остатки древнего городища в м.Снетине, Лубенского у., Полтавской губ. // КС. — К., 1896. — № 12. — С.327-336. — План; **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего Лукомльского городища в м.Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. // КС. — К., 1893. — № 9. — С.426-437.

12. **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.94.

13. ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.90. — Спр.3,4, 124-150; НФ ДАЧО. — Ф.387. — Оп.1. — Спр.1547. — Арк.2-75.

14. **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.89.

15. **Копилов Ф.Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року. — Авт. машинопис. — К., 1946. // НА ІА НАНУ. — 1946/22. — Ф.е. — №431.

— 42 арк.; **Його ж.** Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — Т.III. — С.308.

16. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / Укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906-1912. // Ф ПКМ. — Т.1. — Арк.46. — № 322.

17. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — К., 1892. — Т.39. — Март. — № 3. — С.263-264. — Прим.1.

18. **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — С.307, 308; **Кулатова И.Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во "Полтава", 1989. — С.57; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.68,70.

19. **Ляскоронский В.Г.** О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р.Днепра в пределах Полтавской губ., и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России // ЧИОНЛ. — К., 1893. — Кн.7. — Отд.I. — С.3.

20. Там само.

21. ЧИОНЛ. — К.,1893. — С.3,4-5.

22. **Завитневич В.З.** К вопросу о курганах-майданах // ЧИОНЛ. — К., 1893. — Кн.7. — Отд.I. — С.4; зр.: **Антонович В.Б.** О городищах-майданах // ЧИОНЛ. — К., 1889. — Кн.3. — Отд.I. — С.20-21; **Завитневич В.З.** Замечания по поводу сообщения В.Б.Антоновича "О городищах-майданах" // ЧИОНЛ. — К., 1889. — Кн.3. — Отд.I. — С.21-25.

23. **Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // ВХУ. — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. — № 62. — Історія. — Вип.5. — С.66.

24. **Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.** Розрита Могила. — Полтава: Археологія, 1996. — С.37.

25. **Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н.** Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // ВХУ. — Харьков: Основа, 1988. — № 316. — История. — Вып.22. — С.103-108.

26. **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С. 210; **Його ж.** К вопросу о курганах — городищах — майданах // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.433-444.

27. Там само. — С.443-444.

28. **Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України. — С.66, 70.

29. **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения. — С.205-210.

30. **Кучера М.П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1987. — С.10-11.

31. Там само. — С.38-39.

32. **Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К.: тип. Ун-та св.Владимира, 1897; **Його ж.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Изд. 2-е. — К.: тип. Гирича Н.А., 1903. — С.118-119 та сл.; **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М.,1901. — Т.1. — С.456-457; **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С. 205-210; **Його ж.** К вопросу о курганах — городищах — майданах // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.425-434.

33. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. — Машинопис. — М.,К.,Полтава, 1984. // НА ІА НАНУ. — 1984/51. — Ф.е. — №20436. — Арк.53-55.

34. Каталог Археологічного відділу... — № 397; **Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли... — К., 1903. — С.59,63; **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С. 276; **Супруненко А.Б.** Работы Полтавского музея // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.312.

35. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М.,1901. — Т.1. — С.456; зр.: **Супруненко О.Б.** Про змійові вали в пониззі Удаю // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.70-71.

36. Там само. — С.456; **Іллінська В.А.** Басівське городище // Археологія. — К., 1965. — Т.XVIII. — С.48.

37. **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения. — С.209.

38. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях с.Глиница, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128; **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.93-161. — Окр. відбитка: М., 1911. — 68 с.

39. **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения. — С.209-210.

40. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.1-82; **Його ж.** К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором

проповедовал епископ Брунон в начале XI века. — Пг.: Сенатская тип., 1916. — С.22.

41. **Кучера М.П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. —С.10-11.

42. Там само. — С.11.

43. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — К., 1892. — Т.39. — Март. — № 3. — С.263-280; окр.відб.: 18 с.

44. Там само. — С.264. — Прим.1; **Бочкарев К.П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г.Лубен. — М.: тип. Т-во Скор. печ. А.А.Левенсон, 1901. — Вып.1. — С.20.

45. **Кулатова И.Н.** Памятники археологии территории г.Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: изд. Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.8.

46. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора. — С.270-271.

47. Там само. — С.273.

48. Там само. — С.272; **Иностранцев А.А.** Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера. — СПб.: тип. Стасюлевича М.М., 1882. — 244 с., 2, 12 табл.; **Иностранцев А.** Человек каменного века у Ладожского озера // Вестник Европы. — СПб., 1880. — Кн.5. — Май. — С.272-295.

49. **Бондарь Н.Н.** Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Изд-во КГУ, 1974. — С.136.

50. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора. — С.277-278. — Табл.III.

51. **Кулатова И.Н.** Памятники археологии территории г.Лубны. — С.7-8.

52. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора. — С.280; див.: **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наук. думка, 1968. — С.55; **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.е. — К.: Наук. думка, 1983. — С.312, зр.: С.314.

53. IP ЦНБ НАНУ. — Ф.90. — Спр.152. — А.4.

54. **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего Лукомльского городища в м.Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. // КС. — К., 1893. — № 9. — С. 432-436.

55. Там само. — С.435.

56. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М.,1901. — Т.1. — С. 443. — План.

57. **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего Лукомльского городища в м.Лукомье... — С.433.

58. Там само. — С.431.

59. Детальніше див.: **Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли... — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.118-119,142.

60. Там само. — С.428-429.

61. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, Курск. Гос. обл. муз. археологии, 1996. — С.103.

62. **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего городища в м.Снетине, Лубенского у., Полтавской губ. // КС. — К., 1896. — № 12. — С.327-336. — План.

63. Там само. — С.330-335.

64. Там само. — План. — Після С.336.

65. Там само. — С.329.

66. **Ляскоронский В.Г.** Данные об атласе Боплана XVII в. // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн.10. — Отд.I. — С.37-39; **Його ж.** О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де Боплана // ЧИОНЛ. — К., 1896а. — Кн.11. — Отд.I. — С.5-7.; **Його ж.** Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси (с отдельным приложением 4-х карт Г.Боплана) // ЧИОНЛ. — К., 1896-1898. — Кн.11. — Отд.I. — С.30-33; Кн.12. — Отд.II. — С.97-137; **Його ж.** Бопланова карта Киевского воеводства (карта эта приложена к настоящей книге "Чтений") // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн.13. — Отд.I. — С.124; **Ляскоронский В.Г.** Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: I.Описание Украины. II Карты Украины XVII века. — К.: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., 1901. — 91 с.

67. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы. — С.25,28,36-38.

68. **Корінний М.М.** Природні умови Переяславської землі в X-XIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. — К.: Наук. думка, 1988. — С.100-105.

69. **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.90.

70. **Щеголев П.Е.** Критика работы В.Ляскоронского "Иностранные карты и атласы XVI-XVII веков, относящиеся к Южной России" // Исторический вестник. — СПб., 1900. — Т.XXV. — С.334.

71. **Заремба Сергій.** Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899 рр.) // КС. — К., 1995. — № 3. — С. 69.

72. **Мельник-Антонович К.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.370.

73. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М.,1901. — Т.1. — С.404-457.

74. **Супруненко Олександр.** Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах

XVI-XVII ст. // КСП. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Вип.2. — С.135.

75. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Издание Судиенко М.И. — К.: тип. Имп. ун-та св.Владимира, 1851. — 697 с., 4 карты; **Супруненко О.Б.** О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // VII Всеукраїнська наук. конф. "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність": (М-ли пленарного та секційних засідань). — К.: Рідний край, 1995. — Ч.І. — С.62-63; **Його ж.** Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.21.

76. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Відп. ред. Сохань П.С. — К.: Наук. думка, 1989. — С.173,178,200,214.

77. **Самоквасов Д.Я.** Древние города России. — СПб.: тип. Главн. Упр. Уделов, 1873. — 165 с.

78. **Макаренко Николай.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топогр. сведений). — Полтава: ПУАК, 1917. — С.II,V; зр.: **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.6.

79. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы. — С.405-457.

80. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.І. — С.158,198; **Його ж.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.8,59-63.

81. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.7; **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — С.9,11; **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.6-7; **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський. — С.90 та ін.

82. **Ляскоронский В.Г.** Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. — СПб.: Синоидальная тип., 1907. — С.124-126.

83. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.6.

84. **Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К.: тип. Ун-та св. Владимира, 1897; Изд. 2-е. — К., 1903. — С.58-219.

85. **Коринный Н.Н.** Переяславская земля: X - первая половина XIII века. —С.11.

86. **Грушевський М.С.** Рецензія на книгу В.Ляскоронського "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Кн.11. — Бібліогр. — С.14-16; **Храневич К.И.** Критика на монографию Василия Ляскоронского "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." // Исторический вестник. — СПб., 1898. — Т.LXXI. — С.375-377.

87. **Грушевський М.С.** Рецензія на книгу В.Ляскоронського "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." — С.16.

88. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.7,46,48,71 та сл.

89. **Лебедев Г.С.** История отечественной археологии. 1700-1917 гг. — СПб.: Изд-во СПбУ,1992. — С.250,332-334,349.

90. **Звіздецький Б.А.** Письмове повідомлення початку XI ст. німецького архієпископа-місіонера Бруно про Русь у світлі нових археологічних досліджень // УДЖ. — К., 1987. — № 6. — С.119-124; **Козловський А.О.** Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. — К.: Наук. думка, 1990. — С.152-164; **Корінний М.М.** Переяславська земля в X - першій третині XIII ст. // УДЖ. — К., 1981. — № 7. — С.78-79; **Коринный Н.Н.** Переяславская земля: X - первая половина XIII века. — 312 с.; **Кучера М.П.** Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С.124,126,129-138; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.7, 103-176; **Моця А.П.** Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: (по данным погребальных памятников). — К.: Наук. думка, 1987. — С.7-47, 154; **Рыбаков Б.А.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С.487-508; **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.6-22,158; **Його ж.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — К.: Наук. думка, 1992. — С.3,117-166; **Толочко П.П.** Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1976. — С.34-35; **Толочко П.П.** Переяславське князівство // Історія Української РСР. — Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. — К.: Наук. думка, 1977. — Кн.1. — С.362-363; ряд ін.

17.06.1997

© *Граб В.І.*

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ВОЛОДИМИРА ПАРХОМЕНКА

У другому числі "Полтавського археологічного збірника" (1994) вміщена стаття автора "Тривожний вересень Володимира Пархоменка"[1], в якій висвітлено полтавський і частково дніпропетровський періоди життя видатного вітчизняного історика й археолога Володимира Олександровича Пархоменка. Після публікації пошук нових матеріалів про вченого продовжувався. Хотілося доповнити не лише перелік його робіт, а й, так би мовити, індивідуалізувати його особистість, окреслити портрет, або ж змалювати подвижника науки живими словами очевидців.

Ім'я Володимира Пархоменка нерозривно пов'язане з історією Полтави. Уродженець Полтавської губернії, він по закінченні Полтавської семінарії і Петербурзької духовної академії у 1905-1912 рр. працював викладачем церковної історії Полтавської духовної семінарії.

Викладання поєднував з науковими розвідками. В ці роки ним у "Киевской старине", "Полтавских епархиальных ведомостях", "Трудах Полтавского церковно-археологического комитета" опубліковано понад 60 наукових статей, заміток та повідомлень[2]. Він — один з організаторів Полтавського церковно-археологічного комітету і Полтавського Давньосховища, багаті колекції якого згодом перейшли до Полтавського краєзнавчого музею.

Значну увагу вчений приділяє дослідженню життєвого шляху видатних діячів церкви. Статті про уродженця Полтавської губернії архімандрита Мельхіседека Значко-Яворського, першого єпископа Полтавської єпархії Сильвестра Лебединського, патріарха Константинопольського Серафима II, похованого в Лубенському Спасо-Преображенському монастирі, тощо він вміщує в "Киевской старине" і "Полтавских епархиальных ведомостях". Серед вагомих праць цього часу:

"Начало христианства на Руси" (Полтава, 1913), "У истоков русской государственности (VIII-XI вв.)" (1924). З цього ж року він працює в Полтавському інституті народної освіти, а з 1925 — у Дніпропетровському ІНО (на сьогодні — державний університет). Зв'язків з Полтавою В.О.Пархоменко не пориває. 1927 року у збірнику "Полтавщина" вміщує "Нарис передісторичного життя на Полтавщині"[3].

Доцент Дніпропетровського ІНО О.І.Білаш, який слухав лекції Володимира Олександровича з українознавства, розповідав, що В.О.Пархоменко дивував високою історичною ерудицією, інтелігентністю і скромністю. Він ніколи не втрачав з рівноваги, був завжди спокійний, говорив не гучно, з лагідною усмішкою на вустах. До людей ставився чемно, привітно, зі щирою повагою. Читав дохідливо, захоплюючe, з любов'ю до України. Цим він і полонив академіка Д.І.Яворницького, який запросив його йти працювати у музей ім. О.М.Поля (нині Дніпропетровський державний історичний музей ім. академіка Д.І.Яворницького).

Колишній наглядач музею, а пізніше — секретар І.М.Шаповал, відомий широкому загалу як автор книги "В пошуках скарбів" про Д.І.Яворницького[4], так згадує Володимира Олександровича: "Питаєте, який він собі? — вище середній на зріст, русявий, сидовласа пишна шевелюра з невеликими вусами, що звисали до низу... В музеї він завідував етнографічним відділом. Виконував те, що й слід, але головне, чудово робив пояснення експонатів, так розповідав про них, що вони буквально оживали в уяві глядачів. За тихий характер, культуру, манеру читання лекцій його й полюбив патріарх науки, запорізький батько Д.І.Яворницький... Пригадую славну традицію, яку завів Д.І.Яворницький. Було під самий кінець робочого дня Дмитро Іванович і каже:

Ну, хлопці, хвате — закривайте двері музею і ходімте до мого кабінету — трохи поспіваємо. — Там збиралися Яворницький, Пархоменко, Козар, Сап'ян, Матвієвський, Грінченко і почнуть співати. Дмитро Іванович, як правило, заведе, а то й виведе пісню: "Закувала та сива зозуля...", "Ой ви хлопці, добрі молодці", "Їхав козак за Дунай", "Ой вербо, вербо"...[5]

І вже закінчуючи, пригадав одну деталь, яка відображає добро-

чинність і довірливість В.О.Пархоменка до людей. Якось він влітку виїхав до Ялти на відпочинок, а квартиру залишив напризволяще. Причому на дверях прилаштував записочку: "Мене дома немає, виїхав на курорт, повернусь через місяць. Проф. Пархоменко". Повернувшись додому, він побачив відкриті двері і повністю пограбовану квартиру...

Володимир Олександрович бере активну участь в Дніпрогесівській археологічній експедиції, організації Всеукраїнського Археологічного Конгресу, разом з професором Д.І.Яворницьким (голова) і професором М.В.Бречкевичем входить до складу комітету по підготовці конгресу[6]. У цьому ж збірнику повідомляється, що "Наукові співробітники музею (В.О.Пархоменко, П.А.Козар, Ф.М.Сап'ян) мали відрядження до міст УРСР і СРСР у справі вивчення музеєзнавства та внутрішньої техніки музейної роботи. Проф. Пархоменко від музею відвідав Херсонеський археологічний з'їзд, що урадженний з приводу 100-річчя Херсонських розкопів".

На дніпропетровський період припадає понад десяток праць ученого. Серед них: "Князь Чорний: (до питання про добу сіверянської колонізації Подесення)"[7]; "До питання про політику гетьмана Самойловича"[8]; "Русь, Степ та варяги"[9].

Оглядач культури і мистецтва Дніпропетровського часопису "Зоря" Микола Петрович Чабан на моє прохання надіслав електрографічну копію фотокартки В.О.Пархоменка серед товаришів. Її оригінал зберігається у дочки історика й археолога Павла Антоновича Козара — Олени, яка нині мешкає в США. На сьогодні готується графічний портрет історика, який буде опубліковано у найближчий час.

На жаль, не вдалося розшукати підготовлену В.О.Пархоменком до друку книгу "Русь и степь", а також відомості відносно близького друга, колишньої студентки Полтавського ІНО Ірини Білан (Пшеничної), яка переписувала наукові праці Володимира Олександровича, вчителювала в 1925-1930-х рр. на ст.Гришине Донецької обл., і, вірогідно, була репресована по сфабрикованій справі СВУ.

Література

1. **Граб В.І.** Тривожний вересень Володимира Пархоменка // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.177-192.

2. Бібліографію праць див. у кінці зазначеної статті.

3. **Пархоменко В.** Нарис передісторичного життя на Полтавщині // Полтавщина: Збірник / За ред. Криворотченка М., упорядн. Філянський М., Риженко Я. — Полтава, 1928. — Т.II. — С.151-158.

4. **Шаповал І.М.** В пошуках скарбів. — К.: Дніпро, 1983 . — 327 с.

5. З листа І.М.Шаповала до автора.

6. Збірник / Під ред. Д.І.Яворницького. — Дніпропетровськ, 1929. — №1. — С.31.

7. **Пархоменко В.О.** Князь Чорний: (до питання про добу Сіверянської колонізації Подесення) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. — Ч.1. — К.: ВУАН,1927. — Зб. іст.-філол. відділу. — № 51.

8. **Пархоменко В.О.** До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К.: ВУАН, 1928. — Т.1.

9. **Пархоменко В.** Русь, Степ та варяги // Наукові записки історично-філологічної секції Дніпропетровського наукового товариства / Ред. М.Бречкевич. — Дніпропетровськ, 1929. — Вип.1.

10.12.1998

© *Гейко А.В.*

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОЛТАВЩИНІ

Дніпровське лісостепове Лівобережжя і, зокрема, територія Полтавщини, завдяки своєму фізико-географічному положенню, кліматичним та природнім умовам, було здавна заселене, у тому числі в VII-III ст. до н.е.[1] Відомості про стародавні поселення (Більське городище) зустрічаємо в документах XVII ст., пов'язаних з наданням королем Сигізмундом III Вазою права добувати селітру на цій території[2].

Позначаючи пам'ятки найдавнішого минулого, перший краєзнавчо-археологічний огляд старожитностей Чернігівського намісництва, куди входили сучасні Полтавська, Чернігівська та Сумська області, здійснив відомий дослідник кінця XVIII ст. О.Ф.Шафонський. У його роботі, що була закінчена в 1786 р., є відомості про понад 60 пам'яток на території історичної Полтавщини, в тому числі про Більське та Книшівське городища[3]. Слід наголосити, що докладні описи О.Ф.Шафонського здійснені на високому професійному рівні енциклопедиста, із зазначенням топографії їх розміщення, відстані до певних орієнтирів. Характеризуючи укріплення Східного та Великого Більського городищ (висоту, довжину, ширину валів, розміри ровів тощо), О.Ф.Шафонський вже звертає увагу на речові знахідки, хоча і не знає, до якого часу вони відносяться[4].

В "Історико-статистичному описі Харківської єпархії" за 1857 рік зустрічаємо певні відомості про Західне, Східне та Велике Більські городища, подані архієпископом Філаретом (Гумілевським)[5].

Чи не перші збори підйомних матеріалів на Полтавщині — наконечників стріл, в тому числі скіфського часу, — здійснив М.О.Максимович. На них звернув він увагу, уклавши першу типологічну класифікацію знахідок, і закликав колег до вивчення численних ста-

рожитностей скіфського часу в регіоні[6]. Одночасно з М.О.Максимовичем збір знахідок скіфської доби у Нижньому Посуллі, в околицях с.Лебехівщина (Лебехівка), здійснював колекціонер, його учень, П.С.Щетинський[7], який виявив за окремими знахідками поселення скіфської доби та решткки курганних пам'яток[8].

Археологічні дослідження пам'яток скіфської епохи у Полтавській губернії розпочалися у другій половині минулого століття. Вони велися майже паралельно у двох регіонах: Посульському та Ворсклинському. Початок вивчення поселень скіфської доби у Нижньому Посуллі пов'язаний з одним із зачинателів музейної справи на Полтавщині, викладачем Лубенської гімназії, а згодом завідувачем Лубенського музею К.М.Скаржинської у Круглику — Ф.І.Камінським[9]. У 1876 р. він відкрив і описав городище біля с.Клепачі Лубенського повіту, хоча й не залишив визначення його культурної належності[10]. Ф.І.Камінський проводив й обстеження окремих поселень скіфського часу в околицях Лубен, наприклад, поблизу Засулля, де останнім були знайдені наконечники стріл скіфської доби, які вже отримали авторську хронологічну атрибуцію[11]. Вслід за Ф.І.Камінським на матеріали скіфського часу з поселень та поховальних пам'яток Лубенського Посулля почали звертати увагу і його учні — краєзнавці О.А.Лавренко, К.П.Бочкарьов та молодий дослідник археологічних пам'яток Лівобережжя — В.Г.Ляскоронський[12].

Невеликі за обсягом розкопки та розвідки, зі збором знахідок, в кінці XIX ст. здійснив фундатор вітчизняної археологічної школи дослідників Середнього Подніпров'я, відомий український історик, археолог та етнограф, професор Київського університету св.Володимира В.Б.Антонович[13]. Варто відзначити й те, що він збирав відомості за географією окремих знахідок та результатами робіт колег, також плани городищ, свідчення різних джерел до складання археологічної карти Полтавської губернії[14].

На кінець 70-90-х років XIX ст. припадає активна польова діяльність на території Полтавської губернії відомого українського і російського вченого-археолога — Д.Я.Самоквасова. Він проводить широкомасштабні розвідки майже на всій європейській території Російської імперії, що включали, крім візуального огляду, шурфування на

деяких городищах[15]. Дослідник правильно визначив, що городища — це залишки укріплених поселень, а не святилища слов'ян, що доводилося попередниками[16]. Д.Я.Самоквасов також виступає ініціатором археологічного анкетування місцевого краєзнавчого й громадського загалу, втіленого в життя Центральним Статистичним Комітетом в 1873 р., а потім, на основі отриманих даних, здійснення картографування пам'яток[17]. Таким чином, був отриманий чи не найбільший масив інформації щодо старожитностей різних епох на Полтавщині, до складу якого входили відомості про понад 1000 різноманітних пам'яток, як виявилося пізніше, і скіфського часу[18]. Видати повний "Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России" не вдалося. Останній виходив у світ окремими частинами. Довгий час розділ, що стосувався Полтавської губернії, не міг побачити світ. Виконуючи настанову Д.Я.Самоквасова, видання такого зводу археологічних пам'яток для території Полтавщини, спираючись на допомогу Полтавської вченої архівної комісії[19], здійснив 1917 р. М.О.Макаренко[20].

Анкетування з ініціативи Д.Я.Самоквасова стимулювало краєзнавців на місцях до ведення подібних опитувань. Саме цим шляхом пішов і член Полтавської вченої архівної комісії, український історик і статистик Л.В.Падалка[21].

Крім цих широко відомих дослідників, вивченням курганних старожитностей скіфської доби в Посуллі займалася й ціла плеяда відомих археологів — В.З.Завітневич, І.А.Лінніченко, В.В.Хвойка, хоча лише їх сподвижники-краєзнавці, згодом відомі дослідники археології Лівобережної України Т.В.Кибальчич, С.А.Мазаракі та В.Ф.Безпальчев[22], відкрили кілька городищ та поселень скіфської доби.

Регіональна річкова система Поворскля мала дещо відмінний шлях знайомства і вивчення поселенських структур скіфської епохи. У 80-90-х роках минулого століття полтавський етнограф та археолог І.А.Зарецький провів розвідки в околицях Полтави і пониззі р.Коломак відкрив ряд різночасових пам'яток, в тому числі і скіфського часу[23]. Він здійснював збори підйомних матеріалів по лівому березі Ворскли, у межиріччі з її притокою Мерла, біля сіл Лихачівка, Деревки, Котельва у Середньому Поворсклі, де виявив селища з матеріалами VII-VI ст. до н.е.[24] Правда, на час своїх розвідок, І.А.Зарецький ще не

розумів, що переважна більшість поселень ворсклинської лівобережної заплави належить до скіфської доби, а відносив їх до свідчень перебування тут слов'янських племен "суличів"[25]. Еволюція поглядів першовідкривача і автора "лихачівської" колекції, яка надійшла до Історичного музею в Москві і стала основою-першоджерелом у вивченні пам'яток ряду епох Поворскля, відбулася після внесення атрибуційних коректив щодо її датування професором Д.М.Анучіним у 1887-1889 рр.[26], публікацій Д.І.Багалія[27] та знайомства І.А.Зарецького з результатами досліджень на Більському городищі В.О.Городцова на XII археологічному з'їзді. Пізніше матеріали із цих розвідок перевидав О.О.Захаров[28]. З того часу коломацькі та лихачівські збори І.А.Зарецького, як і матеріали досліджень курганів, здійснених полтавцем у 1888-1890 рр.[29], починають сприйматися колегами як старожитності суто скіфської доби.

У 1888-1890 рр. на території Полтавської губернії працює комплексна природнича Докучаєвська експедиція, яка проводить грунтоботанічні дослідження на замовлення Полтавського губернського земства. В її звітних документах є певні відомості про археологічні пам'ятки, в тому числі і про Більське городище[30].

Кінець XIX - початок XX ст. ознаменувався на Полтавщині чи не найбільш масштабною в історії української археології розвідковою акцією, здійсненою одним дослідником. Уродженець Полтавської губернії, відомий історик та археолог, чудовий спеціаліст-картограф В.Г.Ляскоронський протягом 1882-1907 рр. провів величезні за обсягом обстеження розвідкового характеру в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, пов'язані з вивченням городищ, курганів і Змійових валів[31]. Особливістю методичного підходу вченого було те, що він спирався на дані пізньосередньовічних картографічних матеріалів, здійснював суцільний на оглянутій території опис-ознайомлення з пам'ятками, їх картографування, зйомку окомірних чи інструментальних схематичних планів, характеризував виявлені знахідки та проводив опит місцевого населення[32]. Про питання етнокультурної характеристики виявлених поселень і городищ в той час ще не йшлося, бо воно не було поставлене у завданнях XII археологічного з'їзду. Тому, описуючи ряд городищ й кілька поселень скіфської доби По-

сулля, басейну Псла та Поворскля, вчений ще не міг визначитися щодо їх культурно-хронологічної належності[33]. Хоча саме В.Г.Ляскоронський, перший з дослідників найдавнішого минулого України, почав використовувати археологічні знахідки в процесі аналізу історичних подій та для ілюстрування найважливіших моментів історії Лівобережжя в історичних працях[34].

У зв'язку із дослідженням зруйнованого грабіжниками кургану біля с.Глинське в 1897 р. гр.О.О.Бобринський провів розвідки на Більському городищі, а саме на Великому та Західному укріпленнях. Це дало змогу вперше культурно та хронологічно охарактеризувати знахідки, віднести їх до скіфської доби, а також привернуло увагу археологів до цієї грандіозної пам'ятки[35].

Варто вказати, що завдяки розвідкам згаданих дослідників до наукового обігу була введена інформація про такі яскраві пам'ятки скіфського часу сучасної Полтавської та Сумської областей, як: Більське, Опішнянське, Свиридівське, Клепачівське, Великобудківське, Басівське, Глинське, Ведмеже та інші городища. І в наш час залишаються слабовивченими відомі ще тоді Малов'язівоцьке, Луговиківське і, особливо, Стасівське городища, тому роботи археологів, проведені в кінці XIX - на початку XX ст., і досі залишаються одним із основних джерел відомостей про цю групу пам'яток.

З дослідженнями цих вчених можна пов'язати *перший етап* (XIX - початок XX ст.) у вивченні поселень скіфського часу Ворсклинсько-Сульського межиріччя. Він характеризується збором і накопиченням відомостей про городища та селища, появою публікацій цих даних й окремих знахідок, а, разом з тим, недостатністю фактичних і методологічних засад для дослідників у визначенні їх культурної та хронологічної належності. Слід зазначити, що в цей час були отримані майже всі основні відомості про наявність укріплених поселень скіфської доби у лісостеповому Лівобережжі України.

Другий етап (початок XX ст. — кінець 1930-х рр.) був часом, коли проводилися перші археологічні розкопки поселень на Полтавщині, вони почали виділятися з-поміж загальної маси пам'яток, отримуючи культурно-хронологічну атрибуцію, за матеріалами цих поселень здійснювалися спроби реконструкції минулого.

Перші наукові розкопки поселень регіону здійснив В.О.Городцов. У 1906 р. він комплексно вивчав Більське городище та його округу, де, крім Західного і Великого укріплень Більського городища, звернув увагу на курганні могильники та селище поблизу с.Довжик Зіньківського району. Роботи здійснювалися на дуже високому для того часу рівні. Про їх масштабність свідчить площа розкопів — 1557 кв. м — і кількість вивчених попелищ, щоправда, не досліджених повністю — 9 на Більському городищі та 3 — на довжицькому селищі. Заслугою В.О.Городцова було не тільки зняття планів Більського городища, курганних некрополів, нанесення попелищ на картографічну основу, а й проведення стратиграфічних спостережень під час досліджень, укладання схематичних планів та профілів розкопів. Вчений звернувся до масових матеріалів, в тому числі фрагментів кераміки й остеологічних знахідок, фотографував цікаві речі та зразки посуду[36].

Не можна не згадати етапну для свого часу роботу А.А.Спіцина "Курганы скифов-пахарей", в якій на 1918 р. були підведені підсумки дослідження курганів і поселень скіфської доби, поданий їх короткий реєстр, а також розглядалися питання генези, культурної належності, хронології та інші проблеми у вивченні лісостепових племен[37]. Дослідник зазначав, що пам'ятки скіфського часу досліджені в області Лісостепу нерівномірно, оскільки на той час у їх вивченні основна увага приділялася курганам[38].

У 20-х роках М.Я.Рудинський і його учні О.К.Тахтай та В.О.Грінченко здійснюють розвідки на Полтавщині, в результаті яких у Середньому та Нижньому Поворсклі виявлено ряд поселень скіфської доби[39]. В 1922 р. відомим українським археологом М.Я.Рудинським було відкрите селище в ур.Десяте Поле та поряд, в ур.Таранів Яр — курганний могильник біля с.Мачухи, а, точніше, с.Судіївка Полтавського району. Дослідження на них, з великими перервами, що були пов'язані з участю археолога в організації вивчення пам'яток в зоні спорудження Дніпрогесу, репресіями, яких він зазнав, та війною, тривали до 1946 р.[40] Так склалося, що й досі матеріали з цих розкопок повністю не оброблені і не введені до наукового обігу. На їх основі вчений дійшов до висновків про генетичні зв'язки землеробсько-

скотарського населення басейну Ворскли з племенами Дніпровського лісостепового Правобережжя, які виникли у зв'язку з переселенням сюди останніх[41].

У 1927 р. М.О.Макаренко і полтавський археолог О.К.Тахтай провели розкопки на селищі в ур.Зруб, поблизу с.Головач Полтавського району, де було відкрито ряд жител та господарських ям, які датуються ранньоскіфським часом. Останній відвідував у 1927 р. і Більське городище та його південну округу[42].

У 20-х роках дослідження на півночі Полтавщини здійснюють і Лохвицький ім. Г.С.Сковороди та Лубенський музеї. Директор першого, М.Д.Ренський провів розвідки на ряді поселень скіфського часу[43]. Певні роботи в цьому напрямку, крім розкопок курганів, здійснив і завідувач Лубенського музею І.Я.Плескач[44].

Молоді археологи Полтавського краєзнавчого музею М.А.Стан та Г.О.Сидоренко в кінці 30-х років знову оглядають уже відомі селища скіфського часу у Середньому Поворсклі. Перед Великою Вітчизняною війною М.А.Стан здійснив розвідки в Нижньому Поворсклі, отримавши інформацію про ряд селищ скіфського часу[45].

Епізодичні дослідження у Поворсклі в 20-х - на початку 30-х років проводили харківські археологи І.М.Луцкевич, М.К.Фукс та О.О.Потапов під керівництвом О.С.Федоровського[46], київський дослідник Л.Кістяківський[47], директор Роменського музею М.М.Семенчик[48] та інші.

З кінця 30-х років розпочинається *третій етап* у дослідженні поселень скіфської доби Дніпровського лісостепового Лівобережжя, призупинений війною. В цей час активно діяли експедиції різноманітних наукових установ колишнього СРСР, зокрема Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. Цей етап характеризується довготривалими плановими археологічними дослідженнями на багатьох пам'ятках, внаслідок чого вони розкопувалися широкими площами, проведенням суцільних розвідок у регіоні. Закономірним наслідком таких досліджень стає процес інтерпретації знайдених матеріалів, на їх основі — реконструюються різноманітні сторони матеріальної та духовної культури землеробсько-скотарських племен VII-III ст. до н.е.

Під час розвідок слов'янських пам'яток у лісостеповому Лівобе-

режжі І.І.Ляпушкіним (в 1938, 1940 і післявоєнні роки) в басейнах рік Сула, Псел, Ворскла з їх притоками[49] та Ф.Б.Копиловим у басейні р.Сула[50], було відкрито і досліджено десятки селищ, що відносяться до VII-III ст. до н.е. І.І.Ляпушкіним здійснені розкопки поселення в Полтаві[51], в ході яких йому активно допомагала співробітниця Полтавського краєзнавчого музею Г.О.Сидоренко[52]. Тут, поряд з матеріалами роменської культури та Київської Русі, виявлено цікаві знахідки ранньоскіфської доби. Крім того, І.І.Ляпушкін у 1948 р. провів дослідження селища поблизу с.Пожарна Балка Полтавського району[53].

Завдяки розвідкам І.І.Ляпушкіна відкрито понад 50 поселень, але суцільного обстеження величезної за площею території Ворсклинсько-Сульського межиріччя у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі так і не було зроблено. Вивчалися в основному раніше відомі пункти, які згадувалися в літературі. Треба зважити на те, що, крім скіфських пам'яток, досліджувалися передусім черняхівські, роменські і давньоруські. Великою заслугою І.І.Ляпушкіна є те, що він на основі своїх масштабних розвідок та досліджень інших авторів видав зведення селищ і городищ скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя[54].

Роботи І.І.Ляпушкіна в 50-х роках продовжила Г.Т.Ковпаненко, яка провела масштабні розвідки в басейні р.Ворскла, крім того, здійснила невеликі розкопки на селищах скіфської доби поблизу сіл Олефірщина та колишнього Кучмівка в Диканському районі. Це знайшло відображення в спеціальній монографії, в якій дослідниця розвиває твердження М.Я.Рудинського про переселення в Поворскля частини землеробсько-скотарських племен з Дніпровського лісостепового Правобережжя[55].

У 1954 р. В.А.Іллінська розпочала розкопки Книшівського городища в Гадяцькому районі[54]. Щоправда, результати цих робіт ще повністю не введені до наукового обігу[56].

Значний внесок у дослідження поселенських структур скіфської доби на території краю здійснили новобудівні та охоронно-рятувальні експедиції Інституту археології АН УРСР. Так, у кінці 50-х - на початку 60-х років, у зв'язку з будівництвом гідроелектростанцій на Дніпрі, Д.Я.Телегін, І.М.Шарафутдінова, Є.В.Махно, М.П.Кучера

здійснюють розвідки, якими було відкрито ряд поселень скіфської доби на лівому березі Дніпра[57].

Надзвичайно важливу роботу по дослідженню старожитностей скіфської доби Полтавщини провели харківські археологи. В 1954 р. археологічна експедиція Харківського державного університету під керівництвом Б.А.Шрамка вперше провела розвідкові роботи на Більському городищі, а з 1958 р. регулярно здійснює розкопки на унікальній пам'ятці. В результаті цих робіт на городищі було досліджено близько 5 га площі з культурними нашаруваннями потужністю 0,4-1,5 м. Завдяки численним публікаціям, статтям та монографії Б.А.Шрамка городище стало еталонною пам'яткою скіфського часу в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі і широко відомою у всьому світі[58]. Професор Б.А.Шрамко досить ретельно і прискіпливо ставився до вивчення цього унікального археологічного комплексу, пам'яток Поворскля, в дещо меншій мірі, охопив своїми дослідженнями пам'ятки Попсілля та Посулля.[59]

Пізніше у складі археологічної експедиції ХДУ, або самостійно, в басейні Ворскли працює вже ціла плеяда учнів поважного дослідника: А.О.Моруженко, В.П.Андрієнко, Ю.М.Бойко, С.І.Берестнєв та ін.

В 1958-1960 рр. на Західному Більському городищі також проводив дослідження Б.М.Граков, що очолював експедицію Московського державного університету[60].

Довгий час на території області працювали експедиції Донецького університету, які під керівництвом А.О.Моруженко та В.П.Андрієнка проводили розвідки і розкопки на городищах, селищах та курганних могильниках скіфського часу. Та найбільша увага донецьких археологів була звернена на ворсклинську локальну групу пам'яток. Під керівництвом А.О.Моруженко на Західному укріпленні Більського городища, у складі Скіфо-слов'янської експедиції ХДУ, працював окремий археологічний загін. У 1977-1983 рр. А.О.Моруженко проводила розкопки на селищі неподалік с.Лихачівка Котелевського району[61]. Передчасна смерть дослідниці стала на заваді введенню матеріалів цих робіт до наукового обігу. В наш час цю роботу розпочала молода генерація донецьких археологів[62].

У 1974 р. В.П.Андрієнко досліджував селище у с.Олефірщина

Диканського району[63]. Роком пізніше — розпочав розкопки на поселенні Пожарна Балка-2, що в Полтавському районі. Ці дослідження, з невеликими перервами, тривали до середини 90-х років. На сьогодні це селище є одним із найкраще досліджених серед пам'яток скіфської епохи Лівобережжя. В.П.Андрієнком видана ціла низка статей, присвячених роботам на Пожарній Балці-2. На основі здобутих знахідок автор вирішує чимало питань, і, особливо, тих, що стосуються хронології, винятково важливих у наш час, коли остання починає переглядатися[64]. Завдяки ретельній обробці здобутих матеріалів, видання узагальнюючої праці за матеріалами досліджень дещо затримується, але, віриться, вона стане важливою віхою у вітчизняній археологічній науці.

Важливим моментом вивчення старожитностей скіфського часу є продовження комплексних досліджень Більського городища. З 1989 р. тут працює загін І.Б.Шрамко, яка веде розкопки попелищ на Західному Більському укріпленні[65]. Щорічні дослідження з 1992 р. на городищі та в його окрузі проводить спільна українсько-німецька експедиція ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства під керівництвом В.Ю.Мурзіна та Р.Ролле. Експедиція, крім розкопок курганів, здійснює розвідки з метою точного виміру довжини укріпленої лінії городища, його площі, проводиться збір підйомних матеріалів, розпочаті розкопки на селищі-передмісті Західного укріплення в ур.Царина Могила[66].

Певний внесок щодо доповнення відомостей про пам'ятки скіфського часу на Полтавщині доклали й тематичні експедиції археологів-дослідників більш пізніх періодів стародавньої історії Дніпровського лісостепового Лівобережжя. В 70-ті роки з розвідками на Полтавщині працювали фахівці з Ленінграда та Києва (керівники експедицій — Є.О.Горюнов[67], М.П.Кучера[68]), у 80-90-ті роки — Москви (Ю.Ю.Моргунов). Можна відзначити розкопки останнього на ряді городищ Посулля, де поряд з матеріалами київоруської доби віднайдені культурні нашарування скіфського часу[69].

У 1977 р. викладач Полтавського пединституту С.П.Юренко провела розвідки по Ворсклі та її притоках: Котелевці, Мерлі, Тагамлику, відкривши ряд селищ скіфського часу. На багатьох із них прово-

дилося шурфування нашарувань[70].

Значною віхою у вивченні археологічних пам'яток Полтавської області було видання в 1982 р. короткого зводу-довідника старожитностей, в тому числі і скіфської епохи, де визначено їх місцезнаходження та датування[71]. Незважаючи на те, що цей довідник вже дещо застарів, колективна робота Г.О.Сидоренко, Є.В.Махно та Д.Я.Телегіна залишається одним із важливих джерел інформації про розмаїття об'єктів найдавнішої історико-культурної спадщини регіону. Певні відомості про поселення скіфського часу знаходимо й у енциклопедичному довіднику "Полтавщина", хоча до останнього вміщено лише кілька десятків фахових статей про пам'ятки археології[72]. Відомості, включені до останніх, — суто краєзнавчі спостереження авторів-аматорів, які ще потребують ретельної перевірки. 1994 р. побачило світ зведення, присвячене групі пам'яток Придніпровського терасового лісостепу, значна частина з яких розташована на Полтавщині[73].

Позначимо також окремі археологічні дослідження останньої чверті століття. Так, в околицях Більського городища, в тому числі із закладенням шурфів, в кінці 70-х - на початку 80-х років розвідкові обстеження здійснюють археологи Ю.М.Бойко та С.І.Берестнєв[74]. В 1993 р. розвідки по лівому березі Дніпра проводить О.Я.Бойченко[75].

Остання чверть XX ст. виявилася особливо сприятливою для розвитку регіональних археологічних центрів, один з яких відродився у Полтаві[76]. Кілька установ, що проводять археологічні дослідження, вагомо заявили про це в царині вивчення пам'яток скіфської доби.

У 80-х роках на території області активно працювали археологи Полтавського краєзнавчого музею. Саме в 1982-1986 рр. розвідзагоном Полтавської охоронної експедиції під керівництвом О.Б.Супруненка була обстежена значна кількість поселень у Нижньому Поворсклі та Посуллі. Цікавим відкриттям стало виявлення групи поселень на лівому березі р.Ворскли, що суттєво доповнило археологічну карту розповсюдження пам'яток скіфського часу та відкрило чимало перспектив для пошуку найбільш ранніх та пізніх поселень.[77]

Крім розкопок курганів, у басейні р.Ворскли (керівники експедицій — І.М.Кулатова, Л.М.Лугова, О.Б.Супруненко) в цей час проводилися розвідки округи курганних могильників поблизу сс.

Олефірщина та Василівка Диканського району. Такі ж дослідження здійснювалися і в Лубенському районі, під час археологічних розкопок курганів біля с.Мгар, в ході яких виявлено кілька селищ та залишки городища скіфського часу[78].

Крім цих та інших досліджень, треба відзначити велику й масштабну роботу полтавських археологів: краєзнавчого музею, а також пединституту, по проведенню суцільних розвідок на території області в ході підготовки "Зводу пам'яток історії та культури". Хоча ці роботи і не ставили за мету спеціальні завдання вивчення скіфських старожитностей, в тому числі поселень, але їх результатами було відкриття нових селищ та городищ раннього залізного віку, огляд уже відомих та отримання більш повних чи додаткових даних про археологічні об'єкти всіх районів області. І.М.Гавриленко, П.Я.Гавриш, І.М.Кулатова, І.С.Мельникова, В.О.Мокляк, О.Б.Супруненко, О.М.Ткаченко провели розвідки майже у всіх районах Полтавської області. Вони виявили і картографували значну групу поселень VII-III ст. до н.е[79].

І.М.Кулатова у 1990 р., в ході охоронних розкопок, досліджувала багатошарове поселення на Соборній площі в Полтаві[80]. Тут, крім матеріалів роменської культури та Київської Русі, знайдено ряд знахідок скіфської доби, чим підтверджено відомості про існування ранньоскіфського поселення VII-VI ст. до н.е.[80].

Експедиція Полтавського пединституту на чолі з П.Я.Гавришем здійснювала розвідки в басейні рр. Псел і Ворскла, в 1987 р. — розкопки на селищі поблизу с.Саранчівка Зіньківського району[81], у 1988-1993 рр. вела на Книшівському городищі стаціонарні дослідження[82], з 1994 р. загін пединституту "Висока Левада" проводить вивчення поселищ на території Західного укріплення Більського городища та в його окрузі[83]. Саме на основі цих досліджень П.Я.Гавриш підготував і захистив кандидатську дисертацію.[84]

Згідно з Комплексною програмою розвитку культури у Полтавській області 1993 р., за рішенням обласної виконавчої вдади, створено Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністірації. Центр веде дослідницькі роботи за кількома напрямками[85]. Крім щорічних (з 1994 р.) розкопок курганів та охоронних досліджень на Більському городищі і в

його окрузі, здійснюються суцільні розвідки території величезного комплексу. Так, у 1998 р. розкопками досліджувалося ранньоскіфське селище на південній околиці Більського городища, неподалік с.Глинське Зіньківського району[86].

Іншим напрямком робіт Центру є проведення охоронних досліджень в ряді районів Полтавської області. Наприклад, у басейні р.Полузір'я, де поряд із розкопками курганів доби енеоліту-бронзи, раннього залізного віку біля с.Карпусі, здійснювалися розвідкові роботи по виявленню пам'яток скіфського часу[87]. Цілу низку приміських поселень Більського городища знайдено в заплаві Ворскли[88]. Вперше виявлені на берегах р.Хорол селища скіфського часу[89]. Проводилися розвідки в басейні р.Псел і на території Гадяцького району[90].

До ведення розвідкових досліджень Центром залучений сумський археолог В.В.Приймак, який виявив кущ селищ та городищ скіфського часу по рр.Удай і Многа[91].

А.В.Гейко, у складі археологічних експедицій Полтавського пед-інституту та Державного музею-заповідника українського гончарства, пізніше — Центру, провів розвідки в ряді районів Полтавської області, виявив численні поселення VII-III ст. до н.е. у басейні Сули, Псла, Ворскли[92].

В останні роки активно проводять розвідки в області краєзнавці — І.В.Бовкун, О.М.Кожевнікова, О.О.Ломакін, О.В.Сидоренко, А.Л.Щербань, які відкрили в басейнах Сули, Ворскли та Хоролу низку поселень VII-III ст. до н.е.[93]

Таким чином, завдяки здійснюваним вже понад століття дослідженням, на Полтавщині відкрито більш ніж 200 городищ та селищ скіфської доби. І з кожним роком їх кількість зростає. Здобуті значні за обсягом польові матеріали стали основою для вирішення багатьох загальних питань у вивченні давньої історії України, виділення локальних груп пам'яток: посульської та ворсклинської, вирішення питань походження місцевих лісостепових племен, реконструювання різноманітних сторін їх економічного розвитку і матеріальної культури. Ймовірно, близька до завершення дискусія про Більське городище — місто Гелон в "Історії" Геродота... Хоча невирішених проблем залишається значно більше.

Серед завдань наступного етапу вивчення поселень VII-III ст. до н.е., на нашу думку, є:

1) необхідність проведення суцільних розвідок в усіх районах області, виявлення нових пам'яток; дослідження вже раніше відкритих поселень, їх картографування і паспортизація з метою охорони і збереження;

2) ліквідація неточностей та недоречностей, що відклалися в наукових публікаціях, щодо окремих пам'яток скіфської доби, видання повного каталога-реєстру вивчених городищ і селищ цього періоду на території краю;

3) проведення археологічних розкопок, особливо в недостатньо вивчених мікрорегіонах, насамперед, у басейнах Псла, Хоролу, Сули, на лівому березі Дніпра, в комплексі із дослідженнями курганів;

4) широке залучення виявлених матеріалів для реконструкції життя землеробсько-скотарського населення скіфської епохи;

5) опрацювання знахідок, які здобуті за більш ніж столітню історію дослідження пам'яток скіфського часу і зберігаються у фондах різноманітних музейних та наукових установ світу, введення їх до наукового обігу.

Безперечно, проведення цих значних за обсягом робіт сприятиме появі глибоких узагальнюючих праць зі стародавньої історії регіону. А виконання всього комплексу досліджень під силу лише значному колективу дослідників.

Література

1. **Сидоренко Г.О, Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — 107 с.

2. **Наливайко И.М.** Из истории селитроваренного производства на Полтавщине // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.91.

3. **Супруненко О.Б.** О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // VII Всеукраїнська наук. конф. "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність": (М-ли пленарного та секційних засідань). — К.: Рідний край, 1995. — Ч.І. — С.62-64; **Його ж.** Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.19-28.

4. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой Росии, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851. — С.653-656; Передрук: **Шафонский А.Ф.** [О знаменитых урочищах по историческим происшествиям] // Більське

городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.24-28.

5. **Филарет (Гумилевский).** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.,1857. — Отд. III. — С.96.

6. **Супруненко О.Б.** Археологічна збірка Максимовича // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури / Тези Всеукраїнської наук. конф. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.28-29.

7. **Супруненко О.Б.** Колекція П.С.Щетинського // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.9-11.

8. Каталог Выставки III АС в Киеве. — К., 1873. — С.5-35.

9. Федір Камінський (1845-1891): наукова та епістолярна спадщина / Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С.5-12.

10. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Ф.И.Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны. 1988. — С.12-15; **Супруненко А.Б.** Из новых материалов о Ф.И. Каминском // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.101-105; **Супруненко О.Б.** Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991.— №3. — С.69-75.

11. **Бочкарев К.П.** Очерки Лубенской старины. — М., 1901. — С.22-23.

12. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження і зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С.12,14,16.

13. **Антонович В.Б.** [Письмо к И.А.Зарецкому. — 22 янв. 1893 г.] // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.32-35.

14. **Супруненко А.Б.** В.Б.Антонович об исследованиях на Полтавщине // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.31-35; **Супруненко О.** Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 бер. 1993 р., м.Київ): Доп. та м-ли. — К.: вид. Ін-ту укр. археогр. АН України, 1994. — С.250-256; **Ульяновський Василь, Короткий Віктор.** Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. — К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. — С.104.

15. **Щавельов С.П.** Д.Я.Самоквасов: заповіт археолога // Археологія. — К., 1991. — №1. — С.105-107.

16. **Самоквасов Д.Я.** Древние города России. — СПб.: тип. Главн. Упр. Уделов, 1873. — С.18.

17. **Щавелев С.П.** Историк русской земли: Жизнь и труды Д.Я.Самоквасова. — Курск, 1998. — С.41.

18. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — С.I-IV.

19. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії //Археологія. — К., 1995. — №2. — С.125-126.

20. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 109 с.

21. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.155-214; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы. — Полтава: ПУАК, 1914. — 236 с.

22. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994. — С.68, 74; **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., Л., 1961. — №104. — С.10; **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наук. думка, 1968. — С.21-22.

23 **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** А.И.Зарецкий — первый исследователь памятников скифского времени Поворсклья // Киммерийцы и скифы: ТД Международной науч. конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С.48-49.

24. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С. 40-43.

25. **Зарецкий И.А.** Записка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — С. 229-248.

26. **Багалей Д.И.** Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губ. // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т.1. — С. 6,16.

27. **Уварова П.С.** Отчет по XII Археологическому съезду // Древности: Тр. МАО. — М., 1904. — Т.20. — Вып. II. — Приложение к протоколу №583.

28. **Zakarov A.A.** I.A.Zaretsky's Excavations in the Governement of Khakov // ESA. — Helsinki, 1932. — VII. — P.59-81.

29. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.44; **Кулатова І.М.** Кургани скіфського часу в ур.Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І.А.Зарецького 1888 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.26-28.

30. **Супруненко О.Б.** Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської екпедиції 1888-1889 рр. // АЛЛУ. — Полтава., 1998. — Ч.1-2. — С. 107-111.

31. **Ляскоронський В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС. — М., 1901. — Т.1. — С. 404-457.

32 **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.158-198.

33. **Супруненко О.Б.** Василь Ляскоронський та його археологічні розвідки на Полтавщині // Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид.2-е, репр., доп. — Полтава: ВЦ "Археологія" ЦОДПА, 1995. — Препринт, вип.9. — С.3-4.

34. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.6.

35. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ., в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128.

36. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. —М. 1911.—С.93-161; **Шрамко Б.А.** Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.29-54; **Фирсов К.Б.** Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного исторического музея // Там само. — С.55-59; **Лебедев Г.С.** История отечественной археологии (1700-1917). — СПб., 1992. — С.366.

37. **Спицын А.А.** Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып. 65. — С.87-143.

38 Там само. — С.141.

39 **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. — С.29-62; **Супруненко А.Б.** М.Я.Рудинский — организатор охраны и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине // Первая Всесоюзная науч. конф. по историческому краеведению / ТДС. — К., 1987. — С.286-287; **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава, 1990.— С.17-18.

40. **Рудинський М.Я.** Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // АП УРСР. — К, 1949. — Т.2. — С. 53-79.

41. Там само. — С.53,77-78; **Гавриш П.А.** Проблема происхождения племен раннего железного века лесостепного Днепровского Левобережья в работах М.Я.Рудинского // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава, 1987. — С.25-26.

42. **[Тахтай А.].** Археологічна робота Музею в 1926-1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.288-289; **Граб В.І., Супруненко О.Б.** Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991. — С.17.

43. **Ренський М.** Звіти за археологічні досліди на Лохвиччині рр. 1927 та 1928 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — №550. — Арк.1-2.

44. **Плескач І.Я.** Археологічні розвідки та досліди в районі Тишківської та Хитцянської сільрад Вовчанського району на Лубенщині 1927 року // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — №548. — 11 арк.; **Його ж.** Коротенький звіт за археологічні досліди та розвідки в районі Хитцянської, Тишківської та Лучанської сільрад Вовчанського району на Лубенщині 1928 року // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — №548. — 16 арк.

45. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава, 1990. — С.19; **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С. 22-23.

46. **Луцкевич І.М.** Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. — К., 1948. — Т.2. — С.164-179, **Фукс М.** Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т.1. — С.91-111; **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.7.

47. **Кістяківський Л.** Розвідка в околицях с.Лихачівки Рублівського району (кол. Богодухівський пов.). // КЗ ВУАК 1925 р. — К., 1926. — С.99.

48. **Семенчик М.М.** Звіт про роботу Роменського музею 1928 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — №202/7; **Супруненко А.Б.** М.М.Семенчик — фундатор Роменского музея, археолог // ТДС первой Сумской обл. науч. ист.-краевед. конф. — Сумы, 1990. — С.137-139.

49. **Ляпушкин И.И.** Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р.Ворсклы (гор. Полтава — с.Бельск) // КСИИМК. — М., Л., 1947. — Вып. 17 — С.122-132; **Ляпушкин И.И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — М., 1951. — Т.XV. — С.17-43; **Ляпушкин И.И.** Поселения эпохи железа в бассейне р.Ворсклы // КСИИМК. — М.,Л., 1947. — Вып.21. — С. 96-98.

50. **Копилов Ф.Б.** Відчит про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля від Лохвиці до м.Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1945/8. — 29 арк.; **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — Вип.III.— С.307-311; **Його ж.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1946/22. — №431. — 42 арк.; **Іллінська В.А.** Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946) // АП УРСР. — К., 1949. — Т.II. — С.145-147.

51. **Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення на території м.Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.І. — С.58-75.

52. **Сидоренко Г.О.** Розкопки в м.Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.26-28.

53. **Ляпушкин И.И.** Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской обл. // КСИИМК. — М.,Л., 1951. — Вып. XXXVII. — С.125-130.

54. **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., Л., 1961. — №104. — 382 с.

55. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — 188 с.

56 **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р.Псел // СА. — М., 1957. — №27. — С.243-248.

57. **Телегин Д.Я, Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчет о разведках археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская области) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1958/1е. — 45 арк.; **Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчет о разведке в зоне Днепро-

дзержинского водохранилища в 1960-1961гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — 86 арк.

58. **Шрамко Б.А.** Исследования Бельського городища // АИУ 1968 г. — К., 1971. — Вып.3. — С.49-58; **Шрамко Б.А.** Бельское городище — важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // XV наук. конф. Інституту археології АН УРСР, присвяч. 50-річчю утворення СРСР: Тези пленар. і секц. доп. — Одеса, 1972. — С.22-25; **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельського городища // Скифские древности. — К.: Наук. думка, 1973. — С.82-112; **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К.: Наук. думка, 1975. — С.94-132; **Шрамко Б.А.** Некоторые итоги изучения Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. — М., 1975. — №1. — С.65-85; **Його ж.** Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. — К., 1987. — №57. — С.75-81; **Шрамко Б.А.** Жилище VI в. до н.э. на Бельском городище // ВХУ. — Харьков, 1985. — № 268: История СССР и зарубежных стран. — С.74-83; **Шрамко Б.А.** Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы // Железный век и эпоха средневековья. — Курск, 1985. — С.3-39; **Шрамко Б.А.** Усадьба скифской эпохи на Бельском городище // ВХУ. — Харьков, 1989. — №343: История. — Вып.23. — С.77-87; **Šramko B.A.** Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren Wechselbeziehungen Während der Frühen Eisenzeit // Archäologische Mitteilungen aus Iran. — Berlin: Verlag Dietrich Reimer, 1992. — Band 25. — S.47-63; **Шрамко Б.А.** Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища [О результатах исследований 1990-1992 гг.] // ПАЗ. — Полтава: Полт. литератор, 1995. — Ч.3. — С. 42-49; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., Наук. думка, 1987. — 184 с.; **Шрамко Б.А.** Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.67-87; та ін.

59. **Шрамко Б.А.** Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // АО 1967 г. — М.: Наука, 1968. — С. 209-210.

60. Там само. — С.209.

61. **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // СА. — М., 1985. — №1. — С.160-178; **Моруженко А.А.** Раскопки поселения у с.Лихачевка // АО 1977 г. — М.: Наука, 1978. — С.374-375.

62. **Горбов В.Н., Литвиненко Р.А.** К вопросу о населении бассейна р.Ворсклы в конце бронзового века // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1998. — Вип. 1. — С. 69-79; **Ромашко В.А.** "Чернолесская" столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины // Там само. — С.79-95.

63. **Андриенко В.П.** Раскопки поселения у с.Олефирщина // АО 1974 г. — М.: Наука, 1975. — С.248.

64. **Андриенко В.П.** Раскопки поселения у с.Пожарная Балка // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.246; **Андриенко В.П.** О материалах раскопа 11 поселения По-

жарная Балка-2 // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.47-49; **Андриенко В.П.** О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка // Проблемы охраны и иследования памятников археологии в Донбассе // ТД обл. науч.-практ. семинара. — Донецк, 1989. — С.141-143; **Андриенко В.П.** О находках бронзовых стремявидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы: ТД Международной науч. конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 8-9; **Андриенко В.П.** Булавки с поселення у с.Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.353-358.

65. **Шрамко И.Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.66-67; **Шрамко И.Б.** Раскопки Западного укрепления Бельского городища // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С.96-97.

66. **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Про задачі та перспективи Більської експедиції Інституту археології АН України // Археологічні дослідження старожитностей України: ТД. наук. конф. Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. — К., 1993. — С.34-35; **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.50-56; **Rolle R., Murzin V.J.., Šramko B.A.** Das Burgwallsystem von Bels'k (Ukraine): Eine Frühe Stadtartige Anlage im Skythischen Landesinnern // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — 1991. — B.18: Beiträge zur Archäologie im nordlichen Schwarzmeerraum. — Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1996. — S.57-84; **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Совместные археологические исследования в Бельске // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С.94; **Ролле Р., Херц В.** Исследования в урочище "Царина Могила" // Там само. — С.94-95; **Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П.** Исследования совместной украинско-немецкой экспедиции в 1997 г. — К., 1998. — 22 с.; **Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.

67. **Горюнов Е.А.** Разведка на Полтавщине // АО 1971 г. — М.: Наука, 1972. — С.366; **Горюнов Є.О., Казанський М.М.** До археологічної карти сточища р.Полузір'я // АЛЛУ. — Полтава., 1998. — №1-2. — С.76-78.

68. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1971/17а. — 74 арк.

69. **Моргунов Ю.Ю.** Раскопки городища летописного г.Снепорода // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар./ ТДС. — Полтава, 1988. — С.37; **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские поселения поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.57-61.

70. **Юренко С.П.** Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1978/11в. — 13 арк.

71. **Сидоренко Г.О, Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — 107 с.

72. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.

73. **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К., 1994. — 53 с.

74. **Бойко Ю.Н.** Исследования в бассейне р.Ворскла // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С.261-262.; **Берестнев С.И.** Работы Левобережной лесостепной экспедиции // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.252.

75. **Бойченко О.Я.** Отчет об археологической разведке левого берега Днепродзержинского водохранилища (с.Солошино Кобелякского района — с.Келеберда Кременчукского района Полтавской области) // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 34. — 66 арк.

76. **Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.М.** Археологія та стародавня історія України. — К., Либідь, 1992. — С.39.

77. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — К., 1989. — №1. — С.149-153; **Супруненко О.Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак //АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С.40-56; **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — 24 с.; **Кулатова И.Н., Супруненко О.Б.** Археологические памятники Машевского района: Каталог. — Полтава, 1988. —20 с.; **Супруненко А.Б.** Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы: ТД Всесоюзного семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч.II. — С.74-75.

78. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени междуречья Ворслы и Псла. — Москва-Полтава, 1993. — С.9-12; **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Первый Мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.318-338.

79. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава, 1992.— С.20-42; **Супруненко О.Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак //АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С.40-56; **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — С.6-16; **Кулатова И.Н., Супруненко О.Б.** Археологические памятники Машевского района: Каталог. — Полтава, 1988. — 20 с.; **Гавриш П.А.** Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над "Сводом памятников истории и культуры" // Первая Всесоюзная науч. конф. по историческому краеведению / ТДС. — К., 1987. — С.284; **Кулатова И.Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.57; **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.286; **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. — С.149-153; **Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М.** Із робіт експедиції "Славутич" на Середньому Дніпрі // Археологія. — К., 1989 .— №2. — С.131-136; **Кулато-**

ва І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузірря // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.54-64; **Мокляк В.О.** Розвідки в Полтавській області // Там само. — Ч.3. — С.122-126; **Мокляк В.О.** Скіфські пам'ятки на території Новосанжарського району Полтавської області // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 370-373; **Мокляк В.О.** Розвідки на території Полтавської області // АДУ 1993 р. — К., 1994. — С.85.

80. **Кулатова Ірина.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.11-14.

81. **Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.27-28.

82. **Гавриш П.Я.** Городище скифского времени у с.Кнышовка // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.134-137; **Його ж.** Дослідження в Книшівському городищі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.250-258.

83. **Гавриш П.Я.** Розкопки на Більському городищі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.72-78.

84. **Гавриш П.Я.** Населення скіфського часу басейну середнього Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — С.20-23.

85. Рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології [1993-1994 рр.] / Укл.Супруненко О.Б. // З джерел народної скарбниці: Щорічник. 1994. — Полтава: Археологія, 1995. — С.77-81; **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С.52-53.

86. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3.— С.54-65; **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.121-137; **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.87-92; **Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.Б.** Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава.: Археологія, 1999. — С.33.

87. **Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І.** Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.64-77; **Кулатова І.М.** Розвідки в Полтавському районі // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.84-86.

88. **Гавриленко І.М.** Звіт про розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині (в басейнах рік Псла та Ворскли). — Полтава, 1994 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.89. — 36 арк.; **Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.** Розвідки в Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.93-95.

89. **Супруненко А.Б., Степанович С.П.** Археологічні пам'ятки на території міста // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С.25-45; **Гавриленко І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки в Хоролі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.105-110.

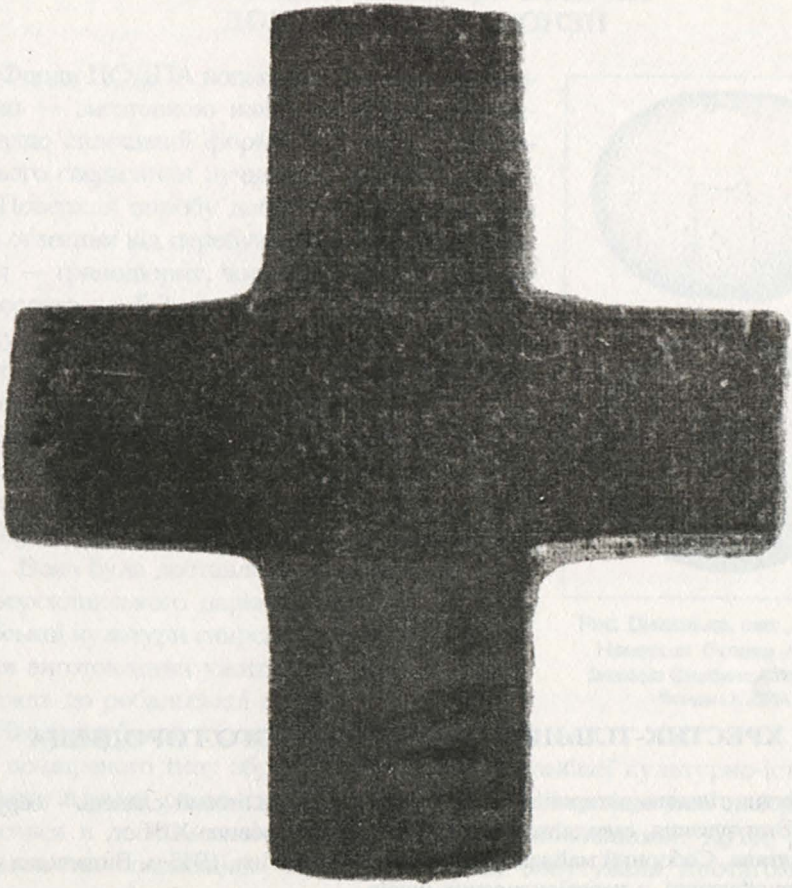
90. **Гавриленко І.М.** Звіт про розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині (в басейнах рік Псла та Ворскли). — 36 арк.

91. **Приймак В.В.** Розвідки у межиріччі Сули та Удаю // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.118-121.

92. **Гейко А.В., Гавриш П.А.** Поселение VII-VI вв. до н.э. у с.Шевченки // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.31; **Гейко А.В., Гавриш П.А.** Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.142-143; **Гейко А.В.** Археологічні розвідки в Полтавській області // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С.46-47; **Гейко А.В.** Археологічні розвідки в околицях Опішного // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — Кн. 3. — За рік 1995. — Опішне: Укр. народознавство, 1996. — С.59-62; **Його ж.** Розвідки у Нижньому Поворсклі (Полтавський район) // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.79-80.

93. **Кожевнікова О.М.** Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.81-83; **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С.116-122; **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.41-53; **Щербань А.Л.** Поселення скіфського часу в околицях Диканьки // Зб. м-лів І наук. студ. конф. іст. ф-ту, присвяч. 825-річчю м.Полтави. — Полтава, 1998. — С.7-9; **Його ж.** Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С. 87-89.

05.03.1999

НАШ КАТАЛОГ

На звороті:

ХРЕСТИК-ТІЛЬНИК З ПОЛТАВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Хрестик-тільник чотирикінцевий. Рожевий пірофілітовий сланець - овруцький шифер. Виточування, свердління. Середина - друга половина XIII ст.

Полтава, Соборний майдан. Розвідки І.І.Ляпушкіна, 1945 р. Випадкова знахідка при шурфуванні, з перевідкладених шарів.

Висота — 4,2 см; ширина — 3,4 см; товщина — 0,5 см. Зверху — поперечний наскрізний отвір для підвішування діаметром 0,2 см.

Літ.: **Ляпушкин И.И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — М., 1951. — Т.XV. — С.40-43. — Фото; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.107. — Рис.107,*1*.

Зберігається і експонується: ПКМ, інв. № ПКМ.290, А.290.

© С., фото Радченка М.О., 1996.

ЗНАХІДКА НАВЕРШЯ БУЛАВИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ

Фонди ЦОДПА поповнилися рідкісною знахідкою — заготовкою навершя булави, кулястої, дещо сплощеної форми, зі слідами двостороннього свердління лучковим свердлом на конус. Поверхня виробу добре зашліфована, має сліди оглеєння від перебування у зольнику. Матеріал — гранодіорит, чорного кольору. Діаметри: корпуса — 6,2 см, отвору знизу — 1,6 см, зверху — 1,3 см (процес свердління через певну децентровку не закінчено). Висота заготовки навершя — 5,2 см, вага — 250 г.

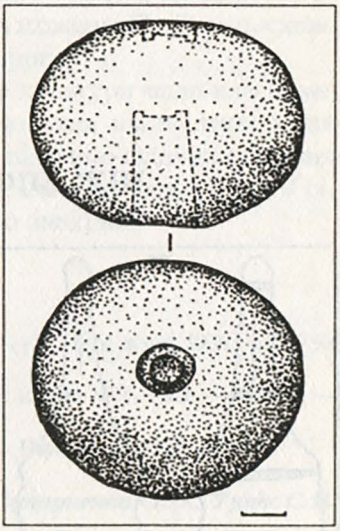

Рис. **Диканька, смт.**, околиці. Навершя булави. *Камінь.* Знахідка Щербаня А.Л., 1998 р. Фонди ЦОДПА.

Ця випадкова знахідка походить із території селища скіфського часу, розташованого на плато лівого берега р.Вільхова Говтва (притока Псла) поблизу смт.Диканька (пункт 7) Полтавської області[1]. Вона була доставлена на поселення носіями ворсклинського варіанту лісостепової землеробської культури скіфського часу як сировина для виготовлення ужиткових речеій, можливо, важка до рибальської сітки.

Навершя булав кулястої форми відносяться до поширеного типу зброї в культурах катакомбної культурно-історичної спільноти племен раннього бронзового віку. Найчастіше такі навершя зустрічаються в донецьких і північнокавказьких похованнях. Дуже рідко їх знаходять на поселеннях. Кулясті навершя побутували протягом всього бронзового віку[2].

Ця знахідка дає право зробити висновок, що навершя булав кулястої форми виготовлялися стародавніми майстрами на території Полтавщини[3], в тому числі на поселеннях катакомбної культури[4].

Література

1. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.37, 42. — Табл. II, *34.*; **Щербань А.Л.** Пам'ятки археології в

околицях Диканьки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.87-89.
2. **Братченко С.Н.** Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.55, 99. — Рис.26, *4, 5*; 37, *2*; 54, *3*; 55, *10*.
3. **Супруненко А.Б.** Курганы Нижнего Поворсклья. — М.-Полтава, 1984. — С.18,19. — Рис. 6, 2.
4. **Кракало І.В., Супруненко О.Б.** Навершя булави з правобережного Поорілля // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.98-99.

© ***Філоненко Л.К.***

НІЖ ЕПОХИ БРОНЗИ З ПОСЕЙМ'Я

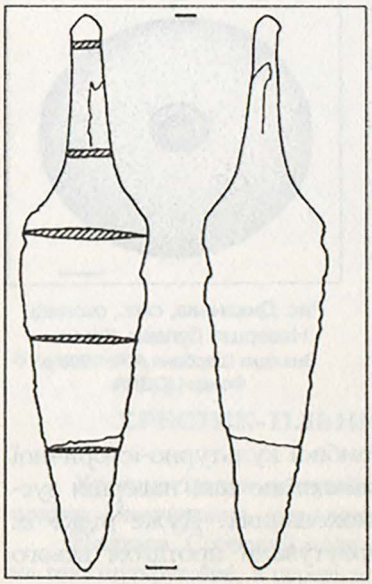

Рис. Юр'єве, с. Ніж. *Бронза.* Путивльський історико-культурний музей-заповідник.

У Путивльському історико-культурному музеї-заповіднику зберігається бронзовий ніж фінальної доби ранньої бронзи, випадково знайдений при земляних роботах на території с.Юр'єве Путивльського р-ну Сумської області. Місце знахідки, за усним описом відомого путивльського краєзнавця В.П.Кошлатого, знаходиться в зоні видимості з селища епохи бронзи, яке займає ту частину садиб і городів села, що носить назву "4-те селище". Пам'ятки епохи бронзи й раннього залізного віку середньої течії Сейму, які стаціонарно досліджувалися, пов'язані в основному з одним мікрорегіоном, групуючись навколо Мовчанського болота. Безперечно, найцінішою пам'яткою є епонімне Мар'янівське поселення, яке потребує проведення термінових рятувальних робіт, оскільки на його більшій частині культурний шар або знищено, або оголено до рівня торфу. Останнім часом було відкрито й кілька курганних груп в околицях цієї пам'ятки.

Ніж литий, з довгим видовжено-трикутної форми лезом, близьким до, так званого, привольнинського типу, з порівняно широким черенком, кінець якого має підтрикутний край з максимальним потовщенням. Краї леза — зі слідами заточування вздовж всієї довжини клинка, на якому помітні залишки проковування (рис.). На виробі є кілька тріщин і щербинок.

Довжина ножа — 20,4 см; довжина клинка — 13,0 см; ширина леза максимальна — 4,2 см; ширина черенка — 0,9-1,7 см; товщина леза — близько 0,3 см; товщина черенка — 0,32 см.

Близькі аналогії цьому ножу знаходимо в поховальних комплексах донецької катакомбної культури Нижнього Подоння — Ростов-на-Дону, курган № 6, поховання 4; с.Донський, курган № 7, поховання 5[1]. Досить схожі — відомі за знахідками в басейні Сіверського Дінця[2].

Як відомо, носії раннього етапу мар'янівської культури мали власні металеві вироби і займалися обробкою металу[3]. Ймовірно, що частина з цих виробів надходила в Посеїм'я внаслідок обміну з південно-східних степових районів, заселених пізньокатакомбним населенням[4]. Саме до часу XVII-XV ст. до н.е. й може відноситися публікована випадкова знахідка.

Література

1. **Братченко С.И.** Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.49,50. — Рис.24,*1,2*; 72,*1*.

2. **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.92,93. — Рис.28,*1*.

3. **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.43.

4. Там само. — С.46.

© ***Приймак В.В., Сутрученко О.Б., Тупік С.В.***

ЗНАХІДКА КУЛЬТОВОЇ ЛОЖЕЧКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Навесні 1996 року на поверхні одного із розорюваних поселищ відомого завдяки розкопкам М.Я.Рудинського селища VII-VI ст. до н.е., яке знаходиться біля села Мачухи (ближче до с.Судіївка) Полтавського району, в урочищі Десяте Поле[1], була знайдена культова ліпна глиняна ложечка. Вона має мініатюрну напівсферичну чашечку з конічною ручкою, виготовлену з тіста сіро-коричневого кольору. Поверхня виробу загладжена. Розміри знахідки: висота — 2,4 см, довжина — 5,2 см, діаметр чашечки — 2,6 см, довжина ручки — 2,2 см. Подібні ложечки часом зустрічаються серед знахідок на поселеннях

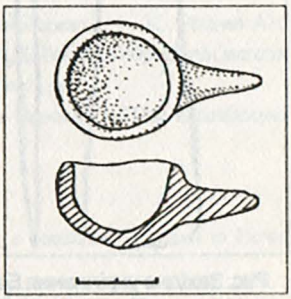

Рис. **Мачухи, с.**, ур. Десяте поле. Культова ложечка. *Глина.* Фонди ЦОДПА.

скіфського часу басейну р.Ворскла і, зокрема, відомі при розкопках Більського городища[2]. Їх використання можна пов'язати з певними культовими обрядами місцевого землеробсько-скотарського населення.

Знахідка передана до фондів ЦОДПА.

Література

1. **Рудинський М.Я.** Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.) // АП УРСР. — К.,1949. — Т.2. — С. 53-79.

2. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — Рис. 65, *25, 26.*

© ***Гейко А.В.***

ТЕСЛО-СОКИРА ІЗ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

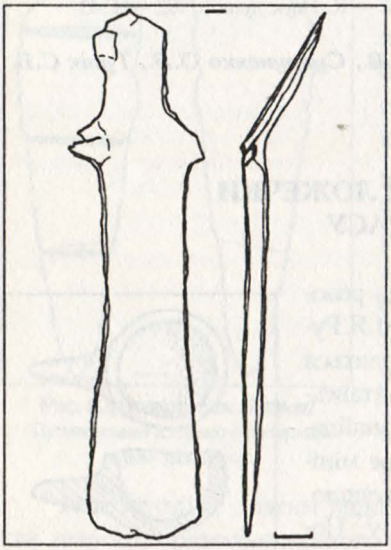

Рис. Західне укріплення Більського городища. Поселище № 17. Тесло-сокира з бічними виступами. *Залізо.* Фонди ЦОДПА.

Під час огляду Західного укріплення Більського городища у 1997 р., на розораній поверхні поряд із поселищем № 17[1], виявлена досить рідкісна знахідка ранньоскіфського часу — плоске залізне тесло-сокира з бічними виступами (рис.).

Двостороннє тесло-сокира клиноподібної, розширеної донизу форми, з боковими підтрикутними в плані виступами-"крильцями" у верхній частині, знайдене на денній поверхні. Його верх потонщений, із загостреним підтрикутним завершенням; нижня частина — з вигнутим дугоподібним лезом.

Плоскі сокири з "крильцями" мають передньоазійське походження[2] і поширюються ще за доби бронзи на широкій території Східної Європи[3]. Найбільш ранні при-

мірники таких сокир датуються X-VIII ст. до н.е.[4] З VII ст. до н.е. на лісостепових просторах Скіфії, зокрема у Поворсклі, частіше зустрічаються сокири з симетричними виступами-"крильцями" різної форми, наближені за обрисами до західних зразків[5]. Такі знаряддя формуються проковкою з обох сторін[6] і трапляються здебільшого на городищах басейнів Ворскли і Псла — Більському, Книшівському, Коломаку, Полковій Микитівці[7], — де останніх знайдено 13 цілих та фрагментованих примірників[8]. Ці знахідки датуються VII — початком VI ст. до н.е.[9]

Нещодавно виявлене знаряддя вирізняється з-поміж відомих оформленням верхньої частини, загостреними виступами-"крилами" і дугоподібної форми лезом, що зближує його з кількома знахідками із Західного укріплення Більського городища[10]. Найімовірніший час побутування таких знарядь — VII ст. до н.е.

Висота сокири — 15,5 см; ширина вузької частини — 2,0 см; ширина "крилець" — 3,7 см; ширина леза — 3,0 см; товщина 0,4-0,6 см; вага — 106 г (рис.). Знаряддя пошкоджене, вірогідно, під час оранки — трохи зігнуте в місці розширення.

Знахідка надійшла до фондів ЦОДПА.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.29. — Рис.6.

2. **Muhly I., Maddin R., Stech T.** Iron in Anatolia and the nature of the Hittele Iron Industry // Anatolian Studies. — Ankara, 1985. — Vol.V. — 35. — Taf. IX, *3,6*.

3. **Rith A.** Die Eisentechnik der Hallstattzeit. — Leipzig, 1942.

4. **Тереножкин А.И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961. — С.160. — Рис.7,*2*; **Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д.** Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — М., 1963. — № 4. — С.38. — Рис.1,*14*.

5. **Шрамко И.Б.** Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. 1994. — Харьков: АО Бизнес-Информ, 1994. — С.46.

6. Там само. — С.46.

7. **Шрамко Б.А.** Бельское городище... — С.103.

8. **Шрамко І.Б.** Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С.13.

9. **Шрамко И.Б.** Развитие кузнечного ремесла... — С.46. — Рис.1, *3-4*.

10. **Шрамко Б.А.** Бельское городище... — С.85, 103. — Рис.34, *6,8*.

© *Кулатова І.М.*

ЛІПНИЙ ГОРЩИК СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ ДИКАНЬКИ

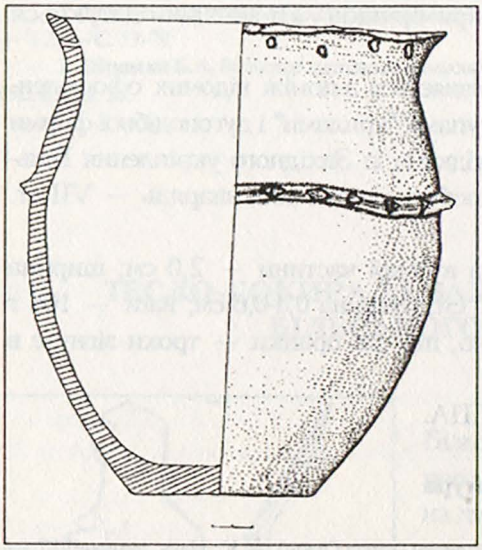

Рис. **Диканька, смт.**, околиці. Горщик. *Глина.* Збірка Щербаня А.Л.

Під час огляду відомого поселення скіфського часу, що розміщується на плато високого берега р.Вільхова Говтва, за 3,7 км на південний захід від смт.Диканька Полтавської обл.[1], в глибокій борозні розорювання, котра зачепила масив зольника, було зібрано значну кількість фрагментів ліпного посуду ранньоскіфського часу.

Одна з посудин була реконструйована. Це ліпний горщик видовженої форми з плавно відігнутим вінцем, високою шийкою, яка поступово переходить в опуклий тулуб. Він прикрашений наскрізними проколами під вінцями і наліпним, розчленованим пальцевими вдавленнями, валиком підгрикутного перетину. Колір посудини — бурий, з сіро-чорними плямами. Поверхня загладжена. Тісто без помітних домішок.

Розміри горщика: висота — 23,8 см, діаметр вінця — 19 см, діаметр денця — 8,4 см (рис.).

Посуд подібних форм є типовим для пам'яток раннього залізного віку Правобережжя Дніпра[2]. На Поворсклі цілих горщиків цього типу поки що не виявлено, хоча уламки схожих вінець зустрічалися при розкопках Хухринського поселення[3].

Отже, знахідка цілої посудини біля Диканьки доповнює уявлення про зв'язки племен басейну Ворскли з населенням Правобережжя доби раннього залізного віку в кінці VIII - на початку VII ст. до н.е.

Література

1. **Щербань А.Л.** Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. — Полтава , 1998. — Ч.1-2. — С.87

2. **Ковпаненко Г.Т.** Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. — К.: Наук. думка, 1981. — С.50. — Рис.40.
3. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.36, 111.

© *Щербань А.Л.*

НАМИСТИНА З ЛИВЕНСЬКОГО

Під час розкопок кургана № 1 епохи енеоліту-бронзи біля с.Ливенське Новосанжарського району Полтавської обл. влітку 1989 р., за 0,35 км на південний захід від тракторної бригади, біля краю похилого мису правого високого берега р.Орель і лівого високого берега р.Суха Маячка[1], було виявлене селище черняхівської культури. На поверхні миса трапилися окремі уламки черняхівського кружального посуду, подрібнені оранкою. На схилі до кутка Низовівка їх кількість значно зростала. Зібрані матеріали мали безпосереднє відношення до периферії селища черняхівської культури на території села, про сліди якого згадував краєзнавець І.В.Бовкун[2].

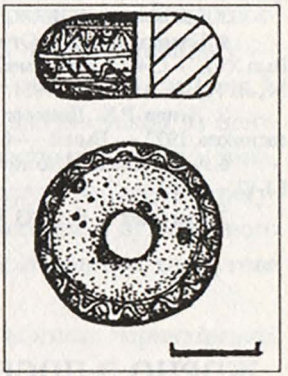

Рис. Ливенське, с. Намистина. *Склопаста.* Фонди ЦОДПА.

Найбільша концентрація фрагментів кружального сироглиняного посуду відмічена на садибах В.Д.Бовкуна, М.О.Капрушової та В.Г.Можного, за 0,3 км на південний захід від кургану. Площа селища, що займає виступ першої тераси р.Суха Маячка і край підошви схилу зазначеного мису, перевищує 1,2 га. Цікаво, що на садибі Г.О.Морозенка, ближче до підніжжя мису, в 1970-х рр. випадково, на глибині понад 1 м, було виявлене поховання-трупопокладення з південною орієнтацією, що супроводжувалося розвалом кружальної сіролискованої миски[3]. Ще одна знахідка на схилі мису впевнила у наявності вздовж пологих схилів підвищення грунтового некрополя черняхівського часу. На це вказували й поодинокі шматочки кальцинованих кісток, перепаленої кераміки, вугілля тощо, котрі траплялися на ріллі.

Знахідка — масивна склопастова округла намистина з непрозорого чорного скла, з трьома гладенькими смугами і двома зигзагами, почергово розміщеними у середньому поясі (рис.). Смуги — з білого глухого скла, зигзаги — нанесені жовтою і блакитною склопастою. На поверхні намистини є значні раковини і дрібні сколи.

Висота намистини — 1,0-1,1 см; діаметр — 2,25 см; діаметр отвору — 0,5-0,6 см. Аналогічні намистини виявлені у похованні № 115/1951 р. Фанагорійсь-

кого некрополя[4] і склепі 1/1912 р. Херсонеського могильника[5], що датовані відповідно II-III та IV ст. н.е.[6] За класифікацією К.М.Алєксєєвої, намистина належить до 316 типу поліхромних скляних прикрас з хвилястим і комбінованим орнаментом, основна маса яких набула розповсюдження за пізньоантичної доби[7].

Знахідка передана до фондів ЦОДПА.

Література

1. **Супруненко О.Б.** Сарматське поховання у Полтавському Подніпров'ї // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.41.

2. **Бовкун І.В.** Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Подніпров'ї // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.106, 107.

3. Там само. — С.107.

4. **Блаватский В.Д.** Отчет о раскопках Фанагории в 1936-1937 гг. // Тр. ГИМ. — М., 1941. — Вып.XVI. — С.4-74; **Кобылина М.М.** Раскопки Восточного некрополя Фанагории в 1948 г. // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — № 19.

5. **Лепер Р.Х.** Дневник раскопок Херсонесского некрополя // Херсонесский сборник. — Севастополь, 1927. — Вып.II. — С.187-256.

6. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1978. — Вып. Г1-12. — С.52.

7. Там само. — С.52, 83, 84. — Рис.14. — Табл.31, *65*.

© ***Супруненко О.Б.***

ЖОРНО З ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАСУЛЛІ

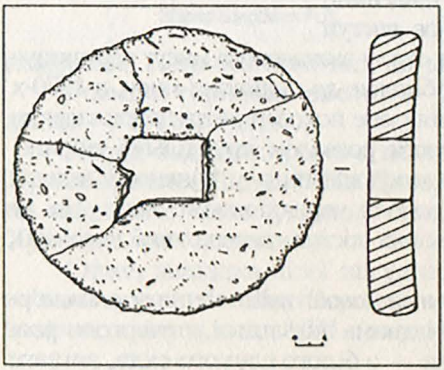

Рис. **Засулля, с. Жорно.** *Туфовий конгломерат.* Фонди ЦОДПА.

Навесні 1998 р., під час огляду селища черняхівської культури,за 1 км на схід від с.Засулля Лубенського району Полтавської обл., неподалік від пенькозаводу, у відслоненні культурного шару на другій надзаплавній терасі лівого берега р.Сула, було виявлено розвал туфового жорна III-IV ст. н.е. (рис.). Селище відоме за обстеженнями Ф.Б.Копилова 1945 р.[1], оглядалося О.Б.Супруненком 1984 р.[2]. Воно займає край борової тераси в 0,3-0,4 км на північний схід від корпусів заводу, справа від ді-

ПРО КОСЕ ВІСТРЯ З МНОГИ

Під час розвідкових обстежень майданчика роменсько-давньоруського городища в ур.Замок у с.Городище Чорнухинського району Полтавської області[1], яке пов'язується із залишками давньоруського-пізньосередньовічного міста Многи[2], в 1990 р. авторами виявлене косе вістря з різьбленою орнаментацією[3]. Знахідка трапилася у відслоненні культурного шару в котловані польової дороги, що веде на плато лівого високого берега р.Многа — правого корінного берега р.Сула, неподалік від діючої церкви с.Городище. Косе вістря виявлене у заповненні пізньосередньовічної споруди, у перевідкладеному стані, на глибині близько 1 м від поверхні[4]. Наявність руйнування нашарувань роменсько-давньоруського часу підтвердили й охоронні роботи, здійснені В.В.Прийматком у 1995 р.[5]

З часу першої публікації знахідка вже привертала увагу дослідників[6], хоча в світлі нових оприлюднених матеріалів та з огляду на художні якості витвору стародавнього майстра, вона вимагає повернення через десятиріччя до повторного розгляду[7].

Унікальна знахідка належить до числа, так званих, косих кістяних вістер[8]. Подібні вироби, прикрашені різьбленим візерунком і скульптурними голівками тварин на потовщених кінцях, широко відомі в середньовіччі у різних частинах Європи — від Скандинавії до Північного Причорномор'я[9], включаючи й ареал розповсюдження пам'яток салтівської культури[10] та старожитностей доби Київської Русі[11]. Відмінними рисами таких знахідок, виконаних з кінцевих частин рогів копитних тварин, є обов'язкова невелика чи більш значна вигнутість і загостреність одного краю. На Русі й у Скандинавії тупий кінець виробу прикрашався різноманітними (часто фантастичними) зооморфними зображеннями[12].

Вирізняють два типи орнаментованих косих вістер: з лаконічним орнаментом і стилізованими голівками тварин та вістря з добре модельованими виразними голівками тварин[13]. Звичайно, ці предмети мають невеликий круглий наскрізний отвір на потовщеному кінці, в який продівалося бронзове чи залізне кільце для підвішування[14]. Характерною особливістю моделювання голівок тварин є підкреслене зображення пащі хижака[15] — вовка, собаки, фантастичної тварини. Основна частина вістря здебільшого гладенька, лише

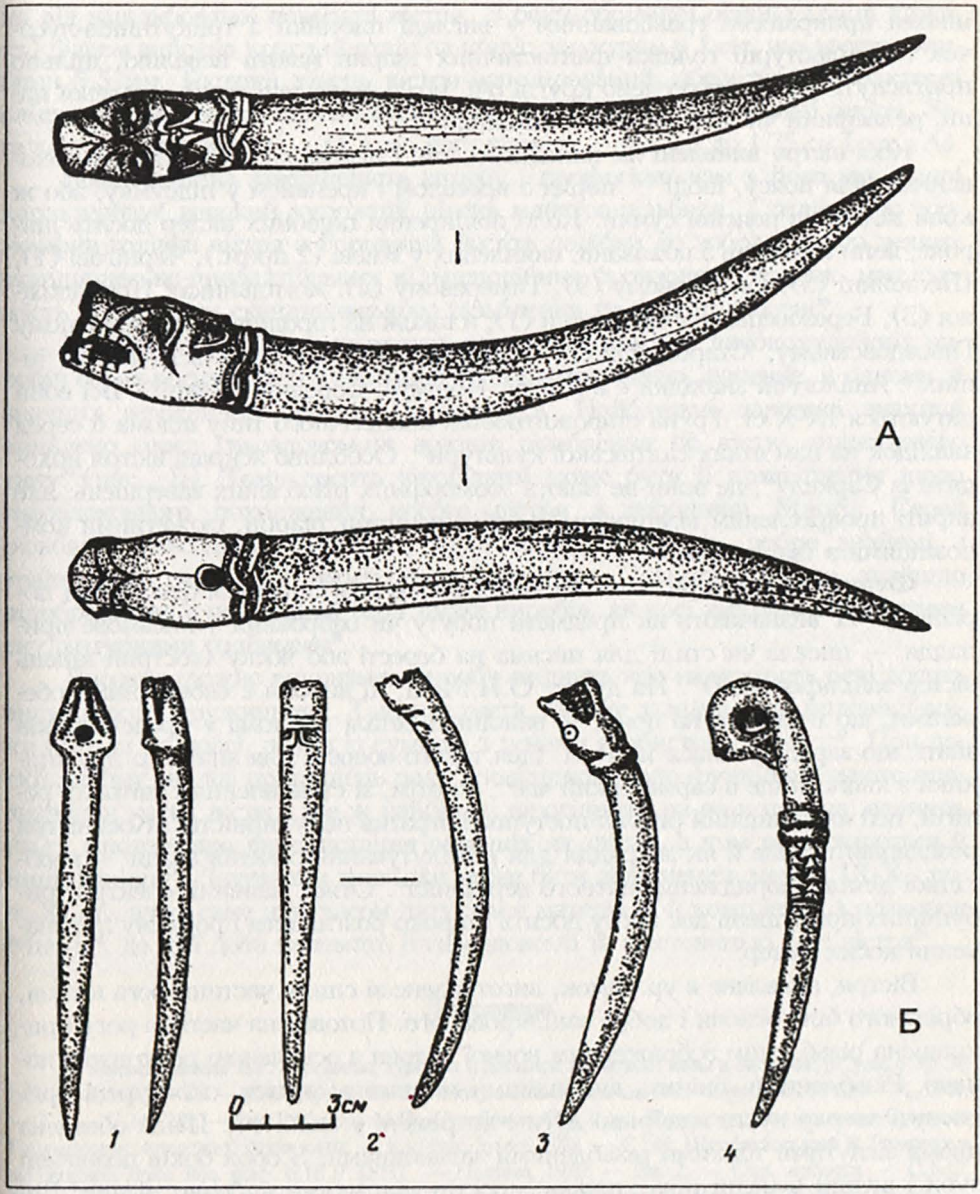

Рис. А. **Городище, с.** Косе вістря. *Ріг.* ПКМ. Б. **Гньоздове.** 1-4 — косі вістря-писала (за Т.Пушкіною).

інколи прикрашена гравіюванням у вигляді плетінки з трикутників-лусочок[16]. Скульптурні голівки фантастичних тварин мають невеликі, щільно притиснуті вуха, підкреслено круглі очі, чітко окреслені межі оскаленої пащі, рельєфний чи прокреслений ошийник[17].

Косі вістря виявлені як випадково, так і переважно в чоловічих похованнях біля поясу, іноді — поряд з кресалом і кременем у підсумку, або ж край залишків поясної сумки. Коло поширення подібних вістер досить широке, вони походять з поховань, виявлених у Києві (2 прим.), Чернігові (1), Шестовиці (5), Гньоздовому (9), Тимеревому (4), могильниках Приладожжя (3), Березовецькому некрополі (1), а також на городищах Центральному Гньоздовському, Старої Ладоги, Борщевському, Переверзівському та інших[18]. Аналогічні знахідки є в Англії, Норвегії, Середній Швеції[19]. Всі вони датуються IX-X ст. Група старожитностей аналогічного типу відома й серед знахідок на пам'ятках салтівської культури[20]. Особливо яскраві вістря походять із Саркелу[21], де вони не мають зооморфних різьблених завершень, але вкриті прокресленим візерунком із зображеннями тварин, сюжетними композиціями з тварин і риб[22].

Функціональне призначення косих вістер розглядається фахівцями порізному. Їх визначають як предмети побуту чи озброєння[23], письмове приладдя — писала чи стилі для письма на бересті або воску (гострий кінець вістер зашліфований)[24]. На думку О.П.Моці, ці вироби є своєрідними оберегами, що носилися на поясі — важливій деталі костюма у представників знаті, що зароджувалася на Русі. Ідея такого оберега для знатного дружинника з'явилася ще в сарматський час[25], а потім, зі становленням світових релігій, цей язичницький ритуал поступово втратив популярність[26]. Косі вістря розглядаються ще й як знаряддя для розплутування ременів вузди — необхідної деталі спорядження знатного вершника[27]. Отже, наявний спектр атрибуційних припущень дає змогу досить широко розглядати проблему призначення косих вістер.

Вістря, виявлене в ур.Замок, виготовлене зі спилу частини рога козулі, обрізаного біля основи і добре зашліфованого. Потовщена частина рогу прикрашена різьбленим зображенням вовчої голови з оскаленою розкритою пащею. Різьбленими лініями, виконаними металевим різцем, оконтурені притиснуті зверху вуха, надбрівні дуги і витріщені у злобі очі. Паща обведена двома зігнутими тонкими різьбленими заглибинами. З обох боків позначені зуби і великі передні ікла хижака, простір між якими вибрано різцем. Він утворює наскрізний отвір для підвішування. Шия тварини перехоплена у вигляді нашийника рельєфною подвійною плетінкою, котра відділяє зображен-

ня від зашліфованої поверхні вістря. З боку обрізаної основи (пащі хижака) різцем вибрано круглий отвір на конус діаметром у 1 см, що досягає глибини 5,5 мм. Гострий кінець вістря заполірований, зберігаючи характерні сліди продряпування цим знаряддям м'якого дерева чи поверхні шкіри. Загальна довжина вістря — 14,5 см; його діаметр — від 0,2 до 1,75 см (рис., А).

Композиційна завершеність виробу і професіоналізм у його виконанні характеризує високий художній рівень майстра-різьбяра. Стилістично зооморфна голівка вістря з Городища досить подібна до зображень на деяких скандинавсько-прибалтійських кільцеподібних бронзових фібулах, має схожість зі зразками скандинавського різьблення по дереву й кістці[28].

Знахідка з ур.Замок належить до числа найбільш високохудожніх виробів серед косих вістер з території Русі і виготовлена, напевне, в одному зі значних ремісничих центрів Подніпров'я. Найближчі паралелі знахідці виявлено серед гньоздовських зразків різьблення по кістці аналогічного типу[29] (рис., Б). Тому досить вірогідним може бути й припущення щодо гньоздовського походження косого вістря з городища Многи. Серед різьбярів Гньоздова, ймовірно, були майстри, досить добре знайомі з традиціями ремесла і вжиткового мистецтва Скандинавії, що знайшло відображення в появі цілої серії таких виробів, як косі вістря з різьбленими скульптурними голівками[30].

Високохудожнє виконання виробу свідчить про належність речі досить знатній особі-дружиннику. Такі предмети, як вже зазначалося, чоловіки-воїни носили на поясі, разом із сумкою з речами особистого вжитку[31]. При доскіпливому аналізі припущень ряду дослідників щодо функціонального призначення косих вістер, все ж найбільш вірогідною, на наш погляд, залишається гіпотеза про використання останніх як писал, з чим погоджуються й інші фахівці[32]. Датування знахідки може бути залишене в межах IX-X - поч. XI ст., адже саме цим часом датуються матеріали й комплекси з розкопок Многи[33], до цієї доби належать й гньоздовські та шестовицькі косі вістря[34].

Література

1. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М., 1901. — Т.1. — С.430; **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція 1945-46 рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.248-249. — Рис.2; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.149; **Щербаківський В.** Розкопки в м.Городищі Лохв. пов. року 1918 // ЗУНТ. — Полтава, 1920. — Вип.2. — Окр. відбитка. — С.1-12; **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.45, 56; **Приймак В.В.** Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки Середнього Посулля // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія

Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.90.

2. **Приймак В.В.** Городища на р.Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.64-65, 66.

3. **Кулатова І.М., Супруненко А.Б.** Новые находки в ур.Замок у с.Городище // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.91-96.

4. Там само. — С.93.

5. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава, Суми, 1997. — С.23-28. — Табл. 1А; 2.

6. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.88, 89. — Рис.27, *6*.

7. Експонується у відділі археології Полтавського краєзнавчого музею. — ПКМ, інв. № А.11230.

8. **Рыбаков Б.А.** Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — С.356-357. — Рис.68.

9. **Моця А.П.** Некоторые сведения о распространении христианства на Юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.128-129.

10. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. — С.129. — Рис.20, *1-4*.

11. **Медынцева А.А.** Начало письменности на Руси по археологическим данным // История, культура и фольклор славянских народов: IX междунар. съезд славистов. — М.: Наука, 1983. — С.87-88.

12. **Моця А.П.** Некоторые сведения... — С.128.

13. **Пушкина Т.А.** Изделия косторезного ремесла из Гнездова // Средневековые древности Восточной Европы: Тр. ГИМ. — М., 1993. — Вып.82. — С.66.

14. Там само.

15. **Моця А.П.** Некоторые сведения... — С.128.

16. **Пушкина Т.А.** Изделия косторезного ремесла из Гнездова. — С.66.

17. Там само. — С.65, 66.

18. **Бліфельд Д.І.** Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К.: Наук. думка, 1977. — С.86-87; **Каргер М.К.** Древний Киев. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т.1. — Табл. VI, *3*; VII, *5*; **Сизов М.И.** Гнездовский могильник близ Смоленска. Курганы Смоленской губернии, вып.1 // МАР. — СПб., 1902. — № 28. — С.55. — Табл.VI, *13*; **Бранденбург Н.Е.** Курганы Южного Приладожья // МАР. — СПб., 1896. — Вып.18. — Рис.5; *9*; **Пушкина Т.А.** Изделия косторезного ремесла из Гнездова. — С.65, 66; **Успенская А.В.** Березовецкий курганный могильник X-XII вв. // Средневековые древности Восточной Европы: Тр. ГИМ. — М., 1993. — Вып.82. — С.109; **Ефименко П.П., Третьяков П.Н.** Древнерусские поселения на Дону // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — № 8. — С.50. — Табл. IX, *1*; **Третьяков П.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. — К., 1947. — Т.1. — С.138. — Рис.6; **Кучера М.П.** Древній Пліснеськ // АП УРСР. — К., 1962. — Т.XII. — С.44. — Рис.18,*7*.

19. **Arne T.** Das Bootgraberfeld von Tuna in Alsike. — Stockholm, 1934. — S.70-71. — Taf. I, *10*; XVII, *3*; **Arbman H.** Die Graber // Birka II. — Uppsala, 1941. — Taf. 154, *1-2*; **Shetelig H.** The Norske Style of Ornamentation // Acta Archaeologica. — Kopenhavn, 1948. — XIX. — P. 86. — Fig. 15; Nyft fra Universitetet Trondheim. — 1974. — № 9.

20. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. — С.129. — Рис.20, *1-5*.

21. **Артамонов М.И.** Саркел-Белая Вежа // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — № 62: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. — Т.1. — С.42-43. За сюжетом зр.: Там само. — С.40. — Рис.26, знизу.

22. Там само. — Рис.28, *1-2*.

23. **Ратич О.О.** Древньоруські вироби з рогу і кістки, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — К., 1959. — Вип.2. — С.129.

24. **Медынцева А.А.** Начало письменности на Руси... — С.87-88.

25. **Смирнов К.Ф.** Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — С.31-33. — Рис.8, *1-3*.

26. **Артеменко И.И., Моця А.П.** Боги созданы людьми. — К.: Политиздат, 1989. — С.156, 159-161.

27. **Моця А.П.** Некоторые сведения... — С.128, 129.

28. **Пушкина Т.А.** Указ. работа. — С.67.

29. Там само. — С.65. — Рис.5, *1-4*.

30. Там само. — С.67.

31. **Бліфельд Д.І.** Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — С.87.

32. **Пушкина Т.А.** Указ. работа. — С.66, 67; **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.89.

33. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли... — С.26.

© Кулатова І.М., Супруненко О.Б.

КАХЛЯ З ПОЛТАВИ

Під час археологічних досліджень на посаді літописної Лтави у 1997 р. у розкопі №3 по Першотравневому проспекту, 5, на глибині близько 1 м в заповненні пізньосередньовічної споруди кінця XVII - середини XVIII ст. були виявлені декілька фрагментів коробчастих лицьових теракотових кахлів із сюжетним орнаментом, вигляд яких вдалося реконструювати (рис.,*2*).

Знахідка мала розміри 20,5х19,0 см, довжина румпи, розташованої під кутом у 35 градусів до лицьової площини, становила 8 см.

Датується кахля першою половиною XVIII ст.

Унікальним є сюжетне зображення на виробі: простір лицьової площини поділений на дві частини, що обмежені трьома стилізованими колонами й арковим склепінням. Колони мають відростки-пагони на "стовбурі" та розгалуджену верхню частину — у вигляді гілок, що заповнюють верхній простір кахлі. В архітектурному вирішенні колон й арок відчуваються мотиви, притаманні ренесансним зразкам. Обабіч середньої колони зображені у профіль дві чоловічі фігури, звернені одна до одної. Одяг їх козацький, типовий для доби пізнього українського середньовіччя, а саме: довгі жупани (права фігура вдягнена у жупан з "V"-подібним вирізом, ліва — у жупан без коміра), підперезані м'якими поясами у кілька обертів. Наявний ряд гудзиків, хоча чітко вони не проглядаються, що пояснюється стиранням різьблення через багаточисельне використання дерев'яної форми, в якій відтискувалися кахлі. Чоловіки взуті в довгоносі чоботи з низькою халявою та не-

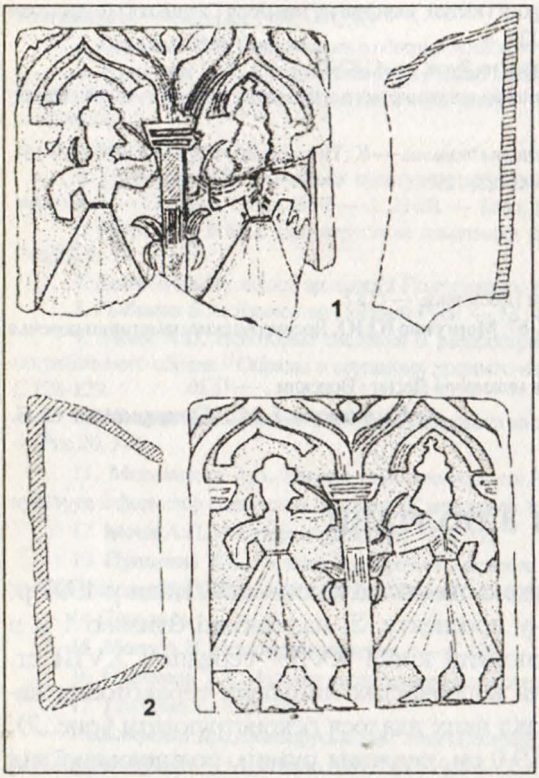

Рис. **Полтава, м.** Першотравневий просп. Кахля XVIII ст. *Кераміка.*
1- виявлений фрагмент, 2 - реконструкція.
Фонди ЦОДПА.

великим каблуком. На голові — високі м'які шапки із загнутими догори верхніми частинами зі смушевою оторочкою. Шапка на правій фігурі увінчується хрестом. Одяг помережаний рядами горизонтальних, вертикальних та косих прокреслених ліній, що, ймовірно, передавали фактуру тканини.

Обидві фігури тримають у піднятих правих руках шаблі. Одна шабля з простим руків'ям, що закінчується потовщеною горизонтально відігнутою голівкою[1]. Іншу, через недостатню кількість деталей, неможливо віднести до певного типу.

За спиною у лівої постаті зображений півмісяць.

Питання смислового навантаження сюжетного зображення надзвичайно цікаве та відкриває простір для трактувань. Паралелі із сюжетом даної кахлі можна знайти в західноукраїнських зразках — двох лицарів, що звернені один до одного (зокрема, кахлі початку XVII ст. з Бердичева Житомирської області)[2], двох чоловіків, переданих у фас, голови яких вкрито високими шапками, форма котрих властива народному одягу Наддніпрянщини XVII-XVIII ст.[3], чи двох козаків-вершників із шаблями наголо, луком та стрілами[4]. Подібне обрамлення кахлів у вигляді стилізованих колон та аркових склепінь знаходимо на пізньосередньовічних кахлях з Білої Церкви[5]. Хоча прямих аналогій полтавській знахідці не виявлено.

У кахлярському мистецтві Гетьманщини був поширений сюжет битви козаків із татарами[6]. Відповідно зображення можна трактувати через символи: хреста на шапці — козака-християнина та півмісяця за спиною татарина — прибічника мусульманства.

Можливо, сюжет має давніші корені, що сягають доби дохристиянських вірувань. Серединна колона та арки, ймовірно, є своєрідними трансформованими зображеннями дерева життя, яке вміщували в сакральному центрі світу[7]. Горизонтальна структура його утворювалася власне деревом та об'єктами обабіч нього. Зазвичай, по обидва боки від дерева, вміщували зображення людських постатей[8]. У плині часу архаїчний зміст символів хреста, як і сонця, світлого дня та місяця — ночі, зазнав новітніх нашарувань, трансформувався у відповідності з новою історичною добою. Тому фігури мають вигляд саме козаків, як уособлення захисників віри, батьківщини. В культурному розвитку цей мотив зустрічається в багатьох видах людської діяльності, як безпосередньо у мистецтві, так і у художньому ремеслі.

Таким чином, знахідка є унікальною пам'яткою кахлярського виробництва доби пізнього українського середньовіччя й ілюструє надзвичайну майстерність та стійкість мистецьких традицій гончарів-кахлярів Лівобережної України.

Література

1. **Свєшніков І.К.** Битва під Берестечком 1651 року. — Львів: Світ, 1992. — С.230. — Рис.58; 59.
2. **Лащук Ю.П.** Українські кахлі IX-XIX ст. — Чернівці, 1993. — С.22. — Рис.16.
3. Там само. — С.32.
4. **Виногродська Л.І.** Кахлі Середнього Подніпров'я XIV-XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — С.32.
5. **Лащук Ю.П.** Вказ. робота. — С.32.
6. **Горняткевич Д.** Кераміка. Історичні відомості // Енциклопедія Українознавства. — К., 1994. — Т.1. — С.302.
7. **Топоров В.Н.** Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. — М.: Наука, 1982. — С.26.
8. Мифы народов мира. — Т.1. — М.: СЭ, 1980. — С.397-406.

© *Коваленко О.В.*

ГУТНІ ВИРОБИ З ПОЛТАВИ

Під час регулярних обстежень та нагляду за земляними роботами при прокладанні комунікацій в історичному центрі Полтави неодноразово виявляються досить цікаві матеріали, що репрезентують матеріальну культуру населення полкового центру XVII-XVIII ст.

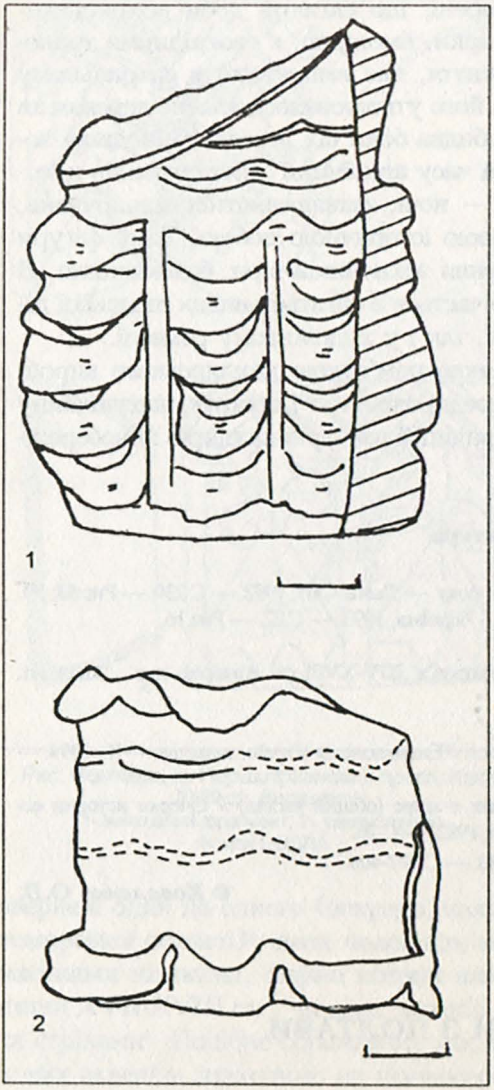

Рис. **Полтава, м.** Сонячний парк.
Фрагменти нижніх частин чарок XVII-XVIII ст.
Гутне скло.
Фонди ЦОДПА.

У ході обстеження зони прокладання газової траншеї у 1998 р., яка була закладена на перехресті вул.Жовтневої і площі Леніна і проходила вздовж західної частини огорожі Сонячного парку, на місці колишнього глосиса Полтавської фортеці, переглядалися прокопані на 1,0-1,1 м від рівня денної поверхні культурні нашарування доби пізньої Гетьманщини, на загальній площі у 180 кв. м.

У нашаруваннях виявлені винятково характерні знахідки доби пізнього українського середньовіччя. Відомо, що ця територія, починаючи з кінця XVII ст., потрапляє в зону активної господарської діяльності полтавців. Пізніше тут знаходився, так званий, Старий ринок[1], свідченням чого є значна кількість знахідок подрібненого керамічного кружального посуду, виробів зі скла, господарського сміття тощо. Особливий інтерес серед знахідок — уламків посуду XVII-XVIII ст., керамічних свистунців, шматків знарядь із заліза, привертають численні скляні вироби, зокрема фрагменти двох гутних чарок. Варто відзначити, що гутництво — своєрідна галузь народного мистецтва Лівобережної України, мала широке розповсюдження на території Полтавського полку.

Знайдені уламки — це частини чарок, прикрашених наліпленими хвилеподібними пружками, що наносилися ще по гарячому склу. У пер-

шому випадку — це злегка конічна порожниста ніжка, орнаментована горизонтально розташованими рядами дрібних пружків (5), розділених вертикальними прокресленими лініями (рис.,*1*), у другому — циліндрична ніжка, основи якої обмежені хвилястими згинами горизонтально розташованого валика, розчленованого відтисками палички склодува (рис.,*2*). Скло виробів прозоре, із зелено-голубим відтінком. Висота першої ніжки чарки — 6,6 см; діаметр — 5,0 см; другої відповідно — 4,3 та 4,3-4,7 см.

Зразки подібного посуду зустрічаються серед виробничого асортименту київських гут[2] і датуються XVII ст. Часто уламки аналогічних скляних виробів трапляються й у Полтаві.

Література

1. Улицы старой Полтавы: Метод. м-лы... / Сост. *Гейдельберг М.* — Полтава: Полт. обл. орг. УООПИК, 1988. — С.8.

2. **Левко О.Н.** Витебск XIV-XVIII вв. — Минск: Наука и техника, 1984. — С.55. — Рис.35; **Шовкопляс А.М.** Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева // Культура средневековой Руси. — Л.: Искусство, 1974. — С.83. — Рис.2, *15-16.*

© ***Белько О.О.***

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

До фондів Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (смт.Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.) надходять колекційні та індивідуальні знахідки з багатьох регіонів України. Зокрема, археологічні матеріали з Полтавської, Сумської, Чернівецької, Харківської, Дніпропетровської, Вінницької областей, які представлені знахідками від епохи неоліту (культура ямково-гребінцевої кераміки) до часу пізнього середньовіччя.

До ДМЗУГ потрапила кам'яна шліфована *сокира*, яка відноситься до епохи ранньої бронзи. Вона випадково знайдена мистецтвознавцем з Києва Оленою Клименко на території Опішного в 1989 році. Сокира (інв. № А.3922) ромбічної форми, з добре виділеним конічним обухом і округлою п'ятою, звисаючою донизу лопаттю леза, свердлена на конус зверху, виготовлена зі

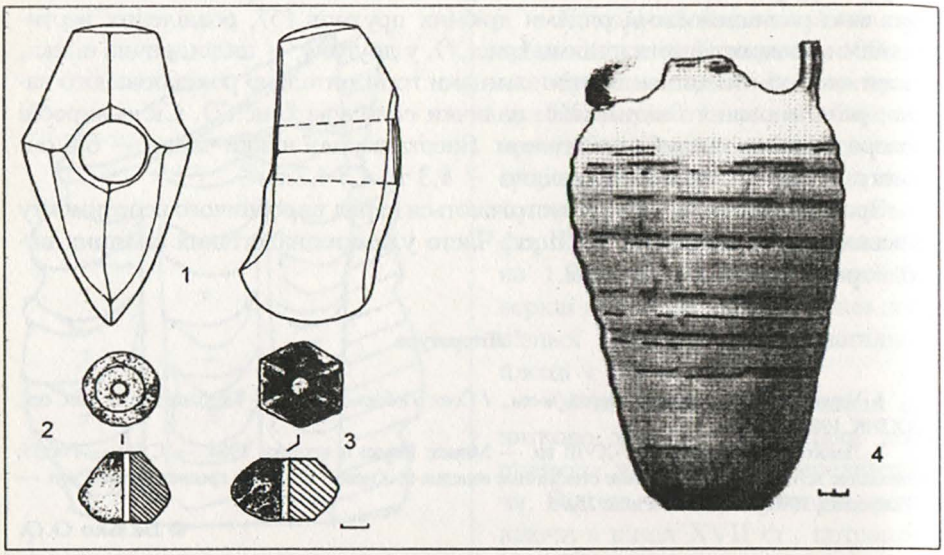

Рис.1. Нові надходження ДМЗУГ.
Опішне: 1 - сокира; 2-3 - пряслиця; Валківський р-н: 4 - амфора.

сланцевої породи, темносірого кольору. Довжина — 11,5 см, ширина — 6,2 см, висота — 5,6 см, діаметр отвору — 2,5-2,2 см (рис.1,*1*). Сокира належить до порівняно рідкісних типів знарядь фіналу раннього - початку середнього бронзового віку[1] населення басейну Ворскли.

Заслуговують на увагу випадкові знахідки працівника музею Григорія Гриня: *пряслице* черняхівської культури IV ст. н.е. (інв. № А.2997) (рис. 1,*2*), біконічне, з обома зрізаними основами, дванадцятигранне[2], знайдене в селищі Опішне біля «Шістнадцятого ставка», за 1,1 км на південний захід від місцевої заготконтори, на колишньому помешканні громадянина Магаса. Висота — 2,1 см, діаметри основ — 2,2-2,6 см, має суцільне лискування чорного кольору; *пряслице* скіфського часу (інв. № А.2998) (рис.1,*3*) зрізаноконічної форми, із загладженою поверхнею. Висота — 2,8 см, діаметри основ 2,5-1,4 см.

Цікава знахідка надійшла з с.Різуненкове Валківського району Харківської обл. — *амфора* кримського виробництва (VIII-IX ст. н.е.). Вона виявлена громадянином Миколою Різуненком 1989 р. на зруйнованому могильнику, напевне, салтівської культури. Це грушоподібна круглодонна амфора з відбитою шийкою та втраченими ручками. Висота — 37 см, діаметр пошкодженої шийки — 6,5 см, діаметр денця — 13,3 см (рис. 1,*4*). Найближ-

чою паралеллю цій знахідці є амфори з Маяків, Градизька[3].

Випадкові знахідки різних епох доповнюють інформацію до вивчення минулого Полтавщини та інших регіонів України і є цікавим джерелом уявлень про матеріальну культуру населення Дніпровського Лівобережного Лісостепу, творчий потенціал стародавніх народних майстрів.

Література

1. **Кракало І.В.** Катакомбне поховання з Кременчуччини // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.123.

2. **Соколова Л.М., Супруненко О.Б.** Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.90.

3. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — Рис.13, *1*; **Кракало І.В., Супруненко О.Б.** Знахідка амфори VIII-IX ст. з Градизька // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.146-147.

© Троцька В.І.

ДАВНЬОРУСЬКІ ЗНАХІДКИ З МАНЖЕЛІЇ

У квітні 1997 р. кременчужанином Сусідом О.М. на Церковній Горі в с.Манжелія Глобинського району Полтавської обл. була виявлена кружальна давньоруська кераміка, що згодом потрапила до Кременчуцького краєзнавчого музею. Знахідки трапилися край панівного підвищення гори — високого миса правого корінного берега р.Псел — у викиді з лисячої нори, разом з великою кількістю деревного вугілля і зерен обгорілої пшениці. Аналогічний посуд, разом з людськими кістками, був виявлений на цьому ж мису місцевими краєзнавцями і до останнього часу зберігався у шкільному музеї історії села.

Серед комплексу виявленої кераміки вирізняються фрагменти від восьми горщиків, причому один — майже цілий, два — археологічно цілі (рис.).

Звертають на себе увагу два високі, стрункі, досить тонкостінні горщики, з тістом чорного кольору, з чітко вираженою невисокою шийкою і відігнутими назовні вінцями[1]. Обидва мають найбільшу ширину у верхній частині корпуса і прикрашені на плічках хвилястим чи нігтьовим прокресленим візерунком. Такі горщики характерні для кружального давньоруського посуду південних окраїн Русі XII - поч. XIII ст.[2] Найближчі паралелі у

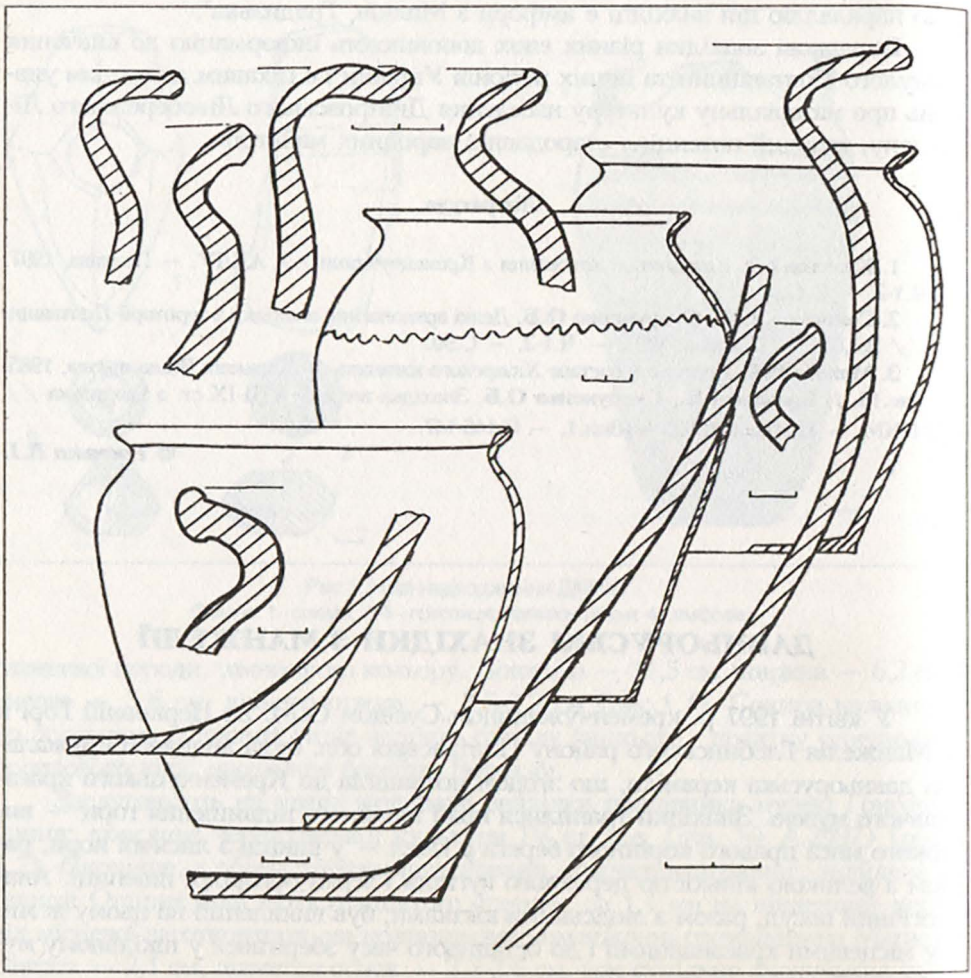

Рис. **Манжелія, ур.Церковна Гора.** Давньоруська кружальна кераміка. Фонди Кр.КМ.

кераміці зустрічаємо серед знахідок з літописного Воїня[3], городища біля хут.Миклашевського, Новосанжарського[4] та посаду літописної Лтави[5].

Серед комплексу уламків посуду є зразки більш присадкуватих горщиків з потовщеними вінцями, із загнутим догори краєм. Найбільша ширина корпусу таких посудин припадає на плічка або середину тулуба. Їх висота — 18,0-22,5 см. Серед фрагментів є й уламок зовсім невеличкого горщичка.

В цілому, кераміка з Манжелії відноситься до XII-першої половини XIII ст.[6]

Церковна Гора знаходиться у центрі Манжелії, біля школи, на сьогодні — не забудована. Площа майданчика мису, що здіймається над рівнем заплави на 50 м, складає близько 0,4-0,5 га. Поверхня пошкоджена земляними роботами, вкрита бур'янами. Збереглися сліди фортифікаційного будівництва, напевне, гетьманської доби. З Церковною Горою пов'язані численні легенди та перекази про скарби і підземні ходи. Деякі з них 1930 р. записав І.М.Самойловський: "Входи у ходи зараз видно тільки у двох місцях південної сторони гори, ближче до Псла вони попсовані, їх було викладено цеглою, яку недавно розібрали. Висота ходу 2,10 м, ширина 2,30 м. ... У ходах ... помітно обмазку у 1 см товщини і побілку. Викопані ходи о півгори у лесі та глині. Самовидці оповідають, що у ходах бачили чавунні двері"[7]. При обстеженні 1983 р. були відкриті два входи зазначених підземних споруд, які належали невеликому монастирському скиту XVII-XVIII ст.[8]

Факт виявлення давньоруської пам'ятки у Манжелії викликає певний інтерес. Про поселення немає згадок ні в літописах, ні у фаховій археологічній літературі. Церковну Гору пов'язують із залишками укріплення містечка XVII-XVIII ст.[9], яке могло виникнути на місці давньоруського поселення, а то й городища.

Якщо поглянути на археологічну карту басейну Нижнього Псла, помітна незначна кількість давньоруських пам'яток, розміщених на південь від літописних Говтви та Хорола. Більшість знахідок цієї доби на південний схід від Посульської оборонної лінії знаходиться або ж на лівобережжі Дніпра (Мозолівка, Васьківка, Пронозівка, Шушвалівка, Градизьк Глобинського р-ну, Максимівка, Недогарки, Кривуші Кременчуцького р-ну, мм. Кременчук, Комсомольськ та ін.)[10], або ж у гирлах його лівих приток — Воїнь на Сулі, Переволока (Переволочна) в гирлі Ворскли. В нижній течії Псла відомі давньоруські пам'ятки біля сс. Потоки і Дмитрівка (хут.Суки, хут.Перев'язки). Ці два пункти розміщені майже один проти одного на різних берегах Псла.

Цікаво, що давньоруське поселення біля хут.Суки розміщене на високому урвистому лівому березі Псла. На протилежному березі, біля с.Потоки (хут.Коноплянка), маємо давньоруські знахідки у, так званих, буртах. І.М.Самойловський писав з цього приводу: "Можна гадати, що це був слов'янський могильник або городище, перероблене потім на селітру"[11].

Таким чином, виявлені випадково знахідки проливають світло на існування у Манжелії давньоруського поселення. Сподіваємося, вони повинні привернути увагу дослідників до вивчення старожитностей часу Київської Русі у пониззі Псла.

Література

1. Давня історія України: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1995. — Кн.2. — С.131.

2. Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1986. — Т.3. — С.448-449.

3. **Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.** Давньоруське місто Воїнь. — К.: Наук. думка, 1966. — Табл.VII, *2*; VIII, *4*; **Кучера М.П.** Древньоруське городище в х.Миклашевському // Археологія. — К., 1962. — Т.14. — С.104-105; **Моргунов Ю.Ю.** Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкасщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.97-98.

4. **Серов О.В., Осадчий Р.Н.** Отчет о раскопках экспедиции Киевского областного управления культуры в ур.Маджары пгт.Новые Санжары в 1992 г. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.66. — Арк.5-6. — Рис.5-13; **Мироненко К.М.** Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.66,68. — Рис.3.

5. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.104. — Рис.104.

6. **Моргунов Ю.Ю.** Дневнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.11-14.

7. **Самойловський І.М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — Арк.7-8.

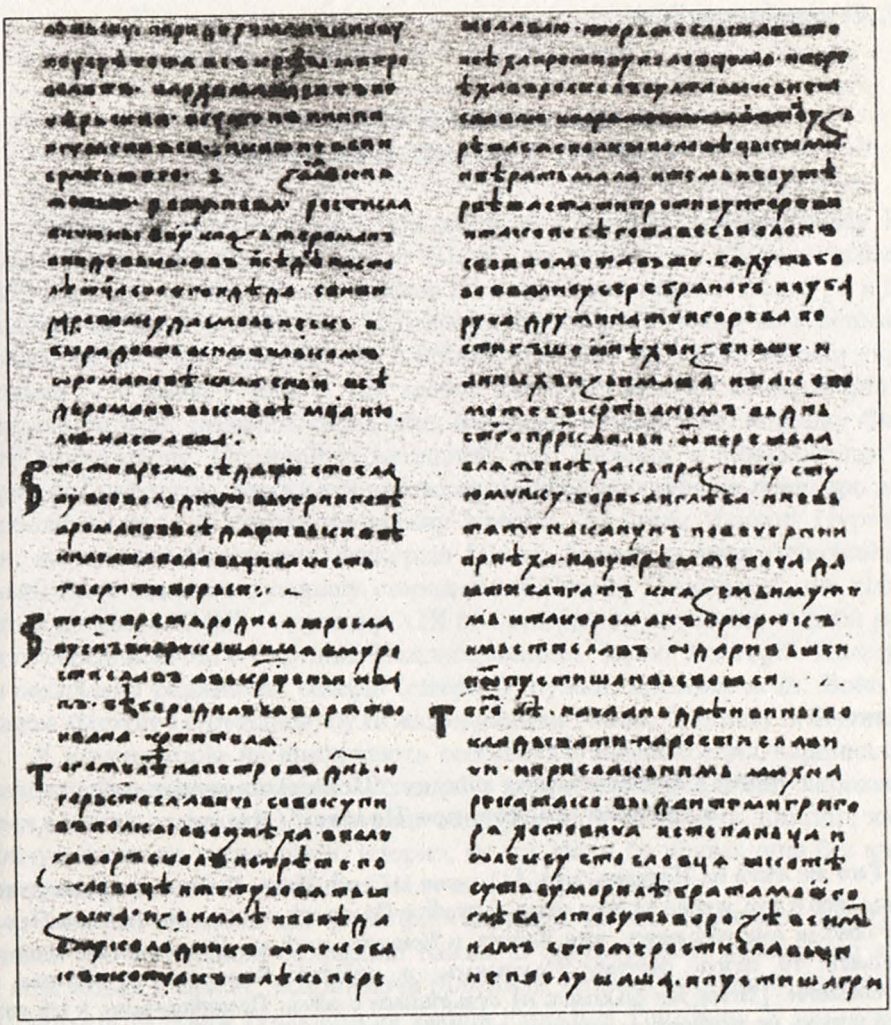
8. Повідомлення О.Б.Супруненка.

9. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.239.

10. **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.347; **Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — Арк.79-81; Фонди Кр.КМ; Фонди музею Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, м.Комсомольськ.

11. **Самойловський І.М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — Арк.4.

© Кракало І.В.

ДЖЕРЕЛА

На звороті:

Запис у Іпатієвському списку "Повісті минулих літ" з першою згадкою про Полтаву (Лтаву):

"... Того же лѣта на Петровъ день [12 липня 1173 р.]. Игорь Святославич. совокупивъ полкы свои и ѣха. в поле за Воръсколъ. и стрѣте Половьцѣ иже ту ловятъ языка. изьма ѣ и повѣда ємѹ колодникъ. оже Кобякъ и Кончакъ. шлѣ къ Переяславлю. Игорь же слышавъ то поѣха противу Половцемъ. и переѣха Въросколъ оу Лтавы къ Переяславлю. [Игорь же слышавъ и] оузьрѣшася с полкы Половѣцькыми. и бѣ ратъ. мала и темь не оутѣрпѣша стати противу Игореви и тако побѣгоша весь полонъ свои пометавъше. бяхуть бо воевали оу Серебряного. и оу Барѹча. дружина же Игорева постигъшее нѣхъ. избивше. и а иныхъ изъимаша..."

Літ.: **Полное собрание русских летописей.** — Т.2: Ипатьевская летопись. — Изд. 2-е. — М., 1962. — С.568-569..

© *Приходнюк О.М.*

ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА В ДАСТАНІ ШАМСІ БАШТУ

Нещодавно оприлюднений твір давньоболгарського автора Башту Ібн Шамса Табіра "Легенда про доньку Шана", як вважається, було завершено в 882 році. До наших днів він дійшов не в оригіналі мовою "тюркі", а в довільному переказі російською. В повному обсязі російською та турецькою мовами дастан було видрукувано в Істамбулі в 1991 р., а його уривки українською — в Києві у 1992 р. Він здобув захоплені відгуки коментаторів та популяризаторів, першість серед яких належить казанському історику Фархату Нурутдінову. Останній переконаний, що "Легенда" є незаперечним історичним джерелом, яке взмозі перевернути наші уявлення не лише про давньоболгарську, а й східнослов'янську історію. Зокрема, Фархат Нурутдінов, на підставі історичних екскурсів Шамсі Башту та неопублікованого, тільки йому відомого рукопису стародавньої "Історії Джагфара", що відноситься до кінця XVIII — початку XIX ст., стверджує існування за доби раннього середньовіччя в Середній Наддніпрянщині Чорної Болгарії[1]. *Болгарами оголошено* радимичів, северів (сіверян), бужан, древлян та ін. Вони ж, вважає Фархат Нурутдінов, були засновниками Києва, Полтави та Путивля.

У коментаторів не викликають особливого занепокоєння кардинальні розходження деяких сюжетів "Легенди" з історичними реаліями, зафіксованими в інших джерелах. Дарма вони знехтували ту обставину, що твір, який налічує більш як тисячолітню історію, не міг дійти до наших днів без значних трансформацій — пізніших вилучень та доповнень.

Зокрема, пізньою, що рельєфно виступає на тлі основного тексту, є вставка про заснування болгарами Києва. В структурному відношенні вона не вписується в сюжет, розриваючи цілісність легенди про появу дніпровських порогів та появу покровителя купців і торгівлі Таш-Баш. У цю цілісну оповідь вставлено нарис, де йдеться, що, за наказом Курбата, його молодший брат Шамбат на горі Куятау заклав фортецю Башту. За відмову повернутися з Подунав'я, куди він направлявся за волею хана і де Шамбат заснував царство Дулоба, Курбат прозвав його Кием (відтятим). Коли ж фаранги змусили Шамбата до втечі, то "вернув Башту йому Курбат". На його честь було названо фортецю Шамбат, а прифортечне місто — Кием.

На честь Шамбата встановили божка чотириглавого (книга III, пісня VI).

Ю.Олійник [публікатор уривку в журналі "Хроніка-2000" — ред.][2] в болгарах Шамбата впізнав кутригур. Саме проти них у тридцяті роки VII ст., за свідченням Фредегара, успішно боролися авари та франки, під тиском яких кутригури змушені були залишити Подунав'я. В означеному тексті фігурують історичні особи, в той час, як твір Шамсі Башту насичений образами тюркського язичницького епосу та ісламського культу. На цьому тлі сюжет є історично визначеним. У ньому з'являється єдина в поемі історична особа — правитель Великої Болгарії хан Курбат. В іншому — теж є перегуки зі сталими в науці тогочасними реаліями. Це стосується особи Кия, "боввана" дастану та язичницького пантеону в Києві, описаного Нестором Літописцем, співзвучності назв Київської фортеці у Шамсі Башту та Константина Багрянородного. У першого — це "Шамбат", а у другого — "Самватос". *Історизм цього уривка*, що рельєфно виступає на легендарному тлі поеми, *викликає сумніви щодо його достовірності*. Найімовірніше, що ця вставка *відноситься до категорії сучасних фальсифікацій*. Її автором міг бути лише фахівець, добре ознайомлений з історичними джерелами доби раннього середньовіччя.

Уривок про заснування Києва цитується за турецьким виданням друкарні "Аджар": **Микаиль-Башту Ибн Шамси Тебир.** Сказание о дочери Шана. — 882 г. — Истамбул, 1991. — С.419.

Потом, по приказу
Кана и балтавара Булгар Курбата Башту,
Его младший брат Шамбат
Возвел на Куянтау крепость Башту.
Отсюда Шамбат
По приказу Кана
Пошел на Сулу
И основал там свое царство Дулоба.
За отказ вернуться на службу
Кан Курбат
Прозвал брата
Кыем — "Отрезанным", "Отделенным".
Но когда Фаранги
Выбили Шамбата
Обратно в Булгарию —

Все же вернул ему крепость Башту.
С Шамбатом
Пришло в Башту
Неисчислимое множество
Народа ульчиев.
Смешались здесь
С сакланским племенем русов
В один народ
Храбрых русов.
Любили русы
Шамбата,
Поклонялись ему,
Как богу.
Назвали город Башту
Его прозвищем Кый.
А крепость Башту —
Его именем Шамбат.
Поставили же
В честь него
Идола с четырьма головами:
Один — его и три — его сыновей.
Бросил он трех сыновей
При бегстве из Дулобы,
Горевал о них...
Идол был ему приятен.

Література

Публікується за виданням: Музейні читання: М-ли наук. конф. Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України (17-18 грудня 1996 р.). — К., 1998. — С.102-104.

1. **Нурутдінов Фархат.** Доля і заклик давньої поеми // Хроніка — 2000: Наш край. — К., 1992. — Вип.1. — С.67-74.

2. **Олійник Юрій.** До поеми Шамсі Башту // Там само. — С.75-79; *поетичний переклад українською мовою:* **Шамсі Башту**. Легенда про доньку Шана: Фр-ти з поеми / Перекл. Буряка Ю. / Тавм само. — С.53-66.

12.04.1996

© *В.О.Мокляк*

МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ КІНЦЯ XVIII ст.

Ліквідувавши у 1764 р. гетьманство, а з ним і залишки політичної автономії України, Катерина II поклала тим самим початок новому адміністративно-територіальному поділу українських земель. Однією з форм нового правління стало створення системи намісництв — Харківського (1780), Київського, Чернігівського (1781), Катеринославського (1783), Брацлавського, Подільського і Волинського (1793). Особливого значення за цих умов набуло вивчення економічних ресурсів краю. Саме з цією метою розпочалося складання описів намісництв. Справу їх видання було розпочато через півстоліття, вже як цінних історико-статистичних джерел, коли в 1851 р. побачив світ топографічний опис Чернігівського намісництва О.Ф.Шафонського[1]. В 1888 р. був виданий топографічний опис Харківського намісництва 1785 року[2], а в 1931 — опис Новгород-Сіверського намісництва[3]. Решта описів залишилася невиданою.

Справу видання описів намісництв було продовжено лише 1989 р. виданням описів Київського намісництва[4]. Тоді ж було анонсовано описи Харківського та Катеринославського намісництв, як і описи Малоросійської та Новоросійської губерній кінця XVIII ст.[5] В 1991 р. в тому ж видавництві "Наукова думка" було видрукувано описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.[6] Там же, продовжуючи серію "Описово-статистичні джерела", в якій вийшли два попередні томи, в 1997 р. побачило світ нове видання "Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст."[7], до якого ввійшли "Топографічний опис Малоросійської Чернігівської губернії 1805 року", "Топографічний опис Полтавської губернії 1809 року" та кілька інших супутних документів. Всі три видання охоплюють і територію сучасної Полтавщини, площі колишніх Полтавського, Миргородського, Лубенського, Гадяцького, Прилуцького та Переяславського полків. На сьогодні, незважаючи на анонс, залишився не видрукуваним опис Катеринославського намісництва, значна частина території якого входить до складу сучасної Полтавської області.

Автором було досліджено "Короткий географічний опис Катеринославського намісництва кінця XVIII століття", що зберігається у фондах Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України[8]. Названий документ, як видно з аркуша використання, вже неодноразово переглядався фахівцями-істориками, зокрема Г.К.Швидько. Деякі з дослідників робили детальні виписки, та все ж частина опису, що стосується Полтавщини, до сьогодні залишається не відомою широкому загалу.

Опис складається з дванадцяти аркушів великого формату паперу зеленого відтінку, написаний скорописом XVIII століття, має назву — "Краткое географическое описание Екатеринославского наместничества". Опис розпочинається із загальної характеристики намісництва, далі текст розділено на два розділи: "Описание каждого уезда особо. Уезды, лежащие на правой Днепра стороне" та "Уезды, лежащие на левой стороне реки Днепра". У першому розділі містяться описи Катеринославського, Олександрійського, Єлисаветградського, Новомиргородського, Херсонського повітів. У другому — Градизького, Олексопільського, Полтавського, Костянтиноградського, Павлоградського, Новомосковського, Слав'янського, Бахмутського, Донець кого та Маріупольського повітів.

Структура опису повіту така: на початку — загальний опис повіту — називаються місцевості, з якими він межує, подаються відомості про площу та чоловіче населення. Далі — короткий опис повітового міста, інколи дані про його виникнення та географічну довготу і широту, обов'язково — про перейменування, навчальні заклади, монастирі, про наявність мурованих та дерев'яних церков. Є дані про найбільші населені пункти повіту та їх особливості, якщо вони, на думку складача, варті уваги, як, наприклад, детальний опис Кременчука. Потім перераховуються річки та наводяться дані про рибні багатства, чистоту води на зразок: "...изобильны мелкою рыбою и водамы здоровы". Наступним пунктом подається характеристика землеробства та скотарства, на закінчення — наводяться дані про те, які землі в повіті, тут же — відомості про заліснення території.

Підписаний опис віце-губернатором, статським радником Іваном Тісекіним.

Території Полтавщини стосуються описи чотирьох повітів: Градизького, Олексопільського, Полтавського та Костянтиноградського. Нижче окремо подаємо таблицю, що показує площу повітів в десятинах та кількість чоловічого населення на їх території.

Нижче вперше подаємо публікацію частини опису, присвяченої території Полтавщини.

№№ п.п.	повіти	площа (дес.)	чоловіче населення (душ)
1.	Градизький	369.970	50.470
2.	Олексопільський	445.910	39.290
3.	Полтавський	275.581	47.748
4.	Костянтиноградський	460.575	50.813
	Всього:	**1552.036**	**188.321**

Література

1. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание. — К.,1851.

2. Топографическое описание Харьковского наместничества.— Харьков. 1888.

3. Опис Новгород-Сіверського намісництва. — К.,1931.

4. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1989. — 380 с.

5. Там само. — Рекламний аркуш в кінці книги.

6. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1991. — 224 с.

7. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997. — 326 с.

8. ІР ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. — Спр. II-5960.

КРАТКОЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА

(Уривок)

Уезды, лежащие на левой стороне реки Днепра.

VI.
ГРАДИЖСКИЙ.

Уезд Градижский граничит с Киевским наместничеством, с запада с Полтавским, с севера с Алексополским, с востока с рекою Днепром. В нем земли 369.790 десятин, а мужеска пола 50.470 душ.

Уезд сей название свое получил от главного своего города Градижска, лежаще-

го под 51,9° долготы и 49,3` широты, на гористом месте при рукаве Днепра, называемом Гирманом. В сей город перенесена часть Полевой Лубенской Аптеки, находящейся в Малороссии. В нем две деревянные церкви, и производится торг горячим вином, смолою, на байдаках привозимыми, и лесом по реке Днепре.

Город Кременчуг лежит на низком ровном месте при реке Днепре, где для переезда через Днепр содержится казенный мост, и довольное число перевозных судов. Там находятся казенные училища для бедного юношества как мужеского, так и женского полов; оружейный завод, сахарный и кожевенные партикулярные заводы, две деревянные церкви.

К Градижскому уезду еще принадлежат местечки: Омельник, Потоки, Манжелея, Келеберда, Кобыляк, Белики и Соколка.

Речки Псиол, Хорол и Голтва изобильны малыми рыбами.

Земля к хлебопашеству и сенокошению отменно изобильна, и лесов и камышей для жителей достаточно.

Грунт земли частию чернозем, а частию и глинистый.

VII.
АЛЕКСОПОЛСКИЙ.

Уезд Алексополский граничит к северу с Полтавским и Константиноградским, к востоку с Новомосковским, к югу с Екатеринославским, а к западу с Градижским уездами. В нем земли 445.910 десятин, а мужеска пола 39.290 душ.

Уездный город Алексопол, по которому и уезд название свое заимствует. Сей город прежде именовался селом Нефорощею, лежит близ речки Орели на низком месте, имеет при себе нефорощанский мужеский Монастырь, в коем находится игумен. В сем уезде находится старинная уничтоженная крепость Переволочна.

Местечки Новые Санжары, Старые Санжары, Царичанка, Могилев, Китай-Город, Маячка и Кишенка суть примечательнейшие в сем уезде селения.

Речки Ворскло, Орел, Тагамлик, Кустолово, Липянка, Чаплинка и Орчик, воду в себе имеют здоровую и мелкою рыбою изобильны.

Земля к хлебопашеству весьма способна, а к сенокошению по низкости ее и того больше. Жители оного уезда в заведении рогатого, овечьего и лошадиных заводов упражняются и в хлебопашестве.

Грунт земли чернозем, и в некоторых места[х] больше низменное, нежели гористое. Окрестности речки Ворскла изобилуют лесами, а прочее онаго уезда пространство есть совершенно степное.

VIII.
ПОЛТАВСКИЙ.

Уезд Полтавский граничит к северу с Черниговским и Харьковским, к западу с Киевским наместничествами, к югу: с Градижским и Алексополским уездами. В нем земли 275.581 десятин; мужеска пола 47.748 душ.

Уездный город Полтава, а по нем и уезд наименован, поселен при речке Ворскле и ручье Полтавке, от которого и город свое название получил на горе ровной; в оном семинария для духовных детей учрежденная под ведением архиепископа Екатеринославского и Херсониса Таврического, который пребывание свое имеет в тамошнем Полтавском монастыре, от которого в шести верстах девичий — Пушкаревский монастырь, церквей каменных пять, деревянных три.

В сем уезде местечки Великие Будища, при коем и девичий второклассный монастырь именуемый Будинский, в коем пребывание имеет игуменья; Голтва, Остапье и Решетиловка.

Река Ворскла протекает чрез весь уезд и впадает в Днепр, Псиол, Голтва, Коломак, и Свинковка изобильны мелкою рыбою и водами здоровы.

Сей уезд довольно изобильный лесами, хлебопашеством и сенокосами. Жители имеют хорошее скотоводство, особливо около местечек Голтвы и Решетиловки.

Грунт земли чернозем и глинист.

IX.
КОНСТАНТИНОГРАДСКИЙ.

Уезд Константиноградский граничит с севера с Харьковским наместничеством, востока с Славянским, с юга Павлоградским и Алексопольским уездами. В нем земли 460.578 десятин, мужеска пола 50.813 душ, поселенных от времени устроения линии от татар.

В нем уездный город Константиноград переименованный из Белевской крепости, в коей прежде пребывание свое имела Азовская губерния, поселен при речке Берестовой на ровном и возвышенном месте, в нем две церкви каменные и деревянная.

Местечки Водолаги и Карловка.

Речки: Тагамлик, Берестовая и Берестовенька, Орчик и Богатая. В них вода здоровая и рыбою мелкою изобильна.

В сем уезде хлебопашество и сенокошение весьма хорошие; земля черно-глиниста [...].

Вице-губернатор статский советник Иван Тисекин.

© *Белько О.О., Філоненко Л.К.*

ДОКУМЕНТИ ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЇВ МІСТА ПОЛТАВИ

Міста, як і люди, мають свій день і рік народження, свою біографію. Міста мають свою юність, переживають становлення і змужніння, і в кожного з них своя доля, вдача, краса, своя героїчна історія.

Згадаймо живу і безсмертну легенду Києва, правічного міста на Дніпрі, яке здавна нарекли "матір'ю городів руських". Полтава стоїть у тому ж вічному ряду, як ровесниця багатьох давньоруських міст.

1173 рік вважався роком народження Полтави. Саме події цього року відклалися у Іпатіївському літописі — одному з найважливіших списків "Повісті минулих літ", де під цим роком вперше згадане Полтавське городище — Лтава. Та історія міста налічує на кілька сот років більше.

З давніх-давен Полтавщина привертала до себе увагу багатьох учених. Вивченням проблем, пов'язаних з локалізацією та місцезнаходженням Лтави-Полтави, як одного з найдавніших міст Лівобережжя, займалися вчені-дослідники — археологи, історики, етнологи — протягом останніх 100 років. Серед цих відомих імен — М.Погодін, М.Карамзін, М.Арцибашев, Л.Падалка, М.Грушевський, В.Ляскоронський, І.Ляпушкін, Б.Рибаков, П.Толочко, М.Кучера, О.Сухобоков та ін.

Ще донедавна полтавці визначали вік міста від першої літописної згадки про Лтаву (Полтаву). Святкування ювілею міста було проведене у 1974 році із запізненням на рік, адже не враховувалися корективи до хронології давньоруського літописання, загальноприйнятні в науковому світі. До дня міста велася велика підготовка, про це свідчать наявні документи, позначені публікаціями центральних та місцевих газет.[1]

Один з перших дослідників археології Полтави, доктор історичних наук І.Ляпушкін (1902-1968), в ході археологічних розвідок та розкопок у 1945-1946 рр. на Соборному майдані виявив численні знахідки роменської і давньоруської доби та встановив час існування цього літописного центру — VIII-XIII ст.[2]

Археологічні дослідження останніх років на Червоній площі, території

кондитерської фабрики і Першотравневому проспекті, здійснені співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, засвідчують безперервне існування Полтави, починаючи з IX ст.[3] Тогочасна Лтава була укріпленим форпостом Київської Русі на кордоні з Половецьким полем, пізніше — мала вагомий вплив на становлення, розвиток і державотворення України.

Сьогодні громадськість міста веде активну підготовку до відзначення в 1999 році історичної дати — 1100-річного віку Полтави за археологічними даними. Полтава — місто розвинутої промисловості, науки і культури, яке по-праву вважають духовною столицею України. Сьогодні, в час розбудови нашої держави, до прадавнього куточка землі вкраїнської — Полтави, виникає поглиблений інтерес дослідників. Поряд з полтавськими археологами тут працюють вчені провідних наукових закладів України, зарубіжжя. Вивчити і донести до нинішніх і прийдешніх поколінь правду історії — одне із головних завдань національної науки.

Разом з тим, варто відстежити етапи становлення ідеї відзначення 1100-літнього ювілею міста за документальними джерелами, які у скупих рядках офіційних документів доносять до читача не тільки "смак" епохи, а й еволюцію поглядів сучасників на сутність подій, зміну краєзнавчих орієнтирів, появу здорового місцевого патріотизму — державницького за своїм спрямуванням.

Публіковані документи, що зберігаються в архівних закладах Полтави, оприлюднюються друком вперше, і, напевне, зацікавлять дослідника-сучасника та майбутнього літописця історії нашого краю.

Література

1. Известия Верховного Совета СССР. — м.Москва. — 1974. — 12 июля. — № 161 (17699). — С.1; Зоря Полтавщини. — м.Полтава. — 1974. — 12 липня. — № 161 (12739): спецвипуск. — С.1.

2. **Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави: (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т.І. — С.58-75.

3. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Відп. ред. Толочко П.П. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.

01.12.1998

Документи

№ 1

ПОСТАНОВА БЮРО ПОЛТАВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ТА ВИКОНКОМУ ОБЛАСНОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ "ПРО СВЯТКУВАННЯ 800-РІЧЧЯ МІСТА ПОЛТАВИ".

Додаток

до пункту 3-г, прот. Б-40

П О С Т А Н О В А

бюро Полтавського обкому КП України та виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 19 жовтня 1972 року

Про святкування 800-річчя міста Полтави

Бюро Полтавського обкому КП України та виконкому обласної Ради депутатів трудящих постановляють:

Просити Центральний Комітет Комуністичної партії України та Раду Міністрів Української РСР дозволити святкування 800-річчя міста Полтави в липні 1974 року.

Секретар Полтавського обкому КП України

А.Якубов

Голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих

С.Бойко

Згідно: зав. протокольною частиною загального відділу обкому КП України

Безносик

ДАПО. — Ф.П-15. — Оп.14. — Спр.67. — Арк..94.

№ 2

ПОСТАНОВА БЮРО ПОЛТАВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ І ВИКОНКОМУ ОБЛАСНОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ "ПРО ЗАХОДИ ПО ВІДЗНАЧЕННЮ 800-РІЧЧЯ МІСТА ПОЛТАВИ".

Додаток

до пункту 2-г, прот. Б-53

ПОСТАНОВА

бюро Полтавського обкому КП України і виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 15 червня 1973 року.

Про заходи по відзначенню 800-річчя міста Полтави

Бюро обкому КП України і виконком обласної Ради депутатів трудящих п о с т а н о в л я ю т ь:

1. Просити Центральний Комітет Комуністичної партії України та Раду Міністрів Української РСР дозволити святкування 800-річчя міста Полтави в липні 1974 року.

2. Погодитися з заходами, розробленими Полтавським міськкомом КП України і міськвиконкомом по відзначенню 800-річчя міста Полтави (додаються).

3. Просити Раду Міністрів УРСР виділити кошти і ліміт будівельно-монтажних робіт для проведення в життя зазначених заходів.

Секретар обкому
КП України

Ф.Моргун

Голова виконкому обласної
Ради депутатів трудящих

С.Бойко

Згідно: зав.протокольною частиною
загального відділу обкому
КП України

Безносик

ДАПО. — Ф.П-15. — Оп.14. — Спр. 188. — Арк.146.

№ 3

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ПРО НАГОРОДЖЕННЯ МІСТА ПОЛТАВИ ОРДЕНОМ ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА

УКАЗ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О НАГРАЖДЕНИИ ГОРОДА ПОЛТАВЫ ОРДЕНОМ ТРУДОВОГО КРАСНОГО

ЗНАМЕНИ

За большие успехи, достигнутые трудящимися города в хозяйственном и культурном строительстве, и в связи с 800-летием основания наградить город Полтаву орденом Трудового Красного Знамени.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРЕЗИДИУМА
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР *Н.ПОДГОРНЫЙ*

СЕКРЕТАРЬ ПРЕЗИДИУМА
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР *М.ГЕОРГАДЗЕ*

Москва, Кремль
11 июля 1974 года

ДАПО. — Ф.П-240. — Оп.1. — Спр.787. — Арк.86. — Копія.

№ 4

РІШЕННЯ ВИКОНКОМУ ПОЛТАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ З ПРИВОДУ ВНЕСЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДАТИ — 1100-РІЧЧЯ м.ПОЛТАВИ ДО КАЛЕНДАРЯ ЗНАМЕННИХ ДАТ ЮНЕСКО

ПОЛТАВСЬКА МІСЬКА РАДА
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

РІШЕННЯ

від 28 жовтня 1998 р. № 242

Про внесення історичної дати —
1100-річчя м.Полтави до
календаря ЮНЕСКО

Враховуючи академічне підтвердження Інституту археології НАН України наслідків наукових досліджень вчених-археологів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації посаду літописного міста Лтави IX-XIV ст. та отриманого висновку про 1100-літній вік міста Полтави, виконком Полтавської міської Ради вирішив:

1. Порушити клопотання перед Національної комісією України у справах ЮНЕСКО про включення до календаря 1999 року ЮНЕСКО відзначення 1100-річного ювілею м.Полтави.

2. Просити управління культури Полтавської обласної державної адміністрації *(Бондаревський П.К.)* підготувати необхідні документи до 15.11.1998 року щодо 1100-річного ювілею міста Полтави для подання їх до Національної комісії України у справах ЮНЕСКО.

3. Контроль за виконанням даного рішення покласти на начальника головного управління з гуманітарних питань *Ходурську Л.В.*

Міський голова А.Кукоба

Поточний архів Полтавського міськвиконкому.

№ 5

РІШЕННЯ СЕСІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
"ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ДАТ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ПОЛТАВИ"

ПОЛТАВСЬКА МІСЬКА РАДА
ЧЕТВЕРТА СЕСІЯ
(ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО СКЛИКАННЯ)

РІШЕННЯ

від 12.11.1998 р.

Про визначення дат
заснування міста Полтави

З дня першої літописної згадки про Полтаву виповнюється 825 років, але історія міста сягає глибини віків.

Археологічні дослідження останніх років дають можливість стверджувати, що Полтавське поселення безперервно існувало, починаючи з IX ст. Так, в результаті розкопок на Першотравневому проспекті були знайдені культурні нашарування, починаючи з IX ст., житлові та господарські комплекси, сліди садибної забудови і різноманітні побутові речі.

На основі цих археологічних знахідок отримано "Історичну довідку" за підписом віце-президента Національної Академії Наук України, директора Інституту археології НАН України, академіка НАН України П.П.Толочка, в якій підтверджується те, що Полтавське поселення дійсно має 1100-літню історію.

Міська Рада вирішила:

1. Враховуючи відповідні обгрунтування, зважаючи на рішення міськвиконкому від 28.10.98 р. № 232, вважати, що одночасно з 825-літтям першої [від дня першої]

письмової згадки є підстави відзначати 1100-річчя існування Полтавського поселення.

2. Звернутись до Полтавської Обласної ради з проханням підтримати рішення Полтавської міської ради та подати клопотання у Верховну Раду України з пропозицією прийняти відповідну Постанову по відзначенню ювілейної дати обласного центру.

3. Вважати за необхідне порушити клопотання перед Національною комісією України у справах ЮНЕСКО про включення до календаря Знаменних дат 1999 року ЮНЕСКО відзначення ювілею м.Полтави.

Просити управління культури Полтавської обласної державної адміністрації *(Бондаревський П.)* підготувати необхідні документи щодо ювілею міста Полтави для подання їх до Національної комісії України у справах ЮНЕСКО.

4. Прес-службі міської ради *(Кікоть В.)* організувати активну інформаційну діяльність засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення) по висвітленню історії нашого міста, проблемних питань його сьогодення, ходу підготовки до відзначення ювілею.

5. Виконкому міської ради разом з райвиконкомами:

— активізувати роботу по виконанню рішення чотирнадцятої сесії XXIII скликання від 26.09.97 р. "Про затвердження плану загальноміських заходів по підготовці та святкуванню 825-ої річниці від дня заснування м.Полтави";

— внести пропозиції черговій сесії міської ради по коригуванню зазначених заходів з урахуванням вирішення проблем сьогоднішньої Полтави та більш широкого охоплення життєдіяльності міста;

— постійно інформувати чергові сесії міської ради, секретаріат ради та постійні депутатські комісії про хід підготовки до ювілею міста; підготувати пропозиції про повернення вулицям історичних назв;

— організувати цикл лекцій в учбових закладах, на підприємствах, в установах, пов'язаних з тематикою ювілейної дати;

— розгорнути широку рекламно-інформаційну роботу на громадському транспорті, засобах зовнішньої реклами та по оформленню міського середовища (відповідальні — перший заступник міського голови *Бодник А.*, начальник головного управління з гуманітарних питань *Ходурська Л.*).

6. Фінансовому відділу міськвиконкому *(Шапошніченко В.)* внести пропозиції до бюджету 1999 року з урахуванням необхідних витрат на підготовку та відзначення ювілею Полтави.

7. Контроль за виконанням рішення сесії покласти на секретаря міської ради *Михайлюка І.* та голів постійних депутатських комісій.

Секретар міської ради І.Михайлюк

Поточний архів Полтавського міськвиконкому.

№ 6

РІШЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
"ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ПОЛТАВИ"

УКРАЇНА
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА РАДА
(Третя сесія двадцять третього скликання)

РІШЕННЯ

Від 17 листопада 1998 року

Про встановлення дати
заснування міста Полтави

Результати археологічних досліджень останніх років на території міста Полтави, висновки Інституту археології Національної Академії наук України підтверджують безперервне існування цього слов'янського поселення з IX ст.

Враховуючи, що Полтава — одне з небагатьох найдревніших міст України та підтримуючи звернення Полтавської міської ради,

обласна рада вирішила:

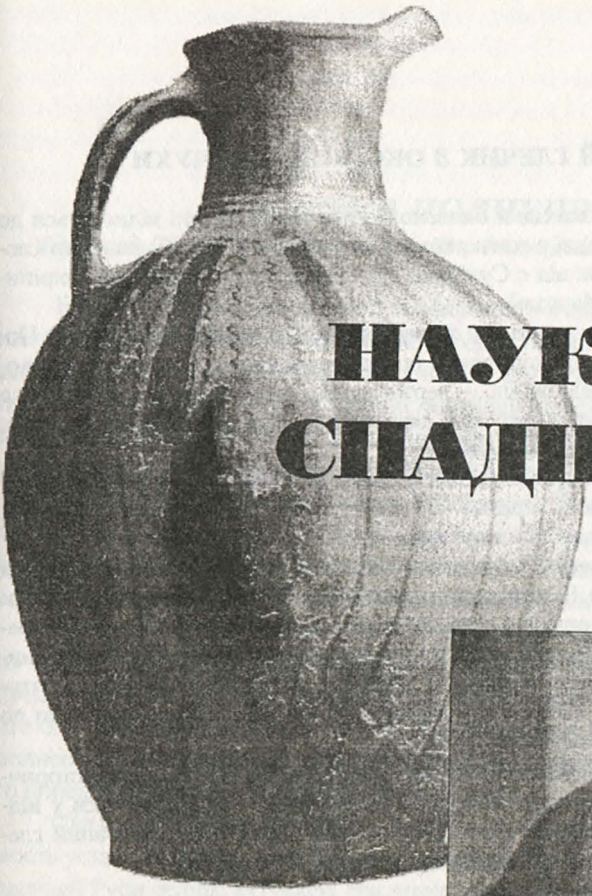
1. Підтримати клопотання Полтавської міської ради перед Верховною Радою України про визнання міста як одного з найдревніших в державі і встановлення дати його виникнення у дев'ятому столітті.

2. Ввійти з клопотанням до Кабінету Міністрів України та Президента України про відзначення 1100-річчя Полтави в 1999 році як загальнодержавного ювілею.

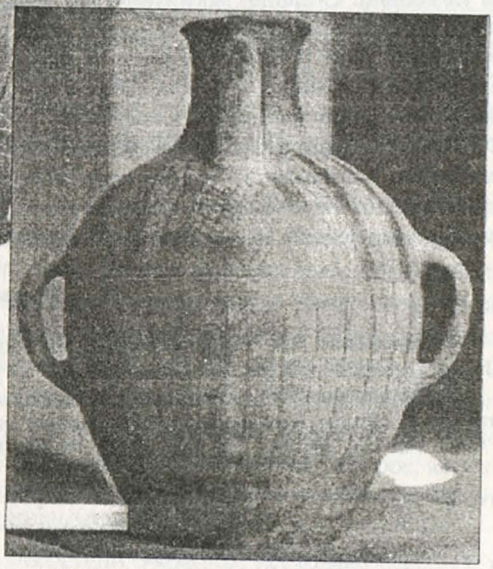
Голова обласної ради О.В.Полієвець

Поточний архів Полтавської обласної ради.

27.11.1998

НАУКОВА СПАДЩИНА

На звороті:

ТРИРУЧНИЙ ГЛЕЧИК З ОКОЛИЦЬ с.МАЧУХИ

Глечик походить із числа знахідки близько десяти посудин, які відносяться до трьох різновидів посуду, виявленої в гончарному горні у 1903 р. в ур.Таранів яр (поблизу ур.Гергелів ріг), неподалік від с.Судіївка під Полтавою (в літературі закріпилася прив'язка до сусідного с.Мачухи).

Висота глечика близько 53 см, він має темносірий колір, злив реставровано. Поверхня глечика орнаментована: шийка і нижня половина, відділені від середини трьома й однією врізними лініями відповідно, — вертикальними лискованими смугами, а середня частина — композиціями з широких лискованих смуг та двома, або трьома, хвилястими лініями і косою сіткою лискування.

Близький за формою і розмірами глечик з цього ж горна мав суцільний орнамент у вигляді косої сітки по всій верхній частині тулуба, шийка і нижня частина корпуса — аналогічний описаному глечику орнамент[1].

Аналогічний мачуському посуд набув поширення в багатьох комплексах півдня Східної Європи, зокрема, балки Канцерка та могильнику Мокра Балка Кисловодської улоговини. Останній могильник, що відзначається надійною хронологією, репрезентує цю категорію знахідок на пізній стадії функціонування (III-В). Наявність канцерського посуду у Вознесенському комплексі дозволяє синхронізувати його і датувати знахідку з Мачух в межах кінця VII - перших десятиліть VIII ст., віднісши до початкового етапу існування Хазарського каганату.

Три посудини з числа мачухських знахідок надійшли до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. На сьогодні — експонуються у відділі археології Полтавського краєзнавчого музею, в тому числі й публікований глечик. Інші ж глечики — потрапили до Ермітажу у Санкт-Петербурзі.

Література

1. **Макаренко Н.Е.** Археологические исследования 1907-1909 годов // ИАК. — СПб., 1911. — Вып.43. — С116-118. — Рис.98.

2. **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст // Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — Вып.3. — М., 1996. — С.83, 149-154, 269-270, 274-275. — Рис.85, 86, 90.

© Приймак В.В.

© *Березовец Д.Т.*

РУСЫ В ПОДНЕПРОВЬЕ

(доклад на XIV конференции Института археологии АН УССР)

В своем докладе на прошлой конференции я сделал попытку выяснить вопрос, какой народ имели в виду восточные авторы, говоря о русах. Сопоставив их сведения о русах с археологическим материалом, добытым в последние годы, я старался показать, что эти авторы под русами понимали население салтовской культуры, которое, будучи в действительности многоэтничным, в трудах мусульманских авторов выступает под собирательным именем русов. Только в этом случае могут найти свое объяснение противоречия этих сообщений. Различные информаторы встречались с представителями различных племен, составляющих население салтовской культуры, имевших различные погребальные обряды, различные этнографические особенности, различный уклад хозяйственной жизни и т.д.

В результате такого положения по сведениям одного автора русы сжигают своих покойников, по сведениям других — хоронят их в катакомбах, у одних авторов русы — конники, по сведениям иных — кони не могут их носить, третьи сообщают, что они чудесные мореходы. Все эти противоречия кажущиеся, каждое сообщение полностью отвечает реальной действительности, но каждое из них относится к строго определенной части салтовского населения.

Сказав, что русы восточных авторов не славяне, сразу появляется необходимость установления их отношений к славянской Русской земле. О том, что вопрос о древней Руси сейчас актуален, свидетельствует только что вышедшая в свет работа П.Н.Третьякова, в которой этот вопрос занимает большое место. Возрождение этой проблемы Петр Николаевич ставит в прямую связь с открытиями славяно-русских древностей VI-VIII вв., сделанными в последние два десятилетия в Поднепровье. С моей точки зрения, такая необходимость возникла и в связи со значительным прогрессом в изучении салтовской культуры. Сейчас мы довольно определенно знаем, кто жил на Северском Донце и восточнее. Все это вновь поставило вопрос, кто же были древние русы и что первоначально представляла собой Русская земля. На эти вопросы я и постараюсь ответить в своем докладе.

В пограничных районах Степи и Лесостепи Украины, несколько севернее и

восточнее ее, известен ряд очень интересных памятников, представляющих собой находки вещей, которые некоторыми исследователями трактуются как клады, некоторыми — как своеобразные погребения. Речь идет о находках у сел Мартыновка, Колосково, Суджа, Хацки, Килигея, Воробъево, Новая Одесса, Вознесенка, Тополя, Арцибашево, Ново-Покровское. К этой же категории памятников можно отнести и такие более поздние находки как Ивахники, Харьевка. Все эти находки укладываются в рамки VII-VIII вв., главным образом VIII, в науке большинство из них принято называть древностями антов (А.А.Спицын), или древностями русов (Б.А.Рыбаков). Все это случайные находки, только Вознесенка и Ново-Покровское раскопаны археологами. Находки эти очень различны по составу входящих в них вещей. Перещепино и Глодосы дают настоящие сокровища, Тополя, Ново-Покровка — находок драгоценных вещей в своем составе не имеют, и, несмотря на это, все эти памятники относятся к одному типу. Общее у них — это вещи, характерные для вооруженного всадника, это вещи дружинников.

В состав этих комплексов входят оружие, конское снаряжение, вещи личного убора и сокровища. Для выяснения этноса хозяев этих вещей имеют значение только три первых категории вещей. Сокровища могут только подсказать район действия той или другой дружины. Чтобы выяснить, кто же эти дружинники, рассмотрим вещевой состав находок, условия их нахождения и территорию, на которой они распространены. Как мы уже говорили, почти все эти находки сделаны не археологами. Это наложило свой отпечаток на состав дошедших до нас вещей. Сохранились в основном вещи, имеющие художественную ценность, или сделанные из золота, или серебра. Железные предметы, безусловно, бывшие в каждой такой находке, дошли до нас в очень редких исключениях.

Прежде всего попытаемся выяснить, наши находки — клады или погребения. Во всех известных случаях вещи из этих находок носят на себе следы пребывания в огне, вместе с тем среди этих вещей нет кальцинированных костей, пепла, углей — атрибутов сожжения. В Вознесенской находке и в Глодосах были обнаружены мелкие кусочки пережженных костей, попавшие сюда вместе с вещами, в случае с Глодосами — экспертизой установлено, что они человеческие. В Ново-Покровске, Харьковской области, было раскопано 20 погребений — сожжений в ямах. Кроме этого, тут же на могильнике были обнаружены два очень интересных комплекса вещей, захороненных отдельно от их хозяев. Вещи все были в огне. Наблюдения над этими памятниками, по-видимому, дают право считать, что данные находки являются своеобразными погребальными памятниками. Своеобразие это заключается в том, что после кремации собирались отдельно вещи, бывшие на погребальном костре, и отдельно — остатки сожжения. Вещи складывались кучкой в неглубокие ямки и присыпались землей, что делали с остатками сожженного — неизвестно. Мне

кажется, что это положение без большой погрешности можно распространить на все перечисленные памятники. В дальнейшем мы увидим, что это утверждение подкрепляется довольно большим материалом.

Рассмотрим более подробно комплексы, исследованные археологами и достаточно хорошо зафиксированные. В Вознесенке (территория современного Запорожья) на глубине около полуметра была обнаружена яма 55х40 см, заполненная вещами, значительная часть которых побывала в огне. В самом верху лежало 58 железных стремян, под ними — 40 удил, 108 железных пряжек. Ниже лежали вещи из золота и серебра, среди которых было около 1400 разнообразных бляшек от поясных наборов, серебрянные орел, лев и другие вещи. В самом основании кучи — 3 стремени, 2 из которых были инкрустированы золотом. Все эти вещи были проткнуты тремя саблями. Вместе с вещами была встречена и керамика, по терминологии автора раскопок — "амфороподобная с линейным орнаментом по плечикам и обломки больших серых кувшинов с орнаментальным валиком и пролощенными линиями, образующими сетку-зигзаг". В.А.Гринченко, раскопавший и гончарные печи в балке Канцирке, говорит об идентичности той и другой керамики.

В Новопокровске оба интересующие нас комплекса вещей были обнаружены на глубине 35-45 см. Первый комплекс состоял из согнутой вдвое сабли, двух кинжалов, маленького серпа, двух стремян, удил, большого кольца от конской сбруи и неопределенного железного предмета. Второй комплекс состоял из двух кинжалов, лежавших в основании кучи, согнутой вдвое сабли, разломанных удил, двух стремян, наконечника копья, серпа, двух железных пряжек, восьми железных трехгранных наконечников стрел и обрывков кольчуги. Вещи обоих комплексов побывали в огне. Погребения вещей, как мы уже говорили, были совершены на территории могильника, где в ямы были ссыпаны результаты кремации с такими же вещами и салтовской керамикой.

Совершенно аналогичные комплексы мы имеем и в Арцибашево, и, конечно, в Тополях. Во всех их, независимо от имущественного и социального положения хозяина, мы находим одинаковые комплексы вещей. Это сабли, в силу ритуала согнутые или сломанные, именно сабли, а не мечи. Они были в Вознесенке, Ново-Покровском, Тополях, Арцибашево, Перещепино, Ново-Санжарах, Келегеи. Мы тут имеем совершенно одинаковые удила, стремена и серпы особой формы, с крючками вместо ручки.

Находки этих вещей на славянских землях или в непосредственной близости от них, а также в значительной степени традиция, привели к тому, что часть археологов считает их славянскими, что подтверждается как будто бы и обрядом трупосожжения, неизвестным у ближайших соседей славян.

Если мы рассмотрим достоверно славянские памятники VI-VIII вв. — поселе-

ния и могильники летописных племен и попытаемся найти в них элементы, характерные для комплексов из погребений вещей, то такие попытки будут обречены на неудачу. И Волынцево, и Корчак, и Пеньковка, и памятники Побужья, Молдавии, да и любых иных славянских земель не знают сказочных богатств, хотя бы отдаленно напоминающих Перещепино, Глодосы, Вознесенку. До сего дня на всех славянских землях, в том числе и в Поднепровье, неизвестны места обитания хозяев этих сокровищ, которые, конечно, не могли быть рядовыми земледельцами, жившими в небольших пойменных поселках, пахавших землю и пасших свой домашний скот. Люди, обладавшие такими сокровищами, должны были жить в больших и мощных крепостях, пряча свои богатства за их толстыми стенами. Такие поселения есть у ближайших восточных соседей славян — салтовцев. Это те белокаменные цитадели, которые в это время грозно высились на обрывистых берегах Северского Донца.

Славянские погребения этого времени безоружны. Неизвестны погребения с богатыми наборами украшений, не говоря уже о золотых или серебрянных сосудах. Ни могильники, ни поселения VI-VIII вв. не носят следов дружинного быта. Эти черты в славянских памятниках появляются позже, в конце IX, а в основном в — X веке, когда появляется класс феодалов. Только в это время на славянских могильниках появляются захоронения вооруженных всадников. Это знаменитые дружинные погребения Чернигова, Киева, Смоленской земли. В это же время появляются укрепленные поселки — замки, города.

Среди поселений VII-VIII вв. в Среднем Поднепровье особое место занимают поселения в с.Пастырском и городище Битица около г.Сум. Среди рядовых славянских поселений они резко выделяются своими комплексами, прежде всего керамикой, состоящей более чем на 50% из профессиональной гончарной (на славянских землях в это время безраздельно господствует лепная керамика). Керамика эта особая и, по единодушному мнению почти всех исследователей, относится к салтовскому кругу. Поселение на Пастерском городище, кроме всего прочего, дало до 50% всех известных вещей типа древностей русов, которые, по-видимому, тут и изготовлялись. И Пастерское, и Битица были какими-то крупными ремесленными центрами, по выражению П.Н.Третьякова, — "эмбрионами городов". Остается только не выясненным вопрос, кто, кроме славян тут жил, для кого изготовлялись украшения, происходящие отсюда, и по каким образцам они делались. К этим вопросам мы разрешим себе еще вернуться.

Таким образом, среди славянского населения мы не находим хозяев вещей, погребенных с ритуальной целью в пограничных со степью районах. К такому же выводу приводят и логические соображения. Люди, совершившие эти погребения, специально искали безлюдные места — дюны или песчаные берега незаселенных речушек. Только благодаря этому перещепинские и глодосские сокровища не стали

достоянием грабителей. Если бы эти люди были славянами, то они повезли бы прах своего знатного покойника к месту упокоения его предков. Можно с большой вероятностью утверждать, что хозяин перещепинских или глодосских сокровищ обитал очень далеко от места своего погребения и от славянских земель вообще. Если хозяева погребенных вещей были не славяне, а какие-то пришельцы, то нельзя ли проследить их маршруты, выяснить, совершали ли они свои вояжи только в непосредственной близости от славянских земель, или район их действия был гораздо шире.

Состав оставленных ими сокровищ говорит, что им были хорошо известны территории от Каспийского побережья до южных районов Центральной Европы. Попытаемся посмотреть, не были ли они и на пограничных со славянами землях.

В ОАКе за 1891 год мы можем прочитать, что в с.Загребинском Котельнического уезда Вятской губернии, на р.Юме А.А.Спицин обнаружил остатки могильника, как он пишет: "...с весьма своеобразным погребальным обрядом: вещи покойника, поломанные и разорванные, складывались кучками, обертывались в остатки одежды, а затем зарывались в землю приблизительно на аршин глубины, кости человека около погребенных таким образом предметов не найдены". В таких кучках, — цитирую А.А.Спицына, "были остатки одежды, вооружения, металлические украшения и предметы конской сбруи". Оружие — это сабли, одна из которых была в ножнах с серебрянной оправой, конская сбруя — стремена и удила, такие же, как в Тополях, Новопокровском, металлические украшения — поясные бляшки и серьги, известные по Салтовскому могильнику. Часть вещей была в огне. Мы можем отметить, что в Вятской губернии на р.Юм есть могильник с погребениями, аналогичными погребениям Новопокровска, Тополей.

Если мы внимательно рассмотрим материалы из могильника мордвы, то увидим тут очень примечательные вещи. Для мордвы всегда был характерен единый обряд — трупоположение в ямах. Вещи, сопровождающие покойников, чрезвычайно своеобразны, можно сказать, неповторимы. Все вещи бытуют очень длительное время, — где-то с VI по XIV-XV вв. без существенных изменений. Особенностью их являются многочисленные оригинальные подвески, украшающие как головной убор, так и всю одежду. И вот на этих могильниках в VIII в. появляются погребения, совершаемые по совершенно иному обряду. Появляются трупосожжения и параллельно с ними — захоронение вещей и, что самое интересное, в это же время появляются и новые, не характерные для мордвы, вещи, вещи знакомых нам памятников типа Новопокровска, Вознесенки, т.е. вещи салтовского круга.

Привожу примеры: Лядинский могильник около Тамбова, раскопано 217 погребений, из них 12 трупосожжений. В трупосожжениях всегда отдельно лежат пережженные кости, отдельно — вещи. Погребение №178. На глубине 1 аршина — кучка перегорелых костей и, рядом с ней, — куча вещей без всякого порядка. В куче:

железный молоток, два бронзовых браслета, продолговатый кусок ржавого железа, кремень, железный нож, бронзовый перстень, медное кольцо, бронзовая трубочка, 10 железных наконечников стрел, ремешок с бронзовыми бляшками, и поверх всего — сабля. Автор раскопок считает, что вещи, бывшие на погребальном костре, собирались отдельно от костей и складывались в мешок или заворачивались в ткань.

Примеры погребения вещей. Погребение № 38. Глуб. 3/4 арш. Два железных стремени, в них продеты удила. Погребение № 80. Глуб. 1/4 аршина. Медное ведро, два железных стремени, удила. Погребение № 102. Глуб. 1/2 аршина. Железные стремена, удила, пряжка, копье, обломки сабли. Аналогичные погребения и наборы вещей мы встречаем в Борковском, Кузьминском, Крюковско-Кужновском, Томкинском могильниках. В Борковском могильнике, наряду с салтовскими перстнями,мы находим антропоморфные серебрянные фибулы, пальчатые фибулы самой поздней схемы, пряжки, аналогичные пряжкам Суук-Су, т.е. весь комплекс древностей русов.

Как мы уже говорили, в науке существует мнение о полном единстве так называемого дружинного убора. Утверждают, что на очень широких территориях юга Европы он совершенно одинаков. При более пристальном рассмотрении этих древностей оказывается, что это не совсем так. Действительно, на территории Венгрии есть погребения с вещами, очень близкими к поднепровским. Но тут обнаруживается очень интересная особенность. Оказывается, что определенные вещи встречаются только в строго ограниченных комплексах. Так, стремена салтовской схемы встречаются только с салтовскими удилами (с псалиями) и бляшками строго определенного типа, с маленькими серпами, т.е. строго определенных наборах, которые не встречаются в других сочетаниях. Это опровергает мнение о единстве дружинного набора вообще. По-видимому, одинаковый набор был только у дружинников определенной народности. Так, например, погребение № 38 из Сцирака дает все вещи салтовского круга и стремена, и удила, и даже такой же серп, как в Ново-Покровском. Погребений с таким набором вещей в могильнике есть несколько. Остальные погребения Сциракского могильника, как и иных могильников Венгрии, дают совершенно иные наборы вещей.

Кто же хозяева этих вещей? Что думают по этому поводу исследователи, непосредственно соприкасавшиеся с этими памятниками? Гринченко, автор раскопок в Вознесенке, особое внимание обращает "на нахождение в составе клада византийских материалов совместно с вещами салтовского типа и материалами Северного Кавказа". Суммируя свои наблюдения, он пишет: "По моему мнению, эти памятники оставлены славянами или хазарами, которые имели тесные экономические и политические связи с Византией". Первое его утверждение — это дань традиции, второе — вытекающее из материалов.

Первый археолог, увидевший и описавший Новосанжарский клад — А.К.Тахтай, видит аналогии ему в материалах Северного Кавказа. Он отмечает, что тут были салтовские стремена, круглое зеркало и перстень с камнем, полные аналогии которым есть в Салтовском могильнике.

Исследователь новопокровских находок — Ю.В.Кухаренко — пишет: "Много подобных вещей мы встречаем в погребениях Борисовского могильника, раскопанного В.В.Саханевым.". Кухаренко сопоставлял все вещи своих находок с такими же вещами из Борисовского и Салтовского могильников и пришел к выводу об их тождественности.

В отношении арцибашевской находки А.А.Монгайт считает, что "прежде всего следует отметить обломки глиняных сосудов с волнистым и линейным орнаментом, очень близких по типу к серой салтово-маяцкой керамике". Аналогии вещам он видит в Вознесенке и Борисовском могильнике.

Как мы уже говорили, в ранних могильниках мордвы вместе с трупосожжениями появляются материалы салтовской культуры. Все это и дает направление дальнейшего поиска хозяев погребенных вещей в землях носителей салтовской культуры.

Для памятников этой культуры Подонья, Северного Кавказа мы знаем только один погребальный обряд — трупоположения. Несколько иная картина наблюдается на Черноморском побережье Кавказа, между Анапой и районом Туапсе. Тут на протяжении около семи столетий, вплоть до XV века, параллельно с трупоположениями, бытует обряд трупосожжений. В погребениях VII-IX вв. и те, и другие погребения сопровождаются инвентарем салтовского круга, в более поздних погребениях, уже курганных, — этот инвентарь несколько видоизменяется. Наиболее близкий к нашей теме Борисовский могильник, на материалах которого мы разрешим себе остановиться.

Находится этот могильник в 9 км от Геленджика, на берегу бухты Рыбацкой. Тут В.Саханев раскопал 135 погребений, из них 55 трупоположений в каменных ящиках, 4 — в грунтовых ямах, 49 трупосожжений в каменных ящиках, 11 сожжений в грунтовых ямах и 8 погребений одних вещей. Не останавливаясь на подробном рассмотрении всех погребений, лишь отметим, что во всех сожжениях богато представлены предметы вооружения и конского убора. В большинстве случаев вещи лежали кучками отдельно от остатков сожженного, на всех вещах есть следы пребывания в огне. Инвентарь сожжений состоял из согнутых сабель, кинжалов, предметов конского убора и сбруи, в некоторых погребениях были уже знакомые нам маленькие серпы. Одно из этих погребений (99) — коллективное, напоминающее некоторыми чертами погребение в Вознесенке. На верхней плите ящика лежали кучкой: согнутая в огне сабля, пара железных стремян, 4 наконечника стрел, железная фибула, пряжка, 3 ножа, железные удила с точеными псалиями, боевой топор,

медный браслет, большое железное кольцо, оковка ножен сабли. Все вещи были в сильном огне и спеклись. В ящике, на толстом слое пепла, угля и пережженных человеческих костей, были уложены теменем вверх и лицевыми костями к югу 19 человеческих черепов. Под черепами также кучей лежали оплавленное зеленое стекло от чаш, 12 наконечников стрел, несколько массивных железных колец с прикипевшими наконечниками стрел, пряжка без щитка, фибула, двое удил с псалиями, оковка рукоятки сабли, разнообразные бусы.

Примером рядового захоронения может быть погребение № 100. Поверх каменного ящика лежала сабля, согнутая полукругом. Внутри ее — перекрестье, железный кож, маленький серп. На дне ящика лежали пережженные человеческие кости и опять-таки кучкой — 27 агатовых бус, обломки салтовского сосуда, 8 наконечников стрел, медная бляшка, медный стерженек, кусок железа.

Все погребения вещей — очень мелкие, не глубже 1 аршина. Вот одно из самых богатых (№ 134). Почти на самой поверхности в куче лежали вещи, покрытые медным котлом. Большинство вещей было завернуто в кольчугу. Тут были обломки шлема, поножья, наплечники, нарукавники, согнутая сабля, наконечник копья, 4 сломанных ножа, маленький серп, согнутый в огне, пара сломанных стремян, удила с псалиями, железные пряжки, бляшки от конской сбруи, выпуклая бляха со втулкой для султана, большие и маленькие железные кольца, медные браслеты, обломки железных предметов.

Самое бедное погребение вещей (№ 144) состояло из сложенных вместе согнутой вдвое сабли, надетых на нее двух стремян и удил с псалиями.

Таким образом, Борисовский могильник имеет прямое и непосредственное отношение к нашей теме. В его погребениях мы встречаемся с тем же необычным обрядом захоронения вещей, как и в Вознесенке, Новопокровске, Тополях и иных подобных памятниках. Совпадает не только обряд, но и комплексы вещей как по номенклатуре, так и по типу, и во всех деталях. Сабли тут и там согнуты или поломаны, стремена и удила — абсолютно того же типа. Там и тут есть маленькие серпы с крючком на конце. Вывод из всего изложенного можно сделать только один, что в VII-VIII вв. какой-то народ, обитавший между Анапой и Туапсе, отправлял свои военные дружины в очень далекие вояжи. Следами этих вояжей и являются погребения, аналогичные борисовским, разбросанные на широкой территории от побережья Черного моря до р.Юм, и от Северского Донца до Паннонии. Это дает нам право утверждать, что в VII-VIII вв. в Среднем Поднепровье, кроме коренного славянского населения, присутствовало и неславянское население, оставившее памятники типа Перещепино, Глодосов, Вознесенки, Новопокровска.

Проникновение сюда этого населения надо, по-видимому, отнести к несколько более раннему времени, чем VII век, что фиксируется появлением тут так называе-

мых "древностей антов" — вещей явно неславянского стиля и изготовления. Широко известная Мартыновская находка почему-то считается славянской. В человеческих фигурках видят чуть ли не украинцев в вышитой сорочке. Звери, происходящие оттуда, — львы и бегемоты, их никак нельзя считать представителями фауны Поднепровья. Здесь их никто никогда не видел. Подобные же фигурки происходят, например, из погребения аланского князя в горах Северного Кавказа, матрицы для тиснения очень близких к мартыновским вещей в виде целого клада были найдены в 1898 г. в Венгрии, у Фонлака. Тут есть лев, очень близкий к мартыновскому, есть тут матрицы для тиснения пальчатых фибул, матрицы для тиснения многочисленных вещей так называемого антского круга. По-видимому, вещи мартыновского типа создавались где-то вблизи границ Арабского халифата, а, возможно, и на его территории, где были люди, хорошо знавшие азиатскую и африканскую фауну. Знаки на мартыновских бляшках относятся к сарматскому кругу и были очень широко распространены в Крыму и других местах нашего юга.

Об этом неславянском населении, проникавшем в Среднее Поднепровье, мы знаем очень мало. Судя по всему, это были не земледельцы и не кочевники-скотоводы. Характер памятников, оставленных этими пришельцами, дает основание считать, что в основном это были вооруженные конники, перемещавшиеся по границам лесостепи и степи. Богатства попадали к ним в виде военных трофеев или, что вероятнее всего, в результате грабежа. Количество таких дружинников было довольно значительным, так как в местах их передвижения были какие-то постоянные ремесленные центры, обслуживающие их. Такими центрами были гончарные мастерские в балке Канцирке около Запорожья и в Тарановом яру около с.Мачухи на Полтавщине. И там, и там было довольно крупное производство больших сероглиняных кувшинов северокавказского типа. Местное славянское население такой керамикой не пользовалось. Кроме этого подвижного контингента, на славянских землях пребывало и какое-то иное по характеру своей деятельности население с культурой того же салтовского круга. Следами его являются салтовские материалы, находимые при раскопках почти всех правобережных и левобережных славянских поселений. По-видимому, это же население жило в упомянутых уже "эмбрионах городов" — Пастырском и Битицком поселениях, занимаясь тут ремесленной деятельностью и осуществляя какие-то административные функции, будучи представителями Хазарского каганата. Для Левобережья можно с уверенностью утверждать, что это были те люди, которым северяне платили "по бели и выверице с дыма". Поселившись в самой гуще славянского населения, эти пришельцы вступали с ними в самые разнообразные контакты и, по-видимому, в брачные отношения. Последнее приводило к тому, что они теряли свои этнические признаки, растворяясь в славянской среде. Процесс этот хорошо отражен в могильниках мордвы, где есть целый ряд

смешанных погребений. В сожжениях, наряду с вещами салтовского круга, присутствуют вещи типично мордовские, в трупоположениях наряду с мордовскими вещами есть вещи типа "древностей русов" и т.д. На территории Поднепровья мы, правда, таких погребений не знаем, но такой же процесс, безусловно, происходил и тут. По-видимому, ассимиляцией населения салтовской культуры следует объяснить наличие на Княжей горе большого количества салтовских стремян, пальчатых фибул, типичных салтовских перстней. Совершенно не исключено, что погребения с гончарными урнами Волынцевского могильника отражают именно это явление. Можно допустить, что это погребения пришельцев, ассимилировавшихся в северянской среде. В этом же плане интересно, что в Ивахниковском кладе, который есть все основания считать славянским, присутствует фибула, аналогичная по изготовлению и орнаментации бляшке из Пещанского могильника, расположенного в верхнем течении р.Нальчика. Есть тут и типично салтовский перстень. Нечто подобное наблюдается и в Харьевском кладе, состоящем из вещей, аналогичных пастерским. О том, что происхождение этого клада связано с югом, говорят 120 штук ракушек, происходящих из Красного моря и довольно широко распространенных в погребениях Кавказа.

Теперь о том, кто же эти люди, приходившие в VII-VIII вв. на славянские земли в составе военных дружин. Как мы показали, происходят они с Кавказа с земель салтовской культуры, носителей которой восточные авторы называют русами. Это и есть русы восточных авторов.

Прямые указания, что русы жили на Черноморском побережье Кавказа, мы находим у автора арабского жития христианского просветителя Армении — Григория. Этот арабский памятник VIII века называет абхазцев русами. Византийский автор XII в. Евстафий, комментируя землеописание Дионисия, автора II в., объясняет, что около Ахиллесовой косы (Таманский полуостров — Д.Б.) жил народ тавры, которые иначе назывались русами.

Наших русов, знал, по-видимому, и Константин Багрянородный, когда писал, что русы покупают у печенегов быков, коней и овец, так как названные животные у них не живут. Вместе с тем, он хорошо знал и славян-русов с центром в Киеве, у которых, конечно, были и быки, и лошади, и овцы. Русы, о которых он говорит, могли быть только полукочевыми дружинниками, не ведущими своего хозяйства. Перечисляя названия днепровских порогов, он дает их названия по-славянски и по-русски. Второе – подтверждение того, что он знал русов не славян.

Интересное сообщение, имеющее прямое отношение к нашей теме, есть у персидского анонима. Свой рассказ о русах он кончает фразой: "Среди них есть группа из Моровват". Слово "моровват" В.Ф.Минорским и В.В.Бартольдом истолковывается в смысле "рыцырственность" (дословный перевод — храбрый, отважный, силь-

ный, щедрый, великодушный человек), эти авторы на основании этого сообщения считают, что среди русов была группа рыцарей. А.П.Новосельцев по этому поводу пишет следующее: "Это место из Худуд ал-Алам свидетельствует о наличии у русов в IX веке и ранее определенной категории воинов-дружинников, выделившихся из среды русов. Основным занятием этих "рыцарей" и были походы и набеги на соседние племена". По-видимому, этих "рыцарей" и имеют в виду восточные авторы, говоря, что русы "...видят в мече средство к существованию", что "они постоянно занимаются разбоем и знают только одно средство добывать себе пропитание — меч".

В IX веке начинает слагаться первое восточнославянское государство — Киевская Русь. Предпосылки его сложения были заложены в самом славянстве — в тех его общественно-политических организациях, которые принято называть летописными племенами. После бурных событий эпохи великого переселения народов, основательно перемешавших этнический состав населения Среднего Поднепровья, вызвавшие большее перемещения в среде восточных славян, наступил период относительного спокойствия. В VII-VIII веках проходит процесс консолидации всего славянства, в том числе и восточного. В этот период все этнические группы, оказавшиеся по тем или иным причинам на славянских землях, как бы перевариваются в громадном историческом котле, проходит их полная ассимиляция, интенсивно идет процесс создания восточной славянской народности, которая к концу IX века создает свое первое государство. Этот процесс очень хорошо показан в книге П.Н.Третьякова "У истоков древнерусской народности", только к перечисленным в ней компонентам этой народности надо добавить и русов, которых также ассимилировали славяне. Верхушка русов сливается с племенной славянской знатью, рядовые русы бесследно растворяются в восточно-славянской массе. От этих пришельцев остается только наименование той территории, на которой они в основном подвизались — Русская земля — в основном земли, в какой-то степени подвластные хазарам.

Некоторые следы этих русов мы можем проследить и в памятниках X века. Тут прежде всего следует помнить черниговские курганы — Черную Могилу и Гульбище. По некоторым деталям погребального обряда они отличаются от всех известных богатых погребений Поднепровья и очень близки к курганным захоронениям Черноморского побережья Кавказа. В Черной Могиле на глубине 5,5 аршин была обнаружена окисшая металлическая масса, состоящая из двух железных шлемов с тупыми шишаками восточного типа, двух кольчуг, двух турьих рогов, двух золотых византийских монет, двух кинжалов, сабли, бронзовой статуэтки-идола, серпа, железного котла. На 5 аршин ниже находилось кострище. В кургане Гульбище вещи лежали на глубине 6 аршин. Тут были шлем, кольчуга, меч, наконечник копья, стрелы, топор, стремена, удила, щит, железный котел. На глубине 10 аршин находилось кострище.

В этих случаях мы вновь встречаемся с уже знакомым нам обрядом захоронения вещей. Тут мы встречаем и тот же набор вещей: сабля, кинжал, котел, серп, удила, стремена — вещи, не характерные для славянских дружинных погребений.

Нельзя ли предположить, что такие особенности этих погребений могут найти свое объяснение в том, что тут мы встречаем погребения прямых потомков русов, не потерявших связей со своей родиной. Тогда будет легко объяснима и близость черниговских князей с далекой Тмутараканью.

О присутствии в княжеских дружинах русов могут свидетельствовать и погребения с согнутыми мечами из Киевского, Черниговского и Гнездовского могильников.

Свидетельства присутствия русов в дружине Владимира можно усматривать в том, что Владимир среди богов своего пантеона отвел почетное место двум восточным богам — Симарглу и Хорсу. Пантеон сооружался не для народа, а для дружины.

В заключение нам остается только напомнить, что на своем историческом пути восточным славянам приходилось встречаться со многими племенами и народами. Некоторых пришельцев они прогоняли, некоторых принимали в свою среду, передавая им свой опыт и практику. Встреча восточных славян с людьми салтовской культуры — русами была одним из эпизодов их исторической жизни, не повлиявших на их культуру, на их исторические судьбы, но давших им новое имя — русских.

1970

Иллюстрации к докладу Д.Т.Березовца "Русы в Поднепровье"

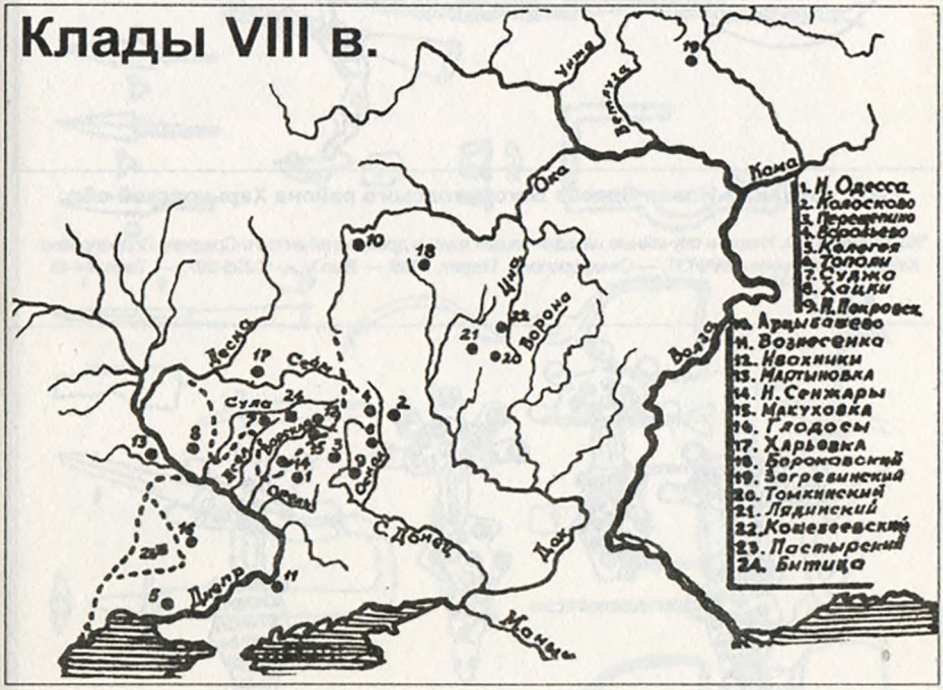

Рис.1. Клады VIII в.

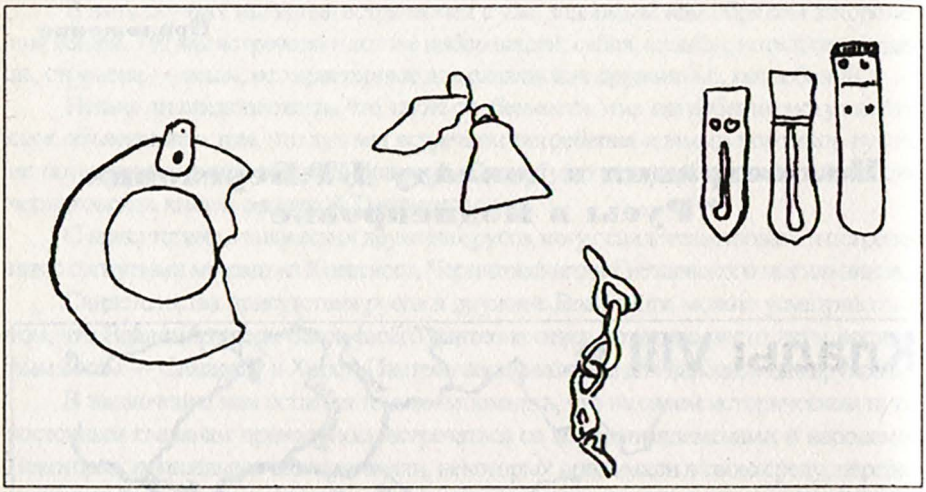

Рис.2. **Клад из с.Новая Одесса Богодуховского района Харьковской обл.**

*Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга и древностей антов в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.V. — С.395-397. — Табл. 44-46.

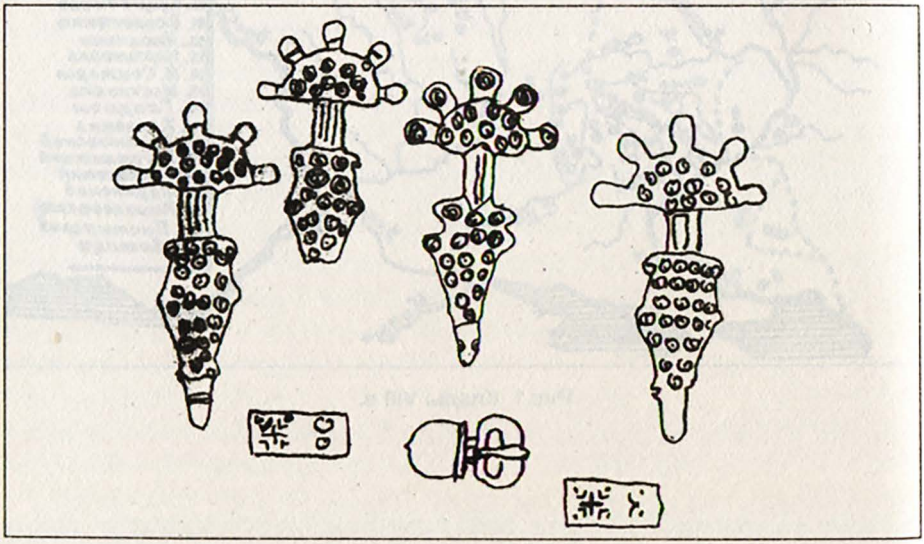

Рис.3. **Клад из с.Колосково Валуйского района Воронежской обл.**

*Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга и древностей антов в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.V. — С.352- 418, 420, 435. — Табл. 99-105.

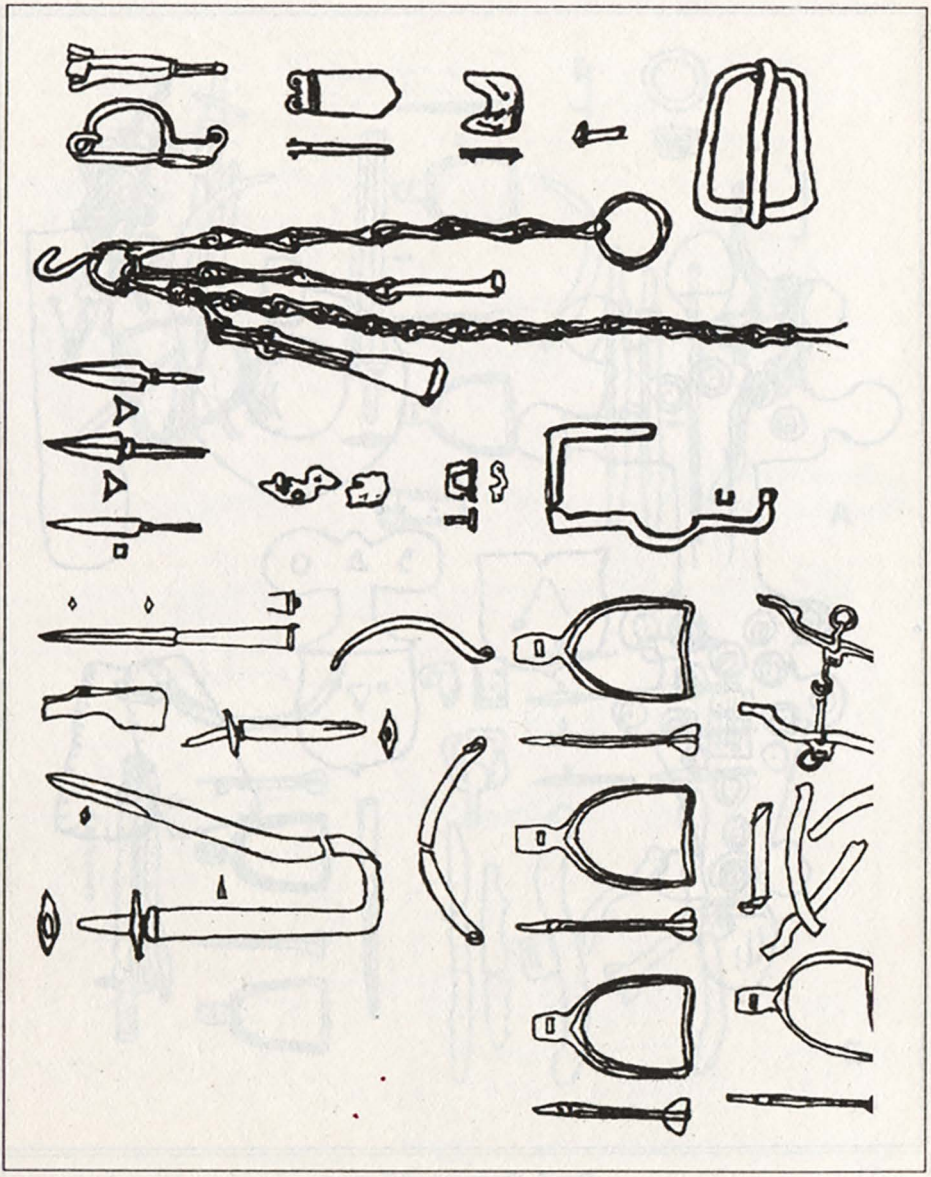

Рис.4. **Тополя.**

Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — М., Л., 1951. — № 41.

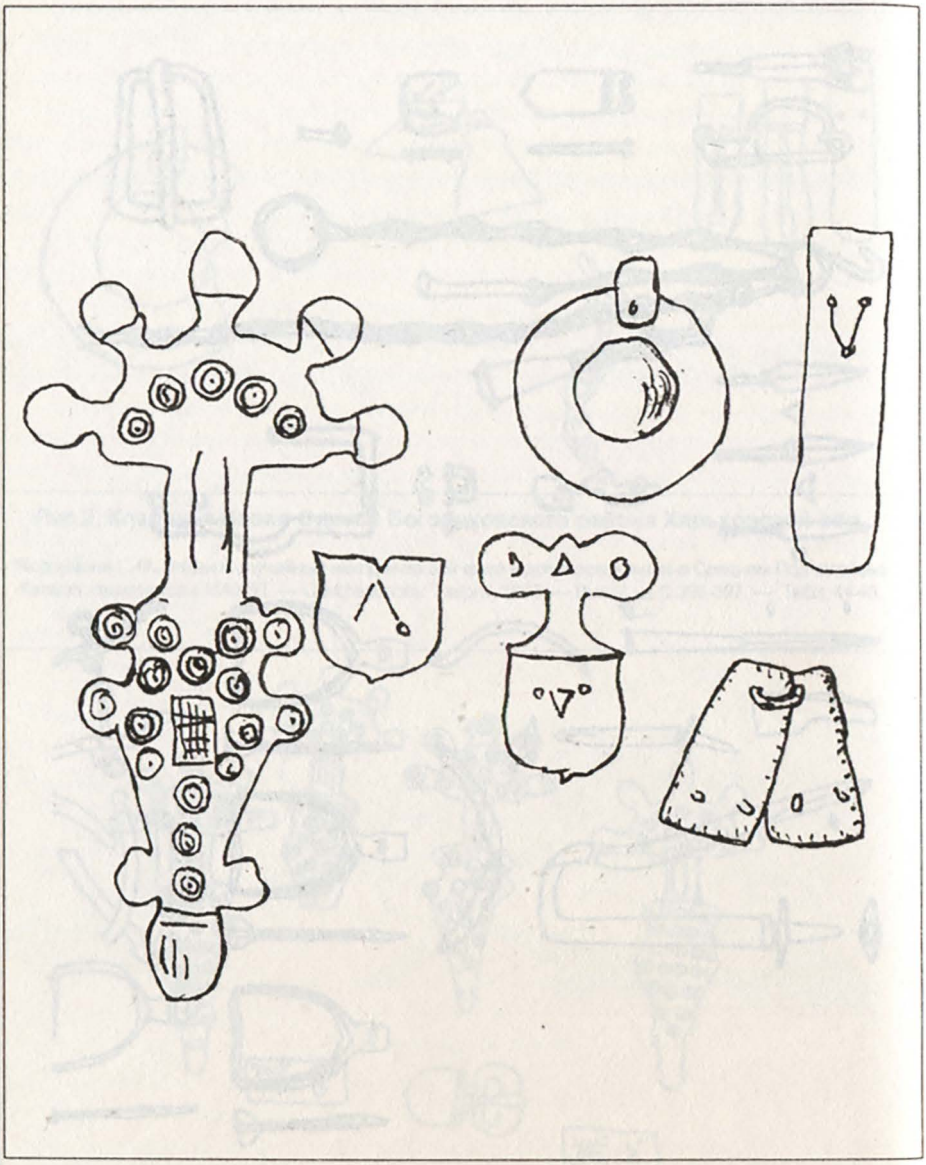

Рис.5. **Суджанский клад.**

Рыбаков Б.А. Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — М., Л., 1949. — № 27.

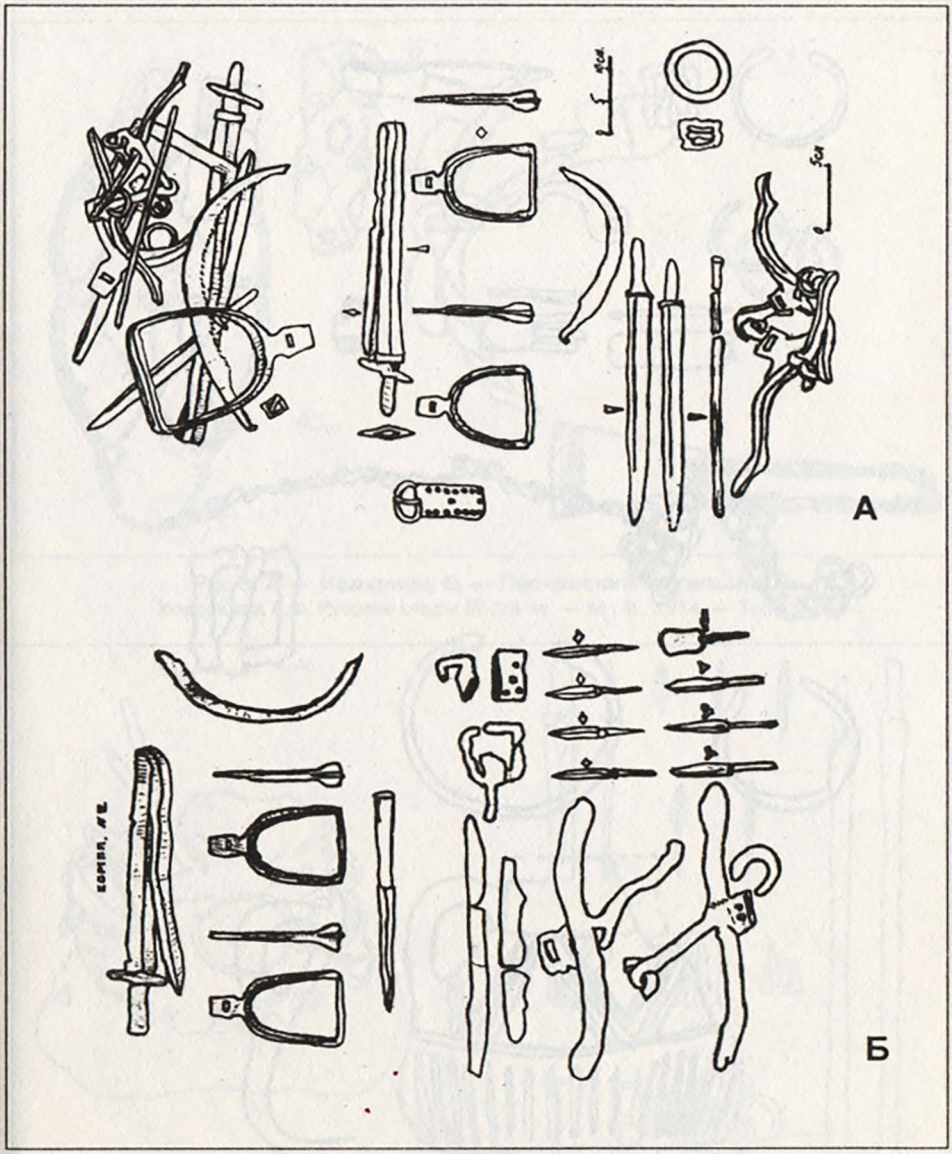

Рис.6. **Новопокровка.** А — комплекс № 1, Б — комплекс № 2.

Кухаренко Ю.В. Указ. соч.

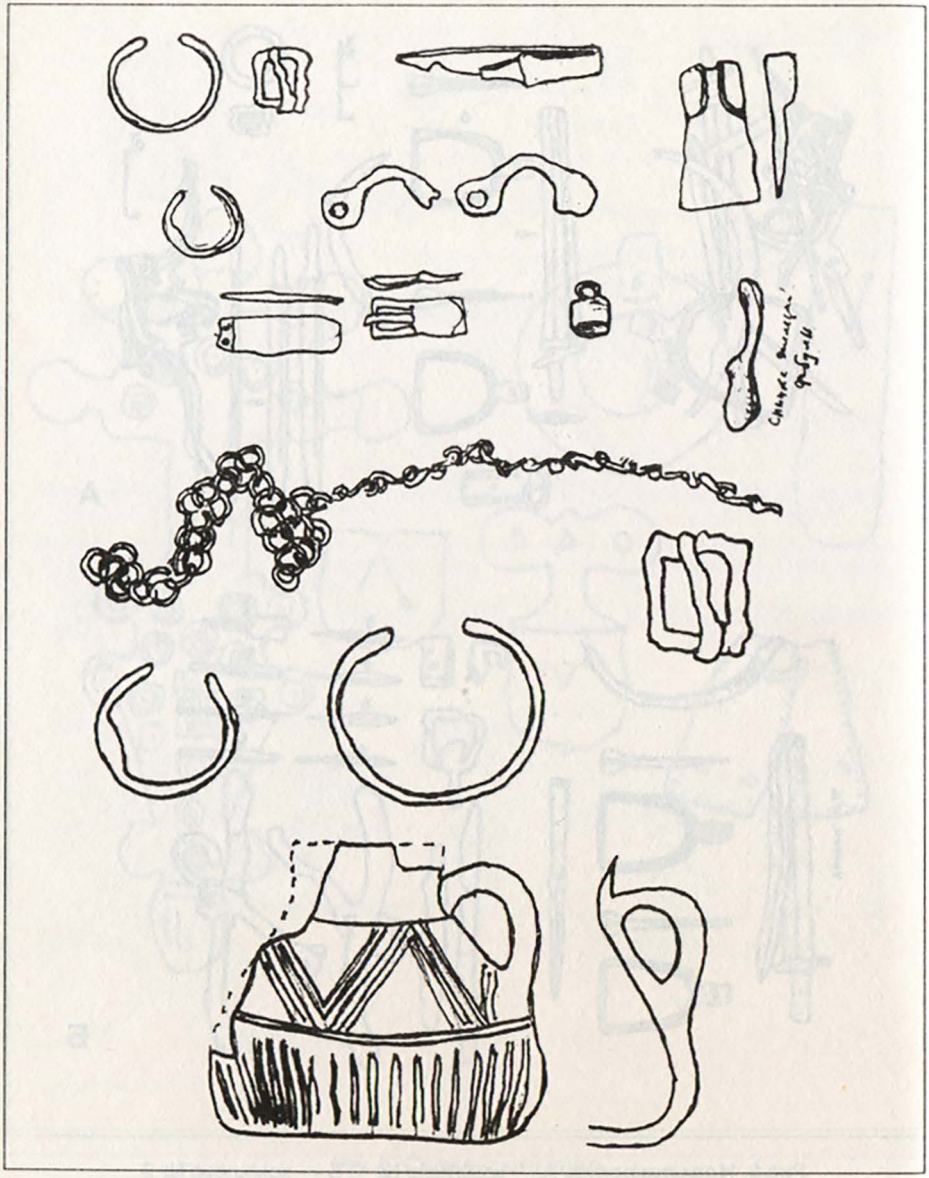

Рис.7. **Новопокровка.** Могильник.

Кухаренко Ю.В. Указ. соч.

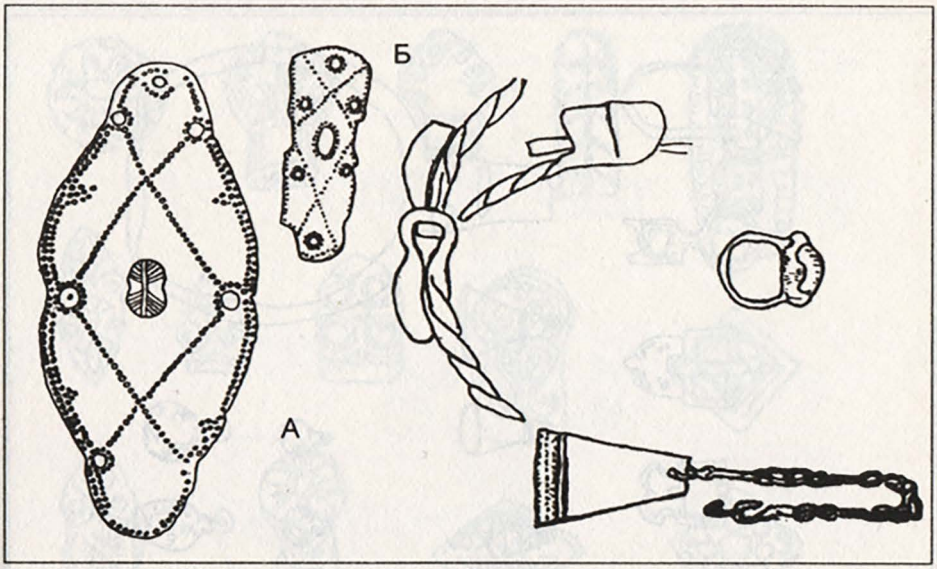

Рис.8. А — Ивахники, Б — Песчанский могильник.
Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. — М., Л., 1954. — Табл.1.

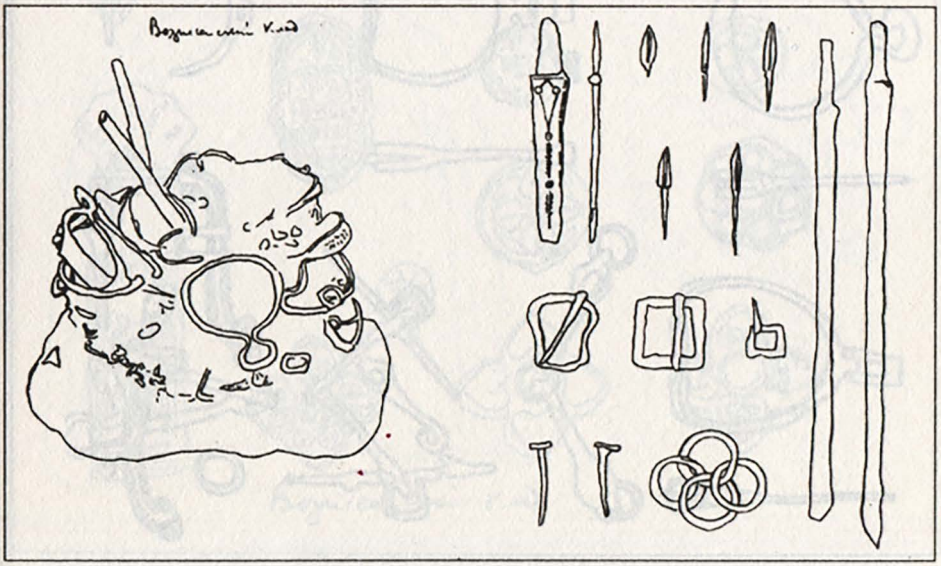

Рис. 9. Вознесенский клад.
Вероятно, рисунки Д.Т.Березовца.

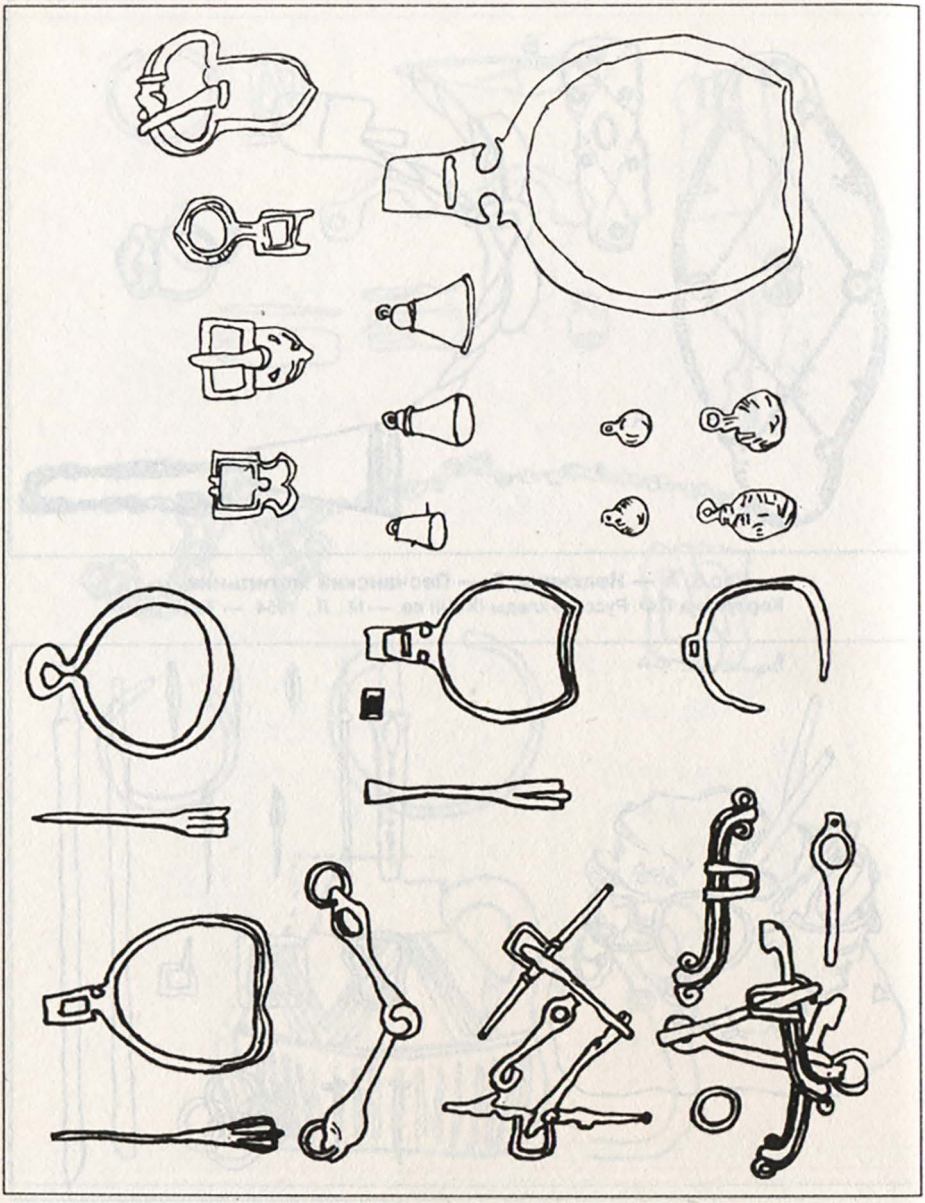

Рис.10. **Вознесенка.**

Вероятно, рисунки Д.Т.Березовца.

Рис.11. **Вознесенский клад.**
Вероятно, рисунки Д.Т.Березовца.

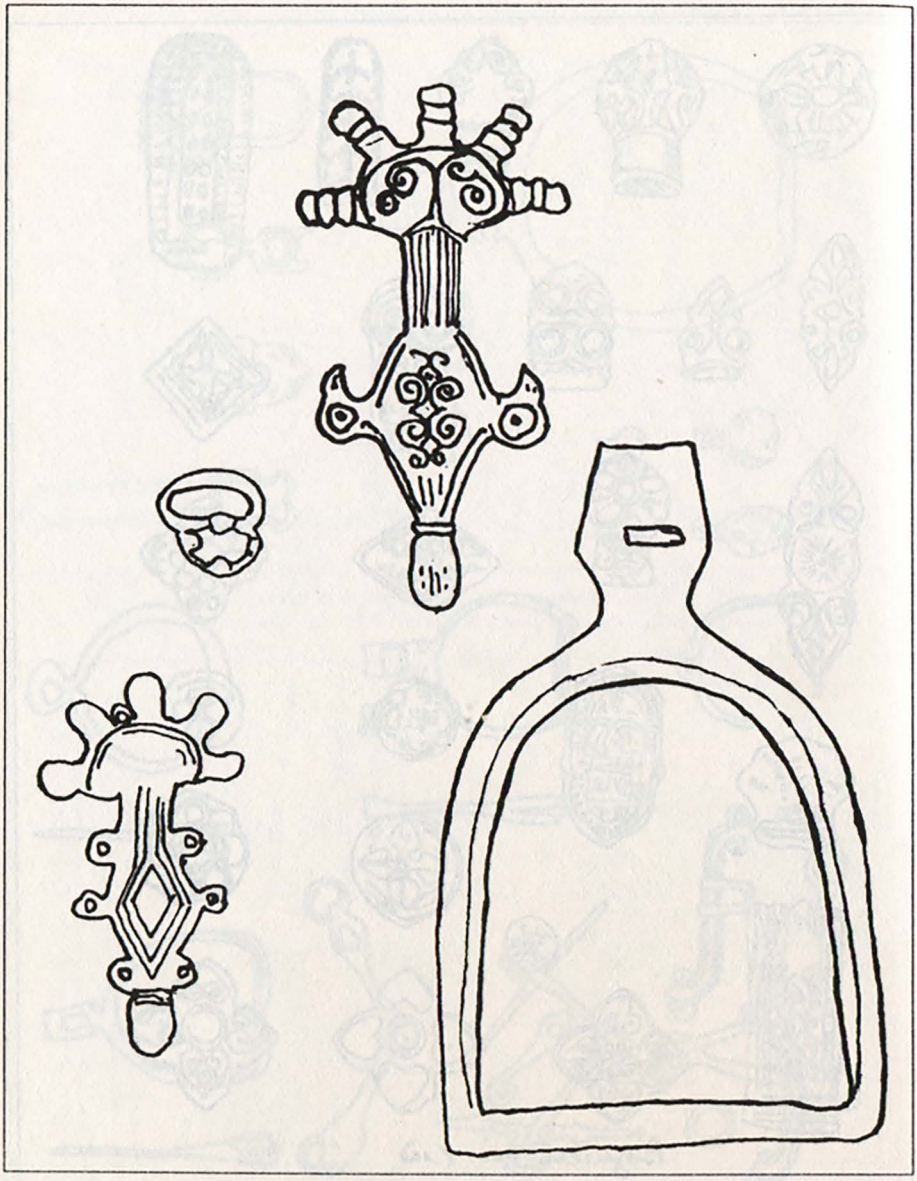

Рис.12. **Фляркoвка** (остальное не озаглавлено):
Ханенко Б.И., Ханенко Б.Н. Древности Поднепровья. — Вып.V. — К., 1902. — Табл.VII-XIX, XXIII.
Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Т.2. — СПб., 1894. — Табл.XX.

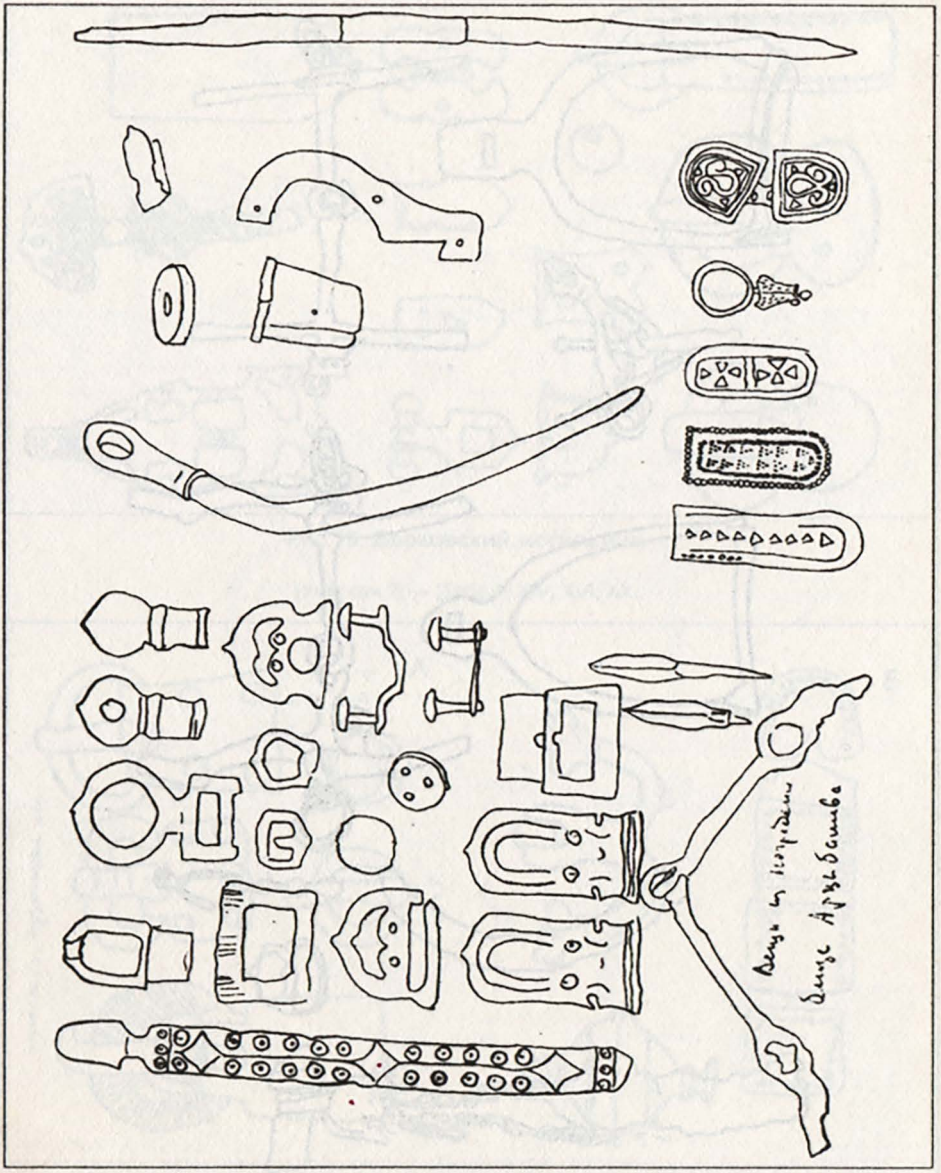

Рис.13. **Вещи из погребения близ Арцибашева, золотые украшения из погребения у с.Арцибашева.**

Монгайт А.Л. Археологические заметки // КСИИМК. — М., Л., 1951. — № 41.

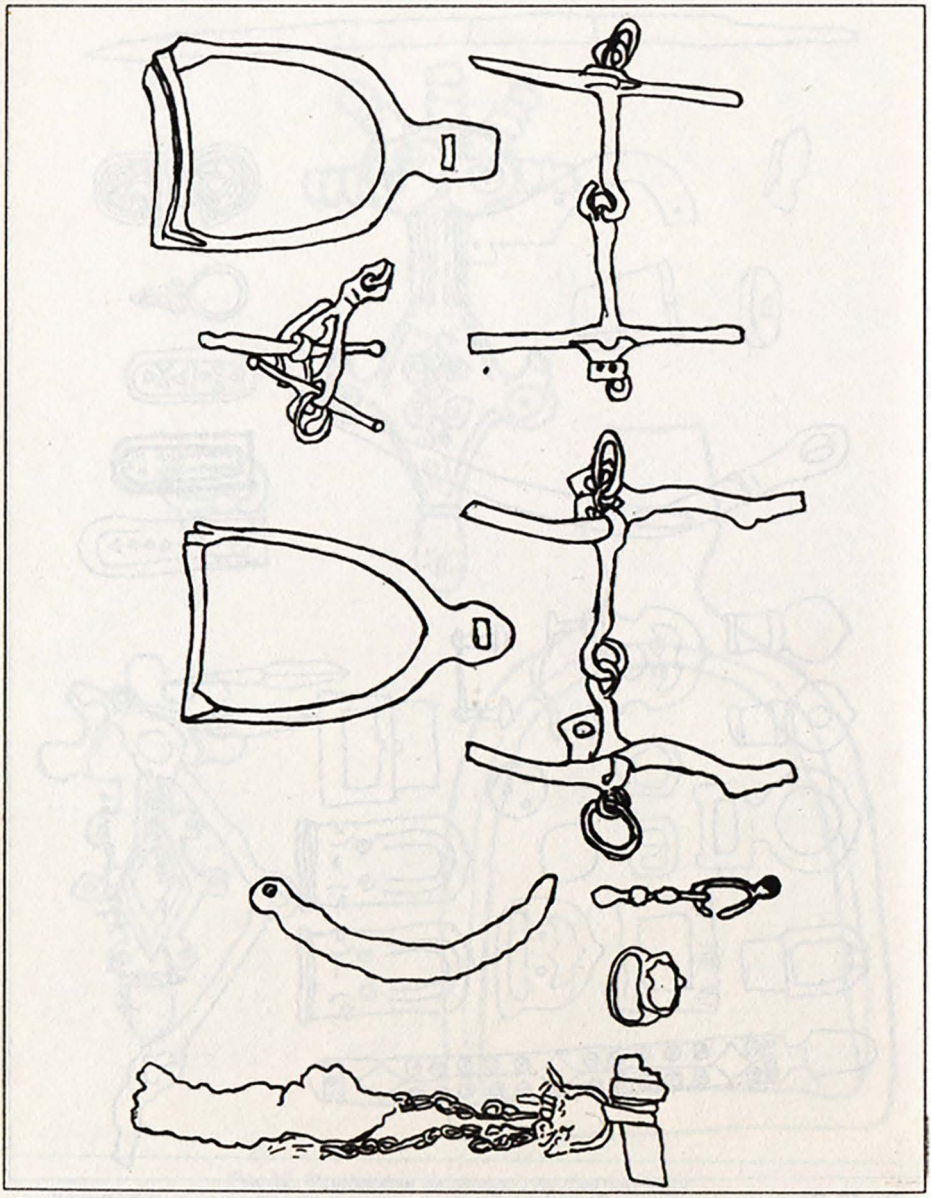

Рис.14. **Крюковско-Кужновский могильник.**

Материалы по истории Мордовии VIII-IX вв. — Т.VI. [?] — [Табл.?] XXXII, XIX, XX, XXXVII.

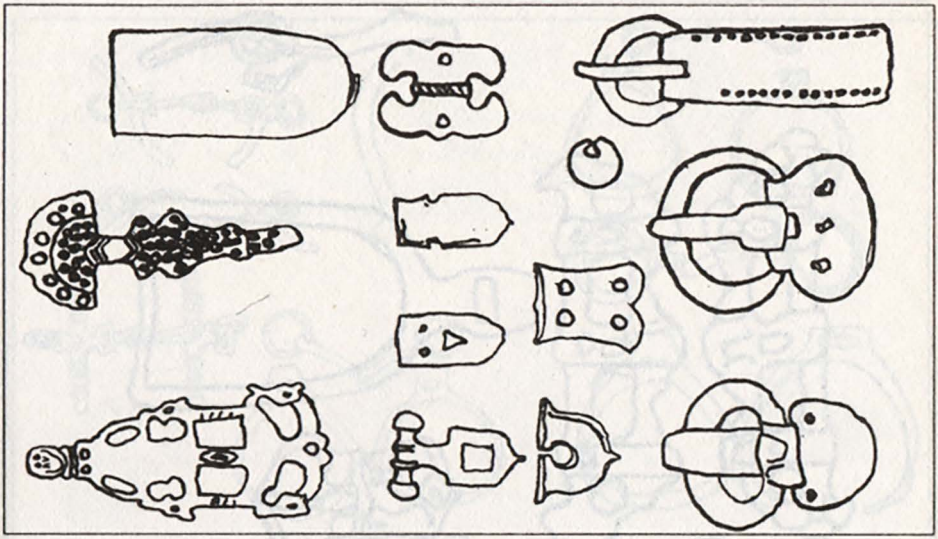

Рис.15. Борковский могильник.

[Указ.соч.?] — [Табл.?] XIV, XVI, XX.

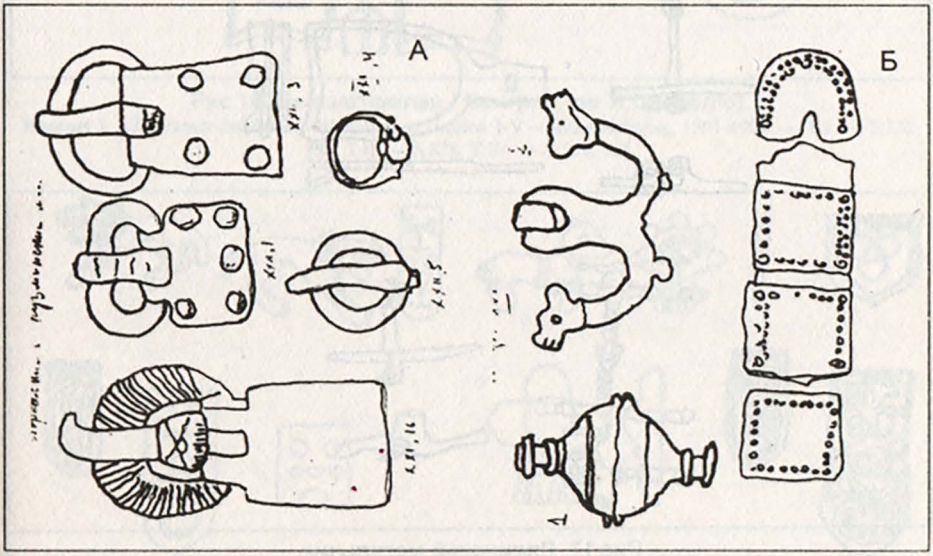

Рис.16. А — Борковский и Кузьминский могильники, Б — Томкинский могильник, погребение XVI.

*Спицин А.А. Древности бассейнов Оки и Камы // МАР. — СПб., 1901. — № 25. — С.26-43, 87-102.

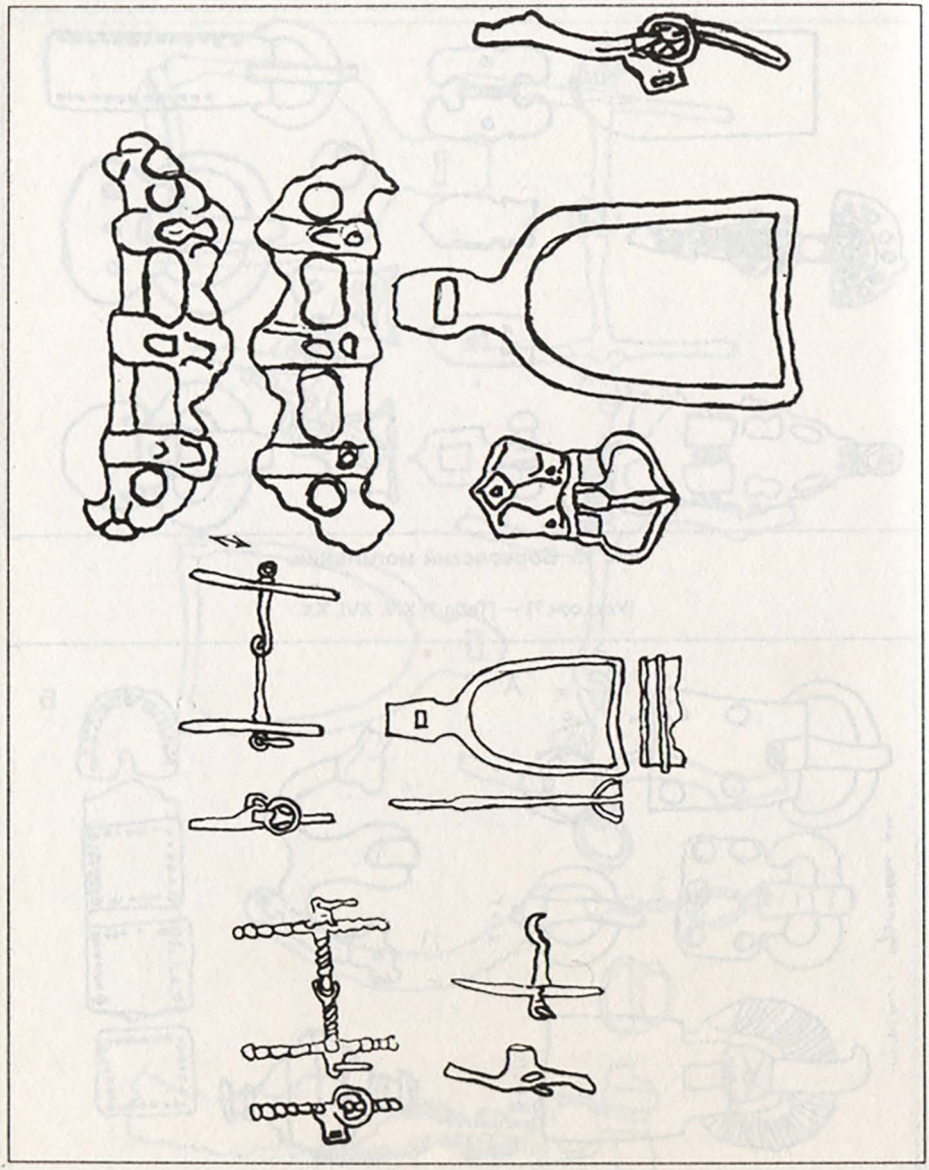

Рис.17. **Лядинский могильник.**

Aspelin J.R. Antiquites du Nord Finno-Ougrien. II. L'age du fer/ Antiquites Permiennes. — Helsingfors, 1877. — P.187; **Ястребов В.Н.** Лядинский и Томниковский могильники // МАР. — Спб., 1893. — № 10. — С.50.

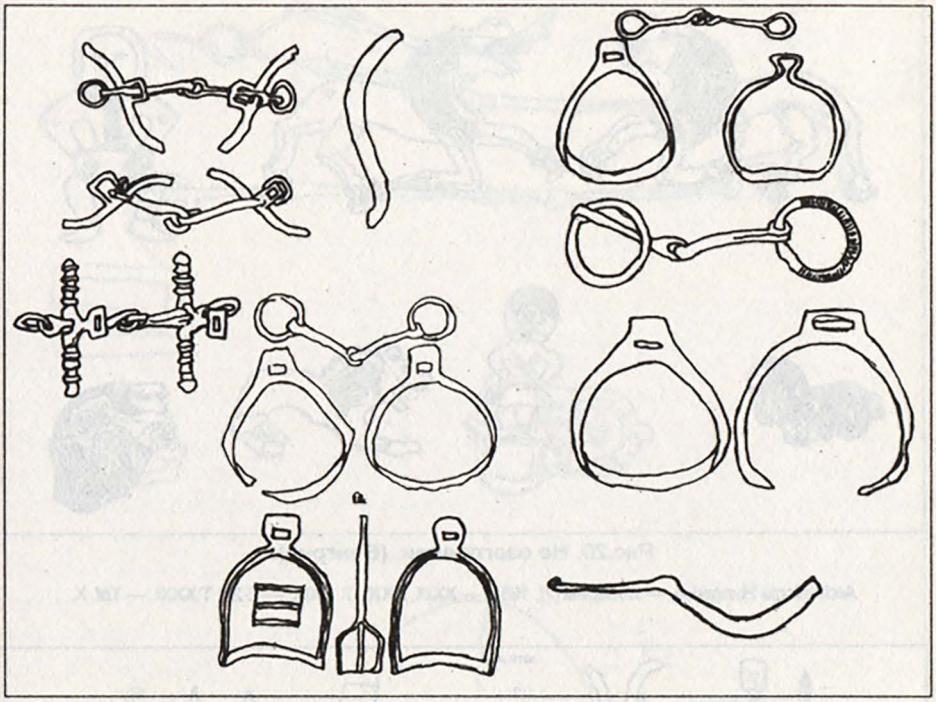

Рис.18. **Не озаглавлен / Венгрия (по Й.Гампелю).**

Hampel J. Altertühmer der früher Mittelalters in Ungarn. I-V — Braunsehweig, 1901-1905. — T.1. — S.532, 531; T.II. — S.858; T.III. — S.369, 428.

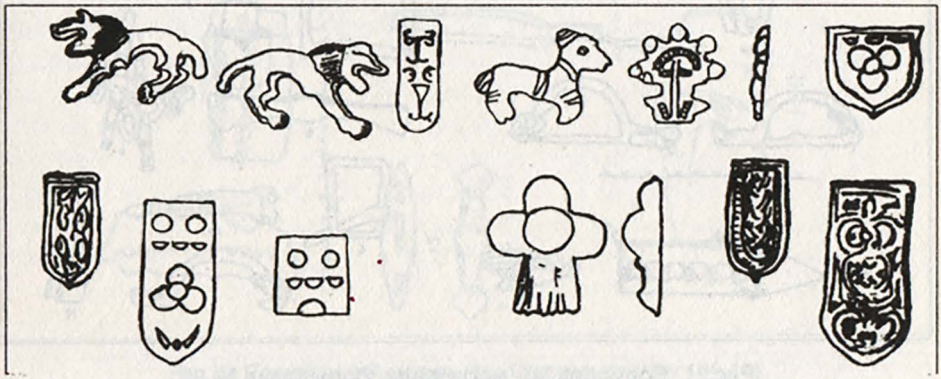

Рис.19. **Фонлак /Венгрия/.**

Ibid. — T.III. — Taf.446; T.II. — S.313 (393-?), 750.

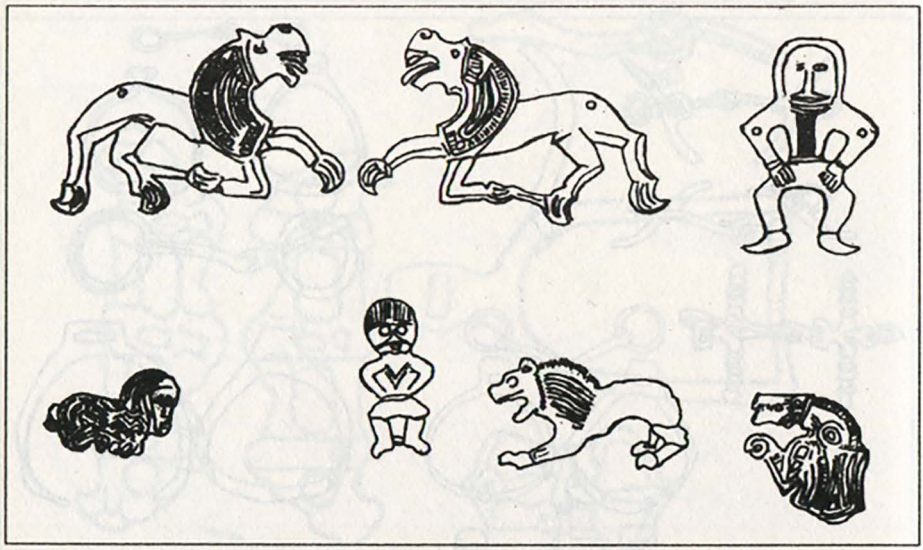

Рис.20. **Не озаглавлен. (Венгрия).**

Archeologia Hungarica. — Budapest [?], 1951. — XXIX, XXXI; T. XXIX. — S.27; T.XXXI. — Taf. X.

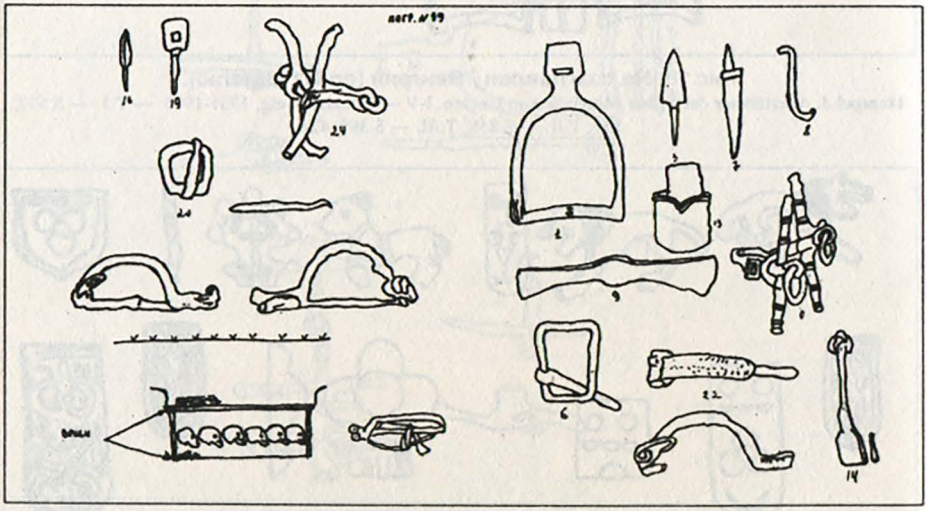

Рис.21. **Борисовский могильник.** Погребение № 99.

*Саханев В.Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. — Пг., 1914. — Вып.56. — С.75-211.

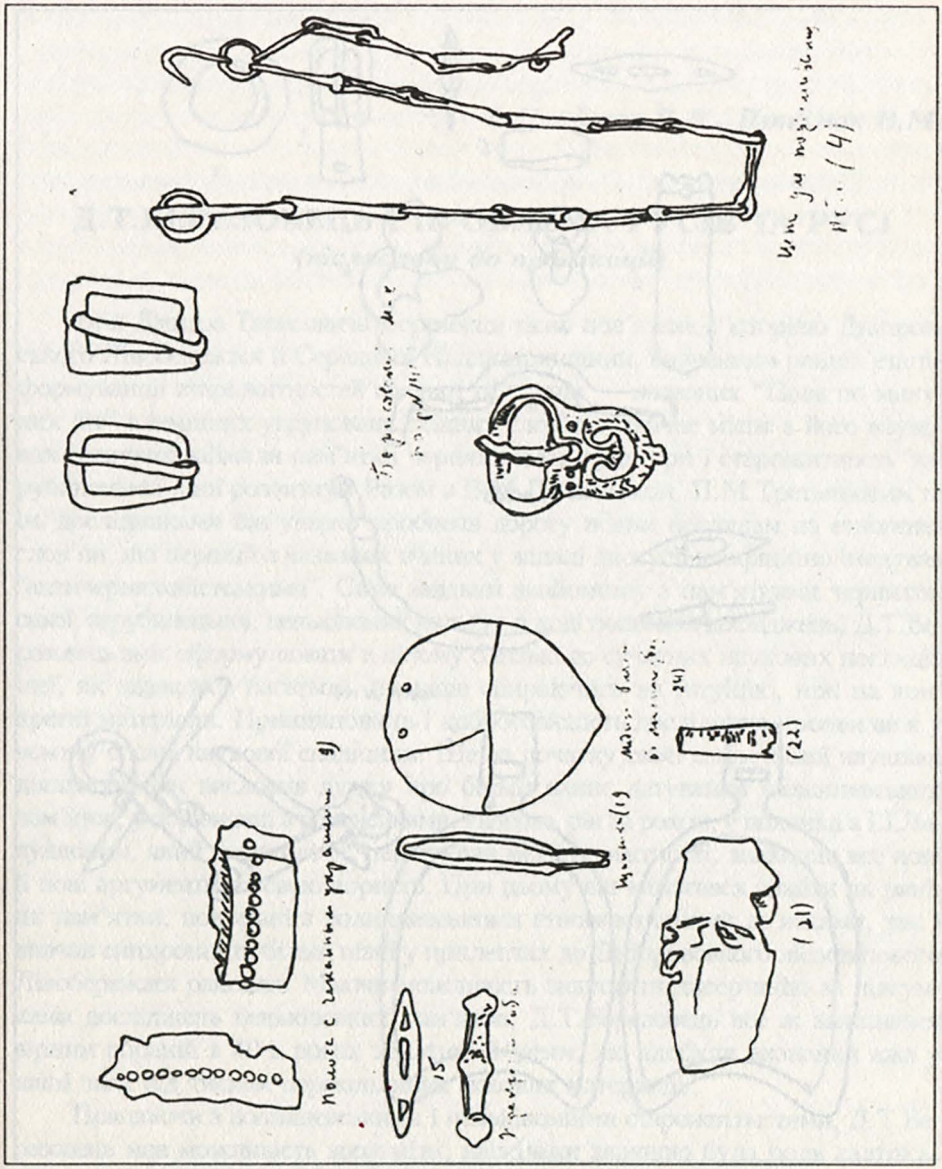

Рис.22. **Борисовский могильник.** Погребения №№ 134, 141.

*Саханев В.Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. — Пг., 1914. — Вып.56. — С.75-211.

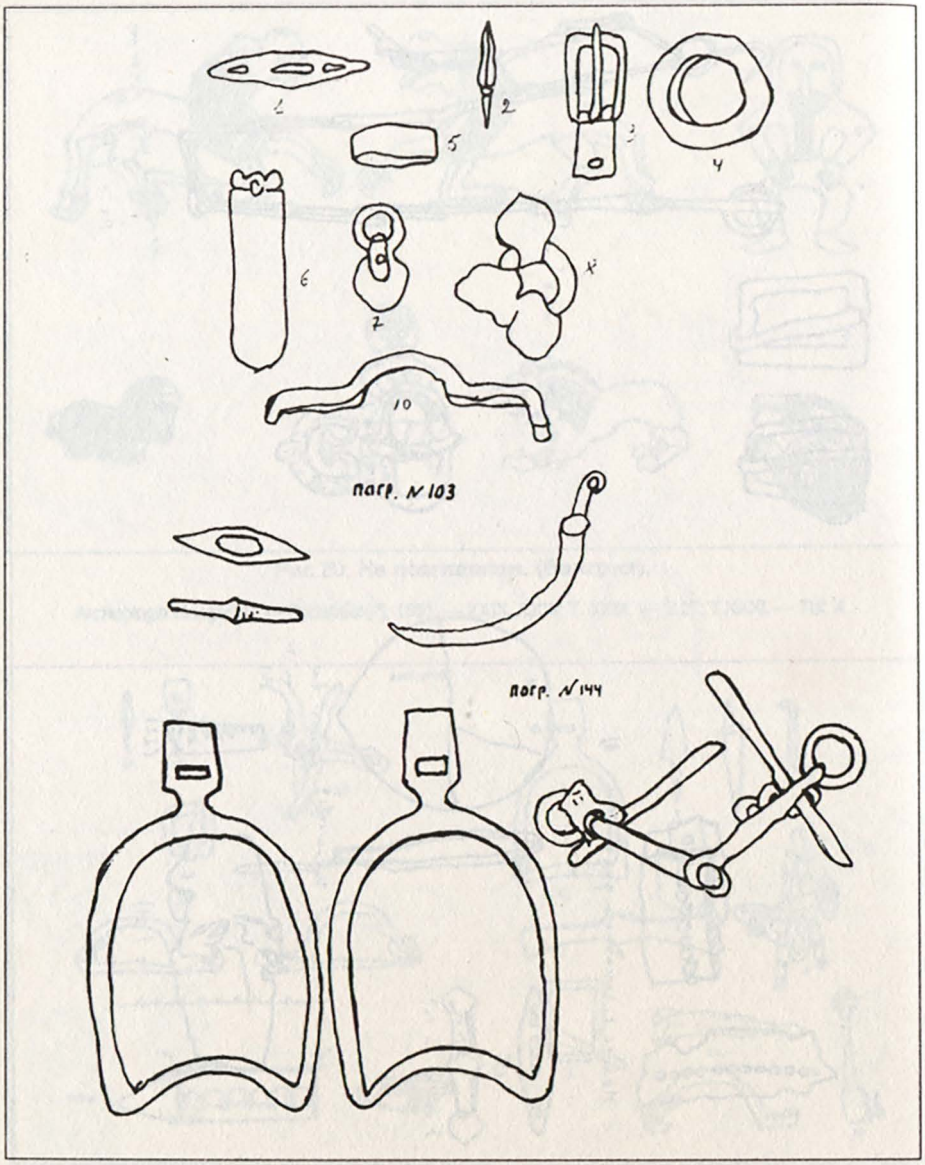

Рис.23. **Борисовский могильник.** Погребения №№ 94, 103, 144.

Саханев В.Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. — Пг., 1914. — Вып.56. — С.75-211.

© *Приймак В.В., Приймак В.М.*

Д.Т.БЕРЕЗОВЕЦЬ І ПРОБЛЕМА РУСІВ ТА РУСІ

(післяслово до публікації)

Ім'я Дмитра Тарасовича Березовця тісно пов'язане з історією Дніпровського Лівобережжя й Середньої Наддніпрянщини, вивченням ранніх етапів формування старожитностей сіверян та уличів — названих "Повістю минулих літ" племінних угруповань східних слов'ян. Значне місце в його наукових пошуках займали пам'ятки черняхівської культури і старожитності "зарубинецької лінії розвитку". Разом з В.М.Даниленком, П.М.Третьяковим та ін. дослідниками він уперто пробивав дорогу новим поглядам на етногенез слов'ян, які перший з названих вчених у запалі дискусії неофіційно іменував "античерняховістськими". Саме завдяки знайомству з пам'ятками черняхівської, зарубинецької, пеньківської культур в ході польових досліджень, Д.Т.Березовець зміг сформулювати в цілому близькі до сучасних наукових поглядів ідеї, як здавалось багатьом, швидше спираючись на інтуїцію, ніж на конкретні матеріали. Принциповість і добросовісність дослідника проявилися у всьому обсязі наукової спадщини. Ще на початку своєї самостійної наукової діяльності він висловив думку про більш раннє датування волинцевських пам'яток, у порівнянні з роменськими, і вперто, рік за роком, у полеміці з І.І.Ляпушкіним, який траплялося, переступав межі коректності, знаходив все нові й нові аргументи на свою користь. При цьому він намагався знайти як раніші пам'ятки, пов'язані з волинцевськими етногенетичними зв'язками, так і вивчав синхронні та більш пізні у прилеглих до Дніпровського лісостепового Лівобережжя районах. Маючи можливість захистити дисертацію за підсумками досліджень пеньківських пам'яток, Д.Т.Березовець все ж залишався вірним обраній в 40-х роках тематиці й ідеям, які здобули визнання вже у наші часи під тиском переконливих масових матеріалів[1].

Працюючи з волинцевськими і пеньківськими старожитностями, Д.Т.Березовець мав можливість зрозуміти, наскільки значною була роль салтівської культури у житті ранніх слов'ян в період, що передував утворенню Київської держави, і в час її формування. Тому значну частину свого життя він присвятив вивченню салтівських пам'яток, аналізу яких він відвів кілька

праць, котрі стали останніми. На матеріалах салтівської культури, насамперед, найближчої до роменських і волинцевських пам'яток групи, яка територіально тяжіє до Верхньосалтівського археологічного комплексу, дослідник збирався побудувати докторську дисертацію. Однак доля не відпустила йому на це часу. Встигли побачити світ лише кілька публікацій, які дозволяють зрозуміти задуми Д.Т.Березовця, його основні ідеї і розкривають частину аргументації[2]. Стаття, присвячена зв'язкам слов'ян з носіями салтівської культури, за глибиною володіння матеріалами, обширом охопленої території, аргументованістю залишається прикладом для дослідників даної теми, яка не користується, на жаль, популярністю, незважаючи на значну кількість матеріалів. Варто зазначити, що в новітніх працях з цього питання думки Д.Т.Березовця в тій чи іншій мірі знаходять підтвердження або повторюються, інколи в формі простої констатації існування таких зв'язків. А, між тим, детальний аналіз контактів сіверян, полян і інших сусідів Хазарського каганату з салтівською культурою міг би сприяти вирішенню питання про час звільнення сіверян від хозарської данини і входження їх до складу Київської держави (адже й до сьогодні залишається не зрозумілим, чи Олег звільнив від данини каганату лише частину сіверян — західних, чи всіх). Крім того, стало б можливим уточнити роль сіверян у міжнародній торгівлі арабською монетою.

Запропонована Д.Т.Березовцем ідея належності носіям салтівської культури імені русів була зустрінута або ж мовчанням, або ж скупими посиланнями, а то й критично. В найбільш розгорнутому вигляді негативно про неї висловилася С.О.Плетньова, роблячи передовсім наголос на відсутності археологічної аргументації[3]. Свого часу вже зазначалося, що критика С.О.Плетньової є несправедливою, бо такі аргументи автор ідеї — Д.Т.Березовець — надати не міг, його та той час вже не було серед живих. По-друге, така аргументація все ж існувала[4], і публікація малюнків, які тематично зв'язані з текстом, зберігалися разом (серед них і такі, яких легенда карти "Скарби VIII ст." не називає), свідчить про це, а також про подальшу розробку даної теми Д.Т.Березовцем. По-третє, салтово-маяцька культура в даний час постає все більш неоднорідною: крім локальних варіантів з притаманними їм територіальними й культурними особливостями, в найбільш наближеному до роменської культури регіоні — басейні Сіверського Дінця — виділяються пам'ятки типу Маяків і Червоної Гусарівки, які досить відчутно різняться від типових салтівських. По-четверте, ідеї Д.Т.Березовця все ж знаходять, хоча й далеко не в повному обсязі, підтримку дослідників, особливо, коли справа торкається ранніх міських центрів слов'ян, які відігрива-

ли провідну роль в становленні Київської Русі. В концентрованому вигляді вони нещодавно були сформульовані відомим російським археологом, членом-кореспондентом РАН В.В.Сєдовим, який пише: "Висловлена рядом дослідників думка про походження етноніма Русь від варягів-русі не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах. Є всі підстави гадати, що Русь — одне з крупних праслов'янських утворень, представлене у VIII-IX ст. волинцевською культурою. Виявлювана в результаті аналізу літописів Руська земля у вузькому розумінні є територією колишнього Руського каганату і складаючих основу його поселення русів"[5]. Особливо переконливими в цьому плані є матеріали Битицького городища, широкомасштабні дослідження якого провели спадкоємці і продовжувачі справи й ідей Д.Т.Березовця — О.В.Сухобоков і С.П.Юренко. Численні знахідки предметів озброєння, спорядження вершника і його коня (переважна більшість цих речей знаходить аналогії в салтівській культурі) недвозначно свідчать на користь існування тут дружини[6]. І нарешті, останнє: в заключні десятиліття XX віку наука значно збагатилася працями, де питання етимології терміну "руси" неодноразово розглядалися[7], але досі навіть не помітно на видноколі шляхів вирішення протиріч, які з'явилися віддавна. Нові матеріали, які дають можливість в цілому побачити за повідомленнями письмових джерел про події в Ладозі й Новгороді реальні факти, не дають задовільних пояснень з приводу висловлених Х.Ловмянським сумнівів щодо варязького походження київської дружини. А якщо взяти співпадання таких деталей, як 8 серпів у похованні за обрядом кремації в житлі № 29 Битиці і близько 10 серпів у Чорній Могилі, то доведеться визнати, що за цим стоїть щось більше, ніж просте перебування в складі київської дружини степових за походженням воїнів. У наш час відомі аргументи на користь волинцевського і (або) салтівського впливу на формування культури Київської Русі на ранніх етапах, вагоме місце належить і варязьким елементам у київській дружині. Спеціальний фаховий аналіз цих фактів, їх співвідношення між собою, узгодження з даними письмових джерел мають вирішувати, які з висловлюваних думок більш обгрунтовані. Публікація роботи Д.Т.Березовця — один з кроків на шляху до вирішення проблеми походження русів, які дали своє ім'я Київській державі.

Рукопис і малюнки Д.Т.Березовця зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї, куди були передані з ініціативи одного із авторів вдовою дослідника — В.Я.Березовець. Очевидно, чимало положень цієї статті через більш як чверть століття після смерті її автора викличуть сумніви і несприйняття. Разом з тим, ця праця — це етап до сьогоднішнього розуміння проблем, під-

нятих свого часу Д.Т.Березовцем. Судячи з появи нових видань, які присвячені даному колу пам'яток, публікація праці Д.Т.Березовця хоча й запізнила, але все ж потрібна сьогоднішньому дослідникові. Хотілося б зазначити, що вона є продовженням доброї традиції, започаткованої археологами з Санкт-Петербурга, які підготували до друку звід скарбів лісостепової зони Г.Ф.Корзухіної[8]. Дослідниця листувалася з Д.Т.Березовцем, і фахівцям, очевидно, буде цікаво побачити, як це відобразилося в їх працях. Авторський стиль Д.Т.Березовця збережено без змін, підписи до рисунків (нагадуємо, робочих, зроблених олівцем і тушшю на кальці, не завжди наклеєних) також подані не зміненими. Карта "Скарби VIII ст." виконана О.В.Сухобоковим — на той час аспірантом Інституту археології ІА АН УРСР — за оригіналом Д.Т.Березовця. Повні посилання на літературу читач знайде в сучасних працях, присвячених комплексам, які аналізує Д.Т.Березовець[9].

Література

1. **Сміленко А.Т., Сухобоков О.В.** Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910 — 29.V.1970 рр.) // Археологія. — К., 1990. — № 4. — С.110; **Березовець Д.Т.** Северяне (перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1969. — 35 с.

2. **Березовець Д.Т.** Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. — К., 1965. — Т.XIX. — С.47-67; **Березовець Д.Т.** Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — К., 1970. — Т.24. — С.59-74; **Березовець Д.Т.** Салтовские памятники Северского Донца // ТД советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.) — М., 1970. — С.6-8.

3. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — С.270.

4. **Приймак В.В.** До питання про появу терміну "боляри" на Русі в світлі археологічних даних // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.4. — С.83, 85.

5. **Седов В.В.** XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии (Петрозаводск, 1997) // РА.— М., 1998. — № 4. — С.213.

6. **Вознесенская Т.А., Сухобоков О.В., Приймак В.В.** Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К.: Наук. думка, 1989. — С.92-105.

7. **Новосельцев А.П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — С.55-56; **Моця О.П.** Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993. — С.55.

8. **Корзухина Г.Ф.** Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Вып.V. — Симферополь: Таврия, 1996. — С.352-435.

9. **Седов В.В.** Восточные славяне в VI-XII вв. — М.: Наука, 1982. — С.306; **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С.163-173.

09.03.1999

© *Мироненко К.М.*

АРХЕОЛОГІЧНА ВИСТАВКА, ПРИСВЯЧЕНА 1100-ЛІТТЮ ПОЛТАВИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

12 листопада 1998 р. у приміщенні Полтавського міськвиконкому відбулася експрес-виставка "Свідки 1100-літнього віку Полтави", приурочена розгляду на сесії міської ради питання про 1100 - ліття Полтави за даними археологічних досліджень та 825 - літтю від дня першої літописної згадки давньоруського населеного пункту — Лтави. Маючи на меті наочно підтвердити речовими знахідками 1100 - літній вік міста, виставка була організована Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавським краєзнавчим музеєм та головним управлінням архітектури і містобудування Полтавського міськвиконкому.

На виставці були представлені матеріали археологічних досліджень 1945-1946 рр. на Червоній площі Полтави І.І.Ляпушкіна та знахідки Охоронної експедиції ЦОДПА 1997-1998 рр., здобуті під час масштабних розкопок на будівельному майданчику готельного комплексу по Першотравневому просп. на території колишнього Полтавського форштадту (керівник О.Б.Супруненко). Експозиція доповнювалася фотознімками з археологічних дослідженнь 1945-1946 та 1997-1998 рр.

У вітринах і столиках виставки були вміщені фрагменти та цілі форми посуду роменської культури і давньоруського часу, в тому числі унікальний уламок ліпного горщика з відбитком скроневого спірального кільця, аналогія якому знаходиться у Полтавському скарбі 1905 р. Експонувалися численні зразки посуду XI-XIII ст., серед яких на особливу увагу заслуговував кружальний горщик давньоруського часу з тавром у вигляді стилізованого тризуба.

Велику цікавість глядачів — депутатів міськради та запрошених гостей — викликали вироби з бронзи і срібла, переважно жіночі прикраси, побутові речі сіверянської й літописної Лтави: бубонці, гудзики, персні, скроневі

На виставці у Полтавському міськвиконкомі (зліва направо):
Лугова Л.М., зав. відділом археології ПКМ, **Соколова Л.М.**, зав. відділом фондів ЦОДПА, **Ткаченко О.М.**, старший науковий співробітник ПКМ і **Мироненко К.М.**, молодший науковий співробітник ЦОДПА.
Фото Улицького А., 1998.

кільця, верхня частина-підвіска енколпіона XII-XIII ст. Побутові речі були репрезентовані пряслицями з овруцького шиферу, кістяними проколками, кочедиками, жорновим поставом місцевого виробництва, фрагментом залізної сокири, зубилом, пробойцем, ножами, уламками пічного дека. Предмети озброєння цієї доби були представлені наконечниками стріл, редкісною знахідкою розкопок 1997 р. — кістяними обкладками лука.

Привернув увагу глядачів розділ виставки "Свійські й дикі тварини у господарстві та мисливстві мешканців літописної Лтави (X-XIII ст.)", де були вміщені кістки коня, бика, ведмедя, собаки, лося, бобра, визначення яких проведене археозологом, канд. іст. наук О.П.Журавльовим (м.Київ).

Знахідки разом із ілюстративними матеріалами надали уявлення присутнім про археологічні роботи та об'єкти досліджень у Полтаві, їх культурно-хронологічну належність, висвітлили різнопланову охоронну діяльність археологів ЦОДПА.

Значний інтерес викликали й пізньосередньовічні знахідки з території

полкового міста Полтави, на які дослідники звернули увагу в останні роки. Вони досить широко представляють матеріальну культуру полкового центру, історія якого нараховує 350 років. В експозиції були широко представлені кружальні горщики, миски, люльки турецького, кримського, болгарського та місцевого виробництва, глиняні цяцьки-свистунці орніто- й зооморфної форми, грузила, горщички-монетки, вироби з кістки — заготовки під натруски, в'язальний гачок, гудзики, оригінальна копоушка XVII-XVIII ст., а також кілька цікавих теракотових і полив'яних кахлів з рідкісними сюжетами.

Виставка дала змогу ознайомитися полтавцям з матеріальною і духовною культурою роменсько-давньоруської Літави та полкового міста Полтави, показала безперервний розвиток міста, починаючи з IX ст. Роботу виставки висвітлювали засоби масової інформації, зокрема всеукраїнське, обласне та місцеве телебачення, преса.

15.11.1998

© *Білоусько О.А.*

КОНЦЕПЦІЯ СЕРІЇ ПОСІБНИКІВ "ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XX СТОЛІТТЯ"

Серед факторів, які визначають специфіку індивідууму, рідний край має не менше значення, ніж національна держава. Значимість місцевої історії підкреслюється експертами Ради Європи, котрі стверджують, що вона є унікальною дисципліною, яка по-своєму формує свідомість і уявлення. Вивчення історії Полтавщини дає можливість зрозуміти, що в рідному краї так само, як і в інших місцях, існують численні сліди і свідчення життя різних цивілізацій.

Важливість регіональної історії вже не є предметом обговорення. Настав час популяризувати її серед широкого загалу. Цьому може прислужитися серійне видання, концепційна схема якого пропонується нижче:

Книга 1. *Наш край у первісні часи (XXV-IV тис. до н.е.).*
Книга 2. *Наш край і найдавніші цивілізації (III тис. до н.е.-IV ст. н.е.).*
Книга 3. *Наш край у складі державних утворень слов'ян та тюрків (V-X ст.).*
Книга 4. *Наш край за Києво-Руської держави (XI - перша половина XIII ст.).*
Книга 5. *Наш край під владою Золотої Орди, Великого князівства Литовського та*

Речі Посполитої (друга половина XIII - перша половина XVII ст.).

Книга 6. *Наш край в роки Національно-визвольної війни (середина-третя чверть XVII ст.).*

Книга 7. *Наш край у складі Гетьманської держави (остання чверть XVII - друга половина XVIII ст.), 1998.**

Книга 8. *Наш край у складі Російської імперії (остання чверть XVIII - початок XX ст.). Частина 1: (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.), 1998.**

Книга 9. *Наш край у складі Російської імперії (остання чверть XVIII - початок XX ст.).*
Частина 1: *(остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.).*
Частина 2: *(друга половина XIX - початок XX ст.).*

Книга 10. *Наш край в роки української революції (1917-1920 рр.).*

Книга 11. *Наш край у складі радянської України (1921-1991 рр.).*
Частина 1: *1921-1941 рр.*

Книга 12. *Наш край під час другої світової війни (1941-1945 рр.).*

Книга 13. *Наш край у складі радянської України (1921-1991 рр.).*
Частина 2: *1945-1991 рр.*

Книга 14. *Наш край у складі відновленої Української держави.*
Частина 1: *1991-1999 рр.*

Книга 15. *Довідник.*

Книги виходитимуть не в хронологічному порядку викладу регіональної історії, а по мірі їх підготовки.

Мета видання:

— підвищити потенційні можливості вивчення і викладання історії;

— сприяти вихованню національної державної гідності у людей всіх національностей, які живуть на Полтавщині і люблять свою землю;

— внести вклад у будівництво більш демократичного і толерантного суспільства;

— протидіяти появі цинічного й уразливого покоління, що може стати жертвою екстремістських ідей.

Це буде регіональна історія, вписана в загальну картину часу та в український і європейський контекст, коли різноманітність історичного досвіду передається з фіксованою черговістю, а кожна подія подається як "шматочок" історії, яка розвивалася протягом попередніх періодів.

Завданням укладачів першої історичної версії буде її підготовка без ідеологічного тиску і без деформації історичної правди, коли матеріали є об'єктивними, тобто пропонують різні точки зору і погляди на питання, що висвітлюються, і містять достатню кількість інформації, щоб скласти власне уявлення про ключові моменти кожного періоду.

Це повинна бути праця, написана у відповідності з глобальними зміна-

* Зірочкою позначено книги, що вийшли; цифрою — рік виходу книги.

ми орієнтирів у самому предметі, коли історія розглядається не як набір знань для запам'ятовування, а виступає як процес раціонального дослідження минулого, з опорою на різноманітну інформацію, яка осмислюється і тлумачиться з різних точок зору.

Це повинен бути результат концепцій і побудов істориків, до кінця не завершених і відкритих для обговорювання.

Видання має європейський характер, включаючи історичну інформацію, історичні джерела, запитання і завдання, сучасний дизайн. Кожна книга містить три блоки інформації (набрані різним шрифтом): 1) теоретичний (основний); 2) довідковий; 3) ілюстративний, причому інформація повторюється в різних блоках. Кожен розділ, підрозділ і тема відкривається вступом — квінтесенцією матеріалу. Самі матеріали розбиті на окремі параграфи з переліком змісту. Зміст у своїй структурі містить, пов'язані з основним текстом, самостійні вставки — довідки, таблиці, списки, дати, доповнення. Ілюстрації супроводжуються поясненням - коментарем. Письмові і візуальні джерела підібрані таким чином, аби стимулювати інтерес до вивчення історії та збереження історичного середовища. Постановка завдань передбачає мобілізацію уяви й особисту участь в процесі дослідження. Передбачені списки-переліки імен відомих краян, тлумачний словник, хронологічні і синоптичні таблиці, алфавітний покажчик.

Книги серії можна використовувати в рамках масової та індивідуальної освіти і самоосвіти в якості збірника історичної інформації, і в якості посібника, поряд з іншими матеріалами.

10.08.1998

АРХЕОЛОГІЧНА КНИГОЗБІРНЯ

Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

щиро вдячна

установам і приватним особам, які збагатили збірку своїми дарами у 1997-1998 рр.:

п. **Аліку АББАСОВУ** — історику, к.і.н., проф. (м.Воронеж, Росія);

п. **Світлані АБРОСИМОВІЙ** — археографу, к.і.н. (м.Дніпропетровськ, Україна, Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.Яворницького);

Археологічній лабораторії Дніпропетровського державного університету (м. Дніпропетровськ, Україна);

п. **Олександру БАБЕНКУ** — художнику (м.Полтава, Україна);

п. **Світлані БАЙРАК** — біологу, к.б.н. (м.Полтава, Україна, Полтавський державний пединститут);

п. **Миколі БАНДРІВСЬКОМУ** — археологу, громадському діячеві (м.Львів, Україна);

п. **Миколі БЕРЕЗОВОМУ** — реставратору (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Валерію БЄЛАШОВУ** — історику, доц. (м.Глухів, Україна, Глухівський пединститут);

п. **Василю БЄСЄДІНУ** — археологу, к.і.н. (м.Воронеж, Росія, Воронезький державний університет);

Бібліотеці, Відділу давньоруської і середньовічної археології, Польовому комітету Інституту археології НАН України (м.Київ, Україна);

Бібліотеці Кримської філії Інституту археології НАН України (м.Сімферополь, Україна);

п. **Василю БІДЗІЛІ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Олексію БІЛІБІНУ** — краєзнавцеві (м.Полтава, Україна);

п. **Олександру БІЛОУСЬКУ** — історику, засл. вчителю України (м.Полтава, Україна, СШ № 7);

п. **В.БОЛДОВСЬКІЙ** — пенсіонерці (м.Полтава, Україна);

п. **Олені БОРЯК** — історику, к.і.н. (м.Київ, Україна);

п. **Сергію БУЙСЬКИХ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Вадиму ВАДИМОВУ** — архітектору, к.а. (м.Полтава, Україна);

Бібліотеці Полтавського технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка (м.Полтава, Україна);

п. **Борису ВАНЦАКУ** — краєзнавцеві (м.Лубни, Україна);

п. **Володимиру ВАНЧУГОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Одеса, Україна, Одеський археологічний музей);

Видавництвам "Астрея", "Криниця", "Полтавський літератор" (м.Полтава, Україна);

Видавництву "АртЭк" (м.Київ, Україна);

п. **Ларисі ВИНОГРОДСЬКІЙ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Іону ВИНОКУРУ** — археологу, д.і.н., проф. (м.Кам'янець-Подільський, Україна, Кам'янець-Подільський педінститут);

п. **Сергію ВИСОЦЬКОМУ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна);

п. **Михайлу ВІДЕЙКУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Віктору ВОЙНАЛОВИЧУ** — історику, к.і.н. (м.Київ, Україна);

п. **Юрію ВОЛОШИНУ** — історику, к.і.н. (м.Полтава, Україна, Полтавський педінститут);

п. **Ігореві ГАВРИЛЕНКУ** — археологу, к.і.н. (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Надії ГАВРИЛЮК** — археологу , к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Петру ГАВРИШУ** — археологу, к.і.н., доценту (м.Полтава, Україна, Полтавський педінститут);

п. **Анатолію ГЕЙКУ** — археологу (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Петеру ГІНТЕРЕДЕРУ** — журналісту (м.Бонн, Німеччина);

п. **Сергію ГОРБЕНКУ** — антропологу, к.м.н. (м.Полтава, Україна, Полтавська медична стоматологічна академія);

п. **Ганні ГРИБАН** — художнику (м.Полтава, Україна, видавництво "Полтавський літератор");

п. **Олександру ГРИГОР'ЄВУ** — археологу, реставратору (м.Москва, Росія);

п. **Олександру ГУДИМУ-ЛЕВКОВИЧУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна);

п. **Сергію ГУСЄВУ** — археологу, к.і.н. (м.Вінниця, Україна, Вінницький пед-інститут);

п. **Володимиру ДАНИЛЕЙКУ** — етнографу (м.Полтава, Україна);

п. **Олександрові ДАЦЕНКУ** — краєзнавцеві (Полтава, Україна);

п. **Івану ДЗЮБІ** — академіку НАН України (м.Київ, Україна);

п. **Юрію ДМИТРЕНКУ** — письменнику (м.Полтава, Україна, Комітет інформації Полтавської обласної державної адміністрації);

п. **В.ДУДКІНУ** — археологу, академіку (м.Київ, Україна);

п. **Тамарі ДЯЧЕНКО** — музейниці (м.Лубни, Україна, Лубенський краєзнавчий музей);

п. **Олександру ЄРМАКУ** — історику, к.і.н., доц. (м.Полтава, Україна, Полтавський педінститут);

п. **Т.ЄРШОВІЙ** — археологу (м.Псков, Росія);

п. **Вірі ЖУК** — краєзнавцеві, к.і.н. (м.Полтава, Україна);

п. **Галині ЖУРАВЕЛЬ** — музейнику (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Олегу ЖУРАВЛЬОВУ** — археозоологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Юрію ЗАЙЦЕВУ** — археологу, к.і.н. (м.Сімферополь, Україна, Кримська філія ІА НАНУ);

п. **Леоніду ЗАЛІЗНЯКУ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Віктору ЗВАГЕЛЬСЬКОМУ** — філологу, історику науки, к.ф.н., доценту (м.Суми, Україна, Сумський державний університет);

п. **Віталію ЗЕЛЮКУ** — педагогу-історику, к.п.н. (м.Полтава, Україна, Полтавська облдержадміністрація);

п. **Михайлу ЗОЛОТАРЬОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Севастополь, Україна, Національний заповідник "Херсонес Таврійський");

п. **Віталію ЗУБАРЮ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Глібу ІВАКІНУ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

Історичному факультету Волинського державного університету ім.Лесі Українки (м.Луцьк, Україна);

п. **В.КАРПЕНКУ** — письменнику (м.Полтава, Україна);

Лабораторії археології Запорізького державного університету (м.Запоріжжя, Україна);

п. **Світлані КИПИМ** — музейнику (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **В.КИЯШКО** — археологу, д.і.н. (м.Ростов-на-Дону, Росія);

п. **Василю КІШИКУ** — краєзнавцеві (м.Полтава, Україна);

п. **В.КЛИМЕНКУ** — археологу, Єнакієвському міському голові (м.Єнакієво, Україна, Єнакієвська міська рада);

п. **В.КЛОЧКУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Володимиру КОВАЛЕНКУ** — археологу, к.і.н., доценту (м.Чернігів, Україна, Чернігівський пединститут);

п. **Оксані КОВАЛЕНКО** — історику (м.Полтава, Україна, Полтавський пединститут);

п. **Ірині КОВАЛЬОВІЙ** — археологу, д.і.н., проф. (м.Дніпропетровськ, Україна, Дніпропетровський державний університет);

п. **Миколі КОВАЛЬОВУ** — археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Денису КОЗАКУ** — археологу, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **В.КОПИЛОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Ростов-на-Дону, Росія);

п. **Володимиру КОРОТЕНКУ** — археографу (м.Полтава, Україна, Державний архів Полтавської області);

п. **Ірині КРАКАЛО** — музейнику (м.Кременчук, Україна, Кременчуцький краєзнавчий музей);

п. **Анатолію КУБИШЕВУ** — археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Ірині КУЛАТОВІЙ** — археологу (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Вадиму КУТАЙСОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Сімферополь, Україна, Кримська філія ІА НАНУ);

п. **Петру ЛАВРІВУ** — історику (м.Донецьк, Україна);

п. **Тетяні ЛАТУСІ** — археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Миколі ЛАХИЖІ** — історику, к.і.н., доц. (м.Полтава, Україна, Полтавська облдержадміністрація);

п. **Максиму ЛЕВАДІ** — археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Дмитру ЛЕВЧЕНКУ** – археологу (м.Полтава, Україна);

п. **Михайлу ЛЮБІЧЕВУ** – археологу, к.і.н., доц. (м.Харків, Україна, Харківський державний університет);

п. **Борису МАГОМЕДОВУ** – археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Дмитру МАКАРЕНКУ** – геологу, д.г.-м.н., проф. (м.Київ, Україна, Інститут геології НАНУ);

п. **Б.МАКОВЕЦЬКОМУ** – історику (м.Львів, Україна);

п. **Галині МАКСИМЕНКО** – музейнику (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Л.МАРЧЕНКО** – археологу, к.і.н. (м.Севастополь, Україна, Національний заповідник "Херсонес Таврійський");

п. **М.МАРЧЕНКУ** – музейнику (м.Миргород, Україна, Миргородський краєзнавчий музей);

п. **Сергію МАХОРТИХ** – археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Леоніду МЕЛЬНИКУ** – історику, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна, Національний університет ім. Т.Шевченка);

п. **Вадиму МИЦИКУ** – етнографу, краєзнавцеві (м.Тальне, Україна);

п. **Юрію МИЦИКУ** – історику, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна);

п. **Володимиру МОКЛЯКУ** – історику (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Юрію МОРГУНОВУ** – археологу, к.і.н. (м.Москва, Росія, ІА РАН);

п. **Дмитру МОРОЗКУ** – краєзнавцеві (м.Полтава, Україна);

п. **Олександру МОЦІ** – археологу, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

Науковій бібліотеці Державного Ермітажу (м.Санкт-Петербург, Росія);

Науковій бібліотеці Інституту археології РАН (м.Москва, Росія);

Науковій бібліотеці Інституту історії матеріальної культури РАН (м.Санкт-Петербург, Росія);

п. **Ганні НЕКРАСОВІЙ** – археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Олексію НЕСТУЛІ** – історику, д.і.н., проф., заступнику голови Полтавської облдержадміністрації (м.Полтава, Україна, Полтавська облдержадміністрація);

п. **Світлані НЕСТУЛІ** – історику, к.і.н. (м.Полтава, Україна, Полтавська медична стоматологічна академія);

п. **Андрію ОБЛОМСЬКОМУ** – археологу, к.і.н. (м.Москва, Росія, ІА РАН);

п. **Євгену ОСАДЧОМУ** – історику (м.Суми, Україна, СШ № 21);

п. **Віталію ОТРОЩЕНКУ** – археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Анатолію ОХРІМЕНКУ** – краєзнавцеві (смт.Котельва Полтавської обл., Україна, ЦОДПА);

п. **Світлані ПАНЬКОВІЙ** – музейнику (м.Київ, Україна, Державний музей академіка М.Грушевського);

п. **Сергію ПАНЬКОВУ** – археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Володимиру ПАЩЕНКУ** – історику, д.і.н., проф., ректору Полтавського державного педінституту (м.Полтава, Україна, Полтавський педінститут);

п. **Сергію ПОЛІНУ** – археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Валентину ПОСУХОВУ** – журналісту, краєзнавцеві (м.Полтава, Україна, газета "Полтавський вісник");

п. **Олесеві ПОШИВАЙЛУ** – етнологу, д.і.н. (с-ще Опішня Полтавської обл., Україна, Державний музей-заповідник українського гончарства);

п. **Віктору ПРИЙМАКУ** – археологу (м.Суми, Україна, Сумське територіальне відділення МАН України);

п. **Анатолію ПРЯХІНУ** – археологу, д.і.н., проф., академіку (м.Воронеж, Росія, Воронезький університет);

п. **Олександру ПУЗДРОВСЬКОМУ** – археологу, к.і.н. (м.Сімферополь, Україна, Кримський філіал ІА НАНУ);

п. **Ганні ПУЗИКОВІЙ** – археологу, к.і.н. (м.Москва, Росія, ІА РАН);

п. **Тарасу ПУСТОВІТУ** – історику (м.Полтава, Україна, Державний архів Полтавської області);

Редакції газети "Народна трибуна" (с-ще Котельва Полтавської обл., Україна);

Редакції журналу "Археологія" (м.Варшава, Польща);

Редакції журналу "Археологія" (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

Редакції журналу "Восточный путь" (м.Таллін, Естонія);

Редакції журналу "Київська старовина" (м.Київ, Україна);

Редакції журналу "Российская археология" (м.Москва, Росія, ІА РАН);

Редакції журналу "Сумська старовина" (м.Суми, Україна, Сумський університет);

Редакція журналу "Добромисл" (м.Полтава, Україна, Спілка літераторів Полтавщини);

п. **Петру РИМАРЮ** — архітектору (м.Київ, Україна, Міністерство культури і мистецтв України);

п. **Миколі РИЧКОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Володимиру РОМАШКУ** — археологу, к.і.н., доц. (м.Дніпропетровськ, Україна, Дніпропетровський державний університет);

п. **Петру РОТАЧУ** — письменнику, літературознавцю (м.Полтава, Україна, Полтавська обласна організація Спілки письменників України);

п. **Михайлу САГАЙДАКУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Віктору САМОРОДОВУ** — ботаніку, доц. (м.Полтава, Україна, Полтавський сільськогосподарський інститут);

п. **Сергію САНЖАРОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Луганськ, Україна);

п. **Ігореві САПОЖНИКОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Одеса, Україна);

п. **Ладі САПУХІНІЙ** — музейнику (м.Суми, Україна, Сумський краєзнавчий музей);

п. **Михайлу СИВОЛАПУ** — археологу (м.Черкаси, Україна);

п. **Олександру СИДОРЕНКУ** — краєзнавцеві (м.Лубни, Україна);

п. **Сергію СКОРОМУ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Людмилі СОКОЛОВІЙ** — музейнику (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Наталії СОН** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

Сумському територіальному відділенню МАН України (м.Суми, Україна);

п. **Тетяні СУПРУН** — музейнику (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Олександру СУПРУНЕНКУ** — археологу, к.і.н. (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Ростиславу ТЕРПИЛОВСЬКОМУ** — археологу, д.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Дмитру ТЕЛЕПНУ** — археологу, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна, Києво-Печерський історико-культурний заповідник);

п. **Олександру ТІТКОВУ** — історику, (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Олені ТІТОВІЙ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури);

п. **Олександру ТКАЧЕНКУ** — музейнику (м.Полтава, Україна, Полтавський краєзнавчий музей);

п. **Петру ТОЛОЧКУ** — археологу, історику, громадському діячеві, академіку НАН України, віце-президенту НАН України, д.і.н., проф. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Анатолію ТЮНІНУ** — філологу, к.ф.н., доц. (м.Полтава, Україна, Полтавський технічний університет);

п. **В. УЗЯНОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Москва, Росія);

п. **Василю УЛЬЯНОВСЬКОМУ** — археографу, історику, д.і.н. (м.Київ, Україна, Національний університет ім.Т.Шевченка);

п. **Анатолію УСАЧУКУ** — археологу (м.Донецьк, Україна, Донецький університет);

п. **Олександру ФЕДОРУКУ** — мистецтвознавцеві, д.м. (м.Київ, Україна, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей);

п. **Олені ФІАЛКО** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Лідії ФІЛОНЕНКО** — музейнику (м.Полтава, Україна, ЦОДПА);

п. **Кирилу ФІРСОВУ** — археологу (м.Москва, Росія, Державний історичний музей Російської Федерації);

п. **Олександру ФОРМОЗОВУ** — археологу, історику науки, д.і.н. (м.Москва, Росія, ІА РАН);

п. **Віктору ФУРМАНУ** — художнику (м.Полтава, Україна);

п. **Віталію ХАНКУ** — мистецтвознавцю, доц. (м.Полтава, Україна, Полтавський технічний університет);

п. **Яну ХОХОРОВСЬКІ** — археологу, доктору, проф. (м.Краків, Польща, Ягеллонський університет);

Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського НАН України (м.Київ, Україна);

п. **Віталію ЦИМІДАНОВУ** — археологу, к.і.н. (Донецьк, Україна, Донецький державний університет);

п. **Людмилі ЧЕРНИХ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Івану ЧЕРНЯКОВУ** — археологу, к.і.н. (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Володимиру ШАЛОБУДОВУ** — археологу (м.Дніпропетровськ, Україна, Дніпропетровський державний університет);

п. **Георгію ШАПОВАЛОВУ** — історику, к.і.н. (м.Запоріжжя, Україна, управління культури Запорізької облдержадміністрації);

п. **Надії ШЕВЧЕНКО** — археологу (м.Київ, Україна, ІА НАНУ);

п. **Ганні ШОВКОПЛЯС** — археологу (м.Київ, Україна, Національний музей історії України);

п. **Борису ШРАМКУ** — археологу, д.і.н., проф. (м.Харків, Україна, Харківський державний університет);

п. **Ірині ШРАМКО** — археологу, к.і.н. (м.Харків, Україна, Палац дитячої та юнацької творчості);

п. **Сергію ЩАВЄЛЄВУ** — історику науки, філософу, д.ф.н., проф. (м.Курськ, Росія, Курський медичний університет);

Ягеллонському університету (м.Краків, Польща);

п. **Євгену ЯРОВОМУ** — археологу, к.і.н. (м.Тирасполь, Придністровська Молдавська республіка, Придністровський державний університет ім.Т.Шевченка);

Укл. Коваленко О.В.
01.01.1999

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	- Археологічні відкриття в Україні, Київ
АЗ ПКМ	- Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИУ	- Археологические исследования на Украине, Киев
АИП	- Археологические исследования на Полтавщине, Полтава
АО	- Археологические открытия, Москва
АЛЛУ	- Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АП УРСР	- Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АС	- Археологический съезд
АЮЗР	- Акты Юго-Западной России, Киев
ВУАК	- Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН	- Всеукраїнська Академія Наук, Київ
ВХУ	- Вестник Харьковского университета, Вісник Харківського університету, Харків
ГИМ	- Государственный исторический музей СССР (России), Москва
ГЭ	- Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
ДАПО	- Державний архів Полтавської області, Полтава
ДГУ	- Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДІМ УРСР	- Державний Історичний Музей УРСР, Київ
ДМЗУГ	- Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, Зіньківський район Полтавської обл.
ДПІ	- Державний педагогічний інститут
ЕУ	- Енциклопедія українознавства, Львів-Київ-Париж-Нью-Йорк
ЗНТШ	- Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, Львів
ЗУНТ	- Записки Українського наукового Товариства охорони та дослідування пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщины, Полтава
ІА НАНУ	- Інститут археології Національної Академії Наук України, Київ
ІНО	- Інститут народної освіти
ІР ЦНБ НАНУ	- Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, Київ
ИА АН СССР	- Институт археологии Академии Наук СССР, Москва
ИАК	- Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ИА РАН	- Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИА АН СССР	- Институт археологии Академии Наук СССР, Москва

ИИМК РАН - Институт истории материальной культуры Российской Академии Наук, Санкт-Петербург
КГУ - Киевский государственный университет, Киев
КДУ - Київський державний університет ім. Тараса Шевченка, Київ
КЗ ВУАК - Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ
КМ - Краєзнавчий музей
КС - Киевская старина, Київська старовина, Київ
КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР - Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
КСП - Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МАО - Московское археологическое общество, Москва
МАР - Материалы по археологии России, СПб., Пг.
МАТ - Московське археологічне товариство, Москва
МГУ - Московсикй государственный университет им.М.В.Ломоносова, Москва
МДАПВ - Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Київ
МИА - Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НА ІА НАНУ - Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ІІМК РАН - Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії Наук, Санкт-Петербург
НА ПКМ - Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА - Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НМІУ - Національний Музей історії України, Київ
НТЕ - Народна творчість та етнографія, Київ
НФ ДАЧО - Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, Ніжин
ОАК - Отчет Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург
ОДПАП - Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП - Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
ПАЗ - Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАП - Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ПВЛ - Повесть Временных Лет, Москва-Ленинград
ПДМ - Полтавський державний музей ім.В.Г.Короленка, Полтава

ПДПІ - Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПКМ - Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУ - Пам'ятники України, Київ
ПУАК - Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
РА - Российская археология, Москва
СА - Советская археология, Москва
САИ - Свод археологических источников, Москва
СВУ - Спілка визволення України
СГЭ - Сообщения Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
СПбГУ - Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург
СПбУ - Санкт-Петербургский университет, Санкт-Петербург
СЭ - Советская этнография, Москва
ТД - Тези доповідей, Тезисы докладов
ТДК - Тези доповідей конференції, Тезисы докладов конференции
ТДС - Тезисы докладов и сообщений
ТДП - Тези доповідей та повідомлень
УЕ - Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УІЖ - Український історичний журнал, Київ
УРЕ - Українська Радянська енциклопедія, Київ
УООПИК - Украинское общество охраны памятников истории и культуры
УТОПІК - Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
Ф ПКМ - Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
ХГУ - Харьковский государственный университет, Харьков
ХДУ - Харківський державний університет, Харків
ЦОДПА - Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЧИОНЛ - Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, Киев
ESA - Eurasia Septentrionalis Antigua, Helsinki

ОГЛАВ

Розпорядження Президента України Л.Кучми "Про відзначення 1100-річчя міста Полтави" (22 лютого 1999 р.) 3

Толочко П.П. *(Київ).* Про 1100-літній вік Полтави 5

СТАТТІ, ПУБЛІКАЦІЇ 7

Супруненко О.Б. *(Полтава).* Літописна Лтава (до 1100-ліття міста Полтави за даними археологічних досліджень) 9

Приймак В.В. *(Суми).* Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави 28

Григор'єв О.В. *(Москва),* ***Кулатова І.М.*** *(Полтава).* Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) 44

Мироненко К.М. *(Полтава).* Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) 49

Тітков О.В. *(Полтава).* До питання про існування на Русі спеціалізованих зброярських майстерень 56

Ханко О.В. *(Полтава).* Пізньосередньовічне горно з Полтави 68

Коваленко О.В. *(Полтава).* Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII-XVIII ст. 73

Щербань А.Л. *(Диканька).* Нові пам'ятки археології в околицях Диканьки 78

Сидоренко О.В. *(Лубни).* Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля 84

Охріменко А.І. *(Котельва).* Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини 97

Гавриш П.Я. *(Полтава).* Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища 100

Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М. *(Полтава).* Про географічне положення Більського городища 106

Кішик В.В. *(Полтава).* Залишки поселення скіфського часу біля мікрорайону Половки [в Полтаві].... 121

Лугова Л.М. *(Полтава).* Поховання скіфського воїна у пониззі Ворскли 123

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. *(Полтава).* Пам'ятки часу про- 134

никнення сарматів у Дніпровське лісостепове Лівобережжя
Сапєгін С.В. *(с.Ковалівка Полтавського р-ну).* Римський денарій з пониззя р.Коломак 162
Левченко Д.І. *(Полтава).* Деякі знахідки VI-VII ст. з території Полтавщини 163
Приходнюк О.М., Петраускас О.В. *(Київ).* Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1990-1993 рр. 170
Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. *(Полтава).* Глинський курганний некрополь 188
Ткаченко О.М. *(Полтава).* Лемеші від плуга в зібранні Полтавського краєзнавчого музею 212
Осадчий Є.М. *(Суми).* Сліди пограбування XVII ст. в кургані Зеленогайського некрополя 216

ІСТОРІОГРАФІЯ 219
Супруненко О.Б. *(Полтава).* Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі 221
Граб В.І. *(Полтава).* Штрихи до портрета Володимира Пархоменка 248
Гейко А.В. *(Полтава).* З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині 252

НАШ КАТАЛОГ 275
Хрестик-тільник з Полтавського городища. 276
Філоненко Л.К. *(Полтава).* Знахідка навершя булави доби ранньої бронзи [біля Диканьки] 277
Приймак В.В. *(Суми),* ***Супруненко О.Б.*** *(Полтава),* ***Тупік С.В.*** *(Путивль).* Ніж епохи бронзи з Посейм'я 278
Гейко А.В. *(с.Судіївка Полтавського р-ну).* Знахідка культової ложечки скіфського часу 279
Кулатова І.М. *(Полтава).* Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища 280
Щербань А.Л. *(Диканька).* Ліпний горщик скіфського часу з околиць Диканьки 282
Супруненко О.Б. *(Полтава).* Намистина з Ливенського 283
Сидоренко О.В. *(Лубни).* Жорно з поселення черняхівської культури в Засуллі 284
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. *(Полтава).* Про косе вістря з Миоги 286
Коваленко О.В. *(Полтава).* Кахля з Полтави 291
Белько О.О. *(Полтава).* Гутні вироби з Полтави 293
Троцька В.І. *(с-ще Опішня Зіньківського р-ну).* Нові археологічні надходження до фондів Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні 295
Кракало І.В. *(Кременчук).* Давньоруські знахідки з Манжелії 297

ДЖЕРЕЛА 301
Приходнюк О.М. *(Київ).* Про заснування Києва в дастані Шамсі Башту 303
Мокляк В.О. *(Полтава).* Маловідоме джерело з історії Полтавщини кінця XVIII ст. 306
Белько О.О., Філоненко Л.К. *(Полтава).* Документи про відзначення ювілеїв міста Полтави 311
НАУКОВА СПАДЩИНА 319
Триручний глечик з околиць с.Мачухи 320
Березовець Д.Т. *(Київ).* Руси в Подніпров'ї 321
Приймак В.В., Приймак В.М. *(Суми).* Д.Т.Березовець і проблема русів та Русі (післяслово до публікації) 351

ХРОНІКА 355
Мироненко К.М. *(Полтава).* Археологічна виставка, присвячена 1100-літтю Полтави 355
Білоуськ О.А. *(Полтава).* Концепція серії посібників "Історія рідного краю з найдавніших часів до кінця XX століття" 357

Археологічна книгозбірня ЦОДПА щиро вдячна... 359
Перелік скорочень ... 369

CONTENTS

The Decree of The President of Ukraine On Celebrating the 1100-th Anniversary of Poltava (02.22.99.) 3

Tolochko P.P. *(Kiev)* Poltava is 1100 Years Old. 5

ARTICLES, PUBLICATIONS. 7

Suprunenko A.B. *(Poltava)* The Chronicles' Poltava (to the 1100-th Anniversary of Poltava — by the Facts of Archaeological Investigations). 9

Pryimak V.V. *(Sumy)* Some Aspects of the Left-Bank Dnieper Region's History in the Context of Investigations of the Chronicles' Ltava. 28

Grigoryev O.V. *(Moscow)*, ***Kulatova I.N.*** *(Poltava)* New Discoveries in the Course of Archaeological Investigations of the Ancient Rus' Ltava (excavations' date 1990). 44

Mironenko K.M. *(Poltava)* The Early Romny Culture's Pottery on the Chronicles' Ltava's Suburbs (excavations date 1997-1998). 49

Titkov A.V. *(Poltava)* On the Issue of Existence of Profile Armour Workshops in Rus. 56

Khanko O.V. *(Poltava)* The Furnace Dated by the 17-18th cc. 68

Kovalenko O.V. *(Poltava)* Some Traces of Bone-Cutting Industry in Poltava's Foretown by the 17-18th cc. 73

INVESTIGATIONS, DISCOVERIES, FINDS. 78

Shcherban A.L. *(Dikanka)* New Archaeological Relics on Dikanka Suburbs. 78

Sidorenko A.V. *(Lubny)* Archaeological Relics Near the Sula's Banks, Lubny District. 84

Okhrimenko A.I. *(Kotelva)* A Find Dated by the Late Bronze Age, Kotelva District. 97

Gavrish P.Y. *(Poltava)* New Archaeological Finds on the West Citadel of the Belsk Hillfort. 100

Kushnir L.L. & Kushnir L.M. *(Poltava)* The Belsk Fortress' Geographical Position. 106

Kishyk V.V. *(Poltava)* The Scythian Settlement's Remains (near Polovki Place, Poltava). 121

Lugova L.M. *(Poltava)* The Burial of a Scythian Warrior on the Lower Vorskla. 123

Sapegin S.V. *(Kovalivka, Poltava dist.)* A Roman Denarius From the Lower Kolomak 134

Levchenko D.I. *(Poltava)* Some Finds Dated by the 6-7-th cc. on the Poltava District. 162

Prikhodnyk O.M., Petrauskas O.V. *(Kiev)* Archaeological Investigations on the Lower Tyasmin in 1990-1993. 163

Zolotnitskaya T.M., Suprunenko A.B. *(Poltava)* The Mounds' Necropolis in Glinsk. 170

Tkachenko O.M. *(Poltava)* Plough's Knives in the Collection of Poltava Local Lore's Museum. 188

Osadchy Y.M. *(Sumy)* The Zelenogaysky Necropolis' Mound: Traces of Robber Made in the 17-th c. 216

HISTORIOGRAPHY 219

Suprunenko A.B. *(Poltava)* Archaeological Investigations Made by V.G. Laskoronski on the Lower Sula. 221

Grab V.I. *(Poltava)* Some Extra Features of Vladimir Parkhomenko's Portrait. 248

Geyko A.B. *(Poltava)* The History of Studying Scythian Settlements in Poltava Region. 252

OUR CATALOGUE 275

An Encolphion from Poltava Hillfort 276

Philonenko L.K. *(Poltava).* A Mace-Head Dated by the Early Bronze Age. 277

Pryimak V.V. *(Sumy),* ***Suprunenko A.B.*** *(Poltava),* ***Tupik S.V.*** *(Putivl).* The Bronze Age Knife From the Lower Seym . 278

Geyko A.B. *(Sudievka, Poltava dist.).* The Little Spoon Used for Cult Purposes. 279

Kulatova I.N. *(Poltava).* An Adze-Axe From the Belsk Hillfort's Western Bastion. 280

Shcherban A.L. *(Dikanka).* A Scythian Clay Pot Found Near Dikanka. 282

Suprunenko A.B. *(Poltava).* A Bead From Livenskoye. 283

Sidorenko A.V. *(Lubny).* The Chernyakhovskaya Culture's Grindstone. 284

Kulatova I.N., Suprunenko A.B. *(Poltava).* A Sharp Spearhead-like Subject Found on the Mnoga Banks. 286

Kovalenko O.V. *(Poltava).* A Square Plate From Poltava. 291

Belko O.O. *(Poltava).* Glass Products From Poltava. 293

Trotska U.I. *(Oposhnya, Zenkov dist.)* New Archaeolgical Donations to the Ukrainian Pottery Museum in Oposhnya. 295

Krakalo I.V. *(Kremenchug).* The Ancient Rus' Finds in Manzhelia. 297

THE SOURSES 301

Prikhodnyuk O.M. *(Kiev).* Founding Kiev as Described in Shamsi Bashtu Chronicles. 303

Moklyak V.A. *(Poltava).* The Less Known Sourse on Poltava Region History by the End of the 18-th c. 306

Belko O.O., Philonenko L.K. *(Poltava).* The Documents on Celebrating Poltava's Anniversaries. 311

THE SCIENTIFIC HERITAGE 319

Berezovets D.T. *(Kiev)* The Lower Dnieper Ruses. 321

Pryimak V.V., Pryimak U.M. *(Sumy)* D.T. Berezovets and the Issue of the Rus And Ruses. 351

CHRONICLE 355

Mironenko K.M. *(Poltava)* The Archaeological Exhibition Dedicated to the 1100-th Anniversary of Poltava (by the facts of archaeological investigations). 355

Bilousko O.A. *(Poltava)* The Concept of textbooks' Series «History of Native Region: From the Ancient Times till Nowadays». 357

Shortenings' List 359

Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
Редакція регіональної газети «Полтавський вісник»

Високоповажніпані та панове! Шановні колеги!

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації разом з редакцією газети «Полтавський вісник» 12 серпня 1999 р. проводять наукові читання, присвячені видатній історичній події — 600-річчю битви на Ворсклі 1399 року.

Запрошуємо Вас взяти участь у підготовці збірки наукових праць (планується видати до заходу) та проведенні читань.

Тематика читань охоплюватиме широке коло питань, серед яких пріоритетними є:

- Історіографія битви 1399 р., аналіз письмових джерел.
- Археологічні пам'ятки другої половини XIII-XIV ст. на території Дніпровського Лівобережжя України.
- Військова справа другої половини XIII-XIV ст.
- Грошовий обіг Великого князівства Литовського і Золотої Орди другої половини XIII-XIV ст.

Матеріали конференції будуть надруковані у збірнику наукових праць, присвяченому цій непересічній події, що мала вирішальний вплив на історичну долю України, Литви, Росії та ряду інших державних утворень XIV-XV ст.

Переконливо просимо Вас підготувати матеріали до участі у читаннях та надіслати їх Оргкомітету до 10 червня 1999 р. При можливості — запрошуємо Вас взяти участь у проведенні читань, що відбудуться у польових умовах під час роботи Більської археологічної експедиції Центру в Котелевському районі Полтавської області на варіантно-вірогідному місці події — поблизу кургана «Вітова Могила», ознайомитись з місцевими пам'ятками, поспілкуватися з колегами.

1. Матеріали (у вигляді статті чи повідомлення) необхідно подати українською (російською) мовою у двох примірниках, надрукованих на принтері (друкарській машинці), з одного боку паперу формату А4 (210х 297), через два інтервали. Всі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. На першому примірнику обов'язково повинен бути підпис автора. Бажано подавати матеріали на дискетах 3,5` у електронному вигляді, в форматі MS Word 2.0-7.0 або RTF. Максимально допустимий обсяг не повинен бути більше 0,5 д.а., враховуючи ілюстрації.

2. Посилання на джерела подаються наприкінці матеріалу, згідно сучасних бібліографічних вимог щодо опису наукових праць, з обов'язковим зазначенням: місця видання, видавництва, року видання, тому, книги, номера видання, сторінки використаної цитати. Скорочені абревіатурні посилання припустимі лише у випадку, коли разом з оригіналом додається і список скорочень. Система посилань — аналогічна прийнятій у журналах «Археологія» (Київ) та «Археологічний літопис Лівобережної України» (Полтава).

3. Усі знаки, які не можна віддрукувати на машинці чи принтері, необхідно вписати в текст від руки кольоровою пастою (чорнилом, тушшю), чітко та за єдиною системою написання.

4. Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншим, близьким за написанням, слід зробити примітку на лівому полі, що це за знак (символ).

5. Матеріал обов'язково повинен бути продатований (дата написання).

6. Відомості про автора (авторів) просимо подати за наведеною схемою: прізвище, ім'я, науковий ступінь, вчене звання, почесні звання; місце роботи, посада; службова адреса, телефон (факс); домашня адреса, телефон (факс); особистий підпис, дата.

7. Оригінали ілюстрацій у двох примірниках можуть подаватися у вигляді:
- креслень, фото;
- графічних та напівтонових малюнків;
- штрихових ескізів;
- електронних файлів у форматі TIF.

8. У випадку запозичення ілюстрації з будь-якого іншого видання обов'язкове повне бібліографічне зазначення джерела.

9. Оригінали фотоілюстрацій просимо надавати на цупкому глянцевому фотопапері, бажано розміром 1:1 з тим, що планується вмістити у збірнику.

10. Розмір оригіналу штрихової ілюстрації має бути в середньому у 1,5-2 рази більшим за розмір запланованої ілюстрації.

11. На звороті КОЖНОЇ ілюстрації слід зазначити прізвище автора, назву матеріалу, а також номер ілюстрації. Якщо матеріал дублюється в електронному вигляді, то підписи до ілюстрацій варто додати окремим текстовим файлом. Штрихові малюнки чи кресленики повинні виконуватися на ватмані чи білому папері.
На авторських оригіналах ілюстрацій із незрозумілою орієнтацією слід зробити відповідні відмітки і написати «верх» або «низ».

12. Ілюстрації слід нумерувати відповідно до посилань у тексті. Для всіх ілюстрацій (незалежно від їх різновидів) подається загальна нумерація. При наявності умовних позначень обов'язкова їх розшифровка. Схема легенди до ілюстрації: назва, місце знаходження, матеріал, техніка, розміри, місце виготовлення (побутування), датування, при необхідності — шифр зберігання. В кінці зазначається автор ілюстрації чи фото, позначка про публікацію (вперше чи повторно).

13. До матеріалу необхідно підготувати резюме українською, російською чи англійською мовами, обсягом, що не перевищує 1 машинописний аркуш.

14. Автори несуть повну відповідальність за повноту висвітлення обраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв тощо.

Видавці публікують матеріали, навіть якщо не поділяють точку зору їх авторів.

Видавці залишають за собою право не публікувати матеріали не оформлені за зазначеними вимогами.

15. Автори безкоштовно отримують авторський примірник збірника та п'ять окремих відбитків статті.

P.S. Про час та умови проведення читань Вам буде повідомлено додатково.

Бажаємо Вам плідної роботи.

Адреса оргкомітету:

Україна, 314011, м.Полтава-11,
вул. Комсомольська, 37
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
тел.(факс) (05322) 2-26-12;
E-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

З повагою, щиро ваші.

Директор Центру О.Супруненко

Головний редактор
регіональної газети
«Полтавський вісник» П.Стороженко

РЕЄСТР ВИДАНЬ ВЦ «АРХЕОЛОГІЯ» 1995-1999 рр.
(за часом виходу в світ)

1995

1. Полтавський археологічний збірник: Зб. н. ст. — Ч.3. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — 234 с.: іл.
2. Полтавський археологічний збірник: Зб. н. ст. — Ч.4.— Полтава: Археологія, 1995. — 208 с.: іл.
3. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.: іл.
4. Сухобоков Олег, Юренко Светлана. Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 92 с.: ил.
5. Борис Андрійович Шрамко: Біобібліографічний покажчик / Укл. Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1995. — 64 с.: іл.
6. Курочка Т.Ф. З джерел народної скарбниці. — Полтава, 1995 . — 24 с.
7. Рудинський М. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / Підг. до друку, ком. Супруненка О.Б. — Полтава, 1995. — 40 с.
8. Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла і Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Підг. до друку, ком., доп. Супруненка О.Б. —Полтава: Археологія, 1995. — 56 с.: іл.
9. Видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Бібліографічний покажчик / Укл. Пасько Н.І.— Полтава: Археологія, 1995. — 24 с.
10. Курінний П. Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя). — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Археологія, 1995. — 24 с.
11. Филатов О.В. Украинско-российская мирная конференция 1918 г. — Полтава, 1995.— 126 с.
12. З джерел народної скарбниці: Щорічник — Полтава: Археологія, 1994 [1995]. — 152 с.: іл.

1996

13. Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність. — 1995 рік. — Полтава: Археологія, 1996. — 40 с.: іл.
14. Пам'ятки археології. Дослідження. Збереження. Довідкові матеріали: Буклет / Авт. Кулатова І., Супруненко О. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
15. Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. "Розрита Могила". — Полтава: Археологія, 1996. — 56 с.: іл.
16. Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи: Зб. н. ст. / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 408 с.: іл.
17. Бучневич В. Село Жуки, Полтавського повіту. — Вид. репр.— Полтава: Археологія, 1996. — 16 с.
18. Більське городище скіфського часу VII-III ст. до н.е.: Буклет. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
19. Василь Єгорович Лобурець — професор вітчизняної історії: Біобібліографічний покажчик. — Полтава: Археологія, 1996. — 64 с.: іл.
20. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" / Упоряд., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.: іл.
21. Полтавський краєзнавчий музей: Буклет / Авт. Мокляк В.О. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
22. Місто: Газета. — Полтава, 1996. — № 1,2. — 80 с.: іл.
23. Нестуля О.О. Церковна старовина України (1917-1941 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К.: Археологія, 1996. — 33 с.
24. Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл — реконструкція антропологічна та історична: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Харків: Археологія, 1996. — 29 с.
25. Осовський Ю. Велика Багачка: короткий історико-географічний нарис. — Вел.Багачка: Археологія, 1996. — 134 с.: іл.

1997

26. Супруненко О.Б., Золотницький Б.І., Кулатова І.М. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996 [1997]. — 88 с.: іл.
27. Супруненко О.Б. Олександр Терещенко.— Полтава: Археологія, Полт. літератор, 1997. — 10 с.: іл.

28. Нестуля С. Археологічний Комітет Всеукраїнської академії наук: етапи становлення. — Полтава: Археологія, 1997. — 88 с.: іл.
29. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). — Полтава, 1997 [1998]. — 102 с.
30. Левченко Д., Приймак В., Супруненко О. Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки): Буклет. — Полтава: Археологія, 1997. — 8 с.: іл.
31. Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 1997. — Число 1/2. — 128 с.: іл.
32. Собор: Альманах УХС "СОБОР". — Полтава: Археологія, 1997. — №1. — 16 с.
33. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1997. — 24 с.
34. 1500 завдань з Конституційного права України: Навчальний посібник. — Полтава: Археологія, 1997. — 98 с.: іл.
35. Сон Н.А. Тира — античный центр Нижнего Поднестровья: Буклет. — Белгород-Днестровский: Археологія, 1997. — 6 с.: ил.
36. Белгород-Днестровская средневековая крепость (XIII-XV вв.): Буклет. — Белгород-Днестровский: Археологія, 1997. — 6 с.: ил.
37. Вища освіта — менеджер: куди піти вчитися? АТ "Учбовий бізнес- Центр "Світоч" пропонує: Буклет. — Полтава: Археологія, 1997.— 6 с.: іл.

1998

38. Кулатова І., Приймак В., Супруненко О. Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект — посад літописної Лтави: Буклет. — Полтава: Археологія, 1998.— 6 с.: іл.
39. Видавничий центр "Археологія": Буклет / Укл. Супруненко О.Б., Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
40. Пам'ятка автору журнала "Археологічний літопис Лівобережної України": Буклет /Укл. Кулатова І., Тітков О., Супруненко О. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
41. Історичні джерела права: Навчальний посібник / Укл. Граб В.І. — Полтава: Археологія, 1998. — 56 с.: іл.
42. Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 1998. — Число 1/2. — 186, VI с.: іл.
43. Про час заснування Полтави: Буклет-довідка. — Полтава: Археологія, 1998. — 4 с.
44. Полтаві — 1100 років: Буклет / Авт. Толочко П., Моця О. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
45. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.: іл.
46. Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині. — Полтава: Археологія, 1998. — 102 с.: іл.

1999

47. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — К.-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 102 с.: іл.
48. П'ятий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність за 1998 рік. — Полтава: Археологія, 1999. — 64 с.: іл.
49. Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1999. — 18 с.
50. Скорий С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — К.-Полтава: Археология, 1999. — 136+VIII с.: ил.
51. Полтавський археологічний збірник — 1999. — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.: іл.
52. Бучневич В.Є. Полтавські підземелля. — Полтава: Археологія, 1999. — 16 с.: іл.

Полтавське військово-історичне об'єднання планує видавати **спеціалізований науково-популярний ілюстрований альманах** з проблематики стародавньої та середньовічної військової історії країн Заходу та Сходу.

Пропонуємо всім бажаючим надсилати свої матеріали та пропозиції, зважаючи на такі пріоритетні напрямки:

- ***історія військової тактики та стратегії;***
- ***історія озброєння і системи озброєння різних народів;***
- ***історія фортифікації;***
- ***геральдика та фалеристика;***
- ***тактичні ігри в традиційні олов'яні солдатики;***
- ***питання альтернативної історії;***
- ***прикладні аспекти історичних бойових систем (історичне фехтування, стрільба з лука чи самостріла, ристалищні бої, двобої тощо);***
- ***хроніка (діяльність військово-історичних об'єднань в Україні та поза її межами);***
- ***джерела та препринти.***

1. Матеріали (у вигляді статті чи повідомлення) необхідно подати українською (російською) мовою у двох примірниках, надрукованих на принтері (друкарській машинці), з одного боку паперу формату А4 (210х297), через два інтервали. Всі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. На першому примірнику обов'язково повинен бути підпис автора. Бажано подавати матеріали на дискетах 3,5" у електронному вигляді, в форматі MS Word 2.0-7.0 або RTF.

2. Використана література подається наприкінці матеріалу, згідно сучасних бібліографічних вимог щодо опису науково-популярних праць, з обов'язковим зазначенням: місця видання, видавництва, року видання, тому, книги, номера видання.

3. Усі знаки, які не можна віддрукувати на машинці чи принтері, необхідно вписати в текст від руки кольоровою пастою (чорнилом, тушшю), чітко та за єдиною системою написання.

4. Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншим, близьким за написанням, слід зробити примітку на лівому полі, що це за знак (символ).

5. Матеріал обов'язково повинен бути продатований (дата написання).

6. Відомості про автора (авторів) просимо подати за наведеною схемою: прізвище, ім'я, науковий ступінь, вчене звання, почесні звання, місце роботи, посада; коло дослідницьких інтересів та їх пріоритетні напрями, службова адреса, телефон (факс); особистий підпис, дата. Цей матеріал буде використовуватися для картотеки альманаху та для подання короткої інформації про авторів.

7. Оригінали ілюстрацій у двох примірниках можуть подаватися у вигляді:

- креслень, фото;
- графічних та напівтонових малюнків;
- штрихових ескізів;
- електронних файлів у форматі TIF.

8. Оригінали фотоілюстрацій просимо надавати на глянцевому глянцевому фотопапері, бажано розміром 1:1 з тим, що планується вмістити у збірнику.

9. Розмір оригіналу штрихової ілюстрації має бути в середньому у 1,5-2 рази більшим за розмір запланованої ілюстрації.

10. На звороті КОЖНОЇ ілюстрації слід зазначити прізвище автора, назву матеріалу, а також номер ілюстрації. Якщо матеріал дублюється в електронному вигляді, то підписи до ілюстрацій варто додати окремим текстовим файлом. Штрихові малюнки чи креслення повинні виконуватися на матовій чи білому папері.

11. Ілюстрації слід нумерувати відповідно до посилань у тексті (якщо таке є). Для всіх ілюстрацій (незалежно від їх різновидів) подається загальна нумерація. При наявності умовних позначень обов'язкова їх розшифровка.

12. Автори несуть повну відповідальність за повноту висвітлення обраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв тощо.

13. Автори безкоштовно отримують 2 авторських примірника журналу.

Бажаємо Вам плідної роботи.

Свої матеріали чи пропозиції надсилайте за адресою:

Україна, 314011, м.Полтава-11,
вул. Комсомольська, 37
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Тіткову Олександру Володимировичу
тел.(факс) (05322) 2-26-12;
E-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

Запрошуємо до співпраці рекламодавців, рекламних агентів та всіх зацікавлених осіб

Збірник наукових праць

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК 1999

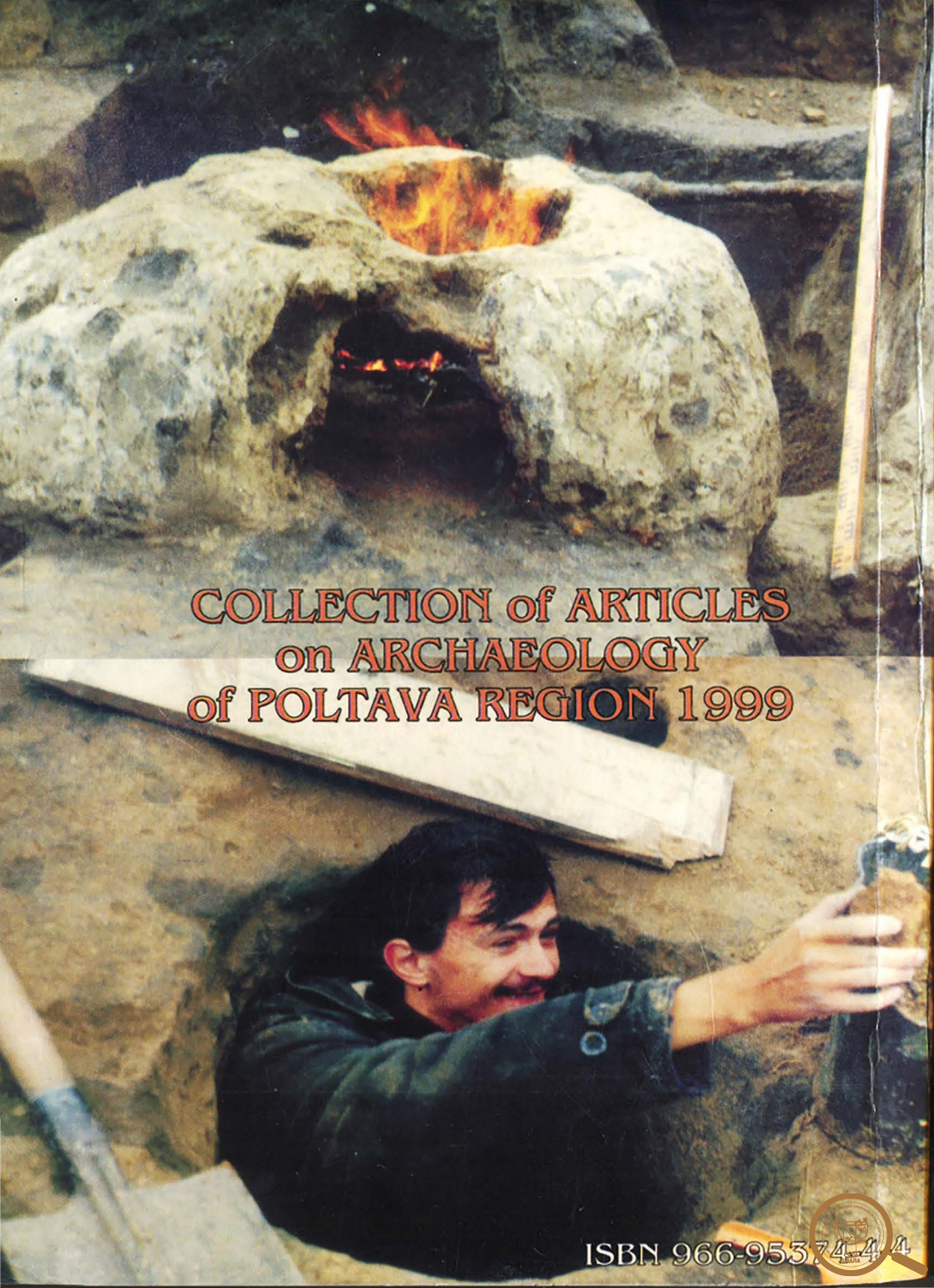
Полтава
ВЦ "Археологія"
Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

314011, м.Полтава-11, Комсомольська, 37, тел.2-26-12

Відповідальний редактор **Супруненко О.Б.**
Художній редактор **Золотницька Т.М.**
Набір **Мошинець Л.М., Гейко А.В., Коваленко О.В.**
Коректура **Курочка Т.Ф., Філоненко Л.К.**
Верстка **Тітков О.В.**

Підписано до друку 10.05.1999 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Петербург. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 23,2. Ум.-фарб. відб. 23,0. Обл.-вид. арк. 24,0. Тираж 500 . Видавничий № 57. Зам. № 4/1999.

ПП друкарня "Гротеск", м.Полтава.

COLLECTION of ARTICLES on ARCHAEOLOGY of POLTAVA REGION 1999

ISBN 966-953-7